МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПОНОМАРЬОВА ТЕТЯНА ІГОРІВНА

УДК 343.988

ДИСЕРТАЦІЯ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право
081 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Т.І. Пономарьова

Кропивницький – 2023

АНОТАЦІЯ

Пономарьова Т.І. **Теоретичні та практичні засади становлення і розвитку ювенальної віктимології в Україні.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» (081 – Право). Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький, 2023.

Дисертацію присвячено обґрунтуванню нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей становлення та розвитку ювенальної віктимології, а також концептуальних засад удосконалення ювенальної віктимологічної політики в Україні. В науковій роботі проаналізовано та доопрацьовано методологію ювенальної віктимології; досліджено генезис нормативно-правового захисту неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень в Україні та конкретизовано критерії його періодизації; проаналізовано теоретико-прикладні підходи до етіології віктимності неповнолітніх в Україні та диференційовано теоретичні положення загальної та ювенальної віктимології за ознакою предмета дослідження; з'ясовано та доопрацьовано поняття, функції та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології; з'ясовано ознаки неповнолітньої особи як об'єкту віктимологічного запобігання та визначено динаміку кримінально протиправних посягань, учинених щодо неповнолітніх; досліджено та доопрацювано структуру та типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення; проаналізовано та конкретизовано детермінаційний комплекс ювенальної віктимності; досліджено роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації та обґрунтовано пропозиції щодо зниження віктимогенного потенціалу підлітків; проаналізовано особливості

інтеракції кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально протиправної поведінки, її вплив на мотивацію кримінального правопорушення та обґрунтовано пропозиції щодо уникнення віктимізації залежно від мотиваційного циклу; проаналізовано систему запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні та обґрунтовано пропозиції щодо її вдосконалення; проаналізовано положення міжнародних нормативно-правових актів щодо підстав та порядку запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб та виокремлено змістовні складові міжнародних кримінологічних стандартів; досліджено зарубіжний досвід запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх та виокремлено концептуальні засади, які можуть бути інтегровані в національну практику; узагальнено основні результати проведеного дослідження та обґрунтовано концептуальні засади вдосконалення кримінологічної політики в частині захисту неповнолітніх осіб від кримінальних правопорушень; розроблено пропозиції з удосконалення національного кримінального законодавства в частині унормування процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

Встановлено категорії проблемних питань методології ювенальної віктимології, які диференційовані на такі групи: 1) проблемні питання, пов’язані з трансцендентними атрибутивними ознаками феномена ювенальної віктимності; 2) проблемні питання, пов’язані з імперативністю та субпідрядністю віктимологічної науки; 3) проблемні питання, зумовлені станом методологічних розробок у вітчизняних кримінально-правових науках. До проблем першої категорії віднесено: 1) малодослідженість феномена ювенальної віктимності, що призводить до набуття нею іманентних ознак, і, як наслідок, – створення неправильного уявлення про причини та умови підліткової віктимності; 2) відсутність повноцінних міжгалузевих зв’язків ювенальної віктимології з

іншими науками кримінально-правового циклу; «ізоляція» внутрішньої кореляції між загальним віктимологічним ученням та його ювенальним напрямом; 3) низький рівень емпірико-технічного пізнання феномена ювенальної віктимності. До другої категорії належать: 1) «конформність» понятійно-категоріального апарату, зумовлена впливом кримінологічної науки; 2) відсутність індивідуального інструментарію впливу на ювенальну віктимність; 3) відсутність системного підходу до вивчення феномена ювенальної віктимності. Третя категорія включає в себе: 1) консервативність методології наук кримінально-правового циклу; 2) «науковий плюралізм»; 3) відсутність єдиного розуміння методів дослідження віктимологічних феноменів.

Конкретизовано рівні методології дослідження ювенальної віктимності, які є такими: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень методології дослідження, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який полягає в застосуванні алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки знань, отриманих на інших рівнях, на практиці з метою будування тактики протидії ювенальній віктимності.

Виокремлено та охарактеризовано основні періоди становлення ювенальної віктимології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного учасника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, в тому числі на другий план

законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст.).

Аргументовано, що для вдосконалення теоретичної моделі ювенальної віктимології першочергової розробки потребує проблематика в таких напрямах: 1) методологічні засади дослідження феномена ювенальної віктимності; 2) генезис розвитку та становлення кримінально-правового захисту прав неповнолітніх жертв в Україні; 3) понятійно-категоріальний апарат ювенальної віктимології; 4) структурні елементи феномена ювенальної віктимності; 5) латентність ювенальної віктимності; 6) структура особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення; віктимогенні індивідуально-психологічні особливості; 7) вплив інтеракції неповнолітньої жертви і кримінального правопорушника на мотивацію суспільно небезпечного діяння; 8) роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації; 9) стратегії запобігання ювенальній віктимній поведінці; 10) міжнародні та європейські стандарти захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 11) зарубіжний досвід кримінально-правового захисту прав дітей, які постраждали від протиправних діянь.

Доопрацьовано поняття ювенальної віктимної поведінки як передкримінального етапу, який полягає в демонстрації неповнолітнім потерпілим активних або пасивних дій, які зумовлюють виникнення у правопорушника прагнення вчинити стосовно нього кримінальне правопорушення та сприяють доведенню кримінально протиправного умислу до кульмінації. Уточнено дефініцію ювенальної віктимізації, якою є процес

раннього інвертування соціальних настанов, що формує у свідомості підлітка викривлення психосоматичних та комунікативних навичок, що призводить до ексцесу поведінки, яка провокує агресію з боку кримінального правопорушника.

Виокремлено компоненти категорії віктимізації: 1) соціально-педагогічний – розвиток та виховання дитини, закладення деструктивних настанов; становлення деформованих уявлень про соціум та власне місце в ньому; 2) загальноюридичний – особливості нормативно-правового захисту прав та свобод людини і громадянина в державі, де проживає неповнолітня особа; 3) кримінологічний – стан кримінологічної ситуації та наявність фактичних та потенційних криміногенних загроз у тій місцевості, де проживає неповнолітня особа, а також детермінаційний комплекс, що зумовлює віктимну поведінку неповнолітнього (мікро- та макрозв'язки, поведінкові особливості (агресія, провокація, емоційна лабільність) тощо).

Обґрунтовано специфічні риси неповнолітнього як об'єкта віктимізації: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе із іншими, низька конкурентоспроможність; 2) відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття.

Доопрацьовано та охарактеризовано структуру особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, елементами якої є: 1) демографічні

ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями; 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, зумовлені якістю виховання у мікро- та макросередовищі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни; 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та всіх пов'язаних із цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які зумовлені фізичними та/або психічними особливостями, що сприяє віктимізації; 6) кримінологічні – особливості інтеракції із кримінальним правопорушником та всіх пов'язаних із цим об'єктивних та суб'єктивних факторів віктимізації.

Обґрунтовано, що основною детермінантою кримінального правопорушення є девіантна поведінка його суб'єкта та жертви, під якою необхідно розуміти будь-яку поведінку, яка відхиляється від норми, набуваючи рис, що можуть зробити з людини деструкта, котрий, інтегруючись у суспільні відносини, буде їх руйнувати шляхом сприяння суспільно небезпечному впливу або його реалізації. Аргументовано, що девіантна поведінка притаманна як кримінальному правопорушнику, так і його жертві, різниця полягає лише в когнітивному наповненні такої поведінки.

Доведено, що реактивний розлад прив'язаності можна вважати самостійною та повноцінною детермінантою віктимної поведінки неповнолітньої особи. Розлади реактивної прив'язаності можуть негативно впливати на декілька сфер буття підлітка: 1) емоційно-вольова; 2) інтелектуальна; 3) психологічна. Віктимна поведінка підлітків, які страждають на реактивний розлад прив'язаності, є інфантильною (регресною), стимулюючою (фіктивно-провокуючою) або ситуативною. Причинами віктимізації таких підлітків є їх конформність, а також трансформаційні процеси у свідомості, спричинені неправильним вихованням.

Запропоновано поняття віктимної компульсії як комплексу нав'язливих, нездоланних дій, які особа вчиняє з метою уникнення ситуацій з високим індексом суспільної небезпечності, усвідомлюючи при цьому їх ірраціональність та необґрунтованість.

Конкретизовано елементи механізму кримінально протиправної поведінки, які є універсальними та поділяються на такі: 1) особа кримінального правопорушника (фізичні та моральні якості, а також властивості людини, які сприяють вчиненню нею суспільно небезпечного діяння); 2) психологічне усвідомлення та прийняття факту необхідності/неминучості вчинення кримінально-протиправного діяння; 3) конкретна ситуація, яка сприяла/провокувала вчинення кримінального правопорушення (зокрема віктимна поведінка потерпілого, провокація жертви); 4) готування до вчинення кримінального правопорушення (підшукування знаряддя, співучасників тощо); 5) основний кримінально протиправний поведінковий акт (кульмінація та розв'язка кримінального правопорушення); 6) факультативний кримінально протиправний поведінковий акт (посткримінальна поведінка, яка полягає у виконанні дій, необхідних для приховування факту вчинення суспільно небезпечного діяння).

Вказано, що загальносоціальні ювенальні заходи віктимологічного запобігання є юридичним інструментарієм (комплексом різногалузевих норм), який регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником, та має матеріальне вираження в конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях.

Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб має включати в себе: 1) стратегічне планування розбудови державності залежно від потреб суспільства; 2) моніторинг трудової активності населення, встановлення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналіз та прогнозування потреб нормативно-правового забезпечення; 4) аналіз кримінологічної ситуації зі встановленням

найбільш уразливих суспільних відносин і потенційних криміногенних загроз; 5) соціально-економічний та правовий захист уразливих категорій населення.

Аргументовано, що основними заходами спеціального віктимологічного запобігання поведінки неповнолітніх, які стали жертвами кримінально протиправних посягань, є: 1) створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви; 2) створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редагуванням кримінального законодавства України; 4) усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків; 6) складення та інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки.

Аргументовано, що до заходів індивідуального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб необхідно віднести: 1) виявлення та постановка на облік латентних та рецидивних жертв, поведінка яких не піддавалась корекції; 2) прогнозування та витіснення віктимних поведінкових індивідуальних особливостей; 3) комунікативні засоби взаємодії з підлітками, які мають сталі віктимні настанови; 4) заходи юридичного супроводження неповнолітніх, які потребують правової допомоги; 5) заходи допомоги родинам, в яких було зафіксовано факти домашнього насильства.

Встановлено, що основними правовими актами про допомогу дітям, які стали жертвами кримінального правопорушення, є: Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від

16 грудня 1966 року, Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року тощо.

Умотивовано, що складовими міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей є: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) необхідність урахування особливостей фізичного та психічного здоров'я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжує; 4) необхідність залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктимізації.

Аналіз кримінального законодавства та кримінологічної практики зарубіжних країн (США, Філіппіни, Велика Британія, Японія, Бразилія, Німеччина та Нігерія) дозволив встановити основні пріоритети зарубіжних країн у запобіганні кримінальним правопорушенням щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація основ медіації та відновного правосуддя; 2) активне залучення громадськості для роботи з потенційними та/або реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень; 3) популяризація принципу нульової толерантності до суспільно небезпечних діянь; 4) популяризація реабілітаційних та ресоціалізаційних практик; 5) пошук та запровадження технічних засобів та програмного забезпечення з метою своєчасного утримання потенційної жертви від потрапляння в ситуацію з високим віктимним індексом.

Ключові слова: ювенальна віктимологія, неповнолітній, жертва, кримінальне правопорушення, віктимність, віктимізація, ювенальна юстиція, ювенальна кримінологія, запобігання, детермінація, інтеракція, механізм кримінально протиправної поведінки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії

1. Вітвіцький С. С., Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: міжнародні та європейські правові стандарти : монографія. Київ :Дакор, 2021. 133 с.
2. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Запобігання формуванню ювенальної віктимності. Правове забезпечення публічної безпеки громад: досвід України та країн Європейського Союзу: колективна монографія / за заг. ред. А. Г. Бобкової, А. М. Захарченка. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2021. С. 114–130.
3. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С., Тіточка Т. І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.
4. Пономарьова Т. І. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні : монографія / за заг. ред. Є. С. Назимка. Одеса : Гельветика, 2022. 368 с.

Статті в наукових фахових виданнях України та виданнях, що індексуються у міжнародних наукометричних базах даних

1. Тіточка Т. І. Інтеракція злочинця та неповнолітнього потерпілого у механізмі кримінально-протиправної поведінки. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 4. С. 651–658.

2. Тіточка Т. І. Віктимологічні особливості детермінації насильницького інцесту із участю неповнолітньої жертви. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 256–261.

3. Тіточка Т. І. Роль неповнолітньої жертви в механізмі перверсивної кримінально протиправної поведінки. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75). С. 114–124.

4. Тіточка Т. І. Ґенеза кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2021. № 3. С. 168–172.

5. Тіточка Т. І. Особливості поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 281–285.

6. Тіточка Т. І. Методологія дослідження ювенальної віктимності. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 6. С. 74–77.

7. Тіточка Т. І. Критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 641–645.

8. Тіточка Т. І. Зародження феномену ювенальної віктимності та кримінально-правового захисту неповнолітніх. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. *Серія «Юриспруденція».* 2021. № 53. С. 106–110.

9. Тіточка Т. І. Зародження наукової думки про ювенальну віктимність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія Право.* 2021. № 68. С. 225–230.

10. Тіточка Т. І. Поняття та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1. С. 133–139.

11. Тіточка Т. І. Поняття і типологія неповнолітніх жертв насильницького інцесту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 262–269.

12. Тіточка Т. І. Зарубіжні кримінологічні практики запобігання вчиненню кримінальних правопорушень проти неповнолітніх. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 170–179.

13. Тіточка Т. І. Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. *Juris Europensis Scientia.* 2022. № 1. С. 105–109.

14. Тіточка Т. І. Основні чинники формування віктимної поведінки неповнолітніх. *Українська поліцеїстика. Теорія, законодавство, практика*. 2022. № 2(4). С. 69–74.

15. Тіточка Т. І. Міжнародні правові стандарти запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 217–220.

16. Тіточка Т. І. Особливості захисту неповнолітніх жертв від кримінальних правопорушень у зарубіжних країнах. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 3 (47). С. 242–248.

17. Тіточка Т. І. Віктимолого-психологічна модель реабілітації неповнолітніх жертв сексуального насильства. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. № 4. С. 55–63.

18. Тіточка Т. І. Окремі питання спеціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4 (81). Ч. 2. С. 143–148.

19. Тіточка Т. І. Індивідуальна робота із неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень в Україні. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 5. С. 237–242.

20. Тіточка Т. І. Специфічні риси неповнолітніх осіб як об’єктів віктимізації в Україні. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 224–228.

21. Северінова О. Б., Ягольник О. М., Пономарьова Т. І. Особа жертви–інкасатора в механізмі кримінального правопорушення, передбаченого статтею 187 Кримінального кодексу України. *Держава та регіони*. 2023. № 1. С. 179–184.

22. Vitvitskyi S., Syzonenko A., Titochka T. Peculiarities of corruption risk management in economic activity. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8 Number 3. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 42–47.

23. Semenyshyna-Fihol B., Losych S., Titochka T. Criminological provision of economic security in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 151–157.

24. Vitvitskyi S., Syzonenko A., Titochka T. Definition of criminal and illegal activities in the economic sphere. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 34–40.

25. Volobuieva O., Severinova O., Ponomarova T. Socio-economic determinants and consequences of criminal offenses against sexual freedom and sexual inviolability. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 5. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 86–92.

Праці апробаційного характеру

1. Тіточка Т. І. Основні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх. *Злочинці і жертви злочинів* : матеріали XX Всеукр. наук. конф. з кримінології для студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Харків, 16 лист. 2020 р. / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого; за ред. проф. А. П. Гетьмана і проф. Б. М. Головкіна. Харків : Юрайт, 2020. С. 648–651.

2. Тіточка Т. І. Тенденції кримінально-протиправних посягань, вчинених щодо неповнолітніх в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності*: тези IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 26 лют. 2021 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. С. 274–277.

3. Тіточка Т. І. Віктимна ювенальна компульсія як мотивація девіантної поведінки кримінального правопорушника. *Злочинність і протидія їй*

в умовах сингулярності: тенденції та інновації»: зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. С. 149–151.

4. Тіточка Т. І. Медіа-простір та ювенальна віктимність. *Пріоритетні напрямки розвитку та реформування правоохоронних органів України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26 лют. 2021 р.) / за ред. д.ю.н. Шкути О. О. Херсон: Херсонський факультет Одеського державного університету внутрішніх справ, 2021. С. 243–247.

5. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Емпірико-технічна методологія дослідження особливостей ювенальної віктимності. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 04 листоп. 2021 р.) / редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 110–113.

6. Тіточка Т. І. Особливості віктимізації неповнолітніх засудженими в установах виконання покарань: зб. матеріалів конкурсу з актуальних питань розвитку кримінологічної віктимології (до 70-річчя з Дня народження доктора юридичних наук, заслуженого юриста України Олександра Миколайовича Джужи) (Маріуполь, Україна). Донецький державний університет внутрішніх справ. Маріуполь : ФОП Парфєнчик, 2021. С. 84–91.

7. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Реабілітація підлітків, котрі постраждали від сексуального насильства: віктимологічна модель. *Еволюція конституційного, адміністративного та кримінального права за часи незалежності України* : зб. тез доп. та повідомлень за матеріалами круглого столу, присвяченого 31-й річниці Незалежності України (м. Харків, 15 вер. 2022 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 82–86.

8. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Особа неповнолітньої жертви сексуального насильства, вчиненого військовослужбовцями. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 24 листоп. 2022 р.) / редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 92–95.

9. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Європейські стандарти захисту неповнолітніх осіб від статевих кримінальних правопорушень. *Кримінальна політика Європейського Союзу та України: проблеми інтеграції* : зб. тез наук.-практ. інтернет-конф. (м. Харків, 28 листоп. 2022 р. / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 85–90.

10. Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Детермінація кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості неповнолітніх осіб. *Нова архітектура безпекового середовища України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 груд. 2022 р.). Харків : Юрайт, 2022. С. 114–117.

11. Пономарьова Т. І. Генетико-моделюючий метод дослідження ювенальної віктимності. *Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції* : зб. матеріалів інформаційно-просвітницького форуму, м. Кропивницький, 17 берез. 2023 р. Кропивницький : ДонДУВС, 2023. С. 362–364.

ABSTRACT

Ponomarova T.I. **Theoretical and practical principles of formation and development of juvenile victimology in Ukraine**. – Qualifying scientific work on manuscript rights. Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Legal

Sciences by specialty 12.00.08 "criminal law and criminology; criminal executive law" (081 - Law). Donetsk State University of Internal Affairs. Kropyvnytskyi, 2023.

The dissertation is dedicated to the substantiation of new theoretical and applied provisions regarding peculiarities of the formation and development of juvenile victimology, as well as the conceptual foundations of improving juvenile victimological policy in Ukraine. In this scientific work, the methodology of juvenile victimology has been analyzed and refined; the genesis of normative legal protection of minor victims of criminal offenses in Ukraine has been investigated and the criteria for its periodization are specified; theoretical and applied approaches to the etiology of victimization of minors in Ukraine have been analyzed and the theoretical positions of general and juvenile victimology are differentiated according to the subject of research; the concepts, functions and meaningful components of modern juvenile victimology have been clarified and finalized; the features of a minor as an object of victimological prevention are clarified and the dynamics of criminal offenses committed against minors are determined; the structure and typology of minor victims of criminal offenses have been examined and finalized; the determinative complex of juvenile victimization has been analyzed and specified; the role of a specific psycho-emotional state and victimogenic behavior of a minor in the mechanism of victimization has been investigated and proposals to reduce the victimogenic potential of adolescents have been substantiated; peculiarities of the interaction between a criminal offender and a minor victim in the mechanism of criminally illegal behavior are analized, its influence on the motivation of a criminal offense, and proposals for avoiding victimization

depending on the motivational cycle have been substantiated; the system of prevention of minors'victimization in Ukraine has been analyzed and proposals for its improvement substantiated ; the provisions of international normative legal acts regarding the grounds and procedure for preventing criminal offenses committed against minors have been analyzed and the substantive components of international criminological standards highlighted;foreign experience of preventing criminal offenses committed against minors has been studied and conceptual principles that could be integrated into national practice have been identified; the main results of the conducted research are summarized and the conceptual principles of improving the criminological policy in terms of protecting minors from criminal offenses are substantiated; proposals for improving national criminal legislation in terms of normalizing the process of preventing criminal offenses committed against minors have been developed

The categories of problematic issues of the methodology of juvenile victimology have been established, which are differentiated into the following groups: 1) problematic issues related to the transcendental attributes of the phenomenon of juvenile victimization; 2) problematic issues related to the imperativeness and subordination of victimological science; 3) problematic issues determined by the state of methodological developments in domestic criminal and legal sciences. The problems of the first category include 1) not enough research regarding the phenomenon of juvenile victimization, which leads to its acquisition of immanent features, and as a result, creation of the wrong idea about the causes and conditions of adolescent victimization; 2) lack of full-fledged interdisciplinary connections of juvenile victimology with other sciences of the criminal law cycle; "isolation" of the internal correlation between the general victimology doctrine and its juvenile direction; 3) low level of empirical and technical knowledge concerning juvenile victimization phenomenon. The second category includes 1) "conformity" of the conceptual-categorical apparatus caused by the influence of criminological science; 2) lack of

individual tools for influencing juvenile victimization; 3) lack of a systematic approach to studying the phenomenon of juvenile victimization. The third category includes: 1) conservatism of the methodology of the sciences of the criminal-law cycle; 2) "scientific pluralism"; 3) lack of a unified understanding of the methods investigating victimological phenomena.

Levels of juvenile victimization research methodology have been specified, which are as follows: 1) structural-functional – the highest level of research methodology, which consists of a theoretical (philosophical and worldview) perception of the causes and conditions of adolescent victimization; 2) general scientific and specifically scientific second level, which consists in the application of an algorithmic complex of elementary and basic tools necessary for building a model of juvenile victimization; 3) empirical and technical third level, which is necessary to test the knowledge obtained at other levels in practice in order to form tactics for combating juvenile victimization.

The main periods of formation of juvenile victimology as an independent science and the evolution of the criminal-legal protection of minors are singled out and characterized: 1) the period of formation of a special approach to the protection of children's rights (from the earliest times till the XII century); 2) the period of partial recognition of the primitive rights of a child (XII-XV centuries); 3) the period of normative-legal consolidation of the legal status of a child as a full-fledged participant in criminal-procedural relations, in particular the recognition of its right to be protected as a victim of a criminal offense (XVI-XVIII centuries); 4) the period of partial slowing down of active development of juvenile law, including legal protection of children who suffered from illegal acts (19th - 20th centuries); 5) the period of renewing criminal law regulation of relations between minors and the state, rapid development of juvenile justice institute, recognition of a child's rights protection as a priority of the state, strengthening criminal liability for assaults on minors (end of the 20th - 21st centuries).

It is argued that in order to improve the theoretical model of juvenile victimology, the following issues need priority development: 1) methodological principles of investigating the phenomenon of juvenile victimization; 2) genesis of the development and formation of the criminal-legal protection of the rights of minor victims in Ukraine; 3) conceptual and categorical apparatus of juvenile victimology; 4) structural elements of juvenile victimization phenomenon; 5) latency of juvenile victimization; 6) the structure of a minor victim personality of a criminal offense; its victimogenic individual and psychological features; 7) the influence of the interaction of a minor victim and a criminal offender on the motivation of a socially dangerous act; 8) the role of a specific psycho-emotional state and victimogenic behavior of a minor in the mechanism of victimization; 9) strategies to prevent juvenile victim behavior; 10) international and European standards for the protection of the rights of minor victims of criminal offenses; 11) foreign experience of criminal-legal protection of the rights of children who suffered from illegal acts.

The concept of juvenile victim behavior as a pre-criminal stage has been finalized, which consists in the demonstration of active or passive actions by the minor victim, which cause the offender to desire to commit a criminal offense against him and contribute to bringing the criminally illegal intent to a climax. The definition of juvenile victimization has been specified, which is the process of early inversion of social instructions, which forms a distortion of psychosomatic and communicative skills in the mind of a teenager which leads to an excess of behavior that provokes aggression on the part of a criminal offender.

The components of the victimization category have been singled out: 1) socio-pedagogical which focuses on the development and upbringing of a child, laying down destructive instructions; formation of deformed ideas about the society and one's own place in it; 2) general legal which characterizes specifics of the normative legal protection of the rights and freedoms of a person and a citizen in the state where a minor lives; 3) criminological which characterizes the state of the criminological situation and

the presence of actual and potential criminogenic threats in the area where the minor lives, as well as the deterministic complex that determines the victim behavior of a minor (micro- and macro-connections, behavioral features (aggression, provocation, emotional lability), etc.).

Specific features of a minor as an object of victimization are substantiated: 1) deprivation of self-awareness - limited or absent opportunity to fully perceive oneself as a person endowed with individual traits, a desire to identify and compare oneself with others, low competitiveness; 2) delayed separation – awareness of oneself as a part of society without distinguishing the range of duties, rights and personal boundaries; 3) tendency to frustration - perception of oneself as a person unable to satisfy one's basic needs, constant dissatisfaction with one's life; 4) partial irrationality of thinking – distorted perception of reality due to lack of the necessary life experience; 5) an unformed complex of moral values - lack of skills of "healthy" behavior and response to certain socially aggravated situations; 6) labile emotional sphere - lack of skills in timely assessment of the situation; inhibited world perception.

The structure of a minor victim personality of a criminal offense has been finalized and characterized, the elements of which are: 1) demographic features which are human characteristics that characterize him as a biological, intelligent being endowed with certain elementary role functions; 2) social and domestic features which are human characteristics acquired as a result of growing up, determined by the quality of upbringing in the micro- and macro-environment; 3) civic-role features of a person which are those that shape him as a citizen of the country; 4) moral - axiological features which are connected with ideas about spirituality, self-reflection, understanding of the highest value of human existence and all related matters; 5) psychological and medical features that are due to physical and/or mental features that contribute to victimization; 6) criminological features of interaction with a criminal offender and all related objective and subjective factors of victimization.

It is substantiated that the main determinant of a criminal offense is the deviant behavior of its subject and victim, which should be understood as any behavior that deviates from the norm, acquiring features that can make a person destructive, who, while integrating into social relations, will be their destroyer by promoting socially dangerous influence or its implementation. It is argued that deviant behavior is proper to both a criminal offender and his victim, the difference is only in the cognitive content of such behavior.

It has been proven that reactive attachment disorder can be considered an independent and full-fledged determinant of a minor's victim behavior. Disorders of reactive attachment can negatively affect several spheres of a teenager's life: 1) emotional and volitional; 2) intellectual; 3) psychological. The victim behavior of adolescents suffering from reactive attachment disorder is infantile (regressive), stimulating (fictitiously provocative), or situational. The reasons for the victimization of such teenagers are their conformity, as well as transformational processes in their consciousness caused by incorrect upbringing.

The concept of victim compulsion is proposed as a complex of obsessive, insurmountable actions that a person commits in order to avoid situations with a high index of social danger while being aware of their irrationality and groundlessness.

The elements of the mechanism of criminally illegal behavior are specified, which are universal and are as follows: 1) the personality of a criminal offender (physical and moral qualities, as well as human properties that contribute to his committing a socially dangerous act); 2) psychological awareness and acceptance of the necessity/inevitability of committing a criminal act; 3) a specific situation that contributed to/provoked the commission of a criminal offense (in particular, victim behavior, provocation of the victim); 4) preparation for the commission of a criminal offense (searching for tools, accomplices, etc.); 5) the main criminally illegal behavioral act (the climax and the end of the criminal offense); 6) optional criminally

illegal behavioral act (post-criminal behavior, which consists in the performance of actions necessary to conceal the fact of committing a socially dangerous act).

It is indicated that general social juvenile victimization prevention measures are a legal instrument (a complex of multidisciplinary norms) that regulates relations between the state, a minor victim and a criminal offender, and has a material expression in specific legal acts and corresponding criminological strategies.

General social prevention of the victim behavior of minors should include: 1) strategic planning of the statehood development depending on the needs of society; 2) monitoring of labor activity of the population, establishing "dead" zones in the labor market; 3) analysis and prognostication of regulatory requirements; 4) analysis of the criminological situation with the establishment of the most vulnerable social relations and potential criminogenic threats; 5) socio-economic and legal protection of vulnerable categories of the population.

It is argued that the main measures of special victimological prevention of behavior of minors who became victims of criminal offenses are: 1) the creation of an algorithmic complex to prevent the minor from becoming a potential or chronic victim; 2) the creation of special databases on persons who committed serious and especially serious criminal offenses against minors; 3) creation of an algorithm for the compensation and restitution procedure for minor victims of criminal offenses with the corresponding correction of the criminal legislation of Ukraine; 4) elimination of the deterministic complex of secondary victimization of minors; 5) creation of a victimological model of potentially dangerous behavior of adolescents; 6) creation and integration of diagnostic methods for a person's propensity for victim-provocative behavior.

It is argued that the measures of individual prevention of the victim behavior of minors should include: 1) identification and registration of latent and recurrent victims whose behavior was not amenable to correction; 2) prognostication and forcing out victim individual behavioral characteristics; 3) communicative means of interaction

with teenagers who have permanent victim settings; 4) legal support measures for minors who need legal assistance; 5) assistance measures for families in which the facts of domestic violence were recorded.

It has been established that the main legal acts on assistance to children who became victims of a criminal offense are: the Convention on the Rights of the Child dated November 20, 1989, the Universal Declaration of Human Rights dated December 10, 1948, the Convention on Protecting Human Rights and Fundamental Freedoms dated November 4, 1950, the International Covenant on Civil and Political Rights dated December 16, 1966, the European Convention on the Implementation of Children's Rights dated January 25, 1996, etc.

It has been reasoned that the components of the international standards for the prevention of criminally illegal activity against children are: 1) the definition of the concept of "a minor" as a privileged category of victims of criminal offenses; 2) recognition of a minor as a full-fledged citizen of the state and a participant in procedural relations; 3) the need to take into account the peculiarities of physical and mental health of a minor victim of a criminal offense as an aggravating circumstance; 4) the need to involve specialists in the field of psychology and pedagogy to speed up the post-criminal rehabilitation process; 5) the need to create measures and means of work with minors in order to keep them from primary and secondary victimization.

Analysis of criminal legislation and criminological practice of foreign countries (USA, Philippines, Great Britain, Japan, Brazil, Germany, and Nigeria) made it possible to establish the main priorities of foreign countries in preventing criminal offenses against minors: 1) implementation of the basics of mediation and restorative justice; 2) active involvement of the public to work with potential and/or actual minor victims of criminal offenses; 3) popularization of the principle of zero tolerance for socially dangerous acts; 4) popularization of rehabilitation and resocialization practices; 5) search for and implementation of technical means and software in order to timely prevent a potential victim from getting into a situation with a high victim index.

Keywords: juvenile victimology, a minor, victim, criminal offense, victimhood, victimization, juvenile justice, juvenile criminology, prevention, determination, interaction, mechanism of criminally illegal behavior.

LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE AUTHOR BY DISSERTATION TOPIC

Monographs

1. Vitvitskyi, S., Nazymko, Ye., Titochka, T. (2021). Zvilnennia nepovnolitnikh vid pokarannia ta yoho vidbuvannia: mizhnarodni ta yevropeiski pravovi standarty [Exemption of minors from punishment and its serving: international and European legal standards]: monohrafiia. Kyiv: VD «Dakor». 133 s. [in Ukrainian]

2. Nazymko, Ye., Titochka, T. (2021). Zapobihannia formuvanniu yuvenalnoi viktymnosti [Preventing the formation of juvenile victimhood]. Pravove zabezpechennia publichnoi bezpeky hromad: dosvid Ukrainy ta krain Yevropeiskoho Soiuzu: kolektyvna monohrafiia / Za zah. red. A.H. Bobkovoi, A.M. Zakharchenka. Ryha, Latviia : “Baltija Publishing”. S. 114–130. [in Ukrainian]

3. Nazymko, Ye., Andriiashevska, M., Titochka, T. (2021). Yuvenalna viktymolohiia: teoretyko-pravova model [Juvenile victimology: theoretical and legal model]: monohrafiia. Zaporizhzhia : Helvetyka. 208 s. [in Ukrainian]

4. Ponomarova, T. (2022). Teoretyko-prykladni zasady stanovlennia ta rozvytku yuvenalnoi viktymolohii v Ukraini [Theoretical and applied principles of formation and development of juvenile victimology in Ukraine]: monohrafiia / za zah. red.. Nazymka, Ye. Odesa : Vydavnychyi dim «Helvetyka». 368 s. [in Ukrainian]

Articles in scientific specialized publications of Ukraine and publications indexed in international scientometric databases.

1. Titochka, T. (2020). Interaktsiia zlochyntsia ta nepovnolitnoho poterpiloho u mekhanizmi kryminalno-protypravnoi povedinky [The interaction of a criminal and a minor victim in the mechanism of criminal and illegal behavior]. *Elektronne naukove vydannia «Porivnialno-analitychne pravo»*. № 4. S. 651–658. [in Ukrainian]

2. Titochka, T. (2021). Viktymolohichni osoblyvosti determinatsii nasylnytskoho intsestu iz uchastiu nepovnolitnoi zhertvy [Victimological features of the determination of violent incest with the participation of a minor victim]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 2. S. 256–261. [in Ukrainian]

3. Titochka, T. (2021). Rol nepovnolitnoi zhertvy v mekhanizmi perversyvnoi kryminalno protypravnoi povedinky [The role of a minor victim in the mechanism of perversion criminally illegal behavior]. *Pravovyi chasopys Donbasu*. № 2 (75). S. 114–124. [in Ukrainian]

4. Titochka, T. (2021). Geneza kryminalno-pravovoho zakhystu prav nepovnolitnikh osib v Ukraini [The genesis of the criminal law protection of the rights of minors in Ukraine]. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo»*. № 3. S. 168–172. [in Ukrainian]

5. Titochka, T. (2021). Osoblyvosti povedinky nepovnolitnikh zhertv nasylnytskoho intsestu [Peculiarities of the behavior of minor victims of violent incest]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. № 4. S. 281–285. [in Ukrainian]

6. Titochka, T. (2021). Metodolohiia doslidzhennia yuvenalnoi viktymnosti [Juvenile victimization research methodology]. «*Juris Europensis Scientia*». № 6. S. 74–77. [in Ukrainian]

7. Titochka, T. (2021). Kryterii periodyzatsii vynyknennia, stanovlennia ta evoliutsii yuvenalnoi viktymnosti v Ukraini [Criteria of periodization of emergence, formation and evolution of juvenile victimization in Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 11. S. 641–645. [in Ukrainian]

8. Titochka, T. (2021). Zarodzhennia fenomenu yuvenalnoi viktymnosti ta kryminalno-pravovoho zakhystu nepovnolitnikh [The emergence of the phenomenon of juvenile victimization and criminal legal protection of minors]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia «Iurysprudentsiia».* № 53. S. 106–110. [in Ukrainian]

9. Titochka, T. (2021). Zarodzhennia naukovoi dumky pro yuvenalnu viktymnist [The emergence of scientific thought about juvenile victimization]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia Pravo*. № 68. S. 225–230. [in Ukrainian]

10. Titochka, T. (2022). Poniattia ta zmistovni skladovi suchasnoi yuvenalnoi viktymolohii [Concepts and meaningful components of modern juvenile victimology]. *Pravovyi chasopys Donbasu*. № 1. S. 133–139. [in Ukrainian]

11. Titochka, T. (2022). Poniattia i typolohiia nepovnolitnikh zhertv nasylnytskoho intsestu [Concept and typology of minor victims of violent incest]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 1. S. 262–269. [in Ukrainian]

12. Titochka, T. (2022). Zarubizhni kryminolohichni praktyky zapobihannia vchynenniu kryminalnykh pravoporushen proty nepovnolitnikh [Foreign criminological practices of preventing the commission of criminal offenses against minor]. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences.* № 1. S. 170–179. [in Ukrainian]

13. Titochka, T. (2022). Zahalnosotsialne zapobihannia viktymnii povedintsi nepovnolitnikh osib [General social prevention of victim behavior of minors]. *«Juris Europensis Scientia».* № 1. S. 105–109. [in Ukrainian]

14. Titochka, T. (2022). Osnovni chynnyky formuvannia viktymnoi povedinky nepovnolitnikh [The main factors of formation of victim behavior of minors]. *Ukrainska politseistyka. Teoriia, zakonodavstvo, praktyka*. № 2(4). S. 69–74. [in Ukrainian]

15. Titochka, T. (2022). Mizhnarodni pravovi standarty zapobihannia kryminalno protypravnii diialnosti shchodo ditei [International legal standards for the

prevention of criminally illegal activities against children]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 3. S. 217–220. [in Ukrainian]

16. Titochka, T. (2022). Osoblyvosti zakhystu nepovnolitnikh zhertv vid kryminalnykh pravoporushen u zarubizhnykh krainakh [Peculiarities of protection of minor victims from criminal offenses in foreign countries]. *Knowledge, Education, Law, Management*. № 3 (47). S. 242–248. [in Ukrainian]

17. Titochka, T. (2022). Viktymoloho-psykholohichna model reabilitatsii nepovnolitnikh zhertv seksualnoho nasylstva [Victimological and psychological model of rehabilitation of minor victims of sexual violence]. *Copernicus Political and Legal Studies*. № 4. S. 55–63. [in Ukrainian]

18. Titochka, T. (2022). Okremi pytannia spetsialnoho zapobihannia viktymnii povedintsi nepovnolitnikh osib [Separate issues of special prevention of victim behavior of minors]. *Pravovyi chasopys Donbasu*. № 4 (81). Vol. 2. S. 143–148.

19. Titochka, T. (2022). Indyvidualna robota iz nepovnolitnimy zhertvamy kryminalnykh pravoporushen v Ukraini [Individual work with minor victims of criminal offenses in Ukraine]. *Knowledge, Education, Law, Management*. № 5. S. 237–242. [in Ukrainian]

20. Titochka, T. (2022). Spetsyfichni rysy nepovnolitnikh osib yak obiektiv viktymizatsii v Ukraini [Specific features of minors as victims of victimization in Ukraine]. *Pravo i suspilstvo*. № 5. S. 224–228. [in Ukrainian]

21. Severinova, O., Yaholnyk, O., Ponomarova, T. (2023). Osoba zhertvy–inkasatora v mekhanizmi kryminalnoho pravoporushennia, peredbachenoho statteiu 187 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [The identity of the victim-collector in the mechanism of the criminal offense provided for in Article 187 of the Criminal Code of Ukraine]. *Derzhava ta rehiony*. № 1. S. 179–184. [in Ukrainian]

22. Vitvitskyi, S., Syzonenko, A., Titochka, T. (2022). Peculiarities of corruption risk management in economic activity. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8 Number 3. Riga, Latvia : Baltija Publishing, P. 42–47. [in English]

23. Semenyshyna-Fihol, B., Losych, S., Titochka, T. (2022). Criminological provision of economic security in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : Baltija Publishing. P. 151–157. [in English]

24. Vitvitskyi, S., Syzonenko, A., Titochka, T. (2022). Definition of criminal and illegal activities in the economic sphere. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : Baltija Publishing. P. 34–40. [in English]

25. Volobuieva, O., Severinova, O., Ponomarova, T. (2022). Socio-economic determinants and consequences of criminal offenses against sexual freedom and sexual inviolability. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 5. Riga, Latvia : Baltija Publishing. P. 86–92. [in English]

Approbation works

1. Titochka, T. (2020). Osnovni determinanty viktymnoi povedinky nepovnolitnikh [The main determinants of juvenile victim behavior]. *Zlochyntsi i zhertvy zlochyniv* : materialy KhKh Vseukr. nauk. konf. z kryminolohii dlia studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh, m. Kharkiv, 16 lyst. 2020 r. / Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho; za red. prof. A. P. Hetmana i prof. B. M. Holovkina. Kharkiv : Yurait. S. 648–651. [in Ukrainian]

2. Titochka, T. (2021). Tendentsii kryminalno-protypravnykh posiahan, vchynenykh shchodo nepovnolitnikh v Ukraini [Trends in criminal offenses committed regarding minors in Ukraine]. *Aktualni problemy kryminalnoho prava, protsesu, kryminalistyky ta operatyvno-rozshukovoi diialnosti*: tezy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Khmelnytskyi, 26 liutoho 2021 roku). Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU. S. 274–277. [in Ukrainian]

3. Titochka, T. (2021). Viktymna yuvenalna kompulsiia yak motyvatsiia deviantnoi povedinky kryminalnoho pravoporushnyka [Victimized juvenile compulsion as motivation deviant behavior of a criminal offender]. *Zlochynnist i*

protydiia yii v umovakh synhuliarnosti: tendentsii ta innovatsii»: zb. tez dop. nauk.-prakt. konf., prysviach. pamiati chlena Pravlinnia Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy, profesora Tetiany Andriivny Denysovoi (m. Kharkiv, 16 kvit. 2021 r.) / MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav, Kryminol. asots. Ukrainy. Kharkiv : KhNUVS. S. 149–151. [in Ukrainian]

4. Titochka, T. (2021). Media-prostir ta yuvenalna viktymnist [Media space and juvenile victimhood]. *Priorytetni napriamky rozvytku ta reformuvannia pravookhoronnykh orhaniv Ukrainy* : materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kherson, 26 liutoho 2021 r.) / za red. d. yu .n. Shkuty O.O. Kherson: Khersonskyi fakultet Odeskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. S. 243–247. [in Ukrainian]

5. Nazymko, Ye., Titochka, T. (2021). Empiryko-tekhnichna metodolohiia doslidzhennia osoblyvostei yuvenalnoi viktymnosti [Empirical and technical research methodology features of juvenile victimization]. *Kryminolohichna teoriia i praktyka: dosvid, problemy sohodennia ta shliakhy yikh vyrishennia*: materialy mizhvidom. nauk.-prakt. kruhloho stolu (Kyiv, 04 lystop. 2021 r.) / redkol.: V. V. Cherniei, S. D. Husariev, S.S. Cherniavskyi ta in. Kyiv : Nats. akad. vnutr. Sprav. S. 110–113. [in Ukrainian]

6. Titochka, T. (2021). Osoblyvosti viktymizatsii nepovnolitnikh zasudzhenymy v ustanovakh vykonannia pokaran [Peculiarities of victimization of minors by convicts in penal institutions]: *zbirnyk materialiv konkursu z aktualnykh pytan rozvytku kryminolohichnoi viktymolohii (do 70-richchia z Dnia narodzhennia doktora yurydychnykh nauk, Zasluzhenoho yurysta Ukrainy Oleksandra Mykolaiovycha Dzhuzhy)* (Mariupol, Ukraina). Donetskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Mariupol FOP Parfienchyk. S. 84–91. [in Ukrainian]

7. Nazymko, Ye., Titochka, T. (2022). Reabilitatsiia pidlitkiv, kotri postrazhdaly vid seksualnoho nasylstva: viktymolohichna model [Rehabilitation of adolescents who suffered from sexual violence: a victimological model]. *Evoliutsiia*

konstytutsiinoho, administratyvnoho ta kryminalnoho prava za chasy nezalezhnosti Ukrainy : zbirnyk tez dopovidei ta povidomlen za materialamy kruhloho stolu, prysviachenoho 31-y richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy (m. Kharkiv, 15 veresnia 2022 r.). Kharkiv : NIuU imeni Yaroslava Mudroho. S. 82–86. [in Ukrainian]

8. Nazymko, Ye., Titochka, T. (2022). Osoba nepovnolitnoi zhertvy seksualnoho nasylstva, vchynenoho viiskovosluzhbovtsiamy [The person of a minor victim of sexual violence committed by military personnel]. *Kryminolohichna teoriia i praktyka: dosvid, problemy sohodennia ta shliakhy yikh vyrishennia*: materialy mizhvidom. nauk.-prakt. kruhloho stolu (Kyiv, 24 lystop. 2022 r.) / redkol.: V. V. Cherniei, S. D. Husariev, S. S. Cherniavskyi ta in.. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav. S. 92–95. [in Ukrainian]

9. Nazymko, Ye., Titochka, T. (2022). Yevropeiski standarty zakhystu nepovnolitnikh osib vid statevykh kryminalnykh pravoporushen [European standards for the protection of minors from sexual criminal offenses]. *Kryminalna polityka Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukrainy: problemy intehratsii*. Zbirnyk tez naukovo-praktychnoi internet-konferentsii (28 lystopada 2022 roku, Kharkivskyi natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina, yurydychnyi fakultet). Kharkiv, KhNU imeni V. N. Karazina. S. 85–90. [in Ukrainian]

10. Nazymko, Ye., Ponomarova, T. (2022). Determinatsiia kryminalnykh pravoporushen proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkannosti nepovnolitnikh osib [Determination of criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of minors]. *Nova arkhitektura bezpekovoho seredovyshcha Ukrainy*: zb. tez Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 23 hrudnia, 2022 r.). Kharkiv: Yurait. S. 114–117 [in Ukrainian]

11. Ponomarova, T. (2023). Henetyko-modeliuiuchyi metod doslidzhennia yuvenalnoi viktymnosti [A genetic modeling method for researching juvenile victimization]. *Suchasni tendentsii zabezpechennia hendernoho balansu v umovakh Yevrointehratsii*: zbirnyk materialiv informatsiino-prosvitnytskoho forumu. m.

Kropyvnytskyi, 17 bereznia 2023 r. Kropyvnytskyi: DonDUVS. S. 362–364. [in Ukrainian]

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……..…….35
ВСТУП…….……..36
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ…….…….…. 53
1.1. Методологія ювенальної віктимології……..……...…. 53
1.2. Ретроспективний аналіз генезису нормативно-правового захисту неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень в Україні.....76
1.3. Теоретико-прикладні підходи до формування знань про ювенальну віктимність……101
1.4. Поняття, функції та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології…….……127
Висновки до 1 розділу…….... 146
РОЗДІЛ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ЖЕРТВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ…….150
2.1. Неповнолітній як об’єкт віктимологічного запобігання…….…….. 150
2.2. Структура особи та типологія неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень..……...173
2.3. Характеристика детермінант віктимної поведінки неповнолітніх осіб.....193
Висновки до 2 розділу ……212
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ ТА ЙОГО ЕЛЕМЕНТИ……...……...217
3.1. Роль специфічного психоемоційного стану неповнолітнього в механізмі віктимізації.....…217
3.2. Інтеракція кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально протиправної поведінки та її вплив на мотивацію кримінального правопорушення……..254
Висновки до 3 розділу…….278
РОЗДІЛ 4. ЗАПОБІГАННЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ В УКРАЇНІ……. 281
4.1. Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб.....281

4.2. Спеціально-віктимологічне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб**…**……..…….....…299
4.3. Індивідуально-профілактичне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб…….....…329
Висновки до 4 розділу…..……. 351
РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНИМ ПОСЯГАННЯМ НА ДІТЕЙ…..…….356
5.1. Міжнародна практика та правові стандарти запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей……..356
5.2. Зарубіжний досвід запобігання кримінальним правопорушенням щодо дітей……..……..…….....…383
Висновки до 5 розділу……...……..407
ВИСНОВКИ…….……...410
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….…..…….419
ДОДАТКИ……463

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС – Європейський Союз;

КК України – Кримінальний кодекс України;

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України;

ООН – Організація Об'єднаних Націй;

США – Сполучені Штати Америки;

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;

УНР – Українська Народна Республіка;

CETF – Central Emergency Response Fund;

ВША НААУ – Вища школа адвокатури Національної асоціації адвокатів України;

УВП – установа виконання покарань;

КЕД – когнітивно-емоційний дефіцит;

РП – розлад прив'язаності;

РРП – реактивний розлад прив'язаності;

ПТСР – посттравматичний стресовий розлад;

КМУ – Кабінет Міністрів України;

ЗМІ – засоби масової інформації;

ДСС – Державна служба статистики;

ESPAD – European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs;

СІЗО – слідчий ізолятор;

ФБР – Федеральне бюро розслідувань.

ВСТУП

Актуальність теми. Розв'язання основних системних проблем ювенальної юстиції та посилення захисту прав дітей, які потерпіли від кримінальних правопорушень або стали їх свідками, є пріоритетною засадою формування та здійснення ефективного та дружнього до дитини правосуддя, актуалізованою міжнародними стандартами, відображеними, зокрема, в ратифікованих Конвенціях про права дитини (1989 р.) та Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (2011 р.) й інтегрованими в національні нормативно-правові акти, а також програмні та стратегічні документи. У Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р, вказано на необхідність посилення захисту прав дітей, які потерпіли від правопорушень, зокрема насильницького характеру, та дітей, які є свідками правопорушень. Охорона дитинства як стратегічний загальнонаціональний пріоритет також актуалізована у кримінальному процесуальному законодавстві через особливу процедуру досудового розслідування та судового провадження за участі малолітніх та неповнолітніх осіб, а також у кримінальному законодавстві України шляхом посилення санкцій, передбачених за вчинення кримінальних правопорушень щодо дітей. Таким чином, положення нормативно-правових актів утворили платформу для розвитку віктимологічного напряму ювенальної кримінологічної політики України, метою якого стало запобігання злочинності шляхом зниження рівня віктимного потенціалу неповнолітніх осіб.

Водночас у сучасних соціально-економічних та політичних умовах результативність існуючих кримінально-правових та віктимологічних заходів захисту прав та інтересів неповнолітніх осіб є незадовільною, що має наслідком інтенсифікацію криміногенних загроз. Відповідно до статистичних даних,

викладених на сайті Офісу Генерального прокурора, у 2018 році від кримінальних правопорушень постраждало 5918 неповнолітніх та малолітніх осіб; у 2019 році – 5471 особа; у 2020 – 5236; у 2021 – 5875; у 2022 році жертвами кримінальних правопорушень стали 8608 малолітніх та неповнолітніх осіб. Такий значний приріст злочинності зумовлений непослідовною кримінально-правовою політикою, а також відсутністю міжгалузевих, галузевих та інституційних заходів протидії кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб, необхідних для реалізації завдань, визначених кримінальним законодавством.

Теоретичні та практичні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології досліджуються представниками різних галузей юридичної науки, що зумовлено складністю і багатоаспектністю такого суспільно негативного явища, як віктимна поведінка. Значущий внесок у розробку цих питань здійснено і представниками кримінологічної науки в різний час, зокрема, в наукових працях М.С. Андріяшевської, П.П. Андрушка, А.М. Бабенка, М.І. Бажанова, І.О. Бандурки, О. М. Бандурки, В. С. Батиргареєвої, Ю. В. Бауліна, Н. Л. Березовської, А. Б. Благої, П. С. Берзіна, О. Г. Богатирьова, В. М. Бурдіна, І. П. Васильківської, С. С. Вітвіцького, В.О. Глушкова, В.В. Голіни, Б.М. Головкіна, Т.О. Гончар, Н.М. Градецької, О.В. Дащенко, А. О. Джужі, О. М. Джужі, С. Ф. Денисова, Т. А. Денисової, Л. С. Дубчак, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.О. Книженко, Н.Я. Ковтун, О.Г. Колба, М. Г. Колодяжного, А. Ю. Коновалової, Т. В. Корнякової, О. М. Костенка, Н.М. Крестовської, Н. В. Кулакової, О. Г. Кулика, О. М. Литвинова, В. О. Меркулової, Є. С. Назимка, Л. М. Палюх, О. О. Северин, М. О. Семенишина, В. В. Сташиса, Д. М. Тичини В. М. Трубникова, В. О. Тулякова, І. К. Туркевич, В. В. Шаблистого, В. І. Шакуна, С. І. Халимона, П. В. Хряпінського, С. Д. Шапченка, Н. С. Юзікової, І. С. Яковець, О. Н. Ярмиша та інших авторів.

Проведені дослідження мають важливе наукове і практичне значення, а також стосуються багатьох питань реалізації ювенальної кримінологічної

політики в Україні, однак їх аналіз свідчить про відсутність у науці єдиного концептуального підходу до вирішення проблеми ювенальної віктимності та розвитку ювенальної віктимології як самостійної галузі знань. До сьогодні невирішеними залишаються проблеми визначення сутності та змісту детермінаційного комплексу віктимізації неповнолітніх осіб, їх структури і типології; встановлення компонентів та циклів механізму ювенальної віктимної поведінки; розробки сучасних, різнорівневих кримінологічних заходів, необхідних для запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб в Україні.

Викладене вказує на актуальність і доцільність наукового дослідження теоретичних та прикладних проблем становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні, що зумовило вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021, Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р, Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453, Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р, Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 рр., Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленого постановою Верховної Ради України № 509-VIII від 4 червня 2015 р., а також згідно з тематикою науково-дослідної роботи Донецького державного університету внутрішніх справ на 2020–2024 роки

«Протидія кримінальним правопорушенням на території проведення ООС (операції Об'єднаних сил)» (012U105580).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Донецького державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 28 жовтня 2020 року).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є обґрунтування нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей становлення та розвитку ювенальної віктимології, а також концептуальних засад удосконалення ювенальної віктимологічної політики в Україні.

Відповідно до визначеної мети поставлено і вирішено такі основні *завдання*:

– проаналізувати та доопрацювати методологію ювенальної віктимології;

– дослідити генезис нормативно-правового захисту неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень в Україні та конкретизувати критерії його періодизації;

– проаналізувати теоретико-прикладні підходи до етіології віктимності неповнолітніх в Україні та диференціювати теоретичні положення загальної та ювенальної віктимології за ознакою предмета дослідження;

– з'ясувати та доопрацювати поняття, функції та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології;

– з'ясувати ознаки неповнолітньої особи як об'єкта віктимологічного запобігання та визначити динаміку кримінально протиправних посягань, учинених відносно неповнолітніх;

– дослідити та доопрацювати структуру та типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення;

– проаналізувати та конкретизувати детермінаційний комплекс ювенальної віктимності;

– дослідити роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації та обґрунтувати пропозиції щодо зниження віктимогенного потенціалу підлітків;

– проаналізувати особливості інтеракції кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально протиправної поведінки, її вплив на мотивацію кримінального правопорушення та обґрунтувати пропозиції щодо уникнення віктимізації залежно від мотиваційного циклу;

– проаналізувати систему запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні та обґрунтувати пропозиції щодо її вдосконалення;

– проаналізувати положення міжнародних нормативно-правових актів щодо підстав та порядку запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб та виокремити змістовні складові міжнародних кримінологічних стандартів;

– дослідити зарубіжний досвід запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх та виокремити концептуальні засади, які можуть бути інтегровані в національну практику;

– узагальнити основні результати проведеного дослідження та обґрунтувати концептуальні засади удосконалення кримінологічної політики в частині захисту неповнолітніх осіб від кримінальних правопорушень;

– розробити пропозиції з удосконалення національного кримінального законодавства в частині унормування процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

Об'єктом дослідження є соціально-правові основи вчення про неповнолітніх (дітей) як жертв кримінальних правопорушень.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження складають положення діалектичного матеріалізму, соціологія та психологія віктимної поведінки, а також заснований на їх основі комплекс загальнонаукових теоретичних методів, серед яких: антропологічний, історико-правовий, системно-структурний, компаративний, синергетичний, соціологічний, методи моделювання та наукової абстракції, а також статистичні та математичні методи.

Антропометричний метод надав можливість дослідити специфіку структури особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, вдосконалити типологію таких підлітків, а також вивчити змістовні складові міжнародних стандартів та зарубіжних кримінологічних практик роботи з неповнолітніми жертвами (підрозділи 2.3, 5.1, 5.2). *Історико-правовий* метод дозволив проаналізувати еволюцію наукових поглядів про ювенальну віктимність (підрозділ 1.2). С*истемно-структурний* метод надав можливість дослідити особу неповнолітнього як об'єкта віктимологічного запобігання (підрозділ 2.1), а також удосконалити понятійно-категоріальний апарат (усі підрозділи). *За допомогою позитивістського підходу та компаративного* методу було досліджено міжнародну практику та правову основу запобігання кримінальним правопорушенням щодо дітей та охарактеризовано зарубіжні кримінологічні практики запобігання кримінальним правопорушенням проти неповнолітніх (підрозділи 5.1, 5.2). *Аксіологічний підхід* надав можливість дослідити дитинство як найвищу цінність, яка має охоронятись усіма можливими кримінально-правовими та кримінологічними засобами (розділи 1-2); *феноменологічний підхід* дозволив розглянути ювенальну віктимність як сучасний суспільний феномен (підрозділи 1.3, 2.2). За допомогою *герменевтичного підходу* було проаналізовано віктимологічні категорії та поняття (всі розділи). Метод *наукової абстракції* надав можливість дослідити роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації та особливості інтеракції

кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально протиправної поведінки, її впливу на мотивацію кримінального правопорушення (підрозділи 3.1, 3.2). Метод *моделювання* та *соціологічні методи* дозволили узагальнити та систематизувати статистичну інформацію про стан кримінально протиправної діяльності щодо неповнолітніх в Україні, а також розробити відповідні рекомендації, спрямовані на вдосконалення кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням. *Статистичні та математичні методи* використано для аналізу даних Генеральної прокуратури України щодо кількості кримінальних правопорушень, учинених щодо неповнолітніх за 2018–2022 роки та судової статистики України за 2010–2022 роки, а також для додаткового обґрунтування авторських висновків та з'ясування сутності окремих оціночних понять ювенальної віктимології (розділ 4). Вказані методи та підходи було застосовано у взаємозв'язку та взаємозалежності, що забезпечило повне та об'єктивне дослідження.

Емпіричну базу дослідження становлять: дані офіційної статистики, а також результати вивчення: а) статистики судочинства; б) статистичних даних та судової практики європейських країн, отриманих під час проходження онлайн-навчання на освітній платформі LEEd CEPOL (Агентства Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів) на тему: «Стратегії боротьби зі злочинцями, які вчинили злочини сексуального характеру над дітьми» («CSE Strategies in Managing Child Sex Offenders»); в) зведених даних опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України, які займаються виявленням і розслідуванням кримінальних правопорушень, учинюваних щодо неповнолітніх осіб.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації розв'язано важливу наукову проблему, яка полягає в обґрунтуванні нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей становлення та розвитку ювенальної віктимології, а також концептуальних засад удосконалення

ювенальної віктимологічної політики в Україні. Наукова новизна одержаних результатів конкретизується в теоретичних положеннях і висновках, основними з яких є такі:

вперше:

– сформульовано наукове визначення ювенальної віктимології як самостійного напряму загальної віктимології, мета якого полягає у здійсненні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом створення сукупності заходів, достатніх для виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як детермінантів, що провокують вчинення суспільно небезпечних діянь;

– з'ясовано змістовні складові ювенальної віктимології, якими є: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, видова диференціація; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтеракції між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними/реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень;

– розроблено критерії періодизації виникнення, становлення та розвитку ювенальної віктимології, які диференційовані на елементарний базовий, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до права дитини на кримінально-правовий захист; базовий критерій відтворюється крізь призму ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, меж кримінальної відповідальності та суспільно небезпечного діяння;

факультативний – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну науку;

– запропоновано авторське поняття специфічного психоемоційного стану як складника механізму віктимізації неповнолітньої особи, під яким необхідно розуміти зумовлену постійними або тимчасовими психічними розладами сукупність заздалегідь помилкових поведінкових реакцій підлітка на зовнішні збудники, котрі сприяють та/або зумовлюють суспільно небезпечну поведінку кримінального правопорушника. Найбільш поширеними психоемоційними станами, котрі сприяють віктимізації неповнолітніх осіб, є: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіа); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація);

– на підставі аналізу міжнародного та загальноєвропейського права встановлено такі змістовні складові міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) визнання неспецифічних особливостей фізичного та психічного розвитку неповнолітньої жертви кримінального правопорушення обставинами, які обтяжують покарання; 4) залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) розробка віктимологічних заходів, спрямованих на запобігання первинній та/або вторинній віктимізації неповнолітніх осіб;

– обґрунтовано специфічні риси неповнолітнього як об’єкта віктимізації: 1)депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе з іншими, низька конкурентоспроможність; 2)відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов’язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття;

– конкретизовано елементи віктимогенного детермінаційного комплексу: 1) суб’єктивний фактор ризику – причинно-наслідковий зв’язок між когнітивними стереотипами та їх потенційним впливом на обрання способу реагування на кримінально протиправну поведінку суб’єкта правопорушення; 2) умовно-ситуативні корелянти – явища та процеси об’єктивної реальності, які опосередковано або безпосередньо впливають на поведінку особи через її сприйняття їх характеру; 3) мотиваційний механізм – поведінкові особливості кримінального правопорушника, які впливають на обрання способу реагування;

– умотивовано доцільність інтеграції у кримінологічну практику загальнодержавної стратегії формування ювенального безпекового середовища, яка передбачає реалізацію таких завдань: популяризація правової освіти; розбудова соціально-економічної складової державності, підвищення рівня інвестиційної привабливості держави; удосконалення внутрішньої та зовнішньої політики щодо подолання корупції; залучення зарубіжних антикризових спеціалістів з метою усунення негативних наслідків бойових дій та пандемії,

спричиненої коронавірусною інфекцією COVID-19; удосконалення правової основи захисту прав та свобод громадян, посилення юридичної відповідальності за посягання на соціально вразливі категорії населення; перегляд медіа-політики, здійснення посиленого контролю за демонстрацією сцен насильства та жорстокості в необмеженому доступі; посилення відповідальності за продаж алкогольних напоїв особам, що не досягли 21 року та ліків, до складу яких входять наркотичні та психотропні речовини без рецепту лікаря; посилення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, які вчиняються щодо неповнолітніх; популяризація ідеології нульової терпимості до суспільно небезпечних діянь;

– розроблено кримінологічну методику діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки, метою якої є визначення домінантного поведінкового патерну в криміногенних ситуаціях;

– розроблено концепцію запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб, котра враховує особливості реалізації кримінально-правової та кримінологічної політики в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану;

– запропоновано систему змін та доповнень до національного кримінального законодавства щодо вдосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

удосконалено:

– диференціацію рівнів методології ювенальної віктимології на такі: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який передбачає застосування алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності;

3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки на практиці знань, отриманих на інших рівнях з метою розробки тактики протидії віктимізації неповнолітніх;

– теоретичні підходи до періодизації становлення ювенальної віктимології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного учасника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, в тому числі на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст.);

– теоретичне уявлення про диференціацію механізмів кримінально протиправної поведінки на такі види:1) психологічний (протиправна поведінка зумовлена потребою вчинити кримінальне правопорушення для самореалізації, зокрема з мотивів помсти, самоствердження тощо); 2) медичний (протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад, психічними розладами тощо); 3) ситуативний/випадковий (протиправна поведінка зумовлена ситуацією, котра її спровокувала, наприклад, раптова неприязнь); 4) корисливий (протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага); 5) ідейний (протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад, кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів); 6) змішаний (протиправна

поведінка зумовлена декількома факторами);

– види інтеракції неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником: поліхронічний – тривалий взаємозв'язок, зумовлений наявністю особистих, службових та інших відносин; спорадичний – періодичний взаємозв'язок, часто зумовлений збігом обставин; епізодичний – жертва та правопорушник мали одиничний тривалий або короткостроковий контакт; спонтанний – жертва та правопорушник до моменту вчинення кримінального правопорушення не були знайомі;

– доктринальні підходи до загальносоціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб, яке має передбачати реалізацію таких заходів: 1) створення соціально орієнтованої системи державного стратегічного планування; 2) здійснення моніторингу трудової активності населення, встановлення та усунення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналізування та прогнозування пріоритетів нормативно-правового забезпечення; 4) аналізування кримінологічної ситуації та своєчасна ідентифікація потенційних криміногенних загроз; 5) забезпечення соціально-економічного та правового захисту вразливих категорій населення;

– доктринальні підходи до спеціально-віктимологічного запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб, яке має передбачати реалізацію таких заходів: 1) створення механізму упередження формування в неповнолітніх стану потенційної/хронічної жертви; 2) створення автоматизованих електронних баз даних осіб, засуджених за тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3)запровадження процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 4) усунення детермінаційного комплексу, що зумовлює вторинну віктимізацію неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі небезпечної поведінки підлітків; 6) розробка та інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки.

дістали подальшого розвитку:

– доктринальні підходи до розуміння структури особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, елементами якої є: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями; 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, зумовлені якістю виховання в мікро- та макросередовищі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни; 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та всіх пов'язаних із цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які зумовлені фізичними та/або психічними особливостями, що сприяє віктимізації; 6) кримінологічні – особливості інтеракції із кримінальним правопорушником та всіх пов'язаних із цим об'єктивних та суб'єктивних факторів віктимізації;

– система наукових поглядів на типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення: 1) всебічно-віктимний тип – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють її високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через відсутність навичок якісного мислення; 3) провокативно-імпульсивний тип – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального правопорушення; 4)лабільний тип – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких зумовлена десоціалізацією, яка спричинила втрату навичок безпечної поведінки;

– концепція сучасної ювенальної політики, під якою необхідно розуміти діяльність держави, в особі спеціально уповноважених органів з протидії та

запобігання кримінально протиправній діяльності, яка здійснюється за участі неповнолітніх осіб із застосуванням правових та оперативно-розшукових заходів, кримінологічних, віктимологічних засобів, а також засобів кримінально-правової репресії;

– характеристика рис міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб, якими є: 1) реалізація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі; 2)впроваджений альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) періодичне оновлення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації запропоновано трирівневий механізм запобігання віктимізації неповнолітніх осіб в Україні, а також визначено перспективи подальшого розвитку ювенальної віктимології та кримінального законодавства в частині посилення кримінальної відповідальності та покарання за кримінальні правопорушення, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб в Україні.

Викладені в роботі висновки і пропозиції впроваджено та може бути використано в:

– *науково-дослідній роботі* – для здійснення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на подальший розвиток кримінології за такими напрямами, як: вивчення особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення; диференціація механізмів кримінально протиправної поведінки; визначення типології та класифікація неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень (Акт Донецького державного університету

внутрішніх справ від 28 квітня 2023 року);

– *законотворчій діяльності* – при розробці нових нормативно-правових актів, а також при підготовці змін і доповнень до Кримінального кодексу України в частині вдосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх/малолітніх осіб (лист Донецького державного університету внутрішніх справ до Департаменту юридичного забезпечення МВС України від 23 травня 2023 року № 2444/26.4–2023);

– *практичній діяльності* – слідчих підрозділів Національної поліції України під час проведення занять у системі службової підготовки, а також при проведенні семінарів, нарад. Також наведені в роботі теоретичні положення та практичні рекомендації можуть бути застосовані як елемент методики досудового розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб (Акт Головного слідчого управління Національної поліції України від 13 лютого 2023 року);

– *освітньому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Кримінологія», а також при підготовці лекцій і навчальних посібників із цих дисциплін. Окремі положення дисертаційного дослідження також було використано при розробці вибіркової дисципліни «Ювенальна віктимологія» для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти (Акт Донецького державного університету внутрішніх справ від 28 квітня 2023 року).

Особистий внесок здобувача. Основні наукові результати отримані автором самостійно на основі аналізу наукових публікацій, законодавства та практики запобігання злочинності.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені автором у виступах на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних заходах: «Злочинці і жертви злочинів» (м. Харків, 2020 рік); «Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та

оперативно-розшукової діяльності» (м. Хмельницький, 2021 рік); «Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації» (м. Харків, 2021 рік); «Пріоритетні напрямки розвитку та реформування правоохоронних органів України» (м. Херсон, 2021 рік), «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 2021 рік), «Конкурс з актуальних питань розвитку кримінологічної віктимології до 70-річчя з Дня народження доктора юридичних наук, заслуженого юриста України Олександра Миколайовича Джужи» (м. Маріуполь, 2021 рік), «Еволюція конституційного, адміністративного та кримінального права за часи незалежності України» (м. Харків, 2022 рік), «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 2022 рік), «Кримінальна політика Європейського Союзу та України: проблеми інтеграції» (м. Харків, 2022 рік), «Нова архітектура безпекового середовища України» (м. Харків, 2022 рік), «Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції» (м. Кропивницький, 2023 рік).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковано в 40 наукових публікаціях, серед яких 4 монографії, з яких: 1 – одноосібна та 3 – у співавторстві, 21 стаття в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 4 статті у виданнях, проіндексованих у наукометричній базі Web of Science Core Collection, 11 тез доповідей, оприлюднених на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ

1.1. Методологія ювенальної віктимології

Вивчення методологічних засад є невід'ємною частиною будь-якого наукового дослідження. Методологія є каркасом, на якому будується система знання про явища та процеси оточуючого об'єктивного середовища. Не заперечуючи те, що здебільшого методологія наукових досліджень є більш-менш статичною та вичерпною сукупністю підходів до процедури отримання знань, необхідно звернути увагу на деяку варіативність, яка залежить від науки та бажаних результатів. У цьому контексті наочним та яскравим прикладом є віктимологія, що зумовлено її тривалою кореляцією з кримінологією. Диференціюються методологічні підходи і всередині самої науки. Наразі мова йде про такий самостійним напрям, як ювенальна віктимологія, яка присвячена вивченню причин та умов віктимності неповнолітніх осіб. У загальному розумінні ювенальна віктимність є комплексним (складеним) феноменом, який включає в себе низку сполучених елементів, кожен з яких має вивчатись як самостійно, так і у взаємозв'язку та взаємозалежності. Враховуючи вказане, доцільним видається розглянути методологічні засади дослідження ювенальної віктимності більш детально.

Віктимологія протягом тривалого часу вважалась одним із напрямів кримінологічного вчення, що зумовлювалось очевидною інтеракцією кримінального правопорушника та потерпілого як основної детермінанти суспільно небезпечного діяння. На сучасному етапі розвитку циклу кримінально-правових наук ученими було доведено, що віктимологія є окремим ученням у межах предмета кримінології. Саме тому, як і кримінологію, її цікавить проблема створення сучасних стратегій ефективного запобігання кримінально

протиправній діяльності. Однак методологія віктимологічного дослідження наразі залишається аналогічною кримінологічній.

У цілому, якщо говорити про методологічну основу віктимологічного пізнання, то воно ґрунтується на використанні матеріалістичної діалектики – науки про загальні закони, рухи, зміни, оновлення і розвитку природи, суспільства і мислення. Діалектичний матеріалізм визнає різноманітність і різні рівні розвитку матерії, залежність свідомості від суспільного буття, діалектичної єдності соціального і біологічного в особистості, суперечливий характер її формування, матеріалістичну діалектику трактування причинності тощо. Віктимологія, як і кримінологія, використовує й інші вихідні положення матеріалізму та діалектичної логіки (закони, категорії, основні логічні принципи і прийоми, а також вимоги теорії пізнання), які є необхідними і достатніми для дослідження свого предмета й отримання про нього нового знання. Отже, методологія віктимології розглядається як сукупність відправних положень і вимог теорії пізнання, вихідних філософсько-діалектичних законів, категорій, логічних принципів, способів і прийомів, якими ця наука користується при описі, вивченні та аналізі фрагментів реальної дійсності, що складають предмет цієї науки, а також при створенні нового знання [69, с. 19]. Матеріалістична діалектика, на нашу думку, є підґрунтям будь-якого кримінально-правового дослідження. Говорячи про ювенальну віктимологію, хочеться підкреслити, що остання дозволяє встановити процес розвитку віктимізації підлітків, її соціально-правову сутність, спрогнозувати еволюційні тенденції у взаємозв’язку та взаємозалежності із соціально-економічними, політичними, педагогічними та психофізіологічними детермінантами.

Отож, методологія віктимології є складовою частиною загальної діалектичної методології теорії пізнання і вирішує питання отримання достовірної і певної інформації щодо предмета науки. Інструментами її здобування є методи. Метод – це основний шлях і засіб збирання, оброблення зібраних даних, матеріалів про

предметні явища віктимології. Сукупність необхідних для дослідження методів створюють його методику – поняття, яким визначається набір конкретних способів і прийомів, за допомогою яких дослідник намагається одержати шуканих знань у межах поставлених ним завдань. Оскільки віктимологія, як і кримінологія, є по суті соціолого-психологічною наукою, то і її методика тяжіє до соціологічних і психологічних методів дослідження. Навряд чи можна вказати на наукову методику пізнання, котра належала б виключно віктимології, як, наприклад, медицині. Як і всі інші теорії, що виникли на стику наук (віктимологія – соціологія – кримінологія – психологія та ін.), вона базується на методиці своїх «найближчих родичів», хоча і має певні особливості. Особливості ці пояснюються тим, що в дослідницькому ланцюгу «жертва – середовище – злочинець» на масовому рівні вивчається у взаємозв'язку і співвідношенні не тільки жертва, але й особистість та поведінка злочинця і оточуюче їх середовище, яке або сприяє віктимізації, або створює конкретні життєві ситуації і формування кримінальної мотивації. Тому методичний набір при віктимологічних дослідженнях різноманітний. Використовуються ті методи, які дозволяють виділити суттєві, визначальні, типові факти і процеси, що зумовлюють віктимологічні явища [69, с. 19]. У зв'язку з цим ***у сучасному розумінні існує три категорії проблемних питань методології дослідження ювенальної віктимності***: 1) проблемні питання, пов'язані з трансцендентними атрибутивними ознаками феномена ювенальної віктимності; 2) проблемні питання, пов'язані з імперативністю та субпідрядністю віктимологічної науки; 3) проблемні питання, зумовлені станом методологічних розробок у вітчизняних кримінально-правових науках. ***До проблем першої категорії можна віднести***: 1) малодослідженість феномена ювенальної віктимності, що призводить до набуття нею іманентних ознак, і як наслідок – створення неправильного уявлення про причини та умови підліткової віктимності; 2) відсутність повноцінних міжгалузевих зв'язків ювенальної віктимології з іншими науками кримінально-

правового циклу; «ізоляція» внутрішньої кореляції між загальним віктимологічним ученням та його ювенальним напрямом; 3) низький рівень емпірико-технічного пізнання феномена ювенальної віктимності. ***До другої категорії відносяться***: 1) «конформність» понятійно-категоріального апарату, зумовлена впливом кримінологічної науки; 2) відсутність індивідуального інструментарію впливу на ювенальну віктимність; 3) відсутність системного підходу до вивчення феномена ювенальної віктимності. ***Третя категорія включає в себе***: 1) консервативність методології наук кримінально-правового циклу; 2) «науковий плюралізм»; 3 відсутність єдиного розуміння методів дослідження віктимологічних феноменів.

Цікавим фактом є наявність максимально тісного взаємозв'язку методології ювенальної віктимології з аналогічною кримінально-правовою. Такий стан справ пов'язаний із популяризацією еклектичного підходу до розуміння девіації та віктимності в їх філософському та соціологічному вимірі. Звичайно, це призвело до поступового руйнування постмодерністського нормативізму.

Учені вказують, що деіфікація нормативистського підходу (віра в норму як в універсальний регулятор) зумовлювала суперечності між сутністю права на безпеку та безпековими очікуваннями можновладців. Так, більшість із видів економічних реформ виконавчої влади на шляху до руїни національної економіки та добробуту України додатково обґрунтовувалися дослідженнями необхідності криміналізації окремих видів економічної поведінки, боротьби з економічною злочинністю, детінізацією економіки, протидії корупційним практикам тощо. Відчуження капіталу від товаровиробників, інфляція та псевдоприватизація у дев'яності роки призвели до теоретичного обґрунтування необхідності диверсифікації відповідальності за правопорушення у сфері економіки. У 2005 р. після запуску державної економічної програми «Назустріч людям» було прийнято рішення про гуманізацію відповідальності за вказані злочини, а пізніше

через декілька років і декриміналізацію діянь (хоча, як відомо, каральні практики було замінено позасудовою дисциплінарною репресією). Саме економічні злочини стали таким собі камікадзе від верховенства закону. Проте ще Генрі Стенлі Беккер, розглядаючи економіку злочину та покарання, вказував на раціональність ірраціонального вибору злочинної поведінки. Звідси універсальність методу диверсифікації злочинного та караного обмежується економікою ринкових відносин, та підтримується політикою економічних відносин. Тобто негативні аспекти криміналізації діяння повинні дорівнювати максимальним позитивним наслідкам від неї [367, с. 196]. Диверсифікацію на сьогодні можна сміливо назвати однією з рис ювенальної віктимології. Очевидним є природнє розширення детермінаційного комплексу віктимності, котре потребує застосування диверсифікованого підходу до оцінки особливостей поведінки жертви. Деіфікація норм кримінального законодавства має наслідком відхід від його «банального» сенсу, що полягає у прагненні встановити суспільну небезпеку діяння та покарати за його вчинення. Таким чином, відбувається розмиття злочинного та втрачається сутність рольового розподілу жертви та кримінального правопорушника. Це підтверджує складну, багаторівневу взаємодію кримінального права, кримінології та ювенальної віктимології, що зумовлює частково подібну методологію їх наукового пізнання.

Компенсація та реституція, кримінально правове поводження та компроміс, рівні можливості дисциплінарних практик та покарання, диференціація засобів впливу залежно від стану можливостей кримінально-виконавчої системи – усі ці підходи зазначають лише тенденцію релятивізму кримінально-правового впливу та диференціації моделей (концептів) нормативної усталеності розвитку права. Виникає просте питання. Чому в сучасних кримінально-правових дослідженнях так багато аналізу питань криміналізації відповідних явищ та процесів та застосування новітніх (альтернативних) покарань та заходів впливу і так мало аналізу ефективності

відповідних покарань, чи прогнозу ефективності норми? Можливо тому, що еклектика кримінального права виконує позитивну функцію формування державного образу регулювання чогось sui generis, але не формування сенсу кримінального права? [367, с. 196]. У складній взаємодії наук кримінально-правового циклу втрачається єдиний елемент, що їх об'єднує за загальною метою, котра полягає в подоланні кримінально протиправної активності. Таке подолання можливе виключно за рахунок перевиховання кримінального правопорушника та жертви шляхом зниження індексу її віктимності. Низка сучасних методів, спрямованих на вивчення кримінально протиправних діянь та віктимної поведінки жертви, застосовуються або не повною мірою, або неправильно, що призводить до втрати дієвості та отримання неправдивих результатів дослідження. Саме тому в сучасних дослідженнях учені все частіше намагаються створювати комплекси взаємозалежних, але різних за своєю сутністю методів.

Культуру формує комплекс усіх пов'язаних із розвитком механізмів: засоби та інші матеріальні продукти, мови, міфології, мораль, право тощо. Базовий принцип нормативної усталеності кримінального права встановлюється на основі компромісу у взаємовідносинах суспільства, природи та індивідів. Іншими словами норма повинна бути зрозумілою та прийнятною суспільством та окремими громадянами і не тільки її розробниками та науковими радами [367, с. 196]. З іншого боку, кримінальне право – наука більш обмежена за рахунок існування певних «рамок», які визначають структурну композицію кримінального законодавства за алгоритмом: заборона – протиправний акт – кримінальна відповідальність та її наслідки. Кримінологія та відповідно і віктимологія є науками кримінально-правового характеру, але з невеликим відхиленням у психологію, котра дозволяє дослідити детермінацію девіантності та віктимності більш глибоко, будуючи каркас наукового знання на пізнанні філософії та ретроспективному аналізі. Ювенальна віктимологія є ще більш

складною наукою, оскільки вона орієнтована на специфічну категорію жертв, якими є особи з фізіологічно незрілою системою моральних цінностей та відсутністю знань, необхідних для «здорового» реагування на зовнішні подразники. Саме тому, як вбачається, і методологія пізнання феномена ювенальної віктимності має дещо відрізнятись від загальної віктимологічної методології. На нашу думку, ***методологія дослідження ювенальної віктимності має включати в себе три рівні***: 1) *структурно-функціональний* – найвищий рівень методології дослідження, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) *загальнонауковий та конкретно-науковий* – другий рівень, який полягає в застосуванні алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) *емпірико-технічний* – третій рівень, необхідний для перевірки знань, отриманих на інших рівнях, на практиці з метою будування тактики протидії ювенальній віктимності.

Зважаючи на викладене заначимо, що ***на першому рівні методологія дослідження феномена ювенальної віктимності має передбачати*** застосування діалектичного, аксіологічного, герменевтичного, феноменологічного та позитивістського підходів. Методологічною основою кримінологічних досліджень є закони та категорії діалектики, на підставі яких визначаються шляхи до розуміння сутності кримінально протиправної діяльності, її причин та умов, соціальної сутності тощо. Будь-яка юридична наука, зокрема кримінологія та віктимологія, базуються на філософії, котра закладає фундамент для сприйняття всесвіту як цілісного феномена та як симбіозу матеріального та духовного. Девіантність та віктимність об’єднує в собі як матеріальне, що полягає в біологічних та фізіологічних (так званих елементарних) причинах, через які людина вчиняє або допускає щодо себе вчинення кримінального правопорушення, так і духовне. Духовне – це

надприродні детермінанти, зумовлені психологією та патопсихологією особи, яка є учасником протиправного діяння. Саме тому сприйняття наук кримінально-правового циклу неможливе без застосування філософських методів.

Аксіологія дуже тісно пов'язана зі світоглядом та ідеологією. «Як учення про цінності, взяте у контексті світоглядного розуміння людини, аксіологія дозволяє характеризувати ієрархію цінностей, що склалися стосовно конкретного світогляду й антропології, описувати їх зміст стосовно конкретної цивілізації, взятої у певному історичному часі», – наголошує С. А. Калінін [139, с. 270]. Питання про цінності, як і питання про право (точніше, право як цінність) піднімається у перехідні періоди розвитку суспільства, транзитивний часовий проміжок. Водночас особливо загострилося це питання у період становлення епохи постмодерну, коли відбувалася (і частково продовжує відбуватися) глобальна криза фактично всіх соціальних систем, «багато концепцій та ідей, що здавалися фундаментальними, стійкими та загальновизнаними (суверенітет держави, лібералізм, необмежені права людини і т. д.) фактично досягли якихось меж, коли проблеми вже не можуть аналізуватися і прогнозуватися за допомогою таких концепцій [139, с. 270]. Жан Клод Вольд зазначає, що система цінностей і норм завжди забезпечується, виходячи з різних традицій та сфер, зокрема через право, мораль, економіку, професії тощо, але вони також піддаються критиці і змінюються. Вони містять стандарти, що лежать в основі практичних рішень. Так, наприклад, купівля автомобіля може відбуватися, виходячи зі стандартів ціни, продуктивності, естетичних якостей чи впливу на довкілля [39]. У зв'язку з цим заслуговує на увагу теза про те, що Європейська філософія, будучи теоретичним виразом європейської культури та європейської цивілізації, претендує на статус наукового світогляду. Її основні успіхи пов'язані з прикладними дисциплінами – логікою та методологією науки. Східнослов'янська філософія показала себе не лише теоретичним, але і духовним осмисленням культури, за своїм основним змістом православної. Європейська філософія

сприяла становленню логічного мислення, східнослов'янська філософія – становленню духовного освоєння дійсності [138, с. 10]. Аксіологія може також пізнаватись крізь основи теології, віри в надприродне, тобто ідеальне. Аксіологічний метод у ювенальній віктимології дозволяє підійти до осмислення феномена віктимності крізь її найвищий сенс, тобто побачити у схильності бути жертвою кримінального правопорушення певну місію, котру було на людину покладено Богом. У той же час ми можемо в цьому контексті розглянути ціннісні орієнтири як жертви, так і правопорушника, зрозуміти, що, само собою суспільно небезпечне діяння для кожного з них має глибинний сенс, який дозволив зробити певні важливі для наступного життя висновки.

З іншого боку, більш «сухим» методом є герменевтичний. Як слушно зауважив І. І. Онищук, герменевтичний підхід у правовій сфері ґрунтується на сукупності принципів і методів тлумачення й інтерпретації юридичних текстів, а останні можуть мати форму як нормативно-правових, так і інших правових документів, а також наукових монографій та інших письмових праць учених. Цей підхід домінує в аналітичній юриспруденції. Тлумачення права розглядають як посередника між загальною та абстрактною нормами і конкретними життєвими ситуаціями, до яких застосовуються ці норми [250, с. 38]. Юридична герменевтика, як зазначають І. Д. Шутак та І. І. Онищук, визначення змісту при встановленні та реалізації норми права, основане на знанні онтологічної технології, таких понять, як зміст, двозначність або багатозначність, символ, знак тощо. Герменевтичне тлумачення, на думку вчених, це тлумачення у вузькому розумінні, що означає інтерпретацію глибинної семантики, тобто символізму, на рівні ідеї, тексту, промови: 1) символізм на рівні ідеї характерний для герменевтики законотворчості – розуміння ідеї закону та її втілення в законі; 2) символізм на рівні тексту та мови характерний для герменевтики правозастосовної діяльності: а) розуміння тексту закону, тому що правова ідея, реалізована в процесі правотворчості у формі того чи іншого закону, фіксується

за допомогою тексту, у вигляді тексту закону доводиться до застосовувача права, який повинен дешифрувати знаковий ряд (текст); b) розуміння промови адвоката, судді та інших учасників процесу в суді, де промова виступає носієм правової інформації (наведення аргументів, тлумачення доказів опонента тощо). У судовому процесі, наприклад, спостерігається конфлікт різноманітних інтерпретацій того самого положення закону, оцінки тих самих доказів, кваліфікацій тієї самої події, тобто відбувається вкладання множини змістів у той самий зміст [393, с. 433]. У ювенальній віктимології герменевтичний метод надає можливість розглянути та зрозуміти правові ідеї щодо феноменології ювенальної віктимності.

У свою чергу феноменологія є одним із найбільш популярних філософських напрямів на Заході у нинішній час. В основі феноменологічного розуміння – спеціальний метод феноменологічної редукції, яка здійснюється в два етапи: ейдичної редукції, на якому під сумнів ставиться цінність вихідного для багатьох наук вірування в реальність зовнішнього світу, і трансцендентальної редукції, коли під сумнів ставиться вірування в реальність «Я» як частини реальності зовнішнього світу [167, с. 278]. Його родоначальниками вважаються Е. Гуссерль, Ф. Брентано і М. Хайдеггер. У межах феноменологічного підходу його засновники намагалися відійти від суб'єктивізму (психологізму) при визначенні всіх соціальних феноменів (зокрема й права) й наблизитися до об'єктивізму, який має трансцендентальний характер та не залежить від емпіричної дійсності. Цей метод дозволяє відійти від самоочевидності явищ навколишньої дійсності, яка його вводить в оману, і набуває можливості об'єктивного, трансцендентального пізнання. Основний принцип феноменологічного підходу до розуміння права – принцип інтерсуб'єктивності соціального світу – дозволяє по-новому поставити питання про трансцендентальну підставу знання (а також і реальності) й дає на нього нову відповідь [305, с. 41]. У нашому дослідженні феноменологічний підхід можна

назвати провідним, оскільки саме він дозволяє з'ясувати сутність кожного досліджуваного явища та встановити взаємозв'язки та взаємозалежності між ними.

Позитивізм виник у 30-х роках XIX ст. і був своєрідною методологічною реакцією на те, що традиційна для Європи філософія (спекулятивна метафізика) в той час не могла відповісти на низку світоглядних і загальнонаукових запитань. Європейська філософія, починаючи від Рене де Карта, прийняла науку і науковий спосіб пізнання як ідеальний орієнтир будь-якої пізнавальної діяльності, дослідження традиційної філософської проблематики. Майже двохсотлітнє прагнення філософії, яка спиралася спочатку на дослідження природничих, а потім і гуманітарних наук, до вироблення універсальної філософської методології результатів не дала. Не вийшло це навіть у І. Канта (його можна звинуватити в платонізмі) та у Ґ.В.Ф. Ґеґеля (цього можна звинуватити в аристотелізмі), бо перший довів до завершеності трансценденталізм, а другий – логіку, але власної оригінальної і своєрідної методології не створили. Фундатором позитивізму вважають Огюста Конта, який висловлював переконання про здатність науки до безкінечного розвитку та необмеженість наукового способу мислення. Цей же автор ввів два головні принципи науки: а) визнання відносності всякого фактичного (позитивного) знання; б) прагнення нагромадження і узагальнення шляхом систематизації і класифікації наукових фактів. О. Конт виділяв такі методи пізнання, як спостереження, вимірювання, експеримент, реконструкцію. Він же був прихильником віднайдення та визначення законів як найбільш усталених фактів природи. Водночас мислитель до позитивних знань відносив знання людини про себе саму, включно із свідомістю [164, с. 20]. На позитивістському підході частково побудована і віктимологія в її загальному розумінні, і ювенальна віктимологія зокрема. Потреба позбавити кримінологію безперервного потоку інформації призвела до розмежування вчення про кримінального правопорушника та про його жертву.

Наразі, хоча ці дві науки й об’єднані спільним предметом, однак кожна з них має блоки систематизованої інформації. Також важливим аспектом є те, що віктимологія повністю побудована на пізнанні людини та її морально-етичних цінностей та орієнтирів.

На другому рівні методологія дослідження феномена ювенальної віктимності має передбачати застосування історичного (зокрема історико-порівняльного), системного, структурно-функціонального, синергетичного, компаративного методу, а також статистичних та математичних методів. Провідним на цьому рівні є історико-порівняльний, котрий дозволяє досліднику встановити ґенезу розвитку ювенальної віктимології та всіх її складників як у взаємозв’язку та взаємозалежності з кримінологією, так і як самостійний напрям загальної віктимологічної науки.

Як слушно вказується в науковій літературі, основною проблемою, на вирішення якої спрямований історико-правовий порівняльний метод, є отримання нового знання за допомогою проведення порівнянь історико-правових джерел. Як видно, для цього потрібні три складові: 1) порівняння (у деяких випадках також і аналогія), які є стандартною загальнонауковою логічною операцією; 2) порівняння повинні характеризуватися своєю ретроспективністю, тобто бути історичними; 3) порівнюватися повинна правова матерія. Лише поєднання цих трьох умов становить зміст головної проблеми теорії історико-правового порівняльного методу й висуває відповідні вимоги до основних підходів і принципів її реалізації. Відсутність кожної із вказаних умов у постановці проблеми, на вирішення якої спрямоване історико-правове порівняльне дослідження, унеможливлює не тільки отримання достовірних висновків, але й робить неможливим застосування в науковій роботі історико-правового порівняльного методу. Так, відсутність «історичного» у процесі порівняльного дослідження дозволяє обмежитися порівняльно-правовим методом як центральним елементом усього застосовуваного методологічного

арсеналу, а відсутність «правового» дозволяє з легкістю обійтися порівняльно-історичним методом. Тільки інтегративне поєднання «історичного» і «правового» в порівняннях з необхідністю ставить питання про застосування іншого – історико-правового засобу спеціально-наукового пізнання, оскільки для дослідження історико-правової матерії гносеологічного потенціалу як порівняльно-історичного, так і порівняльно-правового методів уже не вистачає. Постановка проблеми зумовлює пошук шляхів її вирішення. Такими шляхами є підходи, що визначають основний напрямок реалізації поставленого дослідницького завдання [388, с. 180]. Для проведення досліджень у сфері ювенальної віктимології історико-правовий порівняльний метод цінний у зв'язку з тим, що він дозволяє встановити: 1) основні підстави та умови виникнення ювенальної віктимології як субпідрядного кримінолого-віктимологічного інституту; 2) фактори розвитку ювенальної віктимології як правової науки без урахування її психологічного каркасу; 3) взаємозалежність елементів інституту ювенальної віктимології в контексті еволюції кримінології. Варто звернути увагу на те, що віктимологія в широкому розумінні являє собою сукупне знання, яке об'єднує не тільки елементи кримінального права та кримінології, але й психології. Саме тому інтеграція порівняльного методу в історико-правове поле дуже важлива, оскільки виключно в такому симбіозі віктимологія може бути досліджена як комплексна наука.

Системний підхід − один із головних напрямків методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженнях певних об'єктів як складних систем. Системний підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і вибору ефективних шляхів їх вирішення. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на

різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять в єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. Системний підхід – це категорія, що не має єдиного визначення, оскільки трактується надто широко і неоднозначно. У літературі наводяться такі трактування або визначення системного підходу: 1. Інтеграція, синтез розгляду різних сторін явища або об'єкта (А. Холл). 2. Адекватний засіб дослідження і розробки не будь-яких об'єктів, що довільно називаються системою, а лише таких, які є органічним цілим (С. Оптнер). 3. Вираження процедур подання об'єкта як системи та способів їх розробки (В. Садовський). 4. Широкі можливості для одержання різноманітних тверджень та оцінок, які передбачають пошук різних варіантів виконання певної роботи з подальшим вибором оптимального варіанта (Д. Бурчфільд). Зазначимо, що дуже часто наукове пізнання характеризується певною «роздвоєністю»: з одного боку, це прагнення до цілісного розгляду об'єктів, а з іншого – до систематизації знання про об'єкт на основі використання певних конкретних, часткових уявлень про нього [184, с. 6]. Для нас більш близьким є підхід Д. Бурчфілда. Так, ювенальна віктимність – складний цілісний феномен, дослідження якого потребує синтезу різних наукових підходів та суджень. Систематизація останніх надасть можливість відібрати максимально правильні та інтегрувати їх у процес формування способів та засобів запобігання та протидії. Тобто можна стверджувати, що системний підхід надає можливість виокремити те головне, з чим необхідно працювати задля досягнення бажаного позитивного результату.

Провідним методом дослідження ювенальної віктимності є і структурно-функціональний метод. Структурний функціоналізм розглядає суспільство як соціальну систему, що має свою структуру і механізми взаємодії структурних елементів, кожен з яких виконує власну функцію. Як система може розглядатися будь-який соціальний інститут або організація. Соціальні інститути пояснюються через призму функцій, які вони виконують у соціокультурній системі. Так,

основною, загальною функцією будь-якого соціального інституту є задоволення тих соціальних потреб, заради яких він був створений. Для здійснення цієї функції кожному соціальному інституту доводиться виконувати низку функцій, що забезпечують сумісну діяльність людей, які прагнуть задовольнити певні потреби. Неспроможність соціального інституту виконувати свої основні функції призводить до його дезорганізації та змін. У період інтенсивних соціальних змін у суспільстві часто виникають ситуації, коли постійно змінювані соціальні потреби не можуть знайти адекватного вираження в структурі й функціях уже існуючих соціальних інститутів. Така невідповідність може призвести до дисфункції. Якщо функція сприяє виживанню системи, її адаптації до оточуючого навколишнього середовища, то дисфункція дає зворотний результат. Дисфункція може знайти своє вираження як у зовнішній формальній структурі, так і у внутрішній змістовній діяльності. Отже, з позицій структурно-функціонального аналізу соціальні інститути розглядаються не стільки як самостійні утворення, скільки як частини соціальної системи, які впливають на функціонування всього суспільства. Одна з найважливіших особливостей будь-якої системи, що підкреслюється функціоналістами, є взаємозалежність її частин. Зміни в одному інституті суспільства створюють вплив на інші інститути та на суспільство в цілому [189, с. 49]. З точки зору структурного функціоналізму, ювенальна віктимологія – елемент соціальної системи (в цьому контексті такою соціальною системою є кримінально-правова політика як гарант реалізації основних засад кримінально-правової та кримінологічної безпеки), основною функцією якого є запобігання та протидія підлітковій віктимізації. В композиційну структуру ювенальної віктимології включено комплекси, спрямовані на встановлення детермінаційного комплексу віктимності, кримінологічне прогнозування кримінально протиправної діяльності, спровокованої віктимною поведінкою неповнолітніх та створення стратегічних заходів та засобів запобігання останній.

Використання синергетичного підходу в сучасних дослідженнях набуває все більш масового характеру і виходить далеко за межі класичних наукових і технічних дисциплін, тих галузей математики, теоретичної і експериментальної фізики, фізичної хімії, в яких спочатку були розроблені базові синергетичні моделі [92, с. 142]. У правознавстві, а тим більше – в ювенальній віктимології синергетичний метод дозволяє розглянути підліткову віктимність з точки зору стохастичного складника кримінально протиправної діяльності як дестабілізатора нормального функціонування соціальних систем. У синергетичному вимірі ми маємо можливість прослідкувати паралельний рух інтеракції жертви та кримінального правопорушника, їх рольові функції. З іншого боку, розглядуваний метод дозволяє формувати стратегії віктимологічного запобігання ювенальній віктимності шляхом усунення детермінантів останньої та стабілізації кримінологічної ситуації в країні.

Погоджуємося з українським правознавцем О. Д. Тихомировим, який зазначає, що компаративний підхід – це складний елемент у системі наукового пізнання, оскільки охоплює взаємопов’язані з ним інші методи. До яких учений відносить порівняльно-історичний, порівняльно-логічний і порівняльно-генетичний [337, с. 257]. Крім того, науковець доводить унікальність компаративного методу, виокремлюючи його спроможність досліджувати низку об’єктів за допомогою таких прийомів, як порівняння, зіставлення, протиставлення, конфронтація, а також контрастуючого, ареального, типологічного й топологічного методів [338, с. 11]. Порівняльний метод дозволяє встановити стан розвитку ювенальної віктимології в інших країнах з метою запозичення цінного позитивного досвіду. Компаративістика надає можливість уникнути суб’єктивізму, визначити історичні передумови виникнення досліджуваного правового інституту (в цьому контексті має місце ретроспективне порівняльне правознавство); встановити спільні риси та риси, які відрізняють правові інститути один від одного; з’ясувати проблеми становлення

інституту; спрогнозувати подальшу еволюцію з урахуванням зарубіжного/міжнародного досвіду. Структура компаративного дослідження феномена ювенальної віктимності повинна виглядати таким чином: – базисна правова компаративістика – вивчення макрорівнів порівняльного знання, котрі полягають у встановленні глобальної проблематики еволюції та позитивного функціонування правового феномена; – аутентична правова компаративістика – вивчення окремих споріднених правових систем, що мають тотожні нормативні погляди та цінності; – спеціальна правова компаративістика – вивчення окремих різнорідних правових систем.

Звичайно, що будь-яке кримінологічне та віктимологічне дослідження не може бути проведене без застосування статистичних методів. Статистична методика дослідження охоплює сукупність науково обґрунтованих способів, правил і прийомів кількісного статистичного вивчення масових соціально-економічних явищ і процесів, якими встановлюються порядок зібрання, обробки й аналізу статистичної інформації. Статистична інформація про стан та розвиток того чи іншого явища має наукове значення лише тоді, коли вона отримана як результат вивчення всіх фактів його проявів або їх великої кількості. Тому за повнотою охоплення одиниць сукупності певної множини розрізняють суцільне та вибіркове статистичне дослідження. Оскільки прояви злочинності, віктимізації й віктимності жертв злочинів, віктимогенних ситуацій мають масовий характер, то для їх вивчення можуть бути використані зазначені дослідження, вид яких визначається його специфікою, завданням, повнотою, метою, строками дослідження та ін. Як статистичний метод, суцільне і вибіркове дослідження мають свої наукові поняття, зокрема: одиниця сукупності, тобто конкретне джерело інформації (наприклад, окрема жертва чи архівна кримінальна справа); генеральна сукупність – повний масив одиниць інформації (скажімо, повний облік відомих жертв насильницьких злочинів); вибіркове (несуцільне) спостереження або вибірка – це дослідження представницької

(репрезентативної) частини генеральної сукупності; наукова обґрунтованість і надійність вибірки, що досягається дотриманням правил і процедур проведення такого дослідження; похибка репрезентативності (похибка вибірки) – невід'ємна через об'єктивні й суб'єктивні обставини розбіжність між результатами суцільного і вибіркового дослідження. Отже, при суцільному дослідженні вивчається весь масив генеральної сукупності (наприклад, архівні кримінальні справи стосовно жертв зґвалтування на певній території за конкретний відрізок часу) [69, с. 21]. Кримінологічне (зокрема віктимологічне) дослідження потребує встановлення кількісно-якісних показників кримінально протиправної діяльності, що надасть можливість спрогнозувати майбутні тенденції. Статистичні методи в межах ювенальної віктимології дозволяють оцінити математичний показник та картографію ювенальної віктимності, скласти інформаційні бази.

Варто також звернути увагу на те, що суцільне дослідження доцільно проводити тоді, коли кількість облікованих одиниць спостереження обмежена, тобто їх частка порівняно невелика. Безперечно, перевага суцільного дослідження визначається його повнотою і достовірністю. Тому воно краще за невеликої за розмірами визначеною генеральною сукупністю. Однак у деяких випадках, по-перше, ця перевага досягається значними матеріальними, часовими і фізичними витратами і, по-друге, нерідко суцільне дослідження взагалі неможливе з огляду на невизначеність або величезність обсягу генеральної сукупності. Тому в цих випадках удаються до вибірки, методично правильно проведене якої надає можливість скоротити ресурсні затрати на дослідження і – головне – отримати (з певною часткою похибки репрезентативності) науково достовірні результати, що суттєво не відрізняються від результатів суцільного дослідження, якби воно було здійснене [69, с. 21]. Таким чином, на другому рівні застосовуються методи, здатні дозволити досліднику отримати знання, необхідні для оцінки специфічної сутності ювенальної віктимології. Це знання дозволяє

побудувати модель ювенальної віктимності, що на наступних рівнях надасть можливість більш ретельно дослідити кожен її окремий елемент.

На третьому рівні методологія дослідження феномена ювенальної віктимності має передбачати генетико-моделюючий метод дослідження особистості, біографічний метод, опитування, анкетування/бесіду, контент-аналіз матеріалів кримінальних проваджень та вироків.

Логічним висновком є те, що дослідження жертви кримінального правопорушення, незважаючи на її вік та статеву приналежність, неможливе без урахування біологіко-фізіологічних та психологічних особливостей. У цьому контексті жертва (як, до речі, і кримінальний правопорушник) має розглядатись як цілісна особистість, котра має певний набір рис, достатній для характеристики та встановлення «тригерних» місць.

У зв'язку з викладеним особливого значення набуває генетико-моделюючий метод, метою якого є вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку «одиниць» зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є потреба як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу відбивають природу існування соціального об'єкта вивчення: неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної й експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально «природних» умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку й існування. Якщо в процесах навчання конституюючим є експериментально-генетичний метод, у цілому в дослідженні особистості найбільш адекватним є генетико-моделюючий метод. Генетико-моделюючий метод дозволяє виявляти дійсні психологічні механізми становлення цілісної особистості та її окремих структурно-

функціональних одиниць. Використання цього методу дозволяє «впритул» підійти до розуміння таких глобальних питань, як витоки особистості та співвідношення біологічного і соціального в ній [192, с. 10]. Отже, саме цей метод дозволяє виявити в підлітка ті біологічні, психологічні та соціальні особливості, котрі зумовлюють розвиток у нього віктимних схильностей. А саме моделювання дає змогу відтворити механізм реагування дитини на зовнішні та внутрішні збудники, котрі дозволяють віднести її до того, чи іншого типу жертви. Історично склалося так, що вчені ще в минулих століттях неодноразово вказували на те, що схильність бути кримінальним правопорушником – це риса людини, котра була сформована під впливом саме генетичних та фізіологічних особливостей. Ми є абсолютними прихильниками тези про те, що і жертвою в більшості випадків (окрім ситуативного фактора та окремих казусів) стає людина, котра через свої фізичні та психічні особливості або «приваблює» злочинця, або формує в нього уявлення про технічну легкість реалізації суспільно небезпечного умислу стосовно неї.

Поряд з генетико-моделюючим розглянемо і біографічний метод. Ми можемо з абсолютною впевненістю стверджувати, що генетична персоналістика (як симбіоз генетико-моделюючого та біографічного методів) – це один із домінуючих напрямків ювенальної віктимології. ***Застосування інструментарію генетичної персоналістики, зокрема генетико-моделюючого методу, дозволяє поділити дослідження феномена ювенальної віктимності на такі складники, як:*** 1) пренатальний онтогенетичний механізм розвитку дитини (вивчення особливостей перебігу вагітності матері в частині наявності/відсутності будь-яких відхилень та ускладнень, які могли б вплинути на нормальний фізичний та психічний розвиток плода); 2) встановлення антропологічних особливостей підлітка (в симбіозі з антропологічним методом); 3) ретроспектива розвитку підлітка до першого віктимного епізоду (захворювання, міжособистісні внутрішні (родинні) та зовнішні (оточення)

зв’язки, інтелектуальні особливості тощо); 4) вивчення внутрішнього механізму реагування на перший та наступні (якщо такі є) епізоди кримінально протиправної поведінки стосовно себе; кореляція соціально-психологічного «діалогу» з кримінальним правопорушником.

Конкретно-соціологічні методи – це збір віктимологічної інформації способами, які використовуються в соціології і кримінології у зв’язку з конкретною темою наукового дослідження. До них належать: масові опитування (анкетування й інтерв’ю); спостереження; вивчення документів; експертні оцінки; соціальний експеримент; проєктні методи і метод моделювання. Масове опитування є майже універсальним і швидким способом отримання відповідної інформації про ті дані, які не містяться у статистичних звітах, а саме про: внутрішній світ злочинців і жертв, мотив поведінки, думки, оцінки тих чи інших подій, умови віктимізації й віктимності та ін. Як зазначається в соціологічній літературі, мистецтво використання методу збору інформації полягає в тому, щоб винахідливо ставити необхідні питання й уміти критично оцінювати правдивість відповідей на них, що є гарантією доброякісності отриманих відомостей [69, с. 22]. Цей методологічний блок є найбільш близький до дисциплін кримінально-правового циклу. Це можна пояснити тим, що саме за допомогою таких методів та методик спілкування є можливість отримати достатню кількість інформації.

Серед різноманіття видів масового опитування у віктимології найчастіше використовуються анкетування й інтерв’ю. Анкетування являє собою збирання віктимологічної інформації шляхом розповсюдження і письмового заповнення заздалегідь розробленого переліку питань, на які респонденти, тобто особи, до яких звертається анкетер, згодні надати відповіді. Ці заповнені анкети з індивідуальними відповідями згодом групуються і дослідник отримує узагальнену інформацію з теми дослідження. Зазвичай анкета складається з 3-х частин: вступна (преамбула), основна і демографічна. Вступна частина анкети – це звернення до респондентів з пропозицією і проханням взяти участь у

дослідженні і відповісти на запитання. Основна частина містить питання, які складені таким чином, щоб отримати правдиву відповідь стосовно цілі дослідження. Питання можуть бути закриті, тобто вони супроводжуються набором можливих відповідей на нього, один із варіантів яких збігається з думкою респондента, відкриті – респонденту пропонується самому сформулювати відповідь, змішані – поєднують редакцію закритих і відкритих відповідей [69, с. 22]. Звичайно, коли мова йде про анкетування підлітків, особливо тих, які уже мають негативний віктимний досвід, то проводити його бажано анонімно (якщо не переслідується особлива мета стосовно певної особи).

Інтерв'ю – бесіда інтерв'юера з респондентом за певним планом, який складається заздалегідь, і цілями дослідження. За технікою проведення розрізняються: вільне (неформалізоване), стандартизоване (формалізоване), групове і панельне інтерв'ю. Вільне (неформалізоване) інтерв'ю – це тривала бесіда з респондентами за попередньо розробленою для них програмою, але без суворої деталізації питань, у формі дискусії. Може використовуватися, наприклад, для з'ясування мотивів злочинця при виборі жертви. Стандартизоване (формальне) інтерв'ю передбачає бесіду, в якій питання до всіх респондентів однакові і сформульовані заздалегідь. Відповіді не уточнюються і не корегуються. По суті вона є усною анкетою. Цей різновид інтерв'ю доцільно застосовувати при дослідженні питань, пов'язаних, скажімо, з розумінням респондентами питань «віктимність», «віктимізація, віктимна поведінка», «провокуюча поведінка» тощо. Групове інтерв'ю – бесіда, що планується, у процесі якої дослідник намагається отримати необхідну інформацію у процесі дискусії. Здійснюється з метою з'ясувати загальну думку стосовно, наприклад, умов, які сприяють віктимізації жертв у певному місті, районі, місцевості. Панельне інтерв'ю є повторне (через певний період часу) інтерв'ю з респондентами, з якими вже проводилися бесіди. Мета – оцінити зміни, що відбулися у місті після впровадження віктимологічних заходів запобігання

злочинності. Інтерв'ю за процедурою проведення значно складніший метод, ніж анкетування, але для дослідника це можливість отримати більш достовірну інформацію, хоча і тут є певні недоліки (труднощі досягнення довірливих контактів з респондентами, складнощі з фіксацією відповідей та ін.) [69, с. 22]. Інтерв'ю, на наш погляд, дозволяє отримати лише «поверхневу інформацію», котра може бути використана вченими під час створення навчально-методичних рекомендацій. А втім, для створення кримінологічних та віктимологічних стратегій воно також є лише методом, що не має особливого впливу на практику, яка полягає у створенні заходів та засобів запобігання підлітковій віктимності.

Завершальним методом у цьому блоці є контент-аналіз кримінальних проваджень та вироків, суттю якого є якісно-кількісний аналіз змісту документів з метою виявлення або вимірювання різних відображених у них фактів і тенденцій. Особливість контент-аналізу полягає в тому, що він вивчає документи в їх соціальному контексті. Може вживатися як основний метод дослідження, паралельний, тобто в поєднанні з іншими методами, допоміжний або контрольний [155]. У ювенальній віктимології використовуються всі форми контент-аналізу, що дозволяє створити базисний портрет середньостатистичної дитини-жертви кримінального правопорушення. Так само ці жертви за допомогою вказаного методу можуть бути диференційовані відповідно до особистісних характеристик та видів кримінальних правопорушень.

Отже, проведене дослідження дозволило підсумувати, що ***методологія дослідження феноменології ювенальної віктимності*** являє собою *взаємоузгоджений комплекс методів та прийомів наукового пізнання особливостей виникнення та розвитку ювенальної віктимності, її понятійно-категорійного апарату, детермінації, способів та форм запобігання, що відбувається шляхом іманентного руху мислення від феномена до сутності шляхом трансформації абстрактного в конкретне та одиничного в узагальнене.*

Методологія включає в себе три рівні: 1) *структурно-функціональний* – найвищий рівень методології дослідження ювенальної віктимології, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) *загальнонауковий та конкретно-науковий* – другий рівень, який полягає в застосуванні алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) *емпірико-технічний* – третій рівень, необхідний для перевірки знань, отриманих на інших рівнях на практиці з метою будування тактики протидії ювенальній віктимності.

Нині можна виокремити три категорії проблемних питань методології дослідження ювенальної віктимності: 1) питання, пов'язані з трансцендентними атрибутивними ознаками феномена ювенальної віктимності; 2) питання, пов'язані з імперативністю та субпідрядністю віктимологічної науки; 3) кримінально-правових науках.

1.2. Ретроспективний аналіз генезису нормативно-правового захисту неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень в Україні

Кожен феномен має свою тривалу історію, дослідження якої дозволяє встановити істинні передумови та причини його виникнення, а також зробити спробу спрогнозувати тенденції майбутнього прогресу або регресу. Це стосується і ювенальної віктимності. На жаль, події останніх років стали причиною різкого занепаду економіки, загострення в політичній сфері, що погіршило соціальний бік життя громадян. І логічним наслідком стало зростання випадків вчинення кримінальних правопорушень, зокрема і щодо неповнолітніх осіб. У такий спосіб простежується взаємозалежність між віктимізацією і подіями, котрі відбуваються в державі. Це ще раз підтверджує те, що будь-яке кримінально-правове явище або інститут є історичним надбанням.

Необхібно звернути увагу на те, що критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності є досить складними, оскільки майже не корелюються з іншими кримінально-правовими науками. Це можна пояснити тим, що, по-перше, спочатку наука про жертву кримінального правопорушення входила в систему кримінологічного знання (що частково актуально і сьогодні); по-друге, законодавець тривалий час робив акцент на кримінальному правопорушнику, оскільки життя та блага людини були визнані найвищою цінністю майже наприкінці ХХ століття. Саме тому такі критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності мають бути диференційовані на елементарний, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист); базовий критерій – ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативний – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

1. Ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист).

Протягом різних історичних етапів правовий статус неповнолітніх визначався характером ставлення суспільства до дітей, тією соціальною роллю, яку дорослі відводили в ньому дитині. У найдавніші часи погляд спільноти та відповідних інстанцій на неповнолітніх був неоднозначним. З одного боку, неповнолітній відбував покарання рівнозначне покаранню дорослого злочинця, з іншого – до його фізичної та психічної незрілості було особливе ставлення, оскільки тогочасні законодавчі органи вагалися, до чого таку незрілість можна віднести: до обставин, що обтяжують злочинність діяння, чи навпаки. Саме тому кримінально-правовому та кримінологічному захисту увага не приділялась.

Н. М. Крестовська, зважаючи на специфіку історичного шляху України, виокремлює такі основні етапи формування юридично-нормативного ставлення до дитини та дитинства: 1) від найдавніших часів до середини XIX ст. (виокремлено такі внутрішні періоди: давньоруський (IX – XIII ст.); доба високого середньовіччя (XIV – XVII ст.); постсередньовіччя (XVIII – середина XIX ст.)); 3) з другої половини XIX ст. до 1917 р. – початок оформлення «дитячого» (ювенального) законодавства та ювенальних інституцій; 4) з 1917 р. до 1990 р. – поступовий відхід від ювенальної юстиції, посилення адміністративно-командних засад в ювенальному законодавстві, ювенальній політиці; 5) з 1990 р. до сьогодення – початок оформлення галузі ювенального права, який покладений ратифікацією Україною Конвенції ООН про права дитини, вироблення правових засад ювенальної політики та створення ювенальної юстиції [168, с. 78–79]. Перший у світі суд з прав дитини з'явився у 1895 році в Південній Австралії, наступний був заснований чотирма роками пізніше в місті Чикаго (штат Іллінойс, США). Варто зазначити, що робота чиказького (іллінойського) ювенального суду, насамперед була спрямована на допомогу неповнолітнім, котрі потрапили у скрутну життєву ситуацію, наслідком якої може бути небезпека для їх життя та здоров'я. Суд займався проблемою відсутності у неповнолітніх батьківського піклування та їх деморалізацією. Питання, що стосувалися неповнолітніх правопорушників, розглядалися крізь призму їх соціальної занедбаності та деградації, у зв'язку з чим вони вимушені вчинювати злочини для забезпечення нормального життя. Американський ювенальний суд став першим в історії повноцінним судом для неповнолітніх, який поклав вдалий старт для впровадження аналогічних по всій Європі (Англія – 1905 р., Німеччина – 1907-1908 рр., Австрія – 1908 р., Італія – 1908 р., Бельгія – 1912 р., Франція – 1912-1914 рр., Іспанія – 1918 р., Польща – 1919 р.). Саме цей період можна вважати початком, своєрідною точкою відліку захисту прав дітей у світі.

2. Ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння. Кримінально-правова та кримінологічна правосвідомість.

Кримінально-правова правосвідомість є невід'ємною частиною більш загальних філософських понять як суспільна свідомість, правосвідомість, правова реальність та ін. Суспільна свідомість як різновид духовного виробництва є відображенням соціальної і природної дійсності відповідними соціальними групами або суспільством у цілому на цьому етапі їх розвитку при визначальному впливі на цей процес суспільного буття. Отже, суспільна свідомість – це сукупність на буденному (стихійному) і теоретичному (систематизованому) рівнях ідеальних образів: понять, ідей, суджень, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, емоцій, оцінок, що виникають у процесі відбиття соціальним об'єктом оточуючого світу. Кримінально-правова правосвідомість – багатоаспектне поняття, яке вбирає в себе низку компонентів: раціональний (погляди, уявлення, ідеї, принципи кримінального закону, тобто обізнаність щодо кримінального права); психологічний (почуття, емоції, що спричинені кримінальним правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного кримінального права); поведінковий (налаштування на певну поведінку у сфері кримінально-правових відносин, готовність діяти певним чином – відповідно або проти приписів кримінального права) [332, с. 383]. Віктимність тісно взаємопов'язана із правосвідомістю, оскільки соціально-перцептивне передбачення в дитини формується в процесі її соціалізації, ранньої адаптації та усвідомлення меж правового світу. Бачення сутності кримінального законодавства дозволяє неповнолітній особі встановити захисний бар'єр, котрий сприятиме утриманню кримінального правопорушника від вчинення суспільно небезпечного діяння. Утворення ювенальної правосвідомості – історичний феномен, котрий регулювався і продовжує регулюватись нормативно-правовими актами, в такий спосіб формуючи в суспільства єдиний погляд на межі дозволеного.

Кримінально-правовою правосвідомістю охоплюється не тільки обізнаність щодо законів, якими суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами, але й ті негативні наслідки, що притаманні інституту кримінальної відповідальності та покаранню. Переступити кримінальний закон у свідомості пересічного громадянина – потрапити тимчасово або назавжди в зону людей з «переродженою» правосвідомістю, що для багатьох соціально небезпечно. Крім того, кримінально-правова правосвідомість на будь-якому суб'єктивному рівні її формування піддається зворотному впливу на неї кримінального законодавства, регулюючи тим самим поведінковий її компонент у напрямі вибору законослухняної поведінки. Тобто кримінальне законодавство притаманними йому засобами (стратегіями) реалізує за допомогою кримінально-правової правосвідомості й моральності людей, груп, суспільства запобіжну кримінологічну функцію. Як би не виглядало кримінальне право в його відповідній ідеологічній обробці, воно незмінно є засобом організації, а у разі вчинення злочину – реорганізації порушених злочином суспільних відносин, методом підтримки або відновлення соціально-психологічної «впорядкованості» суспільства та його правосвідомості. Кримінальне законодавство під цим кутом зору може бути охарактеризоване як силовий інститут, здатний, спираючись на міць державного примусу і суспільну мораль, нав'язувати волю, втілювати в життя (буття і свідомість) необхідні нормативи, програми поведінки [332, с. 338]. Отже, *ювенальна кримінально-правова правосвідомість являє собою сукупність раціональних поглядів, уявлень та настанов, котрі характеризують ставлення неповнолітніх до діянь, заборонених кримінальним законодавством, сформованих під впливом історичних трансформацій суспільного менталітету.*

3. Еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

Суспільні відносини у сфері протидії злочинності почали складатися в людському суспільстві від самого моменту його виникнення. В ті часи злочину протидіяв передусім сам потерпілий – особа, яка найбільшою мірою зазнала шкоди і болю від його вчинення. Коли ж потерпілий від вчинення злочину гинув – право відплати злочинцеві належало його близьким родичам. Провідна роль потерпілого або його близьких родичів у протидії злочинності знайшла своє відображення й у найдавніших (з тих, що дійшли до нашого часу) нормативно-правових актах… Зрештою, еволюція людського суспільства і державної влади призводить до того, що право карати за вчинення злочину від приватної особи повністю і остаточно переходить до держави [332, с. 338]. Саме цей момент можна назвати точкою відліку формування сучасної кримінально-правової політики, але, на жаль, поки що лише в її загальному розумінні (ювенальний вимір кримінально-правової політики пройшов достатньо тривалий шлях, проте зародився набагато пізніше із формуванням ювенальної юстиції).

Історії наукової думки належать різноманітні концепції обґрунтування ексклюзивності державного повноваження карати злочинців. Однак цілком очевидною є його нерозривність з обґрунтуванням походження самої держави і легітимації державної влади. Інакше кажучи, право карати злочинця держава отримала разом з іншими своїми правомірностями, що складають її суверенітет [332, с. 338]. Усі повноваження держави Україна щодо управління суспільними інтересами належить їй на підставі суспільного договору з Українським народом, який наділив державну владу істотною частиною свого суверенітету. Сказане повною мірою стосується і права покарання, яке Український народ, тобто громадяни України, які є реальними або можуть стати потенційними потерпілими від злочинів, передали державі. Причому таке право, на відміну від деяких інших, він передав державі повністю і безповоротно. У зв’язку з цим ні весь народ, ні окремий його представник не повноважні реалізувати його самостійно, хоча в деяких випадках вони можуть сприяти державі в реалізації jus puniendi. Таким

чином, саме держава стає обов'язковим учасником усіх соціальних взаємодій з протидії злочинності. При цьому від неї вимагається, і суспільство справедливо очікує, певна активна, цілеспрямована, науково обґрунтована, виважена, адекватна, ефективна діяльність щодо протидії злочинності. Така діяльність є і кримінально-правовою політикою держави [332, с. 339]. Захист прав неповнолітніх (як тих, які порушили закон, так і тих, які потерпіли від кримінальних правопорушень) став самостійним напрямком кримінально-правової політики держави лише в XX столітті. На сьогодні під *ювенальною кримінально-правовою політикою необхідно розуміти діяльність держави в особі спеціально уповноважених органів з протидії та запобігання кримінально протиправній діяльності, котра здійснюється з участю неповнолітніх осіб із застосуванням правових оперативно-розшукових заходів, кримінологічних, віктимологічних засобів, а також засобів кримінально-правової репресії.*

Активний розвиток кримінально-правової політики відбувався поряд із безпосередньо кримінальним законодавством та правом. О. Ф. Кістяківський розглядав такі етапи розвитку науки кримінального права: зародження науки кримінального права у греків і римлян; відродження науки кримінального права в Італії; наука кримінального права у XVII ст. у Німеччині (внесок Берлиха, Карпцова); розвиток кримінально-правової науки вченими, які вказали на неспроможність старих і необхідність нових засад кримінального права (зокрема, Монтеск'є і Беккаріа); перебіг науки кримінального права наприкінці XVIII – у XIX ст., коли ці нові засади, які полягали в тому, що в них «узято за єдину основу кримінального права потреби, благо та щастя людини як істоти суспільної, звідки виникають ідеї гуманності й корисності» [142, с. 214]. Отже, як виходить із запропонованої вченим періодизації, розвиток кримінального права був зумовлений розвитком суспільства та розбудовою державності.

М. Й. Коржанський визначає періоди розвитку вітчизняного кримінального права, пов'язані з дією окремих історичних правових пам'яток минулого: Руської

Правди, Статуту князівства Литовського, Зерцала Саксонського, Магдебурзького права, акта «Порядок», Прав та установ Малоросії, КК УРСР 1922, 1927 і КК УРСР 1960 рр. тощо [171, с. 187]. Таким чином, очевидним є висновок про те, що формування сучасного погляду на кримінально-протиправну діяльність та віктимність було сформоване внаслідок значних історичних подій та перетворень, котрі мали вплив на зміст нормативно-правових актів. Усталені категорії та системні підходи є актуальними і до сьогодні, у зв'язку з чим частково інтегровані в сучасне кримінальне законодавство. Під впливом активного розвитку кримінально-правової системи формувалось і вчення про жертву кримінального правопорушення. Негативні тенденції кримінально протиправної діяльності зумовили прагнення вчених виокремити в самостійну категорію неповнолітніх жертв, у зв'язку з чим було сформовано ювенальну віктимологію.

Ювенальна віктимологія становить досить актуальну, соціально важливу сферу науково-кримінологічного знання та дослідження. Дана система/галузь науково-кримінологічного знання зумовлюється власним, очевидним надзвичайно гострим соціальним та суто кримінологічним причинно-предметним контекстом – вчиненням кримінальних злочинів проти неповнолітніх та/або малолітніх осіб, причинами та наслідками вчинення проти них тих чи інших злочинних діянь. Питаннями, які в тому чи іншому аспекті осмислювалися в рамках ювенальної віктимології раніше та осмислюються в ній нині, є питання про глибокі, фундаментальні причини, чинники, наслідки ювенальної віктимності, віктимізації та заходи із її попередження. Дослідження історії наукового становлення даної підгалузі загальної віктимології допоможе зрозуміти її суттєві науково-змістові, науково-методологічні та інші прогалини, визначити її новітні, подальші наукові цілі. Власне, історія наукового становлення ювенальної віктимології являє собою явну змістову лакуну, прогалину в межах даної системи знань, яка має бути заповненою. Отже, загальноісторична природність зародження ювенальної віктимології зумовлена

не чим іншим, як саме давнім, значним, гостро-позитивним, ціннісно-етичним, моральним, тобто аксіологічним суспільним ставленням до всього комплексу соціальних, кримінально-правових та інших проблем дитинства, неповноліття, малолітства тощо [223, с. 189]. Таким чином, розглянуті критерії дозволяють підсумувати, що феномен ювенальної віктимності не випадково з'явився в межах наук кримінально-правового циклу. Досліджуване явище було сформовано через потребу термінового захисту специфічної категорії громадян країни, котрі в останні десятиліття все частіше стали піддаватись кримінально протиправному посяганню. З урахуванням запропонованих критеріїв пропонуємо більш детально розглянути історію нормативно-правового захисту дітей, котрі стали жертвами суспільно небезпечних діянь.

Ретроспективний огляд наукових джерел про виникнення та розвиток феномена ювенальної віктимності дозволяє виділити декілька основних етапів його формування. Перший – це період зародження та становлення особливого підходу до дитини (від найдавніших часів до XII ст.). Другий характеризувався підвищеним інтересом до дитини та частковим визнанням її примітивних прав (XII – XV ст. період перебування українських земель у складі Литви, Польщі, Речі Посполитої). Під час третього етапу (XVI–XVIII ст. період автономії та перебування України у складі Австрійської (Австро-Угорської) й Російської імперій) вперше було закладено підґрунтя для формування законодавчого визнання дитини повноцінним учасником кримінально-правових відносин, зокрема її права мати захист як жертві кримінального правопорушення. Четвертий етап (XIX–XX ст. період розбудови української державності та радянський період) ознаменувався частковим гальмуванням активного розвитку ювенального права, зокрема на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь. П'ятий етап (кінець XX–XXI ст. період розвитку незалежної України) можна охарактеризувати як період оновлення кримінально-правового регулювання

взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку набуває інститут ювенальної юстиції, захист прав дитини визнається пріоритетом держави, посилюється кримінальна відповідальність за посягання на неповнолітніх. Отже, зупинимося на характеристиці кожного із вказаних періодів.

Відтак, що стосується феномена віктимності, то необхідно зауважити, що перші жертви кримінальних правопорушень відомі ще з біблейських часів. У цьому контексті мова йде про відому історію двох братів Каїна та Авеля.

Так, відповідно до релігійних історій, після вигнання з раю у Адама і Єви почали народжуватися діти: сини і дочки. Першого сина вони назвали Каїном, а другого Авелем. Каїн обробляв землю, а Авель пас отари. Одного разу вони приносили жертву Богу: Каїн – плоди землі, а Авель – від первородних своєї отари. Авель був добрим і лагідним, він приносив жертву від чистого серця, з любов'ю і вірою в обітованого Спасителя, з молитвою про помилування і надією на милість Божу; і Бог прийняв жертву Авеля, – вважається, що дим від неї пішов до неба. Каїн же за натурою був злим і жорстоким, він приносив жертву тільки з необхідності, за звичаєм, без любові і страху Божого. Господь не прийняв його жертви; це, як гадають, було видно з того, що дим від його жертви стелився по землі. Після цього Каїн став заздрити своєму братові, покликав Авеля в поле і вбив його. Бог звернувся до Каїна, бажаючи, щоб він покаявся, і запитав його: «Де брат твій Авель?» Каїн зухвало відповів: «Не знаю; хіба я сторож братові моєму?» Тоді Бог сказав йому: «Що ти вчинив? Голос крові брата твого волає до Мене від землі. За це ти будеш проклятий і поневірятимешся по землі». І Каїн, який мучився докорами совісті, з дружиною втік від своїх батьків в інший край... [317]. Якщо розглянути цей випадок з віктимологічної точки зору, то можна зазначити, що Авель відносився до пасивного типу жертв, котрі страждають через свою довірливість та віру в людську чесність. Отже, Авеля можна вважати першою жертвою кримінального правопорушення в історії. При цьому

подальший розвиток кримінально-правового та кримінологічного захисту дитинства відбувався не так стрімко. Крім того, необхідно зауважити, що тривалий час дитина залишалась поза увагою як законодавця, так і церкви (котра займала провідну роль у частині вирішення правових та політико-економічних питань).

Яскравим прикладом нашої тези є те, що «в епоху середньовіччя дитинству не було місця, до XII ст. дітей практично не зображали. Тільки у наступному столітті з'явиться кілька дитячих типів в образотворчому мистецтві: ангел, Ісус-немовля, якого найчастіше зображали з Богородицею, оголене дитя... А у XIII ст. зображення голих немовлят символізували дитячу невинність. Також до цього часу належить зображення душі, яка покидає тіло у вигляді оголеного немовляти. Починаючи з XIV ст. тема дитинства Ісуса розвивається, що тісно переплелося з розвитком культу Богородиці. Саме в цей час в іконографії з'являється тема дитинства інших святих. Усе це символізує поступову зміну ставлення до дітей. У XV–XVI ст. з'являються зображення дітей у колі сім'ї, а згодом, не пізніше XVI ст., появляються зображення дітей на надгробках. Те, що дитинство спершу не розглядалося як важливий етап життя, радше за все було пов'язано із високою дитячою смертністю. Слушно зауважив Філіпп Ар'єс: «Думка про збереження образу дитини не виникала, якщо дитина вижила і стала дорослою, або якщо померла немовлям. У першому випадку дитинство – всього лиш перехідний період, пам'ять про який не варто фіксувати; в другому випадку, у випадку смерті дитини, рання кончина чогось малого не заслуговувала запам'ятовування – дітей багато і далеко не всі переживуть критичний період!»» [86]. Звичайно, в цей період не цілком доречно було створювати спеціальні засоби, здатні захистити дитину від суспільно небезпечного діяння. Це вимагало певних знань, котрими в той час ще не володіли, а також зусиль, які вважались марними, оскільки більшість дітей не доживали до трирічного віку через невиліковні та тяжкі (для тих часів) хвороби.

Висока дитяча смертність спонукала істориків уважати нормою емоційну прохолодність батьків до синів і дочок. «Типовим» прикладом вважали реакцію англійського короля Едуарда I, який 1271 року втратив сина, а 1272 – батька. Як переказує хроніст Вільям Рішанґер, Едуард I більше тужив за 65-річним батьком, ніж за 5-річним сином: смерть дитини стерпіти легше, бо народяться й інші, а от батька вже не повернеш. Така «черствість» – плід особистого досвіду короля: його перша дружина Елеонора Кастильська народила 16 дітей, із яких тільки шестеро досягли дорослого віку. Тим часом Карл I Анжуйський, який і запитав Едуарда I, за ким той журиться більше, по-іншому сприймав ситуацію. Відповідь здивувала його, як і самого хроніста, бо батьки Карла I, Генріх III і Елеонора Прованська, були в надзвичайній жалобі, коли 1257 року померла його трирічна сестра Катерина, хоч вона й дуже хворіла [1]. Таким чином, зважаючи на те, що висока дитяча смертність вважалась нормою і для окремих батьків, котрі не відносились до цього з логічною трагедією, вести мову про кримінально-правовий та кримінологічний захист дитинства не мало жодного сенсу.

Щоб побачити не королівські, а більш пересічні батьківські почуття, звернімося до бестіаріїв, які поєднують релігійні пояснення довколишнього світу та його моралі з науковими спостереженнями за природою. З погляду історії дитинства цікаві ілюстрації до опису мавп: якщо в ранніх бестіаріях на мініатюрах зазвичай зображають саму мавпу, то від XIII століття – мавпу з мавпенятами, яких вона тримає на шиї та плечах. У тексті йдеться про те, що «мавпа-самиця, коли народжує двійню, любить більше одне дитя, ніж інше. І коли полює, то одне, яке любить, тримає спереду», щоб захистити; друге ж дитя ззаду обіймає її за шию. Можна порівняти становище мавпенят із ситуацією дитини на мініатюрі з «Біблії Роберта де Белло», датованої 1240–1253 роками, де мати тримає дитя на плечах. Обґрунтованість паралелей між тваринними й людськими взаєминами доводить і «Псалтир Альфонсо» з кінця XIII століття, де на маргіналіях зображено доволі людиноподібну русалку [1]. На нашу думку,

ототожнення дитини з твариною було пов'язано із дисонансом між інстинктами та інтелектуальними здібностями. Для тогочасної дорослої людини дитина здавалась особою, котра не здатна мислити, а виживає, виключно, за рахунок вроджених інстинктів.

Більше того, історично підтвердженим фактом є розповсюджене в ті часи припущення, що дитині властиві окремі ***саме тваринні*** (*виділено нами – Т.П.*) інстинкти, тому їй передане у спадок відчуття провини. У зв'язку з цим існує необхідність подолання неслухняності та потреба виховання. Звідси випливає авторитарно-романтичний міф дитинства, який бере до уваги не конкретну дитину, а абстрактне уявлення про дитинство, яке коливається між демонізуванням та романтизуванням дитинства і до сьогодні впливає на дослідження дитинства й практику виховання. Ця основоположна амбівалентність характеризує сучасні концепції дитинства, незалежно від пропагованих ідеологій дитинства і виховання. Це стосується також нових положень, що вперше ставлять на п'єдестал саму дитину. У концепції Ж.-Ж. Руссо, чи згодом у праці Еленн Кей «Століття дитини» [141; 26, с. 87] об'єктом виховання стає конкретна дитина, обов'язком якої є вдосконалення аж до ідеалізованої дорослості. Концепції дитинства та виховні програми в реформаторській педагогіці намагалися на практиці поєднати суперечливі ідеали буржуазної моралі успіху і романтичних міфів із самостійністю дітей. Вони мали пропагувати розвиток здібностей дітей відповідно до їхніх особливостей, прилучення до суспільної праці та формування творчих здібностей у грі, виховання індивідуальної самосвідомості і суспільної відповідальності, поєднуючи працю, гру, мистецтво [141]. Таким чином, можна підсумувати, що в цей період підхід до виховання та захисту дитини був нестабільним, що можна пояснити відсутністю необхідних знань про особливості дитячої психології, фізіології, а також педагогічних навичок та вмінь. При цьому про кримінально-

правовий захист та про взагалі будь-яке юридичне закріплення навіть елементарних прав дитини мова ще не велась.

Нормативно-правовим актом, який має велике значення для дослідження кримінального права Староруської держави, є Устав Ярослава Мудрого. До нас не дійшло жодного уставу князя Ярослава в його первинному вигляді – всі його редакції змінювались з часом, але архетип уставу склався в XI – на початку XII ст. Всього відомо близько 100 списків уставу, які розділяють на 42 редакцій. Найдавніші з них датуються останньою чвертю XV ст., а найпізніші – XIX ст. [137, с. 81]. Саме в Уставі князя Ярослава Мудрого було закріплено захист права дитини на життя в ст. 6, що встановила відповідальність за дітовбивство. Вбивство незаконнонародженої дитини каралося ув'язненням в монастирській установі. До дітовбивства прирівнювався і аборт, розгляд справи про вчинення якого, відповідно до Уставу князя Володимира, належав до церковної юрисдикції [258, с. 134]. Таким чином, можна сказати, що Устав князя Ярослава Мудрого вперше повноцінно закріпив право дитини на життя. Отже, саме в період з XI – поч. XII ст. дитину вперше було визнано повноцінною жертвою кримінального правопорушення. Саме в цей часовий проміжок і було закладено підґрунтя віктимологічного захисту дитинства.

О. С. Саінчин звертає увагу, що покарання за дітовбивство у Київській Русі спочатку не мало такого жорсткого характеру, як у середньовічній Європі. Дітовбивство тривалий час вважалося не злочином, а гріхом. Канонічне візантійське право, відображене в уставах князів Володимира, Ярослава Мудрого, вбачало в дітовбивстві насамперед посягання не на життя, а на християнські устої сім'ї та моральності [304, с. 14]. Причина такого підходу полягає в тому, що більшість питань у ці часи вирішувала церква. З огляду на те, що діти ще не вважались повноцінними членами суспільства, особа, котра вчинила щодо них кримінальне правопорушення, підлягала церковному покаранню, а не кримінальному. Тобто в часи Київської Русі законодавець уже

визнавав неповнолітніх повноцінними суб'єктами соціальних взаємовідносин, а також дозволяв відносити їх до жертв суспільно небезпечних діянь, однак повноцінний захист прав та свобод не забезпечувався.

Малолітніх і престарілих («малих» і «старих»), інвалідів («калік перехожих»), слабоумних і ущербних («блаженних», «юродивих», «ображених долею»), вагітних жінок, хворих, інших беззахисних та слабих на Русі завжди було неприпустимо та грішно ображати» [45, с. 26]. Слід зазначити, що «ще з давніх-давен вважалося антиморальним вчиняти злочини щодо осіб похилого віку. Підтвердженням цього були не тільки релігійні норми, але й традиції. Недаремно ж у Святому Письмі (Книга Мудрості Ісуса, сина Сираха) сказано: «Дитино, допомагай твоєму батькові в старощах і не засмучуй його за його життя. І коли розум ослабне, будь поблажливим; не зневажай його тоді, коли ти – повносилий» (3:12; 3:13)» [45, с. 26]. На сьогодні підхід дещо змінився. Якщо неповнолітні повноцінно захищаються нормами чинного кримінального законодавства, то похилі особи не наділені особливою увагою. Втім, для нашого дослідження більше значення мають саме діти. Будування взаємовідносин у родині (мається на увазі між дітьми та батьками) в досліджуваний проміжок часу відбувалось за суворою ієрархією, відповідно до якої батьки наділялись абсолютною владою над дитиною. Звичайно, очевидні заборонні діяння, котрі вчинялись щодо останніх, карались або законодавцем, або церквою (якщо діяння було визнано гріхом). Перші кримінально протиправні діяння щодо неповнолітніх осіб були вчинені саме їх найближчими родичами (наприклад, у зв'язку із невиліковною хворобою, як вид покарання за провину, з виховною метою тощо). Саме це «запустило» механізм створення нормативно-правового (зокрема кримінально-правового) захисту.

Беззаперечно, важливим матеріалом для дослідження історії формування правового становища потерпілого є також Литовські статути 1529, 1566 та 1588 рр., які містили норми звичаєвого права, Судебник Казимира 1468 р., привілеї

1447, 1492 та інших років, римське, польське та германське право XV–XVI століть [166, с. 12]. Як зазначено в літературі, у 1529 р. було прийнято перший Литовський статут, який встановлював сувору кримінальну відповідальність за здійснення злочинного посягання на життя окремих осіб, зокрема старих батька й матір або дитину: «...по ринку везти, клещами тіло рвати, а потім в мішок зашити, й посадивши до нього собаку, курицю, ужа, кішку і все те в глибокій річці утопити» (розділ 11, арт. 7). За посягання проти вагітних жінок: «Якщо хто вагітну конем зіб'є, пошкодить, через що вона втратить дитину або вмре разом з дитиною, незалежно від її стану, повинен відсидіти три місяці або присуджений до страти» (розділ 11, арт. 15) [392]. Враховуючи релігійні та моральні норми того часу, законодавець посилює відповідальність за вбивство матір'ю свого немовляти. Так, артикул 60 третього Литовського статуту 1588 р., який діяв на західних українських землях, встановлював смертну кару розпусним жінкам [329, с. 14]. Вказані нормативно-правові акти встановлювали диференційовану кримінальну відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень щодо певного кола осіб. Таким чином, можна сказати, що в цей період відбувається поділ потерпілих за їх віковими, гендерними та соціальними ознаками.

Третій Литовський Статут 1588 р. виділяє підмову дітей перейти до мусульманської чи іудейської віри, їх обрізання, найом жінки-християнки нехристиянами до своїх дітей у ролі «мамки». Низка положень, що містилися в пам'ятках древнього права, знайшли своє місце в Соборному Уложенні 1649 року. Зокрема, ст.26 Соборного Уложення передбачає покарання у вигляді страти за вбивство незаконнонародженої дитини; проте, як і в Статуті Ярослава, ця норма по суті має на меті не охорону життя неповнолітнього, а осуд фактів незаконного і позашлюбного народження дітей. Незважаючи на закріплення Соборним Уложенням окремих випадків перевищення батьківської влади над дитиною як злочинів, покарання за їх здійснення було вкрай м'яким. Так, вбивство дитини каралося одним роком тюремного ув'язнення і церковним

каяттям; проте вік, до якого особа вважалася дитиною, закріплений не був. Скаржитися на батьків діти не могли. Стаття 6 Соборного Уложення наказувала навіть за спробу отримати підтримку після незаслужених образ і подати скаргу на своїх батьків. Таких дітей били батогом та віддавали їх батькові і матері, які скоріш за все, також застосовували подібне покарання за проявлення активності своїми «чадами». Вказана норма є віддзеркаленням середньовічної педагогіки. Сімейна влада батька над дітьми була практично безроздільною; держава принципово стояла на позиції невтручання в ці стосунки [329, с. 12]. Отже, з одного боку, дитина починає сприйматись як повноцінний член суспільства (навіть новонароджена), що підтверджується закріпленням за це правопорушення такого виду покарання, як смертна кара. Тобто увага законодавця зміщується з фактичної ілюзорної демонстрації визнання загальнолюдських цінностей та неминучого покарання на захист життя людини. А з іншого боку, батьки так і залишились привілейованими особами, котрі мають майже суцільну владу над власною дитиною.

Подальшою своєю еволюцією норми про відповідальність за злочини проти неповнолітніх зобов’язані законодавчій діяльності Петра І. Видані ним Військовий і Морський артикули містили низку кримінально-правових норм, спрямованих на вирішення питань про відповідальність і покарання за злочини проти дітей. Звертає на себе увагу те, що в деяких випадках права дитини підлягають такій же кримінальній охороні, як і права та інтереси повнолітніх осіб. Артикул 163 передбачав кваліфікований вид смертної кари – колесування за вбивство, зокрема малолітньої дитини («дитя во младенчестве»). Проте в разі, якщо спричинення смерті було неумисним результатом виховання дитини, покарання могло бути значно пом'якшене. Артикули встановлюють заборону сексуальних зазіхань відносно неповнолітніх [329, с. 12]. Отже, документ уже більш комплексно висвітлює особливості кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх. Позитивним моментом є

також те, що за часів Петра І вперше було закріплено відповідальність за статеві посягання на підлітків.

Наступним документом в історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства є збірник законів під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Відповідно до цього збірника законів така ознака, як народження дитини в шлюбі чи поза ним, не бралася до уваги при притягненні до відповідальності жінки за дітовбивство. З XVIII ст. відношення до вбивства позашлюбної дитини як кваліфікованого виду вбивства піддається критиці, церковним догматам протиставляються вибачальні мотиви, які штовхають матір на злочин. Значний вплив на європейське законодавство того часу здійснили наукові праці І. Бентама, Ч. Беккаріа, Бріссо де Варвіля, а пізніше А. Фейєрбаха і І. Канта. Зокрема, А. Фейєрбах одним із перших обґрунтував у кримінальному праві точку зору про особливі причини, які пом'якшують відповідальність за дітовбивство. Він вважав, що «…страх втрати статевої гідності слугує особі морально доброякісним мотивом настільки благородним, як і виправданим» при вчиненні такого злочину, як дітовбивство, що є основою для зменшення покарання за нього [329, с. 12]. Цей період ознаменувався повним переглядом причин та умов вчинення кримінального правопорушення. Підходи до феномена злочинності варіювались від визнання основною причиною фізіологічних особливостей людини – до психічних відхилень, котрі притаманні кожному кримінальному правопорушнику. Роль жертви в механізмі кримінально протиправної поведінки ще, звичайно, не згадувалась. Учені були впевнені, що суспільно небезпечне діяння вчиняється виключно за умови вдалого збігу об'єктивних умов та суб'єктивної сторони правопорушника. Жертва вважалась випадковим об'єктом, права якого були порушені через несприятливий збіг обставин. Що стосується дітей, їх віктимність пояснювалась невмінням вчасно зреагувати на подію через відсутність достатніх інтелектуальних здібностей, а також тим, що неповнолітні були «легкою здобиччю».

В «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. також є низка глав, що містять склади злочинів проти неповнолітніх: розділ XI, глава 2 «Про зловживання батьківською владою і про злочини дітей проти батьків» і глава 4 «Про зловживання влади опікунів та піклувальників». Позитивним моментом закріплення вказаних глав стало те, що визнана ще Домостроєм (правилами сімейного співжиття XVI ст.) безмежна влада батьків над дітьми поступово обмежується законом. Так, зловживання батьківською владою в розумінні Уложення були примус дітей до шлюбу або пострижения в монахи, розбещення моральності; залучення до злочину, а також привласнення і розтрата майна, що належить дитині. Покарання за вчинене діяння передбачалось до двох років тюремного ув'язнення; тільки втягнення дітей до злочинної діяльності каралося максимальною мірою покарання, передбаченого за той злочин, у вчинення якого дитина була залучена. Глава 4 містила положення, аналогічні нормам глави 2, проте відносно діянь, здійснених опікунами. В інших розділах кримінального законодавства також є окремі норми, спрямовані на охорону прав дитини [329, с. 12]. Таким чином, у цей період батьки вже відходять на другий план та майже повністю прирівнюються до інших суб'єктів, котрі вчиняють суспільно небезпечні діяння щодо дитини.

Визначним кроком у розвитку кримінального процесу було закріплення у законодавстві перших років радянської влади в Україні права всім громадянам віком до 18 років, зокрема потерпілим, бути обвинувачами в суді (постанова Народного секретаріату Української Народної Республіки «Про введення народного суду» від 4 січня 1918 р, та Положення про революційні трибунали, затверджене Народним секретаріатом у судових справах УНР 23 січня 1918 р.). І хоча через рік дане положення було скасоване Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали Української Соціалістичної Радянської Республіки, виданим Раднаркомом УСРР 19 лютого 1919 р., і замінене посадовим (державним) обвинуваченням, проте існування такої норми, хоч і не тривалий

період, у суспільстві, де головним завданням вважався насамперед захист держави, свідчить про зародження особливого статусу неповнолітніх потерпілих у кримінальному провадженні [329, с. 13]. Варто звернути увагу на те, що перші роки XX століття можна назвати застійними для ювенальної юстиції. Увага законодавця регулярно змінювалась залежно від напрямку розвитку політики держави. Революції, війни, пошук нових шляхів розбудови країни керівниками з частково тоталітарним характером правління призводило до встановлення єдиної цінності – майна, інтересів держави у представництві її правлячої верхівки. Саме тому і ставлення до неповнолітніх жертв регулярно змінювалось.

Уже більш повноцінним та сучасним можна вважати Кримінальний кодекс УРСР 1960 р., котрий, порівняно з попередніми кримінальними кодексами, значно розширив межі охорони життя і здоров'я неповнолітніх, що слід визнати позитивним. Так, п. 6 ст. 41 передбачив обставину, що обтяжує відповідальність, – це вчинення злочину щодо малолітнього. Також під час кваліфікації окремих злочинів почали додатково враховувати кваліфікуючу ознаку – неповнолітній вік потерпілого [57, с. 192]. Крім того, в кримінальному законодавстві й надалі з'являлися норми, які були спрямовані на посилення кримінально-правової охорони життя та здоров'я дітей. Зокрема, з'являються статті, які передбачали кримінальну відповідальність за зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду і допомоги (ст. 115), торгівлю людьми (ст. 124- 1), доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 208-1), залучення 54 неповнолітніх до немедичного споживання лікарських та інших засобів, що викликають одурманення (ст. 208-2), залучення неповнолітніх до організованого збору відходів (як вторинної сировини), небезпечних для здоров'я (ст. 228-10), злочини, що порушують встановлений порядок обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (ч. 2 ст. 229-4, ч. 2 ст. 229-5, ч. 3 ст. 229-6, ч. 3 ст. 229-15). Вищезазначена система злочинів свідчить про формування нової та ефективної системи кримінально-правової охорони прав дітей та підвищення їх захисту від

злочинів, що вчиняють дорослі особи, зокрема і особи, які повинні про них піклуватися [258, с. 115]. Показовим є і те, що більшість норм цього нормативно-правового акта було взято за основу під час розробки чинного Кримінального кодексу 2001 року.

М. Г. Заславська вказує, що залишалися невирішеними і вказували на прогалину в законодавстві питання відповідальності працівників навчально-виховних установ, що допустили небезпечний вплив на дітей сил природи, різних побутових приладів, масові захворювання, а також які не запобігли нещасним випадкам з підопічними під час різноманітних спортивних занять, елементарних прогулянок дітей у дошкільних навчально-виховних установах, уроків праці й у подібних випадках. Загальним для всіх викладених ситуацій і таким, що становило певні труднощі, з одного боку, для кваліфікації, з іншого боку – для забезпечення всебічної охорони життя і здоров'я неповнолітніх, було питання суб'єкта злочину, а саме – особи, що порушила суто професійні обов'язки щодо охорони життя і здоров'я дітей [134, с. 26]. Отже, положення КК 1960 р. у частині охорони інтересів неповнолітніх потерпілих повністю відповідали вимогам практики і науковим поглядам радянського часу про захист прав дитини [258, с. 115]. Своєю тезою вчена зробила спробу вказати на те, що, незважаючи на начебто повноцінний захист інтересів дитини, прогалини в законодавстві залишали можливість вчинити протиправне діяння без негативних для правопорушника наслідків. Більшу половину XX століття законодавець захищав права та свободи неповнолітніх потерпілих здебільшого за рахунок норм кримінального та кримінально процесуального законодавства. Віктимологічні засоби нівелювались, насамперед, через відсутність стабільних наукових та практичних пошуків у цій царині.

З прийняттям Кримінально-процесуального кодексу УРСР 1960 р. процесуальне становище потерпілого зазнало значних позитивних змін. Проаналізувавши положення ст. 49 КПК УРСР 1960 р., можна стверджувати, що

потерпілий набув статусу самостійної процесуальної фігури, про що свідчить комплекс прав, яким він наділявся. Незважаючи на значний крок уперед у розширенні прав учасників кримінального провадження, у КПК УРСР 1960 р. так і не було жодної згадки про неповнолітніх потерпілих та відповідно реалізації ними свої прав [258, с. 126]. Статус неповнолітнього потерпілого вперше був введений до вітчизняного законодавства у 2012 році з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу від 13.04.2012 р. Цей крок законодавця зумовлений вимогами положень міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною. Однією з таких актів є Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року, в ч. 1 ст. 3 якої зазначено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини [258, с. 126]. Дійсно, міжнародні нормативно-правові акти мали звачний вплив на створення у 2001 році нового Кримінального кодексу України. Саме цей, чинний і донині, нормативно-правовий акт надав можливість створити максимальний кримінально-правовий захист неповнолітніх від суспільно небезпечних посягань.

Як правило, посилена кримінально-правова охорона потерпілого в зазначених випадках виражається в посиленні покарання за злочинні посягання. Особливого захисту від злочинних посягань потребують діти. Серед усіх жертв злочинів діти мають найменші можливості самозахисту своїх прав і недоторканності. Некоректні прийоми виховання, приниження людської гідності, зокрема фізичне та психічне насильство, простежуються в сім'ї, дошкільних закладах, школах, закладах професійної (професійно-технічної) освіти, дитячих будинках й інтернатах, спеціальних навчально-виховних закладах. У таких випадках діти нерідко отримують каліцтва, стають жертвами різного роду злочинних посягань. Кримінальне законодавство, охороняючи

інтереси неповнолітніх, їх фізичний, психічний розвиток, передбачає посилену відповідальність за такі суспільно небезпечні діяння проти них: умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК); зараження неповнолітнього вірусом імунодефіциту (ч. 3 ст. 130 КК); зараження неповнолітнього венеричною хворобою (ч. 2 ст. 133 КК); залишення матір'ю в небезпеці новонародженої дитини (ч. 2 ст. 135 КК); неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 КК); неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого (ч. 2 ст. 140 КК); незаконне проведення дослідів над людиною (ч. 2. ст. 142 КК); незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ч. 2 ст. 146 КК); захоплення заручників (ч. 2. ст. 147 КК); торгівля людьми (ч. 2 ст. 149 КК); експлуатація дітей (ст. 150 КК); використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК); зґвалтування (ч.ч. 2, 3, 4 ст. 152 КК); насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч.ч. 2, 3 ст. 153 КК); статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК); розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК); жорстоке поводження з тваринами (ч. 2 ст. 299 КК); ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ч. 2 ст. 301 КК); створення або утримання місць розпусти і звідництва (ч. 3 ст. 302 КК); сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ч.ч. 3, 4 ст. 303 КК); втягнення неповнолітнього в злочинну діяльність (ст. 304 КК); незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч.ч. 2, 3 ст. 307 КК); незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 314 КК); схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 315 КК); організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 317 КК) [169, с. 300–320]. За рахунок створення кримінально-правового захисту неповнолітніх, а також у

разі правильного та своєчасного правового виховання у свідомості підлітка можна сформувати уявлення про його недоторканність.

Отже, слід констатувати, що чинний Кримінальний кодекс України значно ширше охороняє права та інтереси молодого покоління, ніж КК 1960 року. Водночас у новому КК України, як і в попередньому КК 1960 р., також залишилися невирішеними важливі питання захисту прав неповнолітніх. Слід зазначити, що це суперечить вимогам Конвенції про права дитини, яка у статтях 6, 11, 19, 35 та деяких інших зобов'язує державу всіляко захищати життя, здоров'я, особисту волю цієї категорії громадян. Ратифікувавши зазначену Конвенцію, наша держава повинна в повному обсязі виконувати її вимоги. Велике значення при цьому має саме кримінально-правова охорона неповнолітніх. На практиці ж право дітей та підлітків на захист їх фізичного, духовного розвитку існує формально і це право виникає там і тоді, коли мова йде про притягнення їх до кримінальної відповідальності. Як видно із наведеного переліку норм КК, на сьогодні право на життя і здоров'я дитини забезпечується кримінальним законодавством на загальних підставах з дорослими. Кримінальний закон практично не містить норм, які спеціально регламентують відповідальність за посягання на життя і здоров'я підлітків. Їх вік ураховується лише як обтяжуюча вину обставина при визначенні винному покарання. Очевидно, що вбивство, умисне спричинення тяжкої шкоди здоров'ю відносно неповнолітнього являє собою підвищену суспільну небезпеку [169, с. 300–320]. Звичайно, XXI століття визначило людину, її права та свободи найвищою цінністю, котрі мають захищатись, насамперед, від тих діянь, що мають підвищену суспільну небезпечність. Кримінальне право, розвиваючись століттями, за рахунок своєї багатокомпонентності стало базисом для розвитку кримінології, котра відмежувала від себе віктимологію. Ця теза дозволяє стверджувати, що саме кримінальне право та відповідно кримінальне законодавство, дає поштовх для розвитку допоміжних наук, необхідних для

успішної реалізації його завдань: превенції (як утримання правопорушника від протиправних діянь, так і утримання потерпілих від віктимної поведінки) та покарання (з метою перевиховання правопорушника та захисту держави та суспільства в особі потерпілого від наступних ймовірних суспільно небезпечних посягань). Тому цілком слушно вважаємо, що на сьогодні кримінальне законодавство не тільки «про і для» кримінального правопорушника, але і для потерпілого.

Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності є достатньо складними, оскільки майже не корелюються з іншими кримінально-правовими науками. Це можна пояснити тим, що, по-перше, спочатку наука про жертву кримінального правопорушення входила в систему кримінологічного знання (що частково актуально і сьогодні); по-друге, законодавець достатньо тривалий час робив акцент на кримінальному правопорушнику, оскільки життя та блага людини були визнані найвищою цінністю майже наприкінці XX століття. Саме тому, такі критерії мають бути диференційовані на елементарний, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист); базовий критерій – ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативний – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

Зародження феномена ювенальної віктимності та еволюція нормативно-правового захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень має тривалу історію, котра умовно може бути поділена на такі періоди: 1) період зародження та становлення особливого підходу до дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період підвищеного інтересу до дитини та частковим визнанням її

примітивних прав (XII – XV ст.ст. період перебування українських земель у складі Литви, Польщі, Речі Посполитої); 3) закладення підґрунтя для формування законодавчого визнання дитини повноцінним учасником кримінально-правових відносин, зокрема – її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст. період автономії та перебування України у складі Австрійської (Австро-Угорської) й Російської імперій); 4) часткове гальмуванням активного розвитку ювенального права, зокрема на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст. період розбудови української державності та радянський період); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку набуває інститут ювенальної юстиції, захист прав дитини визнається пріоритетом держави, посилюється кримінальна відповідальність за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст. період розвитку незалежної України).

1.3. Теоретико-прикладні підходи до формування знань про ювенальну віктимність

Кримінологічні дослідження жертви кримінального правопорушення та особливостей її поведінки з'явились майже одночасно з ученням про кримінального правопорушника, що не є дивним, оскільки ці дві особи взаємопов'язані одна з одною. Звичайно, більшість ґрунтовних праць, котрі стали базисом для сучасних віктимологічних досліджень, було написано зарубіжними вченими. Водночас диференціація особливостей віктимної поведінки жертв залежно від їх вікової та статевої приналежності була розроблена значно пізніше. Як і більшість кримінально-правових інститутів, ювенальна віктимологія має свої коріння у кримінальному праві.

Взагалі дослідження теоретичних надбань у галузі загальної та ювенальної віктимології з початку її заснування (ще в межах кримінології) та до сьогодні дозволило нам класифікувати останні ***на три групи за ознакою предмета дослідження***: 1) феномен ювенальної віктимності, віктимізації та віктимної поведінки (природа та значення, детермінація, фонові явища); 2) особа неповнолітньої жертви кримінально протиправного посягання (дефініція, структура, класифікація, типологія та психологія); 3) віктимологічне запобігання (загальна характеристика, форми та методи, зарубіжний та міжнародний досвід). Особливу увагу необхідно звернути на той факт, що як у перших (ще елементарних кримінологічних дослідженнях), так і в сучасних працях ці три групи є незмінними (за винятком окремих, незначних відхилень у тематиці та загальних підходах самих учених). З огляду на вказане, вважаємо за доцільне розглянути теоретико-прикладні підходи до етіології віктимності неповнолітніх у динаміці, розпочинаючи з кримінологічних витоків.

Відтак антропологічна школа кримінального права, зокрема її найяскравіший представник Ч. Ломброзо, майже повністю відкидав правові інститути кримінального права, юридичний характер злочину, і всю свою увагу зосереджував на злочинцеві, на його особистості, виокремлюючи при цьому «природженого злочинця» як основного його типу (пізніше у віктимології, за аналогією, виникає ідея про «природжену жертву»). Суть ломброзіанства достатньо висвітлено в літературі. Нам лишається тільки констатувати, що антропологічна школа, а разом з нею соціологічна та їх відгалуження (учні Ч. Ломброзо – Е. Феррі, Р. Гарофало), повернувшись від діяння до діяча, випустили з уваги жертву так, як і класична школа кримінального права. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на роль жертви вже звернули увагу у своїх працях учені-юристи, кримінологи, психологи, філософи. Цей період «передісторії віктимології» ґрунтовно дослідив канадський професор Езза Абдель Фаттах у роботі «Віктимологія: що це таке?» (1967 р.). Автор особливо

відзначив заслуги Л. Фейєрбаха, Ф.Т. Джаса та ін. [107, с. 14]. Звичайно, перші наукові пошуки в межах наук кримінально-правового циклу були присвячені виключно кримінальному правопорушнику, що пояснюється впевненістю вчених, що лише він є основоположною першопричиною суспільно небезпечного діяння. Вивчення особи суб'єкта правопорушення зводилось до пошуку фізіологічних вад (особливоостей), котрі примушують людину порушити закон. Саме зосередження на біофізиці людини дозволило вченим надалі припустити, що якщо природженим може бути правопорушник, то і жертва може мати природну схильність до віктимності.

Важливе місце серед ідей, що передували сучасній віктимології, посідає робота Г. Клейнфеллера про підбурювання до вчинення злочину особисто потерпілим [107, с. 14]. Робота була не помічена не тільки дослідниками історії віктимології, а й основоположниками цього напряму. Хоча її написано переважно з позиції кримінального права, вона містить майже всі елементи сучасних віктимологічних досліджень. Автор розглянув проблему не лише на прикладі вбивств, як це роблять інші автори, а й на прикладі інших злочинів, зокрема таких, як нанесення тілесних ушкоджень, статеві злочини, образа, шахрайство. Окремі розділи присвячено випадкам, коли підбурювання (провокація) самої жертви пом'якшує відповідальність посягача, або зовсім її виключає. Не залишився без уваги й нейтральний характер жертви в генезисі злочину. Крім того, в роботі міститься добротний огляд грецької міфології та класичної художньої літератури, а також низка джерел права, в яких ця ідея дістала визнання [100, с. 107]. Отже, можна сказати, що саме зазначений вище автор вперше дослідив особливості інтеракції кримінального правопорушника та жертви, а також місце останньої в механізмі кримінально протиправної поведінки.

Праця Г. Клейнфеллера також свідчить про те, як обережно потрібно ставитися до питання про пріоритети ідей у створенні теорії сучасної

віктимології. Зазначена робота та деякі інші дослідження жертви злочину залишалися невеличкими острівцями у величезному потоці робіт, присвячених вивченню злочинів, злочинця та злочинності загалом. Водночас вражає те, що видатні вчені в галузі права та кримінології не побачили проблеми жертви, з якою теорія та практика зіштовхувалися так часто, як із проблемами злочину та злочинця. Але те, що не помітили юристи, а потім ще й кримінологи, помітили інші дослідники, фахівці пенології. Як свідчить аналіз наукової літератури, сучасні віктимологічні дослідження вчених, юристів, соціологів, психологів, медиків та інших фахівців являють собою досить різнобарвну картину без єдиних вихідних принципів. До того ж існують дослідження, що заслуговують на увагу науки з погляду фактичної інформації, яка в них міститься [100, с. 107]. Звичайно, у цей період учені ще не акцентували увагу на окремих категоріях жертв, що можна пояснити відсутністю знань про особливості віктимізації, котрі можна диференціювати за віковою та статевою ознакою.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. тема жертви розглядається в роботах юристів, психологів і, звичайно, кримінологів. У XX ст. представники інтеракціонізму, досліджуючи чинники злочинності, звернули увагу на значну роль жертви в процесі криміналізації особистості. Водночас якщо за початковий вихідний пункт розвитку віктимології взяті західні кримінологічні дослідження 40–50 рр. XX ст., то можна дійти висновку про те, що жертва злочину або ж соціальний процес стосунків «жертва – злочинець» ще не входили до визначальних параметрів аналізу кримінології, незважаючи на те, що вже тоді особливо важливим вважалося особисте ставлення злочинця до жертви, передусім у разі вчинення вбивства. Щоправда, визнавався факт існування так званої схильності окремих осіб до того, щоб стати жертвою певного злочину. Наявність цієї схильності, як і самої жертви злочину, визначалася як «основоположна частина ситуації вчинення злочину», що за своєю сутністю належить до «внутрішньої ситуації злочину» і «відповідного випадку», способу

вчинення злочину, а також порівнюваних аспектів злочину, таких як «місце злочину» і «час вчинення злочину» [107, с. 16]. Отже, в цей період учені починають розглядати жертву як невід'ємну частину кримінального правопорушення, однак це ще відбувається здебільшого в межах кримінально-правових досліджень.

Визначити вченого, якого можна було б назвати «батьком» або першовідкривачем віктимології в її сучасному розумінні, важко. Однак датою народження віктимології прийнято вважати 1941 р. (що, на наш погляд, не цілком правильно – *додано нами – Т. П.*), коли з'являється стаття німецького кримінолога, який емігрував до США, Ганса фон Гентіга (1888–1974 рр.) «Зауваження з приводу інтеракції між злочинцем і жертвою [19], а через сім років – монографія «Злочинець і його жертва. Дослідження по соціобіології злочинності» [19, с. 43]. Отже, віктимологічна концепція виникла наприкінці 40-х – початку 50-х рр. XX ст. у США, а її автором був кримінолог Ганс фон Гентіг. Ця концепція отримала розвиток у всьому світі й існує дотепер. У ній було сформульовано деякі головні поняття, терміни, концепції вчення про жертву злочинного посягання. У своїх працях «Зауваження по інтеракції між злочинцем і жертвою» та «Злочинець і його жертва. Дослідження із соціобіології злочинності» він зазначав, що жертву слід розглядати як один із причинних факторів злочину, що жертва злочину не повинна розглядатися як пасивний об'єкт, тому що вона – активний суб'єкт процесу криміналізації [340, с. 118]. Така позиція відтворює суто антропологічний підхід тепер у межах віктимологічного знання. Загалом поведінка людини за своєю природою може бути не лише злочинною, але й віктимною, тобто небезпечною для неї самої, необережною, ризикованою та, таким способом за певної ситуації може стати приводом для вчинення злочинного діяння [25, с. 417]. Ми не є прихильниками антропологічної теорії. Свою позицію можемо пояснити тим, що людина – максимально соціальна істота, котра зростає та виховується в мікросоціальному середовищі, яке

формує в її свідомості світогляд, а також сукупність морально-етичних якостей та цінностей. Саме тому, коли в цьому соціумі відбувається певний «збій» (з відхиленням як у бік антиправових поглядів, так і надмірної безпечності), дитина набуває або девіантних, або віктимних настанов. Це дозволяє стверджувати, що і поведінка правопорушника, і поведінка жертви піддається корекції. Якщо б ці відхилення були природні, то це б повністю знівелювало цінність кримінального законодавства та кримінолого-віктимологічних стратегій як основних інструментів превенції та перевиховання. Хоча вплив окремих природних особливостей повністю виключати не варто.

Однак насправді першим науковцем-правником, науковцем-кримінологом, який запровадив у науковий обіг термін/поняття «віктимологія», був румунський дослідник Б. Мендельсон. Так, у 1975 році в монографії «Загальна віктимологія» він запропонував віктимологічну концепцію «клінічної» або «практичної» віктимології, до змісту поняття якої мали бути включені не лише жертви злочинів, але й жертви природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів, війн [89, с. 119]. Що ж стосується відокремлення нині власне ювенальної віктимології від загальної, то, наприклад, британський дослідник наводить таку науково-історичну довідку з цього питання (подається в авторському перекладі з мови-оригіналу джерела): У більшості британських наукових досліджень з проблематики «молодь та кримінальні злочини» увага фокусується на молодих людях у ролі правопорушників, а не жертв кримінальних злочинів. Однією з перших спроб зосередитися на проблематиці ювенальної віктимізації слід вважати дослідження Моубі (1979 р.), яке проводилося щодо учнів від 11 до 15 років із двох шкіл Шеффілду. Він виявив, що 40 відсотків стали жертвами крадіжок, а 25 відсотків були жертвами фізичного нападу. Загалом 67 відсотків повідомили, що вони були жертвами злочинів [24, с. 20]. Суттєвою етапно-змістовою «революцією» саме в західній ювенальній віктимології стали запровадження та розвиток декількох авторитетних теоретичних моделей,

науковим призначенням яких є пояснення поступового, а також «не» механізму дитячої, малолітньої та неповнолітньої віктимізації [223, с. 189]. Ігнорування дітей як повноцінних жертв кримінальних правопорушень – історично зумовлений факт, який значно загальмував доктринальну розробку системи віктимологічного запобігання ювенальній вітимності. При цьому навіть ті вчені, котрі присвячували свої праці цій проблематиці, розглядали останню у вузькому розумінні, в межах окремих блоків кримінальних правопорушень (здебільшого – насильницьких).

В Українській РСР віктимологічні дослідження почали розвиватися тільки наприкінці 80-х рр. Період 70-х – 80-х рр. XX ст. характеризується загальносвітовим розвитком віктимологічних досліджень, активною нормотворчою роботою урядів держав. У Японії в 1973 р. було організовано Товариство, відповідальне за інститут компенсації потерпілим. У цьому ж 1973 р. у світі був проведений перший міжнародний симпозіум із проблем віктимології в Єрусалимі, де в основному проходила дискусія про понятійний апарат віктимологічної науки, аналізувалися такі терміни, як «віктимологія», «жертва злочину», «відносини між злочинцем та потерпілим» [69, с. 31]. Що стосується проблем компенсації потерпілим шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на нашу думку, наукові розробки в цій царині мають проводитись у межах кримінального права та кримінального процесу. Віктимологічну науку цікавлять аспекти, які знаходяться на межі кримінології та психології та дозволяють корегувати поведінку жертви з метою уникнення тотальної віктимізації. На сьогодні зарубіжні практики запобігання віктимізації, безумовно, є більш виваженими та дієвими, що пояснюється плідною працею вчених. Ще однією причиною є орієнтованість зарубіжних держав на розвиток ювенальної юстиції (не як інструментарію, спрямованого на роботу з неповнолітніми правопорушниками, а як системи, що повинна сприяти вдосконаленню механізму захисту прав та свобод дітей у будь-яких ситуаціях).

У 1975 р. в Італії в м. Белладжо відбувся Міжнародний семінар з віктимології, на якому поряд з методами віктимологічних досліджень розглядались та були предметом дискусії і практичні проблеми, зокрема, становище потерпілого в ході кримінального судочинства та поводження з ним. Другий міжнародний симпозіум із проблем віктимології відкрився в 1976 р. у Бостоні (США). На ньому, крім проблем порівняльних віктимологічних досліджень, вивчалися і практичні аспекти, що стосуються того, чи є потерпілий об'єктом віктимологічної профілактики і чи слід йому відігравати активну роль у кримінальному процесі. У 1979 р. на третьому міжнародному симпозіумі з проблем віктимології в Мюнстері (ФРН) поряд з методологічними і теоретичними аспектами, опитуванням потерпілих, порушувалися і питання, пов'язані з віктимізацією у країнах, що розвиваються. Тут же у 1979 р. під егідою ООН було створено Всесвітнє віктимологічне товариство (Г. Шнайдер виступив з ініціативою його створення), яке кожних три роки організовує міжнародні симпозіуми [69, с. 31]. Хочемо звернути увагу на те, що в цей період у межах віктимології вчені здебільшого розглядали суто кримінально-процесуальні проблеми захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень. Безпосередньо особі жертви, детермінації віктимізації тощо приділялась менша увага.

У 1980 р. у Вашингтоні відбувся Всесвітній конгрес віктимології, де були розглянуті питання насильства в сім'ї та питання поводження з жертвами злочину. У Сполучених Штатах Америки на національному рівні були створені і прийняті: федеральний Закон про захист жертв злочинів і свідків (1982) та Закон про жертв злочинів (1984). Межі віктимологічних досліджень усе більше розширюються, з'являються нові аспекти, які стосуються проблем жертв злочинів, і на четвертому міжнародному симпозіумі, що проходив у Токіо (Японія) в 1982 р., виникло питання про надмірне підкреслення (надмірну увагу) прав потерпілого, що у свою чергу може обмежити кримінально-процесуальні

права обвинуваченого. 24 листопада 1983 р. Рада міністрів Європейської ради в Страсбурзі прийняла Європейську конвенцію про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів. У цій конвенції були визначені принципи відшкодування збитку жертвам злочинів з боку держави і міжнародної співпраці у цій сфері країн-членів ЄС [69, с. 32]. Отже, поступовий нормативно-правовий прогрес надав поштовх для активних наукових пошуків, спрямованих на вирішення проблеми віктимізації населення в усіх її аспектах.

У 1985 р. у Загребі (Хорватія) на п'ятому міжнародному симпозіумі з проблем віктимології спектр обговорюваних питань ще більше розширився до рівня віктимізації всіх верств населення, зокрема іноземців і туристів, а також правового статусу потерпілих у кримінальному праві і кримінальному судочинстві. Сьомий Конгрес ООН (Мілан, 1985 р.) прийняв Декларацію основних принципів правосуддя щодо жертв злочинів і зловживання владою і підтвердив визнання на міжнародному рівні важливості віктимологічних досліджень. Також під час Сьомого конгресу ООН зверталась увага на такі розділи і питання, як «Насильство в сім'ї», «Кримінальні акти терористичного характеру», «Жертви злочинів». А вже значно пізніше, під час проведення Одинадцятого конгресу ООН (Бангкок, 2005) були прийняті Керівні принципи в галузі запобігання злочинності і кримінального правосуддя в контексті розвитку і нового економічного порядку. Відповідно до положень цього документа державам-членам ООН для забезпечення оптимізації процесу запобігання злочинів було рекомендовано прийняти необхідні законодавчі та інші заходи з метою забезпечення законних інтересів жертв злочинів ефективними засобами правового захисту [69, с. 32]. До речі, саме плідна праця міжнародної правової спільноти значно розширила межі взаємодії держав із неповнолітніми (як правопорушниками, так і потерпілими). На сьогодні чинне українське кримінальне законодавство в частині захисту неповнолітніх від суспільно небепечного посягання засноване на рекомендаціях міжнародних нормативно-

правових актів. На жаль, що стосується віктимологічних стратегій, то в цьому контексті наявні значні прогалини, зумовлені занадто різним менталітетом держав та неможливістю пристосування єдиної програми запобігання віктимізації неповнолітніх осіб.

Значного поширення і впровадження, починаючи з 70-х рр. і до сьогодні, віктимологічні дослідження набули у країнах Західної Європи і США. В цих країнах до того ж існує потужна державна підтримка віктимологічних програм. Наприклад, у США створено Національну організацію допомоги жертвам злочинів, при Міністерстві юстиції функціонує Департамент допомоги таким жертвам. У цій країні діє більше 2000 програм по захисту жертв злочинів, з них більше 1400 підтримується Мін'юстом. У США вже багато років практикуються національні огляди віктимізації злочинності (за посиланням National Crime Victimization Survey (NCVS), Bureau of Justice Statistics, можна ознайомитись із даними за 1973–2014 рр.), які свідчать про високу прикладну цінність таких досліджень для розуміння злочинності, закономірностей її розподілу і ставлення населення до проблем злочинності в державі [69, с. 32]. На жаль, наша країна не може похвалитися достатньою кількістю інститутів або інших наукових закладів, основна діяльність яких була б спрямована на теоретичну розробку стратегій запобігання віктимізації населення (в її широкому розумінні). Більше того, в Україні сьогодні не так багато вчених-фахівців у галузі кримінального права та кримінології, які цікавляться віктимологічними проблемами. Це зумовлює і ставлення українського суспільства до правил безпеки.

Наприклад, у 1975 р., за даними Міністерства юстиції США, рівень віктимізації в країні був представлений такими показниками: на 60 000 сімей і 15 000 організацій, що брали участь в анкетному опитуванні, встановлено 37 000 000 випадків віктимізації. Із цих 37 000 000 випадків 55% припадає на індивідів, 41% − на родини і 4% − на організації. Близько 40% всіх випадків віктимізації складають крадіжки, 15% − насильницькі злочини проти особи. У результаті від

35% до 56% дорослих американців обмежували або змінювали форми своєї соціальної активності шляхом застосування особистих обмежень, захисту домоволодінь, створення колективних форм захисту від злочинності (общинна профілактика). В Україні віктимологічні дослідження отримали потужний розвиток, починаючи з 2000-х рр. Так, зокрема, у 2000 р. В. О. Туляковим було опубліковано монографічне дослідження «Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми)». У 2006 р. Київським національним університетом внутрішніх справ (тепер – Національна академія внутрішніх справ) видано навчальний посібник «Кримінологічна віктимологія» (за загальною редакцією професора О. М. Джужі). У 2008 р. Академією правових наук України (тепер – Національна академія правових наук України) та Інститутом вивчення проблем злочинності Академії правових наук України (тепер – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені акад. В. В. Сташиса Національної академії правових наук України) видано монографію «Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)» (за загальною редакцією професорів Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова) [69, с. 32]. Отже, саме в цей період поступово починають набувати актуальності дисертаційні та монографічні дослідження, присвячені проблемам віктимної поведінки.

Зазначені дослідження висвітлюють історію становлення та вирішення проблеми потерпілого від злочину в юридичних науках, аналізують поняття та статус потерпілого від злочину в кримінальному праві, в кримінальному процесі, в кримінології та в криміналістиці. Більшість своїх наукових праць такі українські вчені, як М. С. Андріяшевська, В. С. Батиргареєва, А. Б. Блага, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Джужа, О. Г. Кулик, О. М. Литвинов, Є. М. Моісеєв, Є. С. Назимко, В. О. Туляков, О. Ю. Шостко, О. Ю. Юрченко та ін. присвятили саме віктимологічним дослідженням. У 2012 і 2015 рр. проведено віктимологічне опитування жертв злочинів (понад 4000 респондентів), присвячене дослідженню проблеми жертв латентних злочинів

(Б. М. Головкін). Останніми роками в усьому світі і в Україні набувають актуальності віктимологічні дослідження, пов'язані з проблемою торгівлі людьми, насильства в сім'ї, захисту жертв статевих злочинів (зокрема, захисту дітей від сексуального насильства), жертв кіберзлочинності та злочинів, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості. Значне місце посідають також зарубіжні віктимологічні дослідження організованої злочинності (О. Ю. Шостко, 2013) [69, с. 32]. Що стосується наукових досліджень статевих кримінальних правопорушень щодо дітей, відповідно до результатів закордонних дослідників інцест є поширеною формою сексуального насильства над дітьми, що супроводжується найбільш тяжкими наслідками. На цей час значна кількість досліджень присвячена вивченню впливу сексуального насильства в родині на адаптацію та саморегуляцію потерпілих.

У 2015 році опублікована монографія О. М. Джужі «Запобігання злочинам: кримінолого-віктимологічна парадигма» із сучасним поглядом на розвиток віктимології в Україні [107, с. 167], а у 2016 році – монографія А. О. Джужі Основні напрями удосконалення віктимологічного запобігання правопорушенням в Україні», в якій досліджено комплекс теоретичних і практичних питань сучасного стану формування та реалізації стратегії і тактики віктимологічного запобігання правопорушенням в Україні [102, с. 87] та Т. В. Корнякової «Віктимологічне моделювання у системі заходів забезпечення кримінологічної безпеки суспільства» [100, с. 106]. Отже, вітчизняні вчені заклали достатньо міцну платформу для подальших наукових розробок у межах учення про жертву кримінального правопорушення. Особливу увагу хочемо звернути на логічну послідовність праць – від загального (проблеми кримінальної віктимології) до окремого (основні напрями вдосконалення віктимологічного запобігання правопорушенням в Україні).

Звернемо увагу на той факт, що в країнах пострадянського простору віктимологічні вчення почали набирати обертів значно пізніше, ніж у всьому

світі. Це, на наш погляд, можна пояснити різним баченням практиків та теоретиків глобальних проблем, які мають бути вирішені. Саме тому, якщо достатньо високий рівень кримінально протиправної діяльності у воєнні та післявоєнні часи турбували законодавця та наукову спільноту, то це мало наслідком регулярні перегляди та редакції нормативно-правових актів. Що стосується жертв суспільно небезпечних діянь (а тим більше – неповнолітніх), то на тлі значних втрат, пов'язаних із загостреною політичною ситуацією (революції, війни тощо) та економічною ситуацією (голодомори, перехід до нової економічної політики тощо) потерпілі від протиправних діянь відходили на другий план.

У своєму дисертаційному дослідженні В. О. Туляков вказував, що віктимологія – порівняно молодий науковий напрямок. На відміну від класичних дисциплін кримінального профілю, історія формування яких обчислюється століттями, основи віктимології як системи наукових знань про жертву злочину (а пізніше й інших соціально небезпечних явищ) почали створюватися тільки в другій половині двадцятого сторіччя. Аналізуючи теоретичні і прикладні підходи до осмислення вивчення жертв злочинів, учений зробив висновок про те, що необхідність оформлення віктимології в самостійний науковий напрямок диктувалася логікою розвитку історичного процесу. Зокрема, соціальні і політичні зміни у світі після Другої світової війни, руйнування традиційних інститутів соціальної солідарності і взаємодопомоги завдяки процесам урбанізації і міграції; зміна ролі родини в післявоєнному суспільстві; скорочення фінансування схем соціальної допомоги, зростання безробіття; зниження гарантованих законом можливостей особистості для відшкодування збитку від віктимізації; обмеженість класичних схем профілактики злочинів, спрямованих винятково на припинення, нейтралізацію кримінальної активності злочинця, – визначили насущну потребу у формуванні нового наукового напрямку, яким і стала віктимологія. Саме завдяки впровадженню віктимологичних ідей

здійснювалося поліпшення доступу жертв злочинів до системи кримінального правосуддя і справедливого поводження з ними, а також створення спеціальних програм допомоги, реституції і компенсації потерпілим від злочинів, що сприяли кооперації громадян із системою політичної влади, розширенню демократичних початків керування суспільством. Логіка формування віктимології як самостійного наукового напрямку диктувалася також операціональними цілями кримінологічних досліджень: визначити причини злочину і злочинності та розробити порівняно ефективні для забезпечення особистої і суспільної безпеки принципи контролю над злочинністю [365, с. 123]. На сьогодні вченими, котрі працюють над проєктом нового Кримінального кодексу України, було внесено в останній розділ зміни, присвячені реституції та компенсації. Зокрема, в документі є ст. 3.7.1. «Реституція та компенсація», в якій вказано: 1. Особа, яка вчинила злочин, внаслідок якого порушене особисте право потерпілої особи та/або завдана шкода потерпілій особі, територіальній громаді, державі, зобов'язана здійснити реституцію та/або компенсацію. 2. Реституцією є: а) поновлення порушеного особистого права потерпілої особи, б) повернення потерпілій особі (цивільному позивачу) протиправно здобутого майна, або в) за згодою потерпілої особи (цивільного позивача) надання рівноцінного майна замість протиправно здобутого, знищеного чи пошкодженого майна, відновлення майна у натуральному вигляді чи відновлення властивостей пошкодженого майна. 3. Компенсацією є грошове відшкодування завданої злочином шкоди у повному обсязі. 4. Добровільне здійснення особою реституції та/або компенсації враховується відповідно до положень цього Кодексу під час визначення засобів кримінальної відповідальності. 5. Якщо особа до моменту постановлення вироку не здійснила реституцію та/або компенсацію, суд зобов'язує її відшкодувати (компенсувати) завдану злочином шкоду у півторакратному розмірі, а у разі вчинення корисливого злочину – у двократному розмірі. 6. У разі неможливості здійснення компенсації щодо особи, визнаної винною у вчиненні умисного

насильницького злочину, завдана шкода компенсується державою за рахунок Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим у випадках та в порядку, передбачених законом [156]. Також варто звернути увагу на те, що влітку 2020 року Кабінетом Міністрів України було підтримано ініціативу про створення зазначеного вище Державного фонду відшкодування шкоди. На офіційному сайті КМУ вказано, що ця законодавча ініціатива передбачає**,** що потерпілий має право на відшкодування шкоди у зв'язку із втратою заробітку внаслідок заподіяння насильницьким кримінальним правопорушенням шкоди його здоров'ю та понесенням витрат на медичні послуги. Також пропонується гарантувати здійснення відшкодування шкоди з боку держави і у випадках звільнення особи від кримінальної відповідальності з підстав, визначених Кримінальним кодексом України, вчинення суспільно небезпечного діяння неосудною особою або якщо не встановлено особу, яка вчинила насильницьке кримінальне правопорушення. Крім того, передбачається встановлення адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог посадових осіб органів, на які покладається відшкодування шкоди потерпілим. Відшкодування шкоди потерпілим буде здійснюватися за рахунок надходжень до спеціального фонду Державного бюджету України від виконання покарань у вигляді штрафу, виправних робіт, збору на відшкодування шкоди, завданої насильницькими кримінальними правопорушеннями, та повернутих у дохід держави у порядку регресу коштів, що були виплачені потерпілим [193]. Таким чином, популяризація вчення про жертву кримінального правопорушення оголює приховані проблеми, які заважають повноцінному кримінально-правовому, кримінологічному та віктимологічному захисту прав та свобод громадян країни.

Відомо, що наріжним каменем більшості сучасних кримінологічних концепцій є твердження про те, що дослідження злочину і злочинності неможливо без характеристики і розуміння трьох основних компонентів, аналізованих на різних рівнях соціального і наукового узагальнення: злочину

(злочинності); злочинця (злочинців); його жертви (жертв). Усвідомлення факту значимості аналізу інтеракції жертви і злочинців дозволяє говорити не стільки про конфлікт між злочинцем і його жертвою, скільки про взаємозалежність, визначену однопорядковість зазначених типів особистості, наявність системних, гомеостатичних зв'язків між ними. Аналізуючи проблеми гомеостазу девіантності, В. О. Туляков прийшов до висновку про необхідність припинення об'єктивно існуючих спроб дистанціюватися від жертви при вивченні її взаємовідносин зі злочинцем, обмежуючи це лише описом місця і ролі жертви в механізмі злочинної поведінки. Розгляд проблеми взаємодії «злочинець-жертва» не тільки на індивідуальному рівні, але і на рівні малих груп та й суспільства в цілому дозволяє побачити нові структурні зв'язки і закономірності між різними проявами девіантної поведінки, теоретично обґрунтувати напрямки лібералізації соціального контролю, що підвищують ефективність профілактики злочинності. І віктимність, і злочинна поведінка особистості породжуються антагонізмом між рівнями визнання (соціальний аспект), можливостей (психічний аспект) і домагань (моральний, духовний аспект) та на масовому рівні відображають різні прояви існування девіантності як соціальної форми [365, с. 132]. У цьому контексті хочемо зазначити, що, досліджуючи окремих жертв протиправних діянь, доцільним видається їх розгляд у максимальній кількості ситуацій, які в такий спосіб можуть сприяти їх первинній або вторинній віктимізації. Наприклад, неповнолітні жертви мають розглядатись у взаємозв'язку та взаємозалежності з їх мікросоціальним середовищем, а також у нестандартних ситуаціях (пенітенціарна віктимізація, педагогічна віктимізація тощо).

Необхідно чітко розмежовувати предметну спрямованість кримінології та віктимології з метою уникнення підміни понять. Предмет кримінології – злочинність, предмет віктимології – активність жертв соціально небезпечних проявів, відносно самостійна і дистанційована від інших видів соціальних девіацій. Сьогодні віктимологія в цілому формується як приватна самостійна

соціологічна теорія, метою якої є наукове вивчення жертв соціально небезпечних діянь, процесів причин і наслідків перетворення людини (спільності) в жертву девіації і принципів поводження з такими жертвами. Віктимологія в цілому, одночасно з розробкою заходів для підвищення безпеки і корекції поведінки потенційних жертв, може виконувати для кримінології функцію одного з відносно самостійних джерел побудови наукового знання. Це очевидно, оскільки, вивчаючи розмаїтість особистих і поведінкових характеристик жертв, віктимологія також пізнає особливі характеристики індивідуальної і масової форм прояву девіантності, що пов'язана зі злочином і злочинністю «одним ланцюгом». У цьому повинна зіграти не останню роль кримінальна віктимологія як учення про жертву злочину. Водночас емпіризм, властивий сучасним віктимологам, особливого прагнення до розробки загальних питань теорії до останнього часу не викликав [366, с. 12]. Нині ювенальні віктимологічні дослідження складають дуже незначний відсоток від загальної кількості такого роду праць. Вітчизняні вчені розглядають неповнолітніх жертв здебільшого в межах оремих кримінальних правопорушень, обмежуючись науковими статтями та тезами. Втім, це також є суттєвим доробком, котрий дозволяє сформувати каркас для створення прогресивних віктимологічних стратегій запобігання віктимізації неповнолітніх в Україні.

Вивчаючи праці вчених, присвячені досліджуваній проблематиці, доцільно відзначити ґрунтовну дисертацію С. С. Косенко «Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх», в якій учена зробила спробу визначити і сформулювати напрями загальної та індивідуальної віктимологічної профілактики поведінки неповнолітніх потерпілих від статевих злочинів; визначити найбільш важливі у віктимологічному плані особистісні характеристики неповнолітніх, які детермінують їх підвищену віктимність; більш детально вивчити комплекс причин та умов, які зумовлюють вчинення статевих злочинів щодо неповнолітніх, механізм їх дії; уточнити елементи

конкретної життєвої ситуації, що впливають на підвищену індивідуальну віктимність неповнолітнього; вдосконалити обґрунтування положення, що негативні якості особи злочинця виступають «внутрішніми» причинами вчинення ними статевих злочинів щодо неповнолітніх [163, с. 6–7]. Зміст роботи дозволив підсумувати загальну спрямованість дослідження при збереженні специфіки статевих кримінальних правопорушень. До речі, сексуальне насильство щодо підлітків – достатньо гостра проблема, котра у сучасний період активно вирішується як теоретиками-фахівцями в галузі кримінально-правових наук, так і практиками. Це пов'зано як з їх розповсюдженістю, так і з суттєвою суспільною небезпекою, яка полягає в ймовірних фізичних та психічних відхиленнях у майбутньому.

Н. В. Кулакова та В. П. Білоус присвятили ювенальній віктимології невелике за обсягом дослідження – наукову статтю «Віктимологічна профілактика корисливо-насильницьких злочинів щодо неповнолітніх», висновком якої стала теза про те, що злочини корисливо-насильницької спрямованості щодо неповнолітніх з кримінологічної точки зору якісно різняться від злочинів цієї ж групи, які вчиняються щодо дорослих. Низка психологічних та фізичних властивостей неповнолітніх, з одного боку, сприяють становленню жертви корисливо-насильницьких посягань, а з іншого – вимагають особливого підходу при здійсненні заходів віктимологічної профілактики [182, с. 182]. Ученими також було наголошено на ролі засобів масової інформації у здійсненні віктимологічної профілактики. Зазначено, що інформування населення хоч би про факти вчинення злочинів сприяють готовності до можливості виникнення ситуацій, пов'язаних із вчиненням відносно нього правопорушень. Проте таке інформування повинно здійснюватись з допущених потерпілим помилок, особливостями взаємодії жертви та правопорушника, настановами та порадами щодо поведінки при виникненні подібних ситуацій позитивно вливають на зниження рівня віктимності неповнолітніх. А також наголошено на можливості

використання різного роду об’єднань, молодіжних формувань, волонтерських організацій, які сьогодні набули широкої популярності для здійснення віктимологічної профілактики. Зокрема, такі організації можуть проводити низку заходів – лекції, бесіди, практичні заняття, тренінги, роз’яснювальні роботи серед неповнолітніх. Зазначеними організаціями також може здійснюватись розробка та розповсюдження пам’яток з інформацією про те, як не стати жертвою злочину, або з алгоритмом дій у підозрілих ситуаціях, або у ситуаціях, коли особа опинилася жертвою злочину чи про правила поведінки при взаємодії жертви та правопорушника [182, с. 182]. Отже, в контексті статті науковцями було коротко розглянуто загальні питання, а також надано окремі рекомендації, котрі носять індивідуальний характер.

Окрему увагу неповнолітнім жертвам приділено В. П. Білоус у науковій статті, де розглянуто чинники віктимізації неповнолітніх в Україні. Зазначено, що проблема віктимності неповнолітніх та шляхи зниження її рівня на сьогодні є актуальною, а її розв’язання вбачається в комплексі заходів, спрямованих на нейтралізацію внутрішніх (індивідуальних) та зовнішніх (соціальних) чинників, які зумовлюють віктимізацію неповнолітніх. Віктимологічна профілактика злочинів щодо неповнолітніх повинна здійснюватися з урахуванням соціальних, вікових та психологічних особливостей неповнолітніх [63, с. 180]. До зовнішніх чинників, спираючись на доктринальні напрацювання науковців, В. П. Білоус віднесла такі: розшарування груп населення за соціальним статусом, матеріальною нерівністю; зростання кількості стресових ситуацій у суспільстві, викликане економічними проблемами, політичною ситуацією у державі, які поступово набувають статусу буденних як у житті громадськості загалом, так і в житті неповнолітніх зокрема; проблеми в сім’ї; деформація правосвідомості неповнолітніх, яка є наслідком пропаганди насилля та вседозволеності в засобах масової інформації, телепрограмах, сучасних мультфільмах, комп’ютерних іграх, доступу до неконтрольованого контенту мережі Інтернет, а також сукупності всіх

зазначених вище процесів. Зокрема, в засобах масової інформації висвітлюються тяжкі життєві ситуації, елементи насильства, жорстокості та насильства, які надалі починають сприйматися неповнолітніми як допустимі чи навіть необхідні; недоліки в діяльності суб'єктів віктимологічної профілактики злочинів щодо неповнолітніх [63, с. 180]. Ми підтримуємо позицію вченої та додамо, що одним із шляхів профілактики віктимної поведінки неповнолітніх осіб є контроль тієї інормації, яка потрапляє в медіа-простір, а також створення спеціальних програм, котрі можна було б вдало в нього інтегрувати. Сьогодні в засобах масової інформації майже відсутні будь-які дані про кількісно-якісну характеристику кримінально протиправної діяльності, а також про її жертв, особливо, якщо мова йде про неповнолітніх осіб. На нашу думку, цікавим варіантом позитивного впливу на свідомість неповнолітнього є створення комп'ютерних ігор, а також викладення реклами в соціальних мережах, яка інформувала б про заходи безпеки, котрих необхідно дотримуватись, щоб не стати жертвою кримінального правопорушення. Ще одним способом позитивного впливу на дитину є створення п'ятихвилинних роликів щодо недопущення домашнього (зокрема сексуального насильства). Доцільним є підготовка науково-практичних рекомендацій з недопущення щодо себе протиправної поведінки та популяризація цих матеріалів серед учнів загальноосвітніх та вищих навчальних закладів. У наш час інформація – це один із способів як позитивно, так і негативно впливати на свідомість неповнолітніх осіб. Варто зазначити, що події останніх років, зокрема на сході України, зумовлені своєчасною та планомірною подачею деструктивної інформації, що надало можливість сформувати з людей медіааддиктів, тобто осіб, котрі залежать від медіапростору. На наш погляд, у широкому сенсі, під ***інформаційною віктимністю*** необхідно розуміти *сукупність психологічних поведінкових особливостей особи, які роблять її інформаційно сприйнятливою, що зумовлює високу ймовірність стати жертвою кримінально протиправної діяльності.* Неповнолітні, котрі мають високий віктимний індекс, частіше стають

жертвами медіапростору, оскільки прагнуть відповідати сучасним тенденціям, а тому більш схильні актуалізувати в суспільстві різні нові інформативні течії. Максимально ефективним шляхом протидії ювенальній віктимності за допомогою медіапростору є тотальний контроль за матеріалами, які потрапляють у засоби масової інформації, а також популяризація в Інтернеті соціально безпечної поведінки.

Особливостям віктимності неповнолітніх також присвячена праця Л. О. Шевченко та Ю. О. Оберемко, яка є достатньо цікавим дослідженням з циклу наук кримінально-правового напряму, оскільки виконана фахівцями з різних галузей наукових знань: психології та юриспруденції. Відтак, результати спільного дослідження дозволили дійти висновку, що підвищена віктимність неповнолітніх визначається їх соціально-психологічним статусом, де визначальною детермінантою схильності до віктимної поведінки є місце підлітка в соціумі, зокрема в сім'ї. Викривлення процесу соціалізації призводить до різних порушень соціального та особистісного розвитку, крайнім варіантом якого в підлітковому віці є віктимність. У вихованців інтернату, на відміну від школярів, присутні психологічні та соціальні риси, які роблять їх більш вразливими, схильними до перетворення в жертву, агресивність, конформність, незрілість емоційно-вольової сфери, нестабільність поведінки, схильність піддаватися зовнішньому впливу. Неповнолітні, які мають реалізовану віктимність, не усвідомлюють механізми своєї віктимізації, недооцінюють значущість своїх соціально-психологічних властивостей та особливостей поведінки, що сприяють формуванню особистісної віктимності [383, с. 357]. Розгляд як особи кримінального правопорушника, так і його жертви має відбуватись за рахунок комплексного підходу як юристів, так і психологів, інколи – навіть психіатрів. Якщо мова йде про неповнолітніх віктимів, то доречним буде і залучення педагогів.

Наприклад, Л. В. Рень, розглядаючи підліткову віктимність у соціально-педагогічному вимірі, зазначив, що на думку соціальних психологів, люди свідомо або несвідомо обирають соціальну роль жертви (установка на безпорадність, небажання змінювати власне становище без втручання ззовні, низька самооцінка, заляканість, засвоєння віктимних стереотипів з боку суспільства), постійно втягуються в різні криміногенні кризові ситуації з підсвідомою метою одержання підтримки, виправданості рольової позиції жертви. Особливої уваги в контексті соціально-педагогічної діяльності потребують діти підліткового віку. Як відомо, підлітковий вік є перехідним у біологічному (статеве дозрівання і досягнення зрілості інших біологічних систем організму) та соціальному (зміна соціальних ролей, місця в системі соціальних стосунків) плані. Цей віковий період є важливою фазою в загальному процесі становлення особистості, оскільки в ході вироблення нової структури та складу діяльності дитини закладається базис усвідомленої поведінки, формується загальна спрямованість у формуванні моральних і соціальних установок. Невипадково підлітковий вік називають складним та критичним. Це зумовлено, насамперед, численними зрушеннями, що відбуваються в цей час і спричиняють зміну попередніх інтересів, ставлень дитини. Ці зміни нерідко супроводжуються появою в підлітка значних суб'єктивних труднощів, посткризовий період (14-15 років), формування нових психологічних утворень (вибір професії, способу поведінки, самостійне прийняття рішень). Зважаючи на ці особливості, для підлітків важливо навчитися робити свій конструктивний життєвий вибір (у різних сферах життя) в умовах наявних соціальних, психологічних можливостей, що зменшить ризик виникнення віктимної поведінки [290, с. 179]. Становлення жертви відбувається від народження. На жаль, сьогодні в Україні майже немає досліджень, в яких учені приділили б увагу кримінологічно-психологічному аспекту віктимізації жертви в її мікросоціальному середовищі, насамперед у родині. Взаємозв'язки між батьками та дітьми дуже рідко враховуються

науковцями як детермінанта віктимізації, що створює значну прогалину в кримінально-правових дослідженнях.

Л. В. Рень слушно зазначає, що віктимність – це схильність індивіда, зумовлена певними особистісними рисами та соціальними чинниками, що можуть спричинити віктимну поведінку і потрапляння у соціально небезпечні ситуації. Віктимна поведінка є формою дезадаптивної поведінки, що проявляється в певному комплексі стійких властивостей, які зумовлюють підвищену схильність підлітка стати жертвою несприятливих умов соціалізації. Факторами віктимної поведінки підлітків є комплекс психологічних якостей (емоційна нестійкість, тривожність, неадекватна самооцінка), відсутність у дитини відчуття підтримки з боку близьких людей, деструктивні стратегії виховання, а також спостереження і переживання факту насильства. Важливість дослідження та вирішення проблеми віктимності підлітків у контексті соціально-педагогічної науки зумовлена тим, що вона є превентивною щодо інших соціально небезпечних проблем (наприклад, втягнення у торгівлю людьми), відхилень у поведінці підлітків – делінквентних та адиктивних проявів [290, с. 179]. Це ще раз підтверджує зазначену нами думку про те, що підлітковий вік – переломний момент у житті людини, котрий закладає фундамент тих особистісних якостей, ураховуючи які, особа зможе реалізувати себе як громадянин правової держави.

У цьому контексті слушною є думка В. В. Папуші, який зазначив, що віктимна поведінка підлітка може бути необережною, легковажною, ризикованою, провокаційною, конфліктною та об’єктивно небезпечною для нього самого й у результаті чого може сприяти створенню криміногенної ситуації, а в деяких випадках і вчиненню злочину. Підлітковий вік розглядається як такий, під час якого суперечності розвитку набирають особливої гостроти. Це зумовлено специфічними явищами, що свідчать про перехід від дитинства до дорослості, що супроводжується якісною перебудовою всіх аспектів розвитку

особистості. Схильність потрапляти в ситуації, пов'язані з небезпекою для життя і здоров'я, в підлітковому віці є найвищою. Систематизація накопичених теоретичних і емпіричних фактів дозволить надалі підійти до прицільної розробки програм із профілактики різних видів віктимної поведінки підлітків [253, с. 61]. Отже, думка вченого вказує на те, що більшість сучасних віктимологічних стратегій базується на наукових дослідженнях, результати яких викладено в пропозиціях та шляхах запобігання віктимній поведінці населення.

С. О. Гарькавець питанню психології підліткової віктимності присвятила ціле монографічне дослідження, висновками якого стало те, що підлітковий вік має чинники ризику, які можуть призвести до формування певного «запускного» психологічного механізму віктимної поведінки особистості. Це: підвищений егоцентризм; схильність до опору, упертості, протесту, боротьби проти авторитетів; амбівалентність і парадоксальність характеру; прагнення до невідомого та ризикованого; загострене прагнення до дорослішання (соціальний імпритінг); прагнення до незалежності та відриву від родини; незрілість моральних переконань; хворобливе реагування на пубертатні зміни та події, нездатність прийняти власну сексуальність, що формується; схильність перебільшувати ступінь складності проблем; криза ідентичності; деперсоналізація та дереалізація в сприйнятті себе та навколишнього світу; негативна або несформована Я-концепція; гіпертрофовані поведінкові реакції (емансипації, групування, захоплення, гіперкомпенсація тощо); низька переносимість труднощів; перевага пасивних стратегій у подоланні стресових ситуацій. Таким чином, віктимна поведінка підлітка це багатовимірний феномен, який зумовлений порушенням довільної регуляції поведінки, що є результатом розвитку вікових когнітивних особливостей та емоційно-вольових розладів та реалізацією неефективних стратегій поведінки, що врешті-решт сприяє перетворенню підлітка з потенційної жертви в реальну [75, с. 156]. Отже,

більшість учених є прихильниками думки про унікальність ювенальної віктимної поведінки, у зв'язку з чим вона потребує більш зосередженого вивчення.

Комплексному дослідженню теоретико-прикладної моделі ювенальної віктимології присвячено дисертаційне дослідження М. С. Андріяшевської, котра звернула увагу на те, що однією з основоположних кримінологічних складових ювенальної віктимології є комплексне, міждисциплінарне знання про поняття, причини та чинники ювенальної, зокрема ювенально-групової віктимності. Вчена визначила, що надзвичайно важливою складовою поняття ювенальної віктимності є комплекс науково-кримінологічних, віктимологічних знань про те, що широко іменується «груповою віктимністю». М. С. Андріяшевська дослідила чинники суто соціальної зумовленості ювенальної віктимності, які формують саме «невинувату віктимність» неповнолітніх осіб. Маються на увазі такі чинники розповсюдженого соціального неблагополуччя дітей та підлітків, як їх повне або часткове сирітство, безвідповідальне та жорстоке ставлення їх батьків та інших родичів/опікунів, фінансове неблагополуччя дитини і пов'язані з ним соціальні наслідки, привабливість «культу вулиці», дитячого, молодіжного та дорослого злочинного світу тощо. Підсумовано, що поняття ювенальної віктимності відтворюється через таку наукову підгалузь ювенальної віктимології, як соціальний, фізичний, психічний, особистісно-психологічний, психофізіологічний, психоемоційний та інший портрет потенційної та/або фактичної неповнолітньої жертви того чи іншого кримінального злочину [44, с. 125]. Отже, вчена акцентувала увагу на допустимості виокремлення ювенальної віктимології в самостійну науку в межах загальної віктимології.

Отже, проведене дослідження дозволило підсумувати, що наразі в Україні ведеться активна наукова робота з вивчення особливостей віктимної поведінки як дорослих, так і неповнолітніх осіб. Перші згадування про жертв кримінальних правопорушень трапляються ремарочно ще в працях Ч. Ломброзо. Однак першим кримінологом, який запровадив у науковий обіг поняття «віктимологія», був

румунський дослідник Б. Мендельсон, котрий у 1975 році в монографії «Загальна віктимологія» запропонував віктимологічну концепцію «клінічної» або «практичної» віктимології. Віктимна поведінка саме неповнолітніх осіб почала цікавити наукову спільноту в післявоєнні часи, наприкінці XX століття. В українській науці неповнолітні жертви та особливості їх поведінки розглядаються здебільшого в межах наукових статей.

Незважаючи на достатньо значну кількість праць, наразі концепція феномена ювенальної віктимізації розроблена не повною мірою. Саме у зв'язку з цим для вдосконалення теоретичної моделі ювенальної віктимності *першочергової розробки потребує проблематика в таких напрямах:* 1) методологічні засади дослідження феномена ювенальної віктимності; 2) генеза розвитку та становлення кримінально-правового захисту прав неповнолітніх жертв в Україні; 3) понятійно-категоріальний апарат ювенальної віктимології; 4) структурні елементи феномена ювенальної віктимності; 5) латентність ювенальної віктимності; 6) структура особистості неповнолітньої жертви злочину; віктимогенні індивідуально-психологічні особливості особи неповнолітньої жертви; 7) вплив інтеракції неповнолітньої жертви і кримінального правопорушника на мотивацію суспільно небезпечного діяння; 8) роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації; 9) стратегії запобігання ювенальній віктимній поведінці; 10) міжнародні та європейські стандарти захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 11) іноземний досвід кримінально-правового захисту прав дітей, які постраждали від протиправних діянь.

1.4. Поняття, функції та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології

Сучасні науки кримінально-правового циклу являють собою складні доктрини, покликані вирішити єдине завдання – якісно знизити рівень кримінально протиправної діяльності в країні. Ювенальна віктимологія, яку наразі прийнято вважати молодим напрямком кримінології, на перший погляд здається досить простою, оскільки спрямована виключно на неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень та на факультативні фактори, з цим пов'язані. При цьому така позиція може бути піддана здоровій критиці, що зумовлено полікореліаційністю віктимологічної науки. У зв'язку з викладеним доцільним, на наш погляд, є більш детальний розгляд дефініції та системи сучасної ювенальної віктимології, а також її основних функцій.

Відтак у широкому значенні віктимологія – це комплексне вчення про осіб, які перебувають у кризовому стані (жертва злочину, стихійних лих, епідемій, катастроф, геноциду, озброєних конфліктів, економічного і соціального відчуження, політичних протистоянь, біженець, соціальні організації та ін.), і заходах допомоги їм. За такого підходу віктимологія стає меганаукою про жертв усіх осіб, які постраждали з різних обставин. Як зазначається у літературних джерелах, у цих випадках за віктимологією слід визнати статус самостійної науки, приналежність якої до юридичних можна визначити лише частково. Віктимологія – наука про поведінку фізичних та юридичних осіб, яка відхиляється від норм безпеки (В. О. Туляков, В. С. Батиргареєва та ін.). Але ж віктимологія виникла як наука про жертву саме злочину, а не про жертв взагалі, яких у світі безліч і походження яких має абсолютно різну етіологію. Для потреб практики запобігання і протидії злочинності «розмитий» предмет віктимології непридатний. Вузький підхід розглядає віктимологію з позиції її первинного призначення як науки, що в межах кримінології розвиває потужний напрям запобіжного впливу на злочинність шляхом регулювання поведінки можливих жертв, усуваючи таким чином умови, котрі або сприяють вчиненню злочину, або об'єктивно полегшують досягнення злочинного результату [69, с. 11]. Нам більш

близьким є підхід, відповідно до якого віктимологію слід розглядати як науку про жертв саме кримінальних правопорушень. Така позиція може бути пояснена тим, що умовно всі нестандартні та потенційно небезпечні ситуації умовно можна поділити на декілька груп: 1) стихійні лиха (землетруси, повені, торнадо тощо); 2) надзвичайні ситуації (епідемії, війни, революції тощо); 3) екстренні випадки (пожежі, вибухи газу тощо); 4) небезпечні життєві ситуації (кримінальні правопорушення, казуси тощо). Перші дві групи мають найвищу небезпечність, не можуть бути контрольовані та своєчасно відвернуті силами людини. Третя група є амбівалентною, оскільки інколи людина детермінує екстренні випадки. Четверта група повністю контрольована. Саме остання цікавить віктимологію, оскільки в цьому випадку ми можемо говорити про залежність поведінки людини та її наслідків.

Отже, кримінологія, її теорія запобігання злочинності слугують науковою базою для розробки саме кримінальної віктимології, її категоріально-понятійного апарату, методики дослідження діалектики процесу «злочинець – жертва – злочин», стратегії і тактики віктимологічного аспекту запобігання злочинності і допомоги жертвам злочинів. Цей підхід до розуміння віктимології та її предмета видається продуктивним, оскільки він сформувався в основному під впливом наук і практики, безпосередньо спрямованих на запобігання і протидію злочинності і має у цьому сенсі світову і вітчизняну позитивну оцінку. Зважаючи на викладене вище, віктимологія – це галузь знань про жертву злочину, закономірності формування її особистості, віктимність і віктимізацію поведінки жертви злочину та їх прояв у типових ситуаціях, а також заходи віктимологічного запобігання на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному рівнях. Процес – і як шлях, і як результат – перетворення людини (групи, етносу) в жертву злочину у віктимології описується за допомогою її наукових понять, як-от: жертва від злочину, віктимність, віктимізація, латентна віктимізація, віктимогенні фактори, віктимна

поведінка, віктимологічне запобігання злочинності та ін. [69, с. 11]. Будь-яке кримінальне правопорушення передбачає наявність активної та пасивної сторони (держава, юридична або фізична особа). Це пояснюється тим, що наслідком кримінального правопорушення має бути порушення певних інтересів. Саме тому недоцільно відносити до кола інтересів віктимологічної науки жертв стихійних лих, екстренних випадків тощо.

Концептуальними положеннями віктимності є такі. Віктимність – це здебільшого індивідуальна властивість особи, хоча може бути і груповою. Вона зумовлена соціальними та психофізіологічними якостями соціального суб'єкта, а також особливостями сприйняття кримінальних загроз у конкретних умовах простору і часу та реагування на них. Зазначена властивість формується під впливом життєвого середовища і діяльності людини та проявляється в небезпечній у конкретних умовах поведінці. Віктимність не виступає причиною вчинення злочину проти конкретної особи. Як правило, вона є умовою, що сприяє злочинному посяганню проти конкретної особи за певних обставин. Тією чи іншою мірою люди масово проявляють індивідуальну чи групову віктимність у повсякденному житті і до певного часу не стають жертвами злочинів. Загалом це вдається досягти за рахунок убезпечення життєвого простору, правильної організації життя і діяльності, пов'язаної з униканням зв'язків і відносин з підозрілими особами, перебування у небезпечних місцях, а також завдяки завчасному розпізнаванні просторово-середовищних кримінальних загроз та адекватному реагуванню на них [69, с. 11]. Дійсно, розглядати віктимність як єдину причину вчинення кримінального правопорушення не доречно, оскільки суб'єктивне ставлення правопорушника до свого діяння будується на внутрішній мотивації, тобто власній зацікавленості в отриманні суспільно небезпечних наслідків. Віктимність особи лише сприяє обранню саме її для реалізації протиправного плану. При цьому необхідно зазначити, що існує низка випадків, коли поведінка особи взагалі не впливає на обрання її у якості жертви.

Наприклад, якщо у відношенні людини було вчинено вбивство, через неприязне відношення правопорушника через його власні уявлення про свою жертву.

Зазнають злочинних посягань переважно особи, які опинилися в незнайомих місцях, зіштовхнулися з незвичними ситуаціями і незнайомими людьми, зайнялися новими справами, змінили умови життя і у зв'язку з цим на певний час втратили або ослабили здатність розпізнавати кримінальні загрози та захищатися від них. А тому віктимність та її поведінкові прояви не обов'язково призводять до вчинення злочину проти їх носія. Вони лише створюють для цього сприятливі умови і зумовлюють вибір жертви злочину за певних обставин місця, часу та обстановки злочинного посягання. Усі члени суспільства, в якому поширена злочинність, мають віктимність. Гіпотетично кожен з нас може стати жертвою злочину будь-коли. Однак проведені віктимологічні опитування свідчать, що жертвами злочинів щороку стають близько 40% громадян, при цьому переважна більшість людей уникає такої участі. Встановлена закономірність вказує на різний ступінь віктимності у членів суспільства, а також на існування певної норми віктимності, не перевищення меж якої дозволяє її носію почуватися у відносній безпеці перед злочинними посяганнями до певного часу. Жертвами злочинів першочергово стають особи, які мають підвищену схильність наражатися на небезпеку у відносно безпечних ситуаціях. Проте в більшої частини членів суспільства віктимність перебуває в потенційному стані, залишається в межах допустимого ризику [69, с. 12]. Якщо говорити про неповнолітню особу, необхідно зауважити, що діти часто мають схильність до віктимної поведінки через свою необізнаність або риси характеру, котрі не дозволяють вчасно та правильно зреагувати на ту чи іншу ситуацію.

У літературі вирізняють «особистісний, ситуативний і рольовий аспекти віктимності. Особистісний акспект включає неналежне сприйняття кримінальної загрози і неготовність захиститися від неї за конкретних умов. Поведінковий аспект віктимності полягає в неправильному реагуванні на незвичні ситуації та

дії зловмисників, недотриманні правил особистої і майнової безпеки за конкретних умов. Кримінальні загрози несуть у собі наміри і дії злочинців, які вивчають особу наміченої жертви, спостерігають за її поведінковими проявами віктимності в певних ситуаціях та використовують сприятливі умови місця, часу й обстановки злочинного посягання, що полегшують реалізацію злочинного умислу. Різна за змістом віктимна поведінка призводить до потрапляння або створення ситуацій, що несуть загрозу злочинного посягання з боку осіб, схильних до вчинення злочину. Значна частина людей щоденно порушують елементарні правила особистої безпеки, потрапляють у небезпечні ситуації, однак при цьому щоразу уникають участі жертви злочину. Перебування в громадських місцях у темний час доби з грошовими коштами та ювелірними прикрасами з дорогоцінних металів, демонстрація жінками відвертих нарядів, нетверезий стан – фатально не призводить до злочину, а лише створюють для цього умови, об'єктивну можливість [69, с. 12]. Так, якщо говорити про дітей, то вони частіше є особистісно або ситуативно віктимними. Неправильна поведінка, надмірна агресія, неконтрольовані емоції – все це можна віднести до особистісної віктимності, тобто віктимності, зумовленої тотально суб'єктивним баченням ситуації та викривленим уявленням про правильне її вирішення. Ситуативний фактор дитячої віктимності також можна пояснити з точки зору підліткового характеру та регулярних вікових криз, однак найімовірніше це стає наслідком незнання правил кримінально безпечної поведінки.

Реалізація віктимності злочинним посяганням відбувається лише тоді, коли виникає очевидна або неочевидна взаємодія злочинця і жертви в життєвій ситуації, в конкретному місці та часі. Зловмисник має оцінити віктимність, зробити у зв'язку з цим вибір об'єкта посягання, прийняти рішення про заподіяння шкоди наміченій жертві і реалізувати злочинний намір за сприятливих обставин. Звідси випливає важливий висновок про форми віктимності. На наш погляд, віктимність проявляється в криміногенній і

некриміногенній формах. Криміногенна віктимність або віктимогенність є безпосереднім проявом індивідуально-психологічних рис та якостей особи жертви, виражених у деформаціях свідомості та віктимогенній спрямованості поведінки. Цей різновид віктимності виражає саму особу жертви, її соціальну дефектність, віктимогенну мотивацію і спрямованість поведінки, а також небезпечні передзлочинні зв'язки і відносини з потенційними заподіювачами злочинної шкоди. Криміногенна віктимність характеризується підвищеним ступенем уразливості перед злочинними посяганнями за ініціативи жертви, яка веде себе агресивно і небезпечно. Це підвищена схильність особи наражатися на небезпеку заподіяння злочином шкоди в умовах, коли такої участі можна було уникнути. Криміногенна віктимність безпосередньо породжує злочинну мотивацію, викликає рішучість у злочинця на заподіяння злочинної шкоди конкретній жертві, штовхає на невідкладну реалізацію умислу, незалежно від сприятливого чи несприятливого розвитку подій і ситуацій [69, с. 13]. Підліткова криміногенна віктимність часто має місце в контексті кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності, особливо – насильницького інцесту. Тобто ***криміногенна віктимність*** – *це прямий вербальний або поведінковий контакт з кримінальним правопорушником, підтриманий агресивно активними або пасивними діями, що провокують вчинення суспільно небезпечних дій учинків*. Віктимність та криміногенна віктимність відрізняються між собою за ознакою потенційної схильності зазнати протиправний вплив (віктимність) та провокації кримінально протиправної мотивації та агресії у кримінального правопорушника (криміногенна віктимність). Однак ми ще раз хочемо підкреслити, що навіть у випадку криміногенної віктимності вона не може бути єдиною причиною вчинення кримінального правопорушення, а має сприйматись виключно як фактор, який зумовлює обрання саме цієї людини для реалізації протиправного сценарію.

Що стосується неповнолітніх осіб, то тут часто має місце групова віктимність, котра виражається в соціокультурних, ментальних, соціально-психологічних особливостях представників певної соціальної групи. Це можуть бути спільні для певного типу жертв рід занять, спосіб життя, характер стосунків із злочинцем, стереотипи мислення і спосіб поведінки в передзлочинних ситуаціях. Наприклад, абсолютну більшість жертв умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, учинених у сімейно-побутовій сфері, об'єднували сімейні і родинні стосунки із злочинцями, що мали яскраво виражений конфліктний характер. При цьому, як правило, дружина ініціює конфлікт нікчемними докорами, приріканням, приниженнями гідності, звинуваченнями чоловіка в невиконанні чи неналежному виконанні ролей годувальника, господаря, батька, захисника, статевого партнера тощо. Під час чергової ескалації конфлікту жінка поводиться все більш агресивно, не відчуває психологічної межі допустимого ризику, перетинання якої реально загрожує її життю і здоров'ю [69, с. 13]. Групова віктимність неповнолітніх осіб часто є наслідком неправильного шкільного виховання. Окрему увагу необхідно звернути на пенітенціарну групову ювенальну віктимність, яка може бути зумовлена специфічними правилами та настановами засуджених, першопочатковою неправильною поведінкою жертв тощо.

Групова віктимність полягає в підвищеній здатності ставати жертвою злочинів через спільні вікові, гендерні, професійні особливості, політичні погляди, расову приналежність, національність, віросповідання, місце проживання. Так, наприклад, жінки, неповнолітні та особи похилого віку порівняно частіше стають жертвами насильства в сім'ї. Інкасатори, касири, охоронці піддаються грабежам і розбійним нападам. Охоронці, громадські активісти і політичні діячі наражаються на небезпеку заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, а також викрадення людини, терористичних актів та умисних вбивств. Підприємці ризикують стати жертвою

вимагань, умисних вбивств з корисливих мотивів і на замовлення. Представники національних меншин, іншої раси, віросповідання наражаються на небезпеку насильницьких посягань з мотивів національної, расової і релігійної нетерпимості і под. [69, с. 13]. Власне, що стосується неповнолітніх потенційних та/або фактичних жертв кримінальних злочинів, то чинниками їхньої віктимності, поряд із впливом зовнішнього криміногенного середовища, можуть бути й елементи їхньої власної загальної, тобто групової, видової, однак часто саме свідомої віктимної, віктимнопровокуючої поведінки [69, с. 13]. Тут необхідно доповнити, що обрання манери поведінки залежить від особливостей характеру та темпераменту людини, помножених на оточуюче середовище.

Таким чином, надзвичайно важливою складовою поняття ювенальної віктимності є комплекс науково-кримінологічних, віктимологічних знань про те, що іменується «груповою віктимністю». На сьогодні, враховуючи незначну кількість наукових праць, спрямованих на вивчення феномена ювенальної віктимності, вчені дуже рідко згадують про групову віктимність та її особливості, коли вивчають особу неповнолітньої жертви. На жаль, дуже часто це призводить до появи прогалин у кримінально-правових науках. До цього ж варто звернути увагу на те, що схильність бути жертвою протиправного діяння в неповнолітніх осіб значно вища, ніж у інших представників особливо вразливих категорій населення (люди похилого віку, особи з обмеженими фізичними можливостями, вагітні жінки тощо). Тотальне відношення ювенальної віктимності до «винуватої» або «невинуватої» буде помилковим, оскільки весь пласт випадків потрапляння неповнолітніх осіб у суспільно небезпечну ситуацію можна поділити на декілька частин за особливостями поведінки підлітків. Наразі існуючі типології неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень свідчать про те, що певний відсоток останніх самі провокують (а інколи навіть бажають) посягання на себе.

Масова віктимність становить систему інтегрованих віктимогенних властивостей різних верств населення, що визначають закономірності віктимної поведінки за певних ситуацій, перетворюють їх на привабливий об'єкт злочинних посягань. Масова віктимність несе загрозу соціальній безпеці в цілому. Вона становить сукупний віктимогенний потенціал суспільства. З масової віктимності складається умовний збірний образ ідеальної жертви для різних груп злочинів і видів злочинних посягань. Окрім цього, масова віктимність залежить від поточної криміногенної ситуації, що підвищує або знижує вразливість усього населення або окремих його верств перед злочинними посяганнями [69, с. 43]. На нашу думку, доречно виділити ще *мікросоціальну віктимність – кримінально небезпечну поведінку осіб, котрі знаходяться в межах обмеженої соціальної взаємодії*. Мікросоціальна віктимність часто має місце під час таких протиправних діянь, як домашнє насильство. Окрему увагу також необхідно звернути на те, що будь-якому виду віктимності передує процес віктимізації.

Окремі вчені (О. М. Джужа, В. В. Голіна, Т. В. Варчук) під віктимізацією також розуміють процес набуття або збільшення віктимності на індивідуальному або масовому рівнях, що підкоряється закону детермінації; процес реалізації потенційної віктимності особи в процесі та результаті злочинного посягання; формування (становлення) жертви як соціального типу; втягнення в орбіту злочинності як реальних, так і потенційних жертв на різних рівнях соціальної взаємодії; загальна сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальній групі) майнової, фізичної або моральної шкоди злочинами. Згідно з існуючими уявленнями віктимізація як загальна категорія складається з таких компонентів: фактори віктимізації (сукупність явищ і подій, що детермінують віктимну поведінку жертви злочину в конкретній життєвій ситуації); умови, що сприяють віктимізації; стан віктимізації або кількість жертв усіх учинених злочинів. Іноді сюди відносять також формування особистості жертви і мотивації віктимної поведінки [69, с. 43]. Що стосується неповнолітніх жертв кримінальних

правопорушень, на нашу думку, необхідно виокремити такі ***компоненти категорії віктимізації***: 1) ***соціально-педагогічний*** – розвиток та виховання дитини, закладення деструктивних настанов; становлення віктимних уявлень про соціум та власне місце в ньому; 2) ***загальноюридичний*** – особливості нормативно-правового захисту прав та свобод людини і громадянина в державі, де проживає неповнолітня особі; 3) ***кримінологічний*** – стан кримінологічної ситуації та наявність фактичних та потенційних криміногенних загроз у тій місцевості, де проживає неповнолітня особа, а також детермінаційний комплекс, що зумовлює віктимну поведінку неповнолітнього (мікро- та макрозв'язки, поведінкові особливості (агресія, провокація, емоційна лабільність) тощо).

Віктимізацію розглядають у двох площинах: як криміногенний стан уразливості соціального суб'єкта перед злочинними посяганнями і як механізм заподіяння шкоди жертві злочину. Віктимізація від злочинності – це підвищення ступеня кримінальної уразливості соціальних суб'єктів, що сприяє вчиненню проти них злочинів за певних обставин. Механізм віктимізації містить чотири ланки: 1) виникнення кримінальних загроз; 2) підвищення ступеня вразливості соціальних суб'єктів перед злочинними посяганнями; 3) заподіяння шкоди особам, які опинилися в уразливому стані за конкретних умов (ситуацій); 4) збільшення контингенту жертв злочинних посягань як зареєстрованих, так і латентних, що сприяє повторній віктимізації певної частини з них. Оскільки злочинні посягання вчиняються проти конкретних людей за певних обставин, розглядати віктимізацію взагалі – малопродуктивний шлях. Необхідно вивчати цей процес у контексті безпечності середовища проживання потенційних жертв злочинів, місць і часу їх постійного або тимчасового перебування, а також на предмет існування дозлочинних зв'язків та відносин із злочинцями. Такий підхід дозволяє оцінити зв'язок між інтенсивністю поширення злочинності на певній території та рівнем віктимізації населення, а також залежність між суб'єктивним сприйняттям реальності кримінальної загрози та об'єктивним ризиком зазнати

злочинного посягання в дійсності [69, с. 43]. Для неповнолітніх характерний такий феномен, як вторинна віктимізація, котра є наслідком неправильної посткримінальної роботи з підлітком, у зв'язку з чим він повторно потрапив у суспільно небезпечну ситуацію.

Об'єктами віктимізації є блага, права та інтереси соціальних суб'єктів, яким заподіюється шкода злочинними посяганнями. Суб'єктами віктимізації виступають жертви злочинів. Факторами віктимізації є негативні явища, події і ситуації, що зумовлюють заподіння шкоди жертвам злочинів. Умовами віктимізації є сукупність об'єктивних обставин (місця, часу, обстановки), які призводять до взаємодії злочинця і жертви та сприяють заподіянню останній шкоди. Наслідки віктимізації полягають у збільшенні кількості жертв злочинів, як зареєстрованих, так і латентних, а також у повторній віктимізації певної частини з них, виникнення страху перед злочинністю. Віктимізація відбувається на різних рівнях суспільної взаємодії. На індивідуальному рівні вона виявляється в підвищенні ступеня віктимності окремих людей та заподіянні їм шкоди злочинами за певних обставин. На груповому рівні йдеться про підвищення уразливості й заподіяння шкоди представникам соціальних груп, утворених за гендерною, віковою, професійною, етнічною, статусною ознаками, збільшення їх частки в контингенті жертв злочинів. На рівні суспільства віктимізація виявляється в підвищенні уразливості певних категорій населення (наприклад, безробітних, осіб без визначеного місця проживання, похилого віку та ін.), а також в істотному збільшенні кількості потерпілих від злочинів за конкретний часовий період та погіршенні стану безпеки в державі. Види віктимізації передбачають диференціацію за формами й виявами [69, с. 43].

Урахована віктимізація відображає обліковану кількість жертв злочинних посягань, сукупний розмір матеріальної та нематеріальної шкоди. Латентна віктимізація – це процес збільшення ступеня уразливості жертв латентних

злочинів перед повторним заподіянням їм шкоди злочинними посяганнями, а також підвищення ризиків злочинних посягань проти невизначеного кола осіб. За змістом латентна віктимізація відображає процес утворення латентної злочинності й контингенту жертв латентних злочинів. Певна частина таких жертв характеризуються підвищеною віктимністю. За формою вияву латентна віктимізація являє собою явище нереагування жертв (їхніх законних представників) та інших поінформованих суб'єктів на відомі факти вчинення злочинів. Це так звана заявницька пасивність жертв та інших обізнаних суб'єктів, що полягає в небажанні ініціювати кримінально-процесуальну діяльність, виступати у статусі заявника або потерпілого. Віктимізацію можна поділити залежно від типу злочинності та виду злочинів. Наприклад, віктимізація від корисливих злочинів, насильницьких злочинів, статевих злочинів, а також від умисних убивств, зґвалтувань, хуліганства, крадіжок, грабежів, шахрайства тощо. Допускається класифікація віктимізації й за іншими ознаками: за сферою суспільного життя, об'єктом і суб'єктом заподіяння шкоди, за часовою й територіальною ознакою, видом заподіяної шкоди (матеріальна, фізична, моральна). Наприклад, за суб'єктом заподіяння шкоди вирізняються безпосередні потерпілі від злочинів (фізичні особи, яким злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода, а також юридична особа, якій завдано майнової шкоди); опосередковані жертви, які перебувають із потерпілим у родинних зв'язках, належать до однієї національності, раси, сповідують одну релігію та ін. [69, с. 44]. Латентна віктимізація трапляється серед неповнолітніх жертв, оскільки останні часто прагнуть приховати факт потрапляння в суспільно небезпечну ситуацію, оскільки не бажають осуду з боку оточуючого середовища (родина, друзі тощо).

Отже, предметом наукової і практичної віктимології є: жертва злочину (людина, верстви населення, групи, спільноти, етнос, юридичні особи та ін.), якій злочинним посяганням спричинена фізична, майнова або моральна шкода, і яка

своїми біопсихосоціальними чи статусно-рольовими характеристиками та поведінкою або діяльністю стала об'єктом злочинного посягання. Віктимність розглядається як можливість і навіть схильність особи стати жертвою злочину в ситуації, коли такий наслідок міг би і не наступити, якби жертва виявила достатню обережність, обачливість, серйозність в оцінці обстановки, що виникла, сміливість, здоровий глузд і водночас не було б легковажності, ризикованості, розпусності, провокаційності, агресивності, конфліктності, небезпечності для себе самої, що врешті-решт стає поштовхом для злочинних зазіхань. Віктимність розглядається на індивідуальному, груповому і масовому рівнях. Віктимізація – це перш за все процес набрання або збільшення віктимності на індивідуальному, груповому і масовому рівнях. Структурними складовими віктимізації є соціальні і психологічні чинники. Отже, віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежне виконання державою гарантованих Конституцією прав, свобод і законних інтересів громадян щодо безпеки людини; по-друге, навмисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, наявність злочинності припускає віктимізацію певної частини населення [69, с. 45]. ***Ювенальна віктимна поведінка*** *– це передкримінальний етап, який полягає в демонстрації неповнолітнім потерпілим активних або пасивних дій, які зумовлюють виникнення у правопорушника прагнення вчинити стосовно нього кримінальне правопорушення та сприяють доведенню кримінально-протиправного умислу до кульмінації.* Такі активні або пасивні дії є наслідком неправильного або не до кінця сформованого уявлення дитини про кримінально безпечну поведінку, що зумовлено порушенням процесу соціалізації. Зі свого боку деструкції, які виникають у процесі соціалізації, призводять до виникнення девіації або до віктимізації неповнолітньої особи. Враховуючи вказане, можна підсумувати, що ***ювенальна віктимізація*** *– це процес раннього інвертування соціальних настанов, який формує у свідомості підлітка викривлення психосоматичних та*

комунікативних навичок, що призводить до ексцесу поведінки, яка провокує агресію з боку кримінального правопорушника. Отже, для віктимології базовими поняттями є віктимність та віктимізація. Наступною ланкою є функції вказаної науки.

Першу фундаментальну, водночас наукову та соціальну функцію сучасної ювенальної віктимології слід визначати на основі сутності, об'єкта та предмета попереднього і новітнього кримінологічно-віктимологічного знання. Якщо віктимологія, – в даному випадку як загальна, так і ювенальна, – є, наприклад, загальною теорією, вченням про жертву [349, с. 652], то її науково-соціальною функцією є фіксація/ ствердження/ актуалізація/ дослідження/ класифікація неповнолітньої жертви як такої та її поведінки як об'єктивної, надзвичайно важливої та в такий спосіб «активної» сторони процесу вчинення кримінального злочину. Тобто в даному контексті важливо поставити законне питання про те, чи фіксує сучасна ювенальна віктимологія неповнолітню жертву кримінального злочину з огляду лише на суто соціальну жахливість та неприпустимість вчинення злочинних діянь проти даної вікової категорії осіб? Чи обмежується її фіксуючий, дослідницький інтерес фізичними, духовними, соціальними та іншими наслідками, наприклад, посягання на життя, здоров'я, честь та гідність неповнолітньої особи? Безумовно, ні. Надзвичайно важливою, «проривною» науково-цільовою, науково-функціональною складовою даної галузі сучасного кримінологічного знання є фіксація/ ствердження/ актуалізація/ дослідження/ класифікація неповнолітньої жертви кримінального злочину та її поведінки як дійсного, дієвого, активного віктимогенного, віктимізуючого, віктимопровокуючого чинника [44, с. 121]. Фіксуюча функція ювенальної віктимології полягає у відтворенні віктимогенного фактора схильності неповнолітньої особи ставати жертвою кримінального правопорушення крізь призму соціально-побутового інфантелізму та правового нігілізму сучасного суспільства.

Таким чином, важливою науково-дослідницькою функцією сучасної ювенальної віктимології є функція фіксації, актуалізації, ствердження, дослідження та класифікації неповнолітньої жертви кримінального злочину у ролі важливої сторони протиправного діяння, зокрема з огляду на її безпосередні та/або опосередковані віктимно-поведінкові, віктимно-провокуючі, віктимно-активні віктимізуючі особливості. На наш погляд, є всі законні наукові підстави узагальнити наведену багатоаспектну функцію сучасної ювенальної віктимології в контексті її *пізнавально-функціональної дії.* Тобто завдяки виконанню вказаних наукових завдань відтворюється саме *дослідницько-пізнавальна функція* сучасної ювенальної віктимології [44, с. 121]. Дослідницько-пізнавальна функція, на наш погляд, відтворюється одночасно з фіксуючою, а точніше – остання є факультативною функцією пізнавальної дії. За допомогою фіксації найбільш вагомих показників та даних учені отримують можливість вивчати особливості віктимізації неповнолітніх осіб як у статиці, так і в динаміці, розглядаючи трансормацію в просторі та часі.

Наведені та розглянуті функції сучасної ювенальної віктимології природним і логічним чином відтворюють і так звану *міждисциплінарну* або ж, точніше сказати, *дисциплінарно-інтегруючу функцію*. Вона полягає в тому, що дана галузь кримінології, як зазначає Л. В. Давиденко, безпосередньо спирається на ґрунтовний науково-змістовний базис таких фундаментальних та прикладних систем наукового знання, як кримінальне право, кримінальний процес, кримінально-виконавче право, криміналістика, судова психологія, судова психіатрія [89, с. 118]. Міждисциплінарний зв’язок сучасної ювенальної віктимології відтворюється також із дитячою та підлітковою психологією та психіатрією, соціологією, дитячою та підлітковою педагогікою [44, с. 122]. Ми абсолютно погоджуємось із вказаною думкою та зі свого боку хочемо зазначити, що віктимологія в її загальному та ювенальному розумінні – одна з небагатьох наук кримінально-правового циклу, котра має мультидисциплінарні зв’язки. Це

пояснюється її поліфункціональністю, оскільки віктимологія повинна не тільки працювати із жертвою протиправного діяння, але й створювати стратегії усунення детермінантів віктимізації, котрі визначали б субпідрядні програми, здатні крізь призму віктимології запобігати суспільно небезпечній поведінці самого кримінального правопорушника. Саме в цьому і полягає сутність та зміст дисциплінарно-інтегруючої функції цієї науки, оскільки її положення, інтегровані в суміжні дисципліни, з одного боку, здатні реалізувати завдання, покладене на кримінально-правову політику держави, а з іншого – продемонструвати готовність українського суспільства стати членом Європейського Союзу, виконавши одну із вимог міжнародної спільноти та вдосконаливши ювенальну юстицію не як інструмент захисту прав неповнолітніх правопорушників, а як систему захисту прав та свобод усіх без винятку дітей.

Звичайно, не може бути жодних сумнівів у тому, що без належної, постійної теоретичної та емпіричної наукової опори на перераховані системи наукового знання сучасна ювенальна віктимологія не у змозі протидіяти вчиненню кримінальних злочинів проти неповнолітніх осіб та долати наслідки віктимізації останніх. Сучасну ювенальну віктимологію важко уявити, або ж не слід уявляти і без її важливої *аксіологічної, іншими словами, морально-ціннісної функції.* Ця *аксіологічна функція* сучасної віктимології відтворюється в нерозривному зв'язку із суто *інформативною (інформаційною) функцією* галузі кримінологічного знання, яка зі свого боку базується на широкому актуальному статистично-фактологічному матеріалі. Фахівці-правники в цій кримінологічній галузі зі свого боку ґрунтовно інформують громадськість про проблематику вчинення, зростання або зменшення кримінальних злочинів проти неповнолітніх осіб, соціальні та інші наслідки цього явища [89, с. 118]. Вказані функції повертають нас до розгляду віктимології як кримінологічного напрямку. Пояснити це можна з тієї позиції, що аксіологічна функція позиціонує ці дві науки як бар'єрні системи запобігання кримінально протиправної діяльності. Це

завжди першоціль. Уже потім йде перевиховання кримінального правопорушника, робота з неповнолітнім потерпілим (жертвою), вивчення кількісно-якісних показників (у межах інформативної функції: обліки, судова та правоохоронна практика тощо) суспільно небезпечної діяльності. Тобто ці функції об'єднують кримінологію та віктимологію єдиним предметом.

До того ж у контексті нашої думки хочеться звернути увагу на те, що суто вітчизняна, українська ювенально-віктимологічна статистика не є, на жаль, досконалою, зокрема цілком відкритою, відомою. Так, український науковець-правник С. С. Косенко слушно зазначає: «В Україні значна кількість неповнолітніх щорічно потерпає від злочинів. На жаль, статистика не веде обліку потерпілих залежно від їх віку та вчинених проти них злочинів. Тому ці показники не можна проаналізувати за роками в цілому по Україні і окремих її регіонах. А втім в аспекті, який розглядається, інтерес представляють дані аналізу цього питання, який провів Верховний Суд України, за даними якого, в 1996 році від усіх злочинів, які були розкриті і винні засуджені, потерпіло 7000 неповнолітніх і малолітніх. При цьому констатується, що найбільша кількість з них потерпіла від статевих злочинів» [162, с. 66]. Останнім часом в Україні з'явилась тенденція до активізації та поширення злочинності щодо неповнолітніх осіб, яку можна пояснити зниженням рівня життя громадян країни, що призводить до маргіналізації та деградації населення. Зневіра у правоохоронних органах, поширення кінопродукції зі сценами насильства, інформаційний вакуум, недотримання правил особистої безпеки стають основними факторами розвитку віктимності в процесі становлення та дорослішання підлітка та призводять до зростання кількості суспільно небезпечних діянь, жертвами яких стають особи до вісімнадцяти років [43, с. 235]. На жаль, така ситуація не дивує, оскільки віктимологія – молода наука, котра ще не сформувала свою інформаційно-аналітичну систему. Хоча на сьогодні правоохоронні органи вже намагаються вести стабільний облік кримінальних правопорушень, котрі

вчиняються щодо малолітніх та неповнолітніх осіб, що дозволяє відслідковувати тенденцію як за віковими особливостями, так і за розподілом кримінально протиправного інтересу кримінального правопорушника.

Сучасну ювенальну віктимологію як розвинуту наукову галузь кримінології неможливо уявити і без її *науково-методологічної функції.* Цінність методології для наук кримінально-правового циклу нині важко переоцінити. Дійсно, незважаючи на те, що методологічна база майже не видозмінюється, вона залишається універсальним дослідницьким інструментом для вивчення будь-яких новел кримінального законодавства або ж кримінологічних та віктимологічних запобіжних концептів. Методологія – це каркас дослідження, саме тому методологічна функція є однією з найцінніших для ювенальної віктимології.

Ну і врешті-решт надзвичайно важливе, власне практичне значення має суто прикладна *функція сучасної ювенальної віктимології.* Так, сучасний український науковець, правник, фахівець-віктимолог В. О. Туляков зазначає наступне щодо прикладного функціонального характеру загальної віктимології: «Прикладна віктимологія (емпіричний аналіз, розробка та запровадження спеціальних технік превентивної роботи із жертвами, технологій, соціальної підтримки, механізмів реституції та компенсації, страхових технологій тощо). Спираючись на результати емпіричних досліджень приватних віктимологічних теорій, дозволяється говорити про створення найбільш досконалих та оптимальних систем допомоги жертвам злочинів залежно від інтенсивності та частоти різних типів віктимізації для суспільства в цілому та/або окремої особистості (соціальної групи). Аналізуючи частоту вчинення різноманітних типів віктимізації, їхні етимологічні характеристики, прикладна віктимологія розробляє типові програми попередження віктимізації та допомоги жертвам злочинів» [365, с. 78–80]. Таким чином, як ми можемо судити, *прикладна функція сучасної ювенальної віктимології є двоцільовою*. По-перше, її знання

використовуються в правотворчій і правозастосовній діяльності. Тобто вона сприяє вдосконаленню відповідних, предметно-регулятивних норм сучасного кримінального права в частині кримінальної відповідальності осіб за вчинення кримінальних злочинів проти неповнолітніх осіб. По-друге, вона практично зумовлює розробку науково-обґрунтованих заходів щодо віктимологічної профілактики злочинів проти даної вікової категорії жертв кримінальних злочинів [44, с. 104]. Отже, ювенальна віктимологія на сьогодні є невід'ємною ланкою в ланцюгу наук кримінально-правового циклу.

Таким чином, на сьогодні ***ювенальна віктимологія*** – *це самостійний напрям загальної віктимології, мета якого полягає у створенні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як одних із детермінантів, що провокують суспільно небезпечні діяння.* Її науковими змістовними складовими є: 1) феномени ювенальної вітимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтеракції між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

Висновки до 1 розділу

1. Методологія дослідження феноменології ювенальної віктимності являє собою взаємоузгоджений комплекс методів та прийомів наукового пізнання особливостей виникнення та розвитку ювенальної віктимності, її понятійно-категорійного апарату, детермінації, способів та форм запобігання, що відбувається шляхом іманентного руху мислення від феномена до сутності шляхом трансформації абстрактного в конкретне та одиничного в узагальнене.

Методологія має включати в себе три рівні: 1) *структурно-функціональний* – найвищий рівень методології дослідження ювенальної віктимології, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) *загальнонауковий та конкретно-науковий* – другий рівень, який полягає в застосуванні алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) *емпірико-технічний* – третій рівень, необхідний для перевірки знань, отриманих на інших рівнях на практиці з метою будування тактики протидії ювенальній віктимності.

На сьогодні можна виокремити три категорії проблемних питань методології дослідження ювенальної віктимності: 1) проблемні питання, пов’язані з трансцендентними атрибутивними ознаками феномена ювенальної віктимності; 2) проблемні питання, пов’язані з імперативністю та субпідрядністю віктимологічної науки; 3) проблемні питання, зумовлені станом методологічних розробок у вітчизняних кримінально-правових науках.

2. Критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності є достатньо складними, оскільки майже не корелюються з іншими кримінально-правовими науками. Це можна пояснити тим, що, по-перше, спочатку наука про жертву кримінального правопорушення входила в систему кримінологічного знання (що частково актуально й сьогодні); по-друге, законодавець достатньо тривалий час робив акцент на кримінальному правопорушнику, оскільки життя та блага людини були визнані найвищою

цінністю майже наприкінці XX століття. Саме тому такі критерії мають бути диференційовані на елементарний, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист); базовий критерій – ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативний – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

Зародження феномена ювенальної віктимності та еволюція нормативно-правового захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень має тривалу історію, котра умовно може бути поділена на такі періоди: 1) період зародження та становлення особливого підходу до дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період підвищеного інтересу до дитини та часткове визнанням її примітивних прав (XII– XV ст.ст. період перебування українських земель у складі Литви, Польщі, Речі Посполитої); 3) закладення підґрунтя для формування законодавчого визнання дитини повноцінним учасником кримінально-правових відносин, зокрема її права мати захист від кримінального правопорушення (XVI–XVIII ст. період автономії та перебування України у складі Австрійської (Австро-Угорської) й Російської імперій); 4) часткове гальмуванням активного розвитку ювенального права, зокрема на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX–XX ст. період розбудови української державності та радянський період); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, де стрімкого розвитку набуває інститут ювенальної юстиції, захист прав дитини визнається пріоритетом держави, посилюється кримінальна відповідальність за посягання на неповнолітніх (кінець XX–XXI ст. період розвитку незалежної України).

3. Наразі в Україні ведеться активна наукова робота з вивчення особливостей віктимної поведінки як дорослих, так і неповнолітніх осіб. Перші згадування про жертв кримінальних правопорушень трапляються ремарочно ще у працях Ч. Ломброзо. Однак першим кримінологом, який запровадив у науковий обіг поняття «віктимологія», був румунський дослідник Б. Мендельсон, котрий у 1975 році в монографії «Загальна віктимологія» запропонував віктимологічну концепцію «клінічної» або «практичної» віктимології. Віктимна поведінка саме неповнолітніх осіб почала цікавити наукову спільноту в післявоєнні роки, наприкінці XX століття. В українській науці неповнолітні жертви та особливості їх поведінки розглядаються здебільшого в межах наукових статей.

Незважаючи на значну кількість праць, наразі концепція феномена ювенальної віктимізації розроблена не повною мірою. Саме у зв'язку з цим для вдосконалення теоретичної моделі ювенальної віктимності *першочергової розробки потребує проблематика в таких напрямах*: 1) методологічні засади дослідження феномена ювенальної віктимності; 2) генеза розвитку та становлення кримінально-правового захисту прав неповнолітніх жертв в Україні; 3) понятійно-категоріальний апарат ювенальної віктимології; 4) структурні елементи феномену ювенальної віктимності; 5) латентність ювенальної віктимності; 6) структура особистості неповнолітньої жертви злочину; віктимогенні індивідуально-психологічні особливості особи неповнолітньої жертви; 7) вплив інтеракції неповнолітньої жертви і кримінального правопорушника на мотивацію суспільно небезпечного діяння; 8) роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації; 9) стратегії запобігання ювенальній віктимній поведінці; 10) міжнародні та європейські стандарти захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 11) іноземний досвід кримінально-правового захисту прав дітей, які постраждали від протиправних діянь.

4. Ювенальна віктимологія – це самостійний напрям загальної віктимології, мета якого полягає у створенні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як одних із детермінантів, котрі провокують вчинення суспільно небезпечних діянь. Її науковими змістовними складовими є: 1) феномени ювенальної вітимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтеракції між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

РОЗДІЛ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ЖЕРТВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Неповнолітній як об'єкт віктимологічного запобігання

Кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб складають достатньо вагому частку серед усіх суспільно небезпечних діянь. Відповідно до статистичних даних, викладених на офіційному сайті Генеральної прокуратури України, у 2017 році від кримінальних правопорушень постраждало 374238 осіб, із них 6303 – неповнолітні (1,68%), у 2018 році від правопорушень постраждало 344780 осіб, неповнолітніх – 5918 (1,71%), у 2019 році всього – 301792, неповнолітніх – 5471 (1,81%), у 2020 році – 234816, із них 5236 – неповнолітніх (2,22%), у 2021 році від кримінальних правопорушень постраждало 197274 особи, із них 5875 – неповнолітні (2,97%), у 2022 році від кримінальних правопорушень постраждало 230939 осіб, із них – 8608 неповнолітні (3,7%) [76]. Це пояснюється низкою чинників, які можна назвати стандартними: незадовільна політико-економічна ситуація, недостатній рівень соціального захисту населення (безробіття, відсутність задовільних пільг тощо). Очевидно, що будь-яка проблема дорослого населення неминуче відбивається на дітях, точніше на їх вихованні, прищепленні «здорових» морально-етичних цінностей тощо. Звичайно, що в цьому контексті ми вже не ведемо мову про задоволення елементарних потреб у харчуванні, одязі тощо. Також не можемо сказати, що Україна є лідером серед переліку держав з високим рівнем віктимізації підлітків. Звичайно, що ті ж самі Сполучені Штати Америки, котрі мають на озброєнні потужний кримінологічний та кримінально-правовий арсенал, також повною мірою не можуть стверджувати, що їх статистика в цій частині стала більш позитивною, ніж в останні роки. Однак різні менталітети законодавців та підхід

теоретиків до вироблення тактики запобігання суспільно небезпечним діянням, які вчиняються щодо дітей, дозволяють дійти висновку, що США раніше продемонструють результати віктимологічного запобігання, що зумовлено більш прогресивним (можна навіть сказати – революційним) підходом до кримінально-правової та кримінологічної політики. Утім, для того щоб можна було говорити про цей блок кримінальних правопорушень більш предметно, пропонуємо зупинитись на розгляді стану та динаміки кримінально протиправної діяльності щодо неповнолітніх осіб детальніше.

Неповнолітні – специфічний об'єкт для кримінологічних досліджень. Цьому існує низка об'єктивних, кримінологічно значущих причин. Незнання представниками вказаної групи положень і вимог чинного законодавства, вікові особливості, причетність до певних субкультур каталізують процеси соціальної дезадаптації неповнолітньої особи, що являє собою послаблення або повну відсутність здібностей пристосування до умов соціального середовища. Саме категорія неповнолітніх найбільш «приваблива» для злочинців. Аналіз даних кримінальної статистики свідчить, що серед злочинів, вчинюваних щодо неповнолітніх в Україні, значний масив посідають посягання корисливої спрямованості – крадіжки, грабежі, шахрайства (82,3%). У цьому випадку вибір жертв ґрунтується на особливостях психологічного стану неповнолітніх, що створює істотні труднощі у здійсненні заходів правоохоронними органами щодо встановлення і викриття злочинців [42]. Насправді такий стан справ не викликає зайвих питань, оскільки в загальній кількості кримінальних правопорушень корисливі складають достатньо значну частину. Тому неповнолітні особи є «легкими» жертвами, оскільки для того, щоб вчинити щодо них протиправне діяння, немає необхідності заздалегідь його планувати чи підбирати максимально комфортний час – підлітки ще не мають змоги повністю аналізувати ситуацію та чинити ефективний опір кримінальному правопорушнику.

Характерно, що в розвинених країнах, зокрема в США, де віктимологічний напрям впливу на злочинність отримав широкого розвитку, вченими розроблені і введені в практику прикладні методики зниження ризику стати жертвою злочину, адаптовані до умов конкретних міст і розраховані спеціально для неповнолітніх з урахуванням вікових та психофізіологічних характеристик. Крім зазначеного вище, підвищенню віктимності неповнолітніх також сприяють такі фактори: наявність, як правило, певних матеріальних цінностей при ігноруванні або незнанні заходів забезпечення особистої і майнової безпеки; відсутність стійких соціальних зв'язків у місцях перебування; провокуюча поведінка, яка виражається в браваді, недоречній демонстрації цінностей, грошових коштів, відео-, фото-, аудіоапаратури та ін.; незнання архітектурно-планового розташування місць перебування, що нерідко призводить до небажаного знаходження у так званих місцях з підвищеною кримінальною активністю; невідповідність або неналежна відповідність місць проживання неповнолітніх елементарним вимогам кримінологічної безпеки (пасивний захист). Потрібно враховувати і той суттєвий факт, що стан жертви в неповнолітніх доповнюється й наявністю зменшеної кількості соціальних контактів, що значно погіршує психологічні наслідки злочинних проявів. Для неповнолітнього це стан остраху, фрустрації, пошуку підтримки, іноді суїцид або прояви особистої кримінальної активності. У багатьох стан жертви надовго асоціюється з повною беззахисністю, руйнуванням життєвих стереотипів. Віктимна поведінка є різновидом девіації, яку неповнолітня особа засвоює в процесі соціалізації. Такий фактор можна визначити як психологічну особливість віктимізації неповнолітніх, що є одним із чинників такої. Слід припустити, що в разі кримінальної віктимізації неповнолітніх йдеться про результат зіткнення, конфлікту стереотипів поведінки, точку збігу різних за умовами формування типів девіації – злочинного та віктимного. Викладене дозволяє зробити висновок, що застосування заходів нейтралізації (мінімізації) означених віктимогенних факторів може привести до

значного зниження кількості злочинів відносно неповнолітніх [42]. Отже, можна сказати, що усунення зовнішніх факторів, котрі сприяють віктимізації неповнолітніх, є одним із способів її запобігання.

Нерідко вчиненню злочинів щодо неповнолітніх передують легковажна поведінка жертви, спільне розпивання злочинцем і жертвою алкогольних напоїв та вживання наркотичних речовин. Основна маса жертв сексуального насильства в сім'ї є також діти. Найбільша вікова віктимність була зафіксована в осіб від 11 до 13 років. Це пов'язано з біологічними та психологічними особливостями пубертатного періоду, тобто періоду статевого дозрівання. У фізичному та психологічному стані дітей цього періоду відбуваються суттєві зміни: «ривок росту», за яким, однак, не встигає розвиток м'язів і фізичної сили; формування вторинних статевих ознак; пробудження сексуальних відчуттів; усвідомлення себе, самопізнання. Це і робить їх «привабливою здобиччю» в сексуальному плані. Від 20 до 30% дорослих жінок і 10% чоловіків у США і Великій Британії в дитинстві були жертвами різних сексуальних домагань. Неповнолітні дівчата в три рази частіше стають жертвами сексуального насильства порівняно з хлопчиками. У сучасному світі серйозну загрозу для неповнолітніх представляють засоби масової інформації, зокрема Інтернет та значна кількість соціальних мереж. Адже саме неповнолітні найбільш вразливі до стороннього впливу в мережі Інтернет через відсутність життєвого досвіду, вміння критично оцінити ситуацію, що склалася. Сучасне покоління школярів практично весь свій час проводить у Всесвітній павутині. Неповнолітні як найбільш вразлива категорія людей часто поводяться у світовій мережі віктимно, ненавмисно провокуючи стосовно себе вчинення протиправних або злочинних дій. Мова може йти про встановлення з дитиною незаконного контакту з подальшими злочинними діями, кіберпереслідування, онлайн-насилля, шахрайство, порнографія та ін. [69, с. 97]. Для підлітків будь-який девіантний вплив може мати фатальні наслідки. На жаль, сучасний світ переповнений інформацією,

котра є складною для правильного сприйняття дитиною. Нерідко протиправні дії, що демонструються у фільмах, оцінюються спотворено, у зв'язку з чим можуть неадекватно сприйматись в реальному житті. Підлітки ще не наділені здатністю саморефлексії, піддаються фрустрації, криміналізації та віктимізації. Варто звернути увагу і на те, що вплив має і криза віку, пубертатний період тощо. Під час дорослішання дитина дуже швидко піддається сторонньому впливу, гостро сприймає критику, може закриватися від стороннього світу і не йти на контакт. Схильність до інтровертності інколи призводить до пошуку друзів у соціальних мережах, в яких кримінальні правопорушники швидко втираються в довіру і віктимізують неповнолітню особу.

Виховання інформаційної культури підростаючого покоління сьогодні набуває особливого значення. Серед найбільш ефективних заходів запобігання вчинення щодо неповнолітніх злочинів у мережі Інтернет є встановлення батьківського контролю за поведінкою дитини в мережі, активне роз'яснення правил користування інформаційними ресурсами педагогами в шкільному колективі, інформаційні кампанії в ЗМІ стосовно ризиків у мережі Інтернет, подальші розробка і впровадження Кодексу щодо захисту дітей від жорстокого поводження в мережі Інтернет та Інтернет-ресурсах, використання міжнародного досвіду захист прав дітей. Виходячи зі специфіки потерпілих неповнолітнього віку, слід сказати, що у профілактичній роботі з цією групою велике значення мають насамперед заходи не правового характеру, а педагогічні, психологічні, медичні. Вивчення та дослідження віктимних рис неповнолітніх, проведення психокорекційної роботи з дітьми, спрямованої на усунення таких властивостей, є важливою ланкою профілактики злочинних посягань на них [69, с. 97]. Таким чином, ***неповнолітній як об'єкт віктимізації*** має такі специфічні риси, як: 1) ***депривація самосвідомості*** – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе з іншими, частково відсутність

можливостей повноцінної конкурентоспроможності; 2) ***відкладена сепарація*** – прагнення усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) ***схильність до фрустрації*** **–** сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої банальні потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) ***часткова ірраціональність мислення*** **–** викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) ***несформований комплекс моральних цінностей*** – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) ***лабільна емоційна сфера*** **–** відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; «відкладене» світосприйняття.

Вказані особливості підвищують ризик учинення щодо дитини суспільно небезпечних діянь. Варто звернути увагу на те, що кримінологічна ситуація в частині кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб є нестабільною. Отже, вітчизняний законодавець приділяє багато уваги кримінально-правовому захисту прав та законних інтересів дітей. У КК України 2001 р. за понад 15 років його існування було внесено значну кількість змін до норм, що передбачають відповідальність за злочини проти дітей. По-перше, було посилено кримінальну відповідальність батька, матері, вітчима, мачухи, опікуна, піклувальника, інших близьких родичів та членів сім'ї, особи, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про дитину, за вчинення певних злочинів проти дітей (у 2008 р. та 2018 р.). У частинах 2 ст. 155 КК (статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості) та ст. 156 КК (розбещення неповнолітніх) до внесення в них змін була закріплена така кваліфікуюча ознака, як вчинення вказаних злочинів батьком, матір'ю або особою, яка їх замінює. Тож після внесення змін у 2008 р. цей перелік набув уточнення – до нього ввійшли батько, матір, вітчим, мачуха, опікун чи піклувальник або особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про дитину, – а відповідні санкції збільшилися, внаслідок чого обидва злочини було переведено

з категорії середньої тяжкості до тяжких. Водночас у 2018 р. відповідно до положень проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації», що був прийнятий Верховною Радою України 17.03.2018, указані норми в цьому аспекті набули чергових змін. У ч. 2 ст. 155 КК та ч. 2 ст. 156 КК до переліку ввійшли близькі родичі або члени сім'ї, особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього [277]. Відповідно до статистичних даних у 2017 році було вчинено 50 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 155 КК України та 285, передбачених – ст. 156 КК України; у 2018 році – 84 діяння, передбачені ст. 155 КК України та 274 – 156 КК України; у 2019 – 64 правопорушення, передбачені ст. 155 КК України та 250 – 156 КК України; у 2020 році – 55 правопорушень, передбачені ст. 155 КК України та 197 – 156 КК України; у 2021 році було вчинено 164 кримінальні правопорушення, передбачені ст. 155 КК України та 260 – 156 КК України; у 2022 році було вчинено 83 кримінальні правопорушення, передбачені ст. 155 КК України та 260 – 182 КК України [76]. Аналогічно нестабільна ситуація і зі зґвалтуванням дітей. Так, у 2017 році було вчинено 89 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 152 КК України, у 2018 році – 67, у 2019 році – 148 (при цьому – 92 правопорушення вчинено щодо малолітніх осіб), у 2020 році – 233 (151 – щодо малолітніх), у 2021 році було вчинено 391 кримінальне правопорушення, передбачене ст. 152 КК України, з них 148 – щодо малолітніх; у 2022 році було вчинено 236 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 152 КК України, з них 97 – щодо малолітніх [76]. Посилення кримінальної відповідальності за вчинення такими особами кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб можна пояснити не тільки їх підвищеною суспільною небезпекою, але і достатньою розповсюдженістю. Особливо, на жаль, ця теза стосується випадків насильницького інцесту. Часто трапляються ситуації, в яких дитина не може правильно оцінити ті чи інші дії дорослого (особливо, якщо це її

батьки, котрим вона довіряє), у зв'язку з чим обирає неправильний спосіб реагування. Звичайно, існує велика різниця між ситуаціями, в яких насильницькі дії сексуального характеру вчиняються чужими особами та членами власної родини.

Так, якщо мова йде про чужу людину, то в такому випадку дитина найімовірніше швидше зреагує та більш правильно та чітко оцінить обставини, в яких вона опинилась. Вона знатиме, що має захист, а тому може звернутись за допомогою до батьків та членів родини. Дитина також може чинити більш агресивний та рішучий опір, оскільки на першому місці в неї буде необхідна оборона та інстинкт самозахисту. Якщо насильство вчиняє хтось із батьків, дитина може вважати, що це елемент виховання, варіант покарання за погану поведінку або взагалі нормальне явище, яке відбувається в усіх родинах. Якщо ж розуміння протиправності та неприйнятності такого роду дій усвідомлюватимуться неповнолітньою особою, то відчуття страху в неї буде більш гострим, оскільки вона розуміє беззахисність через відсутність осіб, до яких можна звернутись за допомогою. Досить часто трапляються випадки, коли один з батьків не вірить своїй дитині, коли вона скаржиться на насильницькі дії сексуального характеру, які вчиняє інший з батьків. Ми навіть допускаємо за можливе, що деякі батьки знають, що їх половинки вчиняються розпусні дії з дітьми, але вважають за краще мовчати. Це остаточно деформує психіку дитини. Необхідно звернути увагу, що частіше ігнорують скарги дітей на сексуальне насильство саме матері, що зумовлено такими причинами. По-перше, матір може сильно кохати свого чоловіка та дійсно не вірити в те, що той може вчиняти сексуальне насильство щодо власної дитини. Така ситуація може траплятися, коли чоловік має здорові взаємини з жінкою та друзями, позитивно характеризується за місцем проживання та роботи, веде нормальний спосіб життя, не має поганих звичок. По-друге, жінка може знати про протиправні дії свого чоловіка, при цьому намагається вирішити ситуацію таким чином, щоб

насильство припинилось без вдавання до крайніх заходів (без залучення правоохоронних органів та фактичного остаточного негативного впливу на психіку дитини). Це може відбуватись, коли матір не хоче травмувати дитину, намагається зробити вигляд, що все нормально та не «виносить» проблеми на загал. По-третє (і це найбільш небезпечний варіант), коли жінка знає про те, що її чоловік вчиняє сексуальне насильство щодо дитини, приймає це і навіть інколи заохочує (варто звернути увагу, що такі ситуації частіше бувають, коли чоловік є вітчимом дитини).

Виходячи з п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України близькими родичами та членами сім'ї є чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, зокрема особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі. Таким чином, розглядуваний перелік розширився. Так само до ч. 2 ст. 304 КК (утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність) та ч. 2 ст. 323 КК (спонукання неповнолітніх до застосування допінгу) у 2008 р. учинення злочину батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про дитину, було введено як обтяжуючу відповідальність обставину з відповідним посиленням покарання. Щодо ч. 2 ст. 323 КК учинення діяння саме цими особами стало каратися покараннями більш суворих видів, ніж у ч. 1 цієї статті, а саме обмеженням волі до двох років або позбавленням волі на той самий строк [126, с. 97]. Окремо хочемо зупинитись на проблемі розповсюдженості випадків втягнення неповнолітніх у кримінально-протиправну діяльність. Насправді, в цьому контексті виникає достатньо дискусійне становище такої дитини, котра одночасно є і жертвою, і злочинцем. Таке діяння, як і передбачені ст.ст. 302 та

303 КК України, спрямовано проти моральності дитини, у зв'язку з чим законодавцем було диференційовано кримінальну відповідальність шляхом обтяження відповідальності за вчинення вказаних правопорушень. У 2018 році ст. 302 КК (створення або утримання місць розпусти і звідництво) доповнено частиною четвертою, ознакою вчинення дій, передбачених частинами першою або другою цієї статті, із залученням малолітньої особи; у 2006 році ст. 303 КК було доповнено ознаками втягнення малолітнього в зайняття проституцією або примушування його до зайняття проституцією, а також учинення сутенерства щодо неповнолітнього та стосовно малолітнього. Розглядувану нами ст. 304 КК (утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність) у 2008 році було доповнено ознакою вчинення цього злочину щодо малолітньої особи.

Узагалі категорію потерпілих неповнолітніх, котрі втягнуті в злочинну діяльність, становлять діти з неблагополучних або неповних сімей, безпритульні та діти, які проживають в родині з низьким рівнем достатку. Як правило, втягнення неповнолітніх відбувається їхніми друзями, знайомими чи особами, котрі перебували в родинних стосунках з неповнолітнім. Для кваліфікації вчиненого не має значення поведінка неповнолітнього до втягнення його в злочинну або іншу антигромадську діяльність. Об'єктивна сторона злочину полягає у вчиненні хоча б однієї з дій, передбачених у ст. 304 КК України – втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, проституцією, азартними іграми, а так само їх використання для цілей паразитичного існування [174]. Потерпілим може бути навіть один неповнолітній, тобто особа, якій не виповнилося 18 років. Визначене у ст. 304 КК України поняття «втягнення … у злочинну діяльність» характеризує можливу різноманітність злочинів за кваліфікацією, а не їх кількість у кожному конкретному випадку. Втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність полягає в діях дорослої особи, які пов'язані з безпосереднім психічним чи фізичним впливом на неповнолітнього та вчинені з метою викликати в нього прагнення

взяти участь в одному чи кількох злочинах [248]. Відповідно до статистичних даних, викладених на офіційному сайті Генеральної прокуратури України, у 2017 році всього було вчинено 282 кримінальні правопорушення, передбачені ст. 304 КК України (275 – втягнення у протиправну діяльність, 2 – у пияцтво, 5 – у жебрацтво); 123 кримінальні правопорушника є працездатними, на момент вчинення діяння не працювали і не навчались, 13 осіб – безробітні; у 2018 році всього вчинено 234 правопорушення (223 – втягнення у протиправну діяльність, 3 – у пияцтво, 8 – у жебрацтво), 126 кримінальних правопорушників є працездатними, на момент вчинення діяння не працювали і не навчались, 5 – безробітні; у 2019 році всього було вчинено 154 діяння (135 – втягнення у протиправну діяльність, 6 – у пияцтво, 13 – у жебрацтво), 87 кримінальних правопорушників є працездатними, на момент вчинення діяння не працювали і не навчались, 3 особи – безробітні; у 2020 році всього було вчинено 160 діянь (148 – втягнення у протиправну діяльність, 2 – у пияцтво, 8 – у жебрацтво, 2 – у зайняття азартними іграми), 76 кримінальних правопорушників є працездатними, на момент вчинення діяння не працювали і не навчались, 1 – безробітний; у 2021 році всього будо вчинено 122 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 304 КК України (118 – втягнення у протиправну діяльність, 4 – у зайняття жебрацтвом), 66 кримінальних правопорушників є працездатними, на момент вчинення діяння не працювали і не навчалися, 2 – безробітні; у 2022 році будо вчинено 79 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 304 КК України (74 – втягнення у протиправну діяльність, 5 – у зайняття жебрацтвом), 42 кримінальні правопорушники є працездатними, на момент вчинення діяння не працювали і не навчалися [76]. Отже, наведені дані свідчать про те, що здебільшого діти використовувались з метою реалізації кримінально протиправного умислу.

При вивченні матеріалів кримінальних проваджень за ст. 304 та сукупними статтями КК України встановлено, що більшість неповнолітніх, втягнутих у злочинну діяльність, – це переважно особи чоловічої статі віком від 14 до 16

років, а вікова категорія суб'єктів злочину, передбаченого ст. 304 КК України, – це особи чоловічої статі віком від 23 до 30 років. Під час досудового розслідування такої категорії кримінальних проваджень потребує вирішення питання щодо встановлення причинно-наслідкового зв'язку, корисливого мотиву, систематичності характеру вчинюваних суспільно небезпечних діянь, а також достовірності показань свідків, допустимості чи недопустимості доказів тощо. З метою підвищення ролі органів прокуратури у запобіганні втягненню неповнолітніх у злочинну діяльність потребують своєчасного виявлення та врахування в кожному конкретному випадку факти неналежного виховання дитини. Отже, неточність у визначенні причин втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність сприяють й поширенню злочинності серед вказаної категорії осіб. Проте найчастіше в документах реагування суддями і слідчими лише констатується факт вчинення певного злочину, а причини й умови його вчинення зазвичай не розкриваються. Не завжди звертається увага на умови проживання дітей в сім'ї, навчання в школі тощо. Втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність може кваліфікуватися як самостійний злочин за ст. 304 КК України – за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність, не пов'язане із вчиненням конкретного злочину, а також за сукупністю злочинів – за безпосередньої участі неповнолітнього та дорослої особи у вчиненні злочину [248]. Отже, можна сказати, що основною причиною розповсюдженості такого протиправного діяння щодо неповнолітніх осіб – відсутність належного виконання обов'язків правоохоронними органами, соціальними службами та відсутність налагодженого механізму реагування на випадки втягнення дітей у кримінально-протиправну діяльність.

Увага законодавця також була приділена посиленню покарання за злочини, що вплинуло на зміну їх категорії за ступенем тяжкості, у таких нормах: – неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 КК), унаслідок чого за ч. 1 цей злочин було переведено з категорії невеликої

тяжкості до категорії середньої тяжкості (2010 р.); – статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 155 КК), унаслідок чого злочин було переведено з категорії середньої тяжкості до тяжких злочинів (2008 р.); – розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК), унаслідок чого за ч. 1 цей злочин було переведено з категорії невеликої тяжкості до категорії середньої тяжкості; а з ч. 2 за ознакою вчинення злочину щодо малолітньої особи – з категорії середньої тяжкості до тяжких злочинів (2008 р.); – зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК), унаслідок чого таке діяння було переведено з категорії невеликої тяжкості до категорії середньої тяжкості (2010 р.); – утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК), унаслідок чого за ч. 1 цей злочин було переведено з категорії середньої тяжкості до тяжких злочинів (2008 р.); – спонукання неповнолітніх до застосування допінгу, що в частині його вчинення щодо двох чи більше осіб або спричинення шкоди здоров'ю потерпілого (ч. 3 ст. 323) було переведено з категорії невеликої тяжкості до категорії середньої тяжкості; а в частині спричинення потерпілому істотної шкоди або інших тяжких наслідків (ч. 4 ст. 323 КК) – з категорії середньої тяжкості до тяжких злочинів (2008 р.). Покарання було посилено й у деяких інших злочинах проти дітей, але це не вплинуло на зміну їх ступеня тяжкості (ч. 1 ст. 155 КК, ч. 1, 2 ст. 164 КК, ч. 1, 2 ст. 169 КК) [126, с. 97]. У наведеному переліку окремої уваги заслуговує кримінальне правопорушення, передбачене ст. 137 КК України – неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, котре також має підвищений суспільно небезпечний вплив на нормальний фізичний та психічний розвиток неповнолітніх та може мати відстрочені наслідки. Відтак, відповідно до статистичної інформації, викладеної на сайті Генеральної прокуратури України, у 2017 році було вчинено 67 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 137 КК України, у 2018 році – 61, у 2019 – 58, у 2020 – 38, у 2021 році було вчинено 49 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 137 КК України, у 2022 – 21

[76]. Отже, можна підсумувати нестабільну кримінологічну ситуацію щодо цього діяння, що підтверджує соціальну зумовленість його криміналізації.

Суспільна небезпечність діяння насамперед визначається соціальною цінністю тих відносин, яким заподіюється шкода. Цінність розглядуваних відносин полягає в тому, що в їх межах здійснюється захист особистих немайнових і майнових прав підопічного. Варто вказати, що зловживання опікунськими правами посягає на взаємини у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей, яким відведено особливе місце в суспільстві. Зазначені взаємини фактично є одним із вирішальних чинників забезпечення його стабільності та фізіологічного, духовного, психологічного й економічного розвитку [56, с. 28]. Окрім того, суспільна небезпечність діяння визначається також тією шкодою, яку зазнають суспільні відносини. Для встановлення її величини необхідно з'ясувати соціальні властивості такої шкоди, серед яких особливе місце посідають: поліоб'єктність відносин, яким вона завдається, неможливість її усунення, а також її тяжкість. Характеризуючи поліоб'єктність відносин, яким завдається шкода при зловживанні опікунськими правами, слід зазначити, що такі відносини забезпечують: а) нормальне фізичне існування з відповідним нормальним фізичним, психічним, духовним, соціальним та інтелектуальним розвитком підопічних дітей і нормальне фізичне існування повнолітніх підопічних осіб; б) майнові права та інтереси підопічного. Отже, від розглядуваного злочину «страждає» цілий комплекс особистих немайнових і майнових відносин. Водночас суспільна небезпечність злочину також посилюється фактором діапазону можливостей, що мають особи, які здійснюють опіку й піклування. Адже держава надає їм певний «кредит довіри» на виконання їх повноважень. При цьому, як свідчить практика, контроль за їх діяльністю часто є формальним. Необхідно також указати, що особа, яка здійснює опіку та піклування, вчиняючи зловживання, при цьому погано поводиться з підопічним. У таких випадках опіка замість того, щоб компенсувати умови сім'ї, не

«спрацьовує» загалом. Підопічний зазнає моральних травм, оскільки особи, від яких він очікував допомоги, навпаки, вчиняють з ним ганебні дії. Унаслідок цього шкода фізичному, психічному розвитку підопічного не може бути повністю відшкодована [127, с. 43]. Таким чином, вказане діяння посягає на цілий комплекс цінностей дитини, зокрема на його фізичний та психічний розвиток, котрі або складно відновлюються, або не відновлюється взагалі. На сьогодні вчені не повною мірою виправдано залишають дану норму майже без уваги, про що свідчить той факт, що остання її редакція була у 2018 році і стосувалась збільшення санкції ч. 1 ст. 137 КК України.

Спрощення конструкції основного складу злочину, що зумовило посилення відповідальності за деякі посягання проти дітей, у нормах: – статті 150 КК (експлуатація дітей) та 150-1 КК (використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом), з диспозицій яких було виключено мету отримання прибутку від цієї діяльності (2011 р.); – ст. 149 КК (торгівля людьми) та ст. 303 КК (сутенерство або втягнення особи в зайняття проституцією) (у 2006 р.). У вказаних нормах основний склад злочину набув спрощення в ознаці способу вчинення діяння у випадку здійснення посягання щодо дитини. В обох цих нормах за чинною їх редакцією, якщо потерпілим є повнолітня особа, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони виступає спосіб учинення злочину. У ст. 149 КК ним є використання обману, шантажу чи уразливого стану особи, а в ст. 303 КК – використання обману, шантажу чи уразливого стану цієї особи, або застосування чи погроза застосування насильства. Водночас спосіб вчинення злочину не виступає обов'язковою ознакою в разі вчинення злочину щодо дитини. Відповідно до примітки 3 ст. 149 КК України відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього за цією статтею має наставати незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання

службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності. Згідно з приміткою 2 до ст. 303 КК України відповідальність за втягнення малолітнього чи неповнолітнього в зайняття проституцією чи примушування їх до зайняття проституцією за цією статтею має наставати незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу, уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використанням службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності [126, с. 97]. Необхідно зауважити, що тут законодавцем було використано комфортний та ефективний спосіб посилення кримінальної відповідальності за рахунок спрощення конструкції основного складу кримінального правопорушення. Таким чином, було виключено особливі умови вчинення суспільно небезпечного діяння, котре матиме кваліфіковану відповідальність. Такий підхід дозволив більш комплексно підходити до оцінки протиправних актів поведінки. На нашу думку, всі кримінальні правопорушення, вчинені щодо неповнолітніх осіб, не потребують встановлення окремих причин та умов, оскільки фактично таке діяння має підвищений рівень небезпеки, оскільки вчиняється щодо уразливої категорії населення.

Інше посилення кримінальної відповідальності за окремі форми злочинів проти дітей у таких нормах: – ст. 150 КК (експлуатація дітей), яку було доповнено ч. 3 з такою кваліфікуючою ознакою, як учинення злочину організованою групою, що було віднесено до тяжких злочинів (2011 р.); – ст. 164 КК (ухилення від сплати аліментів на утримання дітей), в якій посилення кримінальної відповідальності виразилось у: 1) введенні примітки, згідно з якою злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) було визначено такі дії боржника, які призвели до виникнення заборгованості зі сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за шість місяців відповідних платежів (2010 р.). При цьому до внесення такої зміни злісність ухилення від

сплати аліментів була оціночним поняттям; 2) наступному скороченні строку заборгованості зі сплати таких коштів до розміру, що сукупно складають суму виплат за три місяці відповідних платежів (2016 р.) [126, с. 97]. Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей також є достатньо розповсюдженим кримінальним правопорушенням. Відповідно до даних, викладених на сайті Генеральної прокуратури України, у 2017 році було вчинено 2089 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 164 КК України, у 2018 році – 2970, у 2019 – 2546, у 2020 – 2105, у 2021 році було вчинено 1913 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 164 КК України, у 2022 – 1028 [126, с. 98]. Прагнення законодавця посилити кримінальну відповідальність за вчинення такого роду діяння можна пояснити його аморальністю, котра виявляється в ігноруванні засад нормального функціонування інституту сім'ї, а також в не дотриманні функцій, покладених на батьків.

Введення до КК України нових норм, що передбачають відповідальність за злочини проти дітей, а саме: ст. 150-1 КК «Використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом» (у 2009 р.); ст. 126-1 «Домашнє насильство», ст. 151-2 «Примушування до шлюбу», де в ч. 2 передбачено відповідальність за вчинення цього злочину щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством). Таким чином, аналіз кількості та якості вказаних змін показав стійку тенденцію до посилення кримінальної відповідальності за злочини проти дітей. Зокрема, із 17 самостійних статей КК за чинною його редакцією, що охороняють життя, здоров'я, волю, честь, гідність, статеву недоторканість, нормальний розвиток, права та законні інтереси дітей, посилення кримінальної відповідальності відбулося в 9 нормах. Попри зазначену тенденцію кримінально-правова охорона дитинства за чинним КК України не позбавлена недоліків і потребує дальшого реформування. Вагомим фактором, який має впливати на оптимізацію вітчизняного законодавства в досліджуваній сфері, є напрацювання науковців, зокрема й у галузі кримінального права. Нині майже всім злочинам, у

яких заподіяння шкоди дитині або підопічному є обов'язковою ознакою основного складу злочину, у вітчизняній доктрині кримінального права присвячене хоча б одне дисертаційне дослідження, а окремим складам злочину – навіть декілька праць [126, с. 98]. На нашу думку, на сьогодні кількість видів кримінальних правопорушень, котрі вчиняються щодо неповнолітніх осіб, уже достатня для виокремлення їх в окремий розділ Особливої частини кримінального законодавства. В цьому контексті вважаємо за доцільне доповнити Особливу частину кримінального законодавства розділом V-1 «Кримінальні правопорушення проти неповнолітніх осіб». Родовим об'єктом усіх діянь, передбачених у запропонованому розділі, має бути життя, здоров'я та нормальний розвиток неповнолітніх осіб.

Варто також зазначити, що збільшення кількості випадків вчинення кримінальних правопорушень відносно неповнолітніх дітей у 2022 році безпосередньо корелюється із веденням воєнних дій держави-агресора проти України. Про це свідчать також дані, викладені на сайті Офісу Генерального прокурора, де вказано, що 4206 дітей (48,8% від загальної кількості) потерпіли від кримінальних правопорушень, передбачених ст. 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни). Зокрема, більшість протиправних діянь пов'язані із вчиненням психологічного, фізичного та сексуального насильства. Відповідно до даних Національної поліції України станом на 31.12.2022 року 450 дітей загинули, 872 поранені, 358 зникли безвісті, 13876 депортовані до рф, 54 зазнали сексуального насильства.

Прикладом є вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 17.11.2022 року (справа № 369/9950/22, провадження № 1-кп/369/2032/22), відповідно до якого особу обвинувачено за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК України, за таких обставин: *обвинувачений, будучи військовослужбовцем збройних сил рф, разом із військовослужбовцем тієї ж бригади збройних сил рф та іншими, на даний час*

невстановленими військовослужбовцями рф (матеріали стосовно яких виділено в окреме провадження) всупереч вимогам міжнародного гуманітарного права щодо законів та звичаїв ведення війни, діючи умисно, 01.03.2022 року приблизно о 12 годині, перебуваючи в приватному будинку, в порушення вимог ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року, ст. 32 Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року, ст.ст. 51, 52, 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І від 08.06.1977 року) з метою придушення і залякування проукраїнськи налаштованих осіб з-поміж місцевого населення, із застосуванням фізичного насильства, погрожуючи вогнепальною зброєю особам чоловічої статі, які перебували в будинку, наносили побої та удари в різні частини тіла, завдаючи фізичного болю та моральних страждань, а також застосовували психологічне насильство щодо жінок та малолітніх дітей. Крім цього, військовослужбовці, перебуваючи в приміщенні вказаного будинку, під час огляду особистих речей потерпілих, з корисливих мотивів, незаконно заволоділи грошима в сумі 43 тисячі доларів США та 17 тисяч доларів США., а загалом у сумі 60 тисяч доларів США (що по курсу Національного Банку України на день вчинення становив 29,25 гривень до долара США, тобто в загальній сумі 1755000 гривень), а також ювелірними виробами із золота, загальною вартістю 200000 грн. Після чого наказали всім цивільним особам, які перебували в будинку, перемістится в підвальне приміщення і перебувати там, допоки будуть тривати бойові дії. В судовому засіданні потерпіла пояснила, що у зв`язку з вторгнення російських військ в Україну 24.02.2022 року вона виїхала до родичів у с. Бузову Бучанського району Київської області заради безпеки дітей, де вимушені були ховатися в підвалі будинку, в якому проводили дні і ночі, виходячи на вулицю тільки на короткі проміжки часу, оскільки велись активні бойові дії [128]. Сексуальне насильство, вчинене військовослужбовцями держави-агресора

в умовах воєнного стану, апріорі кваліфікується як порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 Кримінального кодексу України). При цьому, як видається з аналізу судової практики, mens rea такі діяння не передбачають урахування судом наявності мотивів такого насильства. Відмежування такого роду суспільно небезпечного діяння від кримінального правопорушення, передбаченого ст. 152 Кримінального кодексу України (далі – КК України), відбувається відповідно до таких контекстуальних елементів, як: наявність міжнародного військового (збройного) конфлікту; статеве насильство пов'язано з міжнародним військовим (збройним) конфліктом; військовослужбовець усвідомлював, що вчиняє статеве насильство в умовах військового (збройного) конфлікту. Отже, як видається із зазначеного, серед контекстуальних елементів відсутня вказівка в ст. 438 КК України, а також у міжнародному гуманітарному праві на те, що мотивом/метою статевого насильства, вчиненого в умовах військового (збройного) конфлікту, має бути виключно геноцид українського народу. Водночас, якщо для міжнародного гуманітарного права та для національного кримінального законодавства суб'єктивна сторона такого кримінального правопорушення не відіграє принципову для кваліфікації роль, то для кримінології визначення механізму мотивації статевого насильства є важливим як з точки зору підґрунтя для побудови стратегії кримінологічного запобігання таким діянням, так і з огляду на можливість розробки програм ресоціалізації та реабілітації потерпілих осіб.

Статеве насильство прямо не визначено в диспозиції ч. 1 ст. 438 КК України, а розуміється законодавцем як «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій». Водночас, незважаючи на відсутність одностайності серед підходів учених до розуміння сутності та змісту статевого насильства як порушення законів та звичаїв війни, останнє визнано таким у міжнародному гуманітарному праві.

Основною та визначальною ознакою статевого насильства, вчиненого в умовах військового (збройного) конфлікту як порушення законів та звичаїв війни, є розуміння його правової та соціальної природи: такі дії мають розумітись як такі, що принижують честь та гідність людини, завдають їй страждань, а тому можуть бути прирівняні до нелюдського поводження. Міжнародний законодавець справедливо нетолерантний ані до статевих, ані до вікових ознак жертв таких злочинів, а тому міжнародне гуманітарне право можна вважати гендерно чутливим.

Варто зауважити, що більшість проблем нормативно-правового та кримінологічного забезпечення запобігання таким випадкам пов'язані із відсутністю в теоретиків та практиків необхідних знань з особливостей застосування норм міжнародного гуманітарного права, а також неналежного понятійно-категоріального забезпечення кримінального законодавства. Останнім часом учені все частіше актуалізують необхідність криміналізації в національному законодавстві злочинів проти людяності (передбачені Римським Статутом Міжнародного Кримінального Суду), які в чинному КК України залишились поза увагою. Водночас той факт, що Україна підписала, але не ратифікувала Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду дещо ускладнює процес налагодження механізму запобігання, однак не стає на заваді процедурі розслідування міжнародних воєнних злочинів, зокрема – пов'язаних із статевим насильством.

Відповідно до вироку Бобровицького районного суду Чернігівської області від 25.11.2023 (справа № 729/592/22, провадження 1-кп/729/85/22 р.) особу було обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 438 КК України. У вироку вказано, що *обвинувачений військовослужбовець рф, достеменно знаючи про неповнолітній вік потерпілої, усвідомлюючи, що вітчим позбавлений можливості чинити активний опір у випадку вчинення злочинних дій щодо його неповнолітньої падчерки, підійшов до останньої та*

всупереч її волі, без її добровільної згоди, використовуючи власну фізичну перевагу, з метою подолання її опору, тримаючи під руки насильно завів до іншої кімнати. Надалі застосував щодо потерпілої фізичне та психічне насильство, пов'язане зі спричиненням фізичних та психічних страждань, а саме почав насильно роздягати неповнолітню, підняв її футболку, розірвав її верхню спідню білизну, приспустив до стегон її штани, після чого почав торкатися низу її оголеного живота, висловлюючи при цьому твердження, що потерпіла вже досягла статевої зрілості, чим вчинив сексуальне насильство [128]. Необхідно звернути увагу на те, що вивчення судових рішень та статистичної звітності, оприлюдненої з 24 лютого 2022 року, дозволяє виокремити *специфічні риси військового статевого насильства, які мають бути враховані під час обрання заходів запобігання таким кримінальним правопорушенням*: 1) такі суспільно небезпечні діяння мають нетиповий механізм кримінально протиправної поведінки, зумовлений фактичною відсутністю ролі жертви та часто рефлекторним порушенням законів та звичаїв війни правопорушником; 2) статеве насильство часто використовується кримінальним правопорушником як знаряддя, необхідне для досягнення більш глобальної мети, якою здебільшого є геноцид українського народу; 3) більшість статевих кримінальних правопорушень вчиняється військовослужбовцями держави-агресора у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння (в кожному третьому вироку, розміщеному в Єдиному державному реєстрі судових рішень, є вказівка на специфічний стан, у якому перебував військовослужбовець під час вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 438 Кримінального кодексу України), що свідчить про наявність додаткових кримінально-правових ознак, які мають бути враховані під час обрання заходів запобігання; 4) часто у випадках такого насильства військовослужбовець не звертає увагу на стать, вік та зовнішність особи, зокрема у низці випадків обрання для статевого кримінального правопорушення особи своєї статі зумовлене прагненням

додаткового приниження та нівелювання гендерної ролі потерпілого в суспільстві.

Таким чином, ***неповнолітній як об'єкт віктимізації*** має такі специфічні риси, як: 1) ***депривація самосвідомості*** – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе з іншими, частково відсутність можливостей повноцінної конкурентоспроможності; 2) ***відкладена сепарація*** – прагнення усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) ***схильність до фрустрації –*** сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої банальні потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) ***часткова ірраціональність мислення –*** викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) ***несформований комплекс моральних цінностей*** – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) ***лабільна емоційна сфера –*** відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; «відкладене» світосприйняття.

Нині кримінальне законодавство в частині кримінальної відповідальності за правопорушення щодо неповнолітніх осіб піддається регулярному перегляду та вдосконаленню (прикладом є ст. 156-1, котра внесена у 2021 році і передбачає кримінальну відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей). При цьому достатньо великий показник кримінальної активності щодо дітей свідчить про неефективність наявних санкцій. Найбільш поширеними залишаються кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я, проти статевої свободи та статевої недоторканності, кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності та кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення. Значна частка кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб – тяжкі та особливо тяжкі

(у 2017 році – 28,3% від загальної кількості, у 2018 – 28,2%, у 2019 – 27,5%, у 2020 році – 28,7%, у 2021 році тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення, вчинені щодо неповнолітніх осіб, склали 28,6% від загальної кількості, у 2022 – 31,2 %).

2.2. Структура особи та типологія неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень

Представники сучасної віктимологічної науки все частіше почали робити спроби відійти від класичного розуміння сутності віктимної поведінки потерпілого від кримінального правопорушення та особливостей його особистості як детермінанта віктимності. Однак, незважаючи на це закладений «скелет» уявлення про кримінально небезпечну поведінку залишається універсальним та являє собою схему: «віктимогенні чинники та фактори – викривлення уявлення про здорову та безпечну поведінку – неприйняття потенційної кримінально протиправної небезпеки – віктимізація». Отже, можемо стверджувати, що віктимна поведінка завжди починається з компіляції внутрішніх та зовнішніх чинників, котрі негативно впливають на свідомість людини. При цьому, на жаль, віктимна поведінка інколи трансформується у кримінально протиправну, що зумовлено тим, що вони обидві мають спільне ядро, яким є девіантність. Таким чином, ураховуючи актуальність та доцільність розгляду структури та типології жертви кримінального правопорушення як «керівного центру» віктимності, пропонуємо зупинитись на цьому питанні більш детально.

Поведінка жертви об’єктивно виступає в роді істотних і навіть вирішальних кримінологічних складових частин механізму злочину. Залежно від конкретних обставин її поведінка може бути однією з причин або умовою, що сприяє вчиненню злочину [349, с. 656]. Однак сама по собі поведінка жертви не може

призвести до злочину, вона обов'язково взаємодіє з негативними факторами, які належать до злочинця [90, с. 142]. Нерідко в механізмі злочину ролі злочинця і жертви тісно переплітаються, тоді взагалі доводиться констатувати той факт, що відмінність між ними досить відносна, оскільки лише випадок вирішує, хто стане потерпілим, а хто злочинцем. До того ж ці ролі можуть взаємозамінюватися і поєднуватися в одній особі. Наприклад, у ситуаціях, пов'язаних з нападом у ході бійки, сторони взаємно завдають один одному шкоду, від важко вловимих нюансів залежить, за ким у цьому залишиться перевага [349, с. 652]. Кримінально протиправна поведінка формується під впливом низки чинників, основними з яких є прагнення особи отримати бажаний результат, якого не можна досягти правомірним шляхом. У загальному сенсі під механізмом кримінально протиправної поведінки необхідно розуміти систему особистих якостей особи, якими зумовлені її алгоритмічні дії, спрямовані на реалізацію кримінально протиправного інтересу та досягнення бажаного результату.

Загалом протягом існування цивілізованого людства ставлення до неповнолітніх було привілейованим. Це пояснювалось низкою факторів, котрі змінювались під впливом часового проміжку та просторової ознаки, в якій вони існували (від релігійних забобон до науково обґрунтованих психічних особливостей). Міжнародна правова спільнота вже тривалий час працює над нормативно-правовою базою, яка захищала б права неповнолітніх осіб, котрі з певних причин стали учасниками кримінального процесу. У світі розвивається ювенальна юстиція. Однак, незважаючи на все це, в Україні спостерігається статична ситуація щодо захисту прав та свобод неповнолітніх жертв. Більшість міжнародних та європейських документів, що визначають стандарти захисту підлітків, які потерпіли від кримінальних правопорушень, викладають механізм своєчасного та якісного відшкодування матеріальної шкоди, завданої протиправним діянням. При цьому законодавці не враховують психологічний аспект подальшого життя такої дитини. Реституція, іноді й віндикація – це,

безперечно, дуже важливі кроки, однак вони не завжди дають можливість продовжувати повноцінне життя. Психологами вже давно доведено, що пережитий у дитинстві стрес буде мати відлуння в дорослому житті, особливо тоді, коли йдеться про злочин. Теоретики вірять у те, що правопорушника можна перевиховати та виправити, втім, це дуже рідко вдається на практиці (принаймні щодо дорослої людини). Підліток має гнучку психіку, він більш охоче та легше піддається корекції. Це один з аргументів на користь незастосування смертної кари до неповнолітніх осіб. Дітей (правопорушників або потерпілих) звикли бачити як наслідок батьківського упущення, неправильного виховання, тобто навіть тоді, коли дитина є злочинцем, вона є жертвою обставин, котрі її примусили вчинити протиправний акт [241, с. 116].

У доповіді Американського союзу боротьби за цивільні права (American Civil Liberties Union) під назвою «Неповнолітні та смертна кара» («Juveniles and the Death Penalty») зазначається таке (переклад з мови оригіналу): «Ми, будучи суспільством, визнаємо, що діти, тобто ті, яким не виповнилося 18 років, є нездатними діяти як дорослі особи та не діють подібним чином. Саме тому право (враховуючи, таким чином, зазначену об'єктивну соціально-психологічну істину щодо характеру дитячих дій – *прим. авт.*) вдається до кроків, що спрямовані на захист дітей від наслідків їхніх дій та прагнуть змінити на краще ставлення до шкоди, яка спричинена внаслідок хибного вибору дітей, надаючи їм другий шанс. Правові норми забороняють людям, які не досягли вісімнадцятирічного віку, голосувати на виборах, відбувати військову та правоохоронну службу, однак у деяких штатах ці ж самі люди можуть бути страчені за злочини, які вони вчинили, не досягнувши повноліття. Верховний суд США забороняє страту людей за злочини, вчинені ними у віці п'ятнадцяти років або у молодшому віці. В дев'ятнадцятьох штатах існують закони, які дозволяють страту осіб, які вчинили злочини у віці шістнадцяти або сімнадцяти років. З 1973 року було винесено 226 смертних вироків щодо неповнолітніх. Стосовно двадцяти двох неповнолітніх

осіб такі вироки було приведено до виконання, а 82 неповнолітні особи очікують такого виконання. Тоді як підлітки можуть та повинні нести відповідальність за свої дії, нова наукова інформація вказує на те, що діти не здатні достатньою мірою нести відповідальність, як це притаманно дорослим. Наукові дослідження, проведені у Гарвардській медичній школі, Національному інституті психіатрії та на Факультеті нейробіології Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі, виявили, що лобні та передлобні долі мозку, які є системою контролю за проявами імпульсивності та судженнями, не є повністю розвинутими у підлітків. Розвиток цих сегментів не є закінченим до досягнення віку, межі якого коливаються приблизно між 18 та 22 роками. Ці висновки підтверджують, що підлітки більш схильні до імпульсивності, необґрунтованих суджень або роздумів, менше розуміють наслідки своїх дій [241, с. 116].

Через власну (вікову, психологічну та фізичну – *прим. авт*.) незрілість підлітки також більш схильні зазнавати на собі вплив з боку дорослих та іноді є «пішаками», які використовуються більш досвідченими злочинцями. Підліткам також треба надавати більше переваг протягом розслідування кримінальних справ. Неповнолітні часто зазнають залякування з боку дорослих та осіб, наділених владою, тому скоріше стають жертвами вимушених зізнань, які не є правдивими. Крім того, неповнолітні менш схильні закликати до захисту їхнього права користуватися Правилами Міранди (англ. «Miranda warnings» – юридична процедурна вимога у США, відповідно до якої під час затримання людина має бути повідомлена про право на мовчання, право на адвоката та про те, що все сказане нею може бути використано проти неї – *прим. авт*.), включаючи право на юридичне представлення власних інтересів».З огляду на те, що віктимна поведінка може бути необережною, ризикованою, провокаційною, об’єктивно небезпечною для самого потерпілого, в результаті чого може сприяти створенню криміногенної ситуації, а іноді вчиненню злочину, це не є негативною, фатальною рисою особи. Ступінь віктимності будь-якої людини може бути

зведений до нуля. Усе залежить від того, чи вибирає людина найбільш оптимальний варіант поведінки, щоб не створювати віктимогенну ситуацію. Віктимізація і злочинність як соціальні процеси багато в чому визначаються загальною характеристикою і станом культури суспільства, що організує людське життя загалом. Соціальні потреби, переконання, цінності й норми формують історичні типи віктимної і злочинної поведінки, впливаючи на зміну систем соціального контролю і ставлення до жертв злочинів. При цьому є підстави зробити висновки про те, що кожне покоління відтворює і передає визначені типи віктимної і злочинної поведінки своїм нащадкам. У загальних рисах кінцевою метою вивчення жертв злочинів є підвищення ефективності запобігання конкретним злочинам зокрема і злочинності загалом шляхом провадження цілеспрямованого впливу як на злочинців, так і на потенційних жертв злочинів. Саме завдяки впровадженню віктимологічних ідей здійснюється належне скерування жертв злочинів до системи кримінального правосуддя та відповідне ставлення до них, що спонукає до створення спеціальних програм допомоги, реституції і компенсації потерпілим від злочинів, що сприяє розширенню демократичних початків керування суспільством. Вивчення особливостей, причин та умов підліткової віктимності дає можливість комплексно підходити до проблеми боротьби з кримінально протиправною діяльністю в країні, оскільки очевидним є те, що роль жертви в механізмі суспільно небезпечної поведінки є однією з провідних та часто стає основним детермінантом правопорушення [241, с. 116].

Відтакза прийнятою у віктимології методикою дослідження жертви злочину до її структури входять: 1) соціально-демографічні ознаки (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо); 2) кримінально-правові ознаки (роль жертви в генезисі злочинної поведінки та у створенні криміногенної ситуації); 3) соціально-рольова характеристика, що включає в себе сукупність видів діяльності особи в системі суспільних відносин як громадянина, сім’янина, члена трудового

колективу тощо; 4) морально-психологічна характеристика, що відображає ставлення особи до соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує. Вона виявляється у ставленні до держави, суспільства, громадянських обов'язків, колективу, оточуючих людей, себе тощо. Сюди ж належить і кримінально-правова система особи, тому що потерпілий зазвичай з'являється в процесі застосування кримінально-правових норм [69, с. 110]. На нашу думку, запропонована структура особистості жертви кримінального правопорушення є не повною мірою завершеною. По-перше, такого роду структура зумовлює той вид суспільно небезпечного діяння, від якого потенційно може постраждати конкретна особа. Інакше кажучи, не будь-яка людина може стати жертвою. Наприклад, потерпіти від незаконного аборту може тільки вагітна жінка, від незаконного проведення дослідів – особа, яка підходить у ролі піддослідного за певними ознаками тощо. Тобто особливості особистості жертви завжди корелюються із ситуативно-варіативним фактором, який зумовлює конкретний вид протиправного діяння відносно конкретної особи. По-друге, під час характеристики жертви, зокрема неповнолітньої, ми маємо враховувати медичну сторону її особистості, тобто певні захворювання, котрі зумовлюють її віктимність. Отже, під структурою особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення необхідно розуміти сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників та факторів, котрі впливають на індекс ймовірності потрапляння підлітка у кримінально протиправну ситуацію, що зумовлено наявністю сприяючих умов. Ураховуючи вказане, вважаємо, що до структури особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення має входити: 1) ***демографічні ознаки*** – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями (стать, вік, сімейне положення тощо); 2) ***соціально-побутові*** – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, якими зумовлено якість виховання в родині, закладах освіти тощо. Соціально-побутові ознаки

визначають загальне уявлення неповнолітнього про базові речі; 3) ***громадянсько-рольові*** – особливості людини, які формують її як громадянина країни (дотримання конституційних обов'язків); 4) ***морально-ціннісні*** **–** уявлення неповнолітнього про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та усіх пов'язаних з цим матерій; 5) ***психолого-медичні*** – особливості, які зумовлені відхиленнями у здоров'ї дитини, що сприяє віктимізації; 6) ***кримінологічні*** – інтеракція з кримінальним правопорушником та всі пов'язані з цим об'єктивні та суб'єктивні фактори віктимізації. Запропонована структура зумовлює відповідну типологію неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень.

Учені наводять широке коло критеріїв виокремлення типів жертв злочинів: залежно від ставлення жертв злочинів до злочинця, залежно від морально-психологічних ознак жертв, залежно від ступеня вини жертв тощо. Крім цього, згаданий автор пропонує провести типологію жертв злочинів залежно від тяжкості злочинів, від яких вони постраждали. За цим критерієм можна виокремити жертв злочинів невеликої тяжкості, жертв злочинів середньої тяжкості, жертв тяжких злочинів та жертв особливо тяжких злочинів [349, с. 653]. Фахівці надають такий коментар: «Віктимна поведінка – це дії або бездіяльність особи, що зумовили вибір її у ролі жертви і стали приводом для вчинення злочину в конкретній життєвій ситуації. За своєю суттю віктимна поведінка – це небезпечна для суб'єкта поведінка в ситуації взаємодії зі злочинцем. Небезпечною така поведінка стає з урахуванням особливостей місця, часу та сценарію розвитку подій перед вчиненням злочину або у момент злочинного посягання. Віктимна поведінка привертає увагу зловмисника, зумовлює вибір жертви, стає приводом для вчинення злочину проти конкретної особи, яка виявилася підвищено уразливою в конкретній ситуації. За формою вини така поведінка переважно є необережною. Значно рідше люди навмисно наражаються на небезпеку протиправних посягань. За моментом виникнення віктимна

поведінка передує вчиненню злочину або проявляється у момент взаємодії злочинця і жертви. Так само розгортання та зміна віктимної поведінки відбувається у ході вчинення злочину. Проявів віктимної поведінки відносно небагато, здебільшого вони є типовими. Віктимна поведінка становить зовнішній прояв віктимності особи. Вона формується під впливом генотипу, життєвого досвіду та середовища проживання» [84, с. 125]. Насправді запропоноване вище є занадто узагальненим та у глобальному сенсі не вирішує проблеми типології неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень. На нашу думку, завжди необхідно враховувати той факт, що будь-яка жертва – це заручник власної поведінки та вміння реагувати на нестандартні ситуації. Детермінація віктимної поведінки не залежить від тяжкості кримінального правопорушення, вона пов'язана насамперед зі ступенем фактичної ролі жертви в механізмі кримінально протиправної поведінки та її інтеракції із суб'єктом правопорушення. Тобто нас має цікавити ступінь взаємозв'язку жертви з правопорушником, вини жертви та її загальна особистісна характеристика.

У зв'язку із вказаним нам більше імпонує думка В. О. Тулякова, який вважає, що класифікувати жертв злочинів можна на: а) імпульсивних жертв, що характеризуються переважним несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій і раціонального мислення на напади правопорушника (феномен Авеля); б) жертв з утилітарно ситуативною активністю. Добровільних потерпілих, рецидивних жертв, що у зв'язку зі своєю діяльністю, статусом, необачливістю попадають у кримінальні ситуації; в) настановних жертв. Агресивних жертв, «ходячих бомб», істероїдів, провокуючих злочинця на відповідні дії зухвалою поведінкою; г) раціональних жертв. Жертв провокаторів, що самі готують ситуацію здійснення злочину і самі попадають у цю пастку; д) жертв із ретретистською активністю. Пасивних провокаторів, що своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю і доступністю підштовхують злочинців до здійснення правопорушень [366, с. 12].

Запропоноване вченим є достатньо цікавим та надає можливість створити уявлення про психологічний портрет жертви кримінального правопорушення.

Цікавою в досліджуваному контексті є запропонована Р. Ф. Спарксом категоризація поведінки жертв злочинів, а саме: 1) пришвидшення (жертва пришвидшує або провокує поведінку злочинця, наприклад, викликає у злочинця гнів, який підштовхує до відповідної злочинної поведінки); 2) полегшення (жертва веде себе таким чином, що створює реальний ризик вчинення відносно неї злочину, наприклад, не вивчає угоди перед її підписанням); 3) піддатливість (часто виникає у зв'язку з рисами характеру або соціальними функціями жертви); 4) здатність (мають місце обставини, без яких не можливим було би вчинення злочину, наприклад, для того, щоб стати жертвою крадіжки автомобіля, жертва спочатку має стати його власником); 5) привабливість (приваблива особа є більш схильною до вчинення відносно неї злочинів); 6) безкарність (ситуація, у якій злочинець передбачає, що жертва не може повідомити правоохоронні органи у зв'язку з тим, що перебуває у особливій ситуації, наприклад, є нелегальним емігрантом) [6, с. 54]. Варто звернути увагу, що, враховуючи спорідненість кримінології та віктимології за спільним предметом, на сьогодні можна говорити про доцільність створення загального портрету особи жертви кримінального правопорушення. Сучасна кримінологічна наука поступово відходить від загальноприйнятих стандартів оцінки елементів та учасників суспільно небезпечного діяння та сприйняття безпосередньо протиправного акту. Такий стан справ зумовлений впливом неокласицизму, сформованого внаслідок прагнення відійти від соціологічного та антропологічного сприйняття феномена злочинності. У зв'язку з розвитком неокласичної кримінології дещо змінився і курс віктимологічної науки, представники якої почали робити спроби виділити серед усіх наявних детермінантів кримінально протиправної діяльності ті, що зумовлені виключно поведінкою потенційних потерпілих осіб.

Сьогодні, на жаль, віктимологи ще не сформували так званий «портрет» типової жертви суспільно небезпечного діяння, на відміну від особи кримінального правопорушника. Що стосується останнього, представники класичної кримінології наводять низку ознак, котрі притаманні людині, здатній порушити кримінальний закон. Так, наприклад, С. Ф. Денисов вказує, що будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний стан, роль у суспільстві), а також властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, що визначають і відображають характер і ступінь її суспільної небезпечності [179, с. 129]. Як зазначив В. В. Голіна, очевидно, що відвернення злочинних проявів має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від формування злочинного мотиву до початку виконання діяння [93, с. 107]. Особа злочинця є складним, інтегруючим і багатовекторним поняттям. У кримінологічній науці існує низка визначень особи злочинця, які можна об'єднати за такими трьома ознаками: 1. Формальна ознака передбачає підхід, за яким особа злочинця розглядається як особа людини, яка вчинила злочин, з наданням їй цілісної характеристики, а саме це складне інтегруюче поняття, що містить у собі й об'єднує біологічні, соціальні та психологічні сторони. 2. Змістовна ознака передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з учиненням нею злочину та наявністю причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та особою. 3. Формально-змістовна ознака – та, за якою виділяється стан особи в момент учинення злочину, а саме коли до та після вчинення злочину (часовий термін) особа не може вважатися «особою злочинця» [179, с. 129]. Як наголошують І. М. Даньшин та А. П. Закалюк, особа злочинця – це сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихічних особливостей індивіду, які об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винному – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим особа притягається до кримінальної відповідальності,

передбаченої кримінальним законом [93, с. 240]. В. В. Голіна доповнює: «Водночас, виходячи із загальних уявлень про особу, будь-яка людина, яка усвідомлює свої дії і свідомо поводиться, є особистістю. Особистістю визнається і злочинець – осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності і визнана винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння. Незважаючи на свої негативні якості, він залишається учасником суспільних відносин, продовжує взаємодіяти з іншими людьми і суспільством взагалі» [180, с. 37]. Однак, незважаючи на теоретично розроблену стандартну модель поведінки кримінального правопорушника, на сьогодні фактично не існує жодних рис та ознак, котрі були б притаманні виключно йому. Більшість інтегрованих у поняття особи суб'єкта кримінального правопорушення сконсолідованих біологічних, соціальних та психологічних сторін людини можуть сприйматись як нормальні чи девіантні залежно від умов проживання, нормативних переваг законодавця та морально-етичних цінностей громадян. Наприклад, якщо в Україні чаклунство не є кримінально караним діянням, то в Канаді, Саудівській Аравії чи Таджикистані за таке діяння встановлено кримінальну відповідальність, у зв'язку з чим девіантність такої особи, наділеної стандартною сукупністю ознак, буде відносною і залежатиме від кримінального закону. Аналогічна ситуація виникає і під час декриміналізації діяння, в результаті чого «злочинна» особистість перестає такою бути за рішенням законодавця.

Звичайно, що не можна повністю виключати наявність окремих рис, котрі сприяють/допомагають/полегшують вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння конкретній людини, наприклад, професія або певні навички, фізіологічні здатності чи вади/особливості, – навряд чи людина без спеціальної освіти може вчинити, наприклад, комп'ютерне кримінальне правопорушення. Однак це лише умовні особливості, котрі мають ураховуватись під час здійснення оперативно-розшукових та слідчих дій. У цьому контексті логічним є висновок і про те, що жертва, котра в будь-якому випадку відіграє роль у механізмі

кримінально протиправної поведінки злочинця лише теоретично має відповідати окремим характеристикам.

Зважаючи на те, що віктимна поведінка може бути необережною, ризикованою, провокаційною, об'єктивно небезпечною для самого потерпілого й у результаті чого може сприяти створенню криміногенної ситуації, а в деяких випадках і вчиненню злочину, то це не є негативною, фатальною рисою особи. Ступінь віктимності будь-якої людини може бути зведений до нуля. Усе залежить від того, чи обирає людина найбільш оптимальний варіант поведінки, щоб не створювати віктимогенну ситуацію. Віктимізація і злочинність як соціальні процеси багато в чому визначаються загальною характеристикою і станом культури суспільства, що організує людське життя в цілому. Соціальні потреби, переконання, цінності і норми формують історичні типи віктимної і злочинної поведінки, впливаючи на зміну систем соціального контролю і відношення до жертв злочинів [122, с. 29]. У цьому контексті можна сказати, що поведінка потенційної жертви залежить виключно від об'єктивних умов суспільно небезпечного діяння та її комунікативних навичок. При цьому наявність окремих ознак та рис характеру можуть убезпечити від одного виду кримінально протиправного діяння та сприяти іншому. Це свідчить про фактичну диференційованість особливостей, котрі не дозволяють скласти універсальний ***типовий*** портрет жертви кримінального правопорушення. Отже, ***під особою жертви кримінального правопорушення*** необхідно розуміти сукупність суб'єктивних соціально та юридично значущих особливостей, котрі в поєднанні з іншими об'єктивними умовами та обставинами сприяють та/або зумовлюють схильність людини стати жертвою суспільно небезпечного діяння, тим самим віктимізуючи її. Здебільшого обрання виду кримінально протиправної поведінки та жертви не залежить від набору конкретних ознак особистості кримінального правопорушника та зумовлюються його духовними, а також матеріальними потребами та вподобаннями. Що стосується жертви кримінального

правопорушення, частіше за все її віктимна поведінка є результатом об'єктивних умов, в яких вона опинилась, а її особистісні якості лише сприяють або полегшують вчинення протиправного акту. Вказане зумовлює сумнів щодо існування типового портрету особи злочинця та жертви кримінального правопорушення.

Р. Мендельсон поділяв типи жертв залежно від критеріїв вини жертви, а саме: 1) жертви, повністю не винні (наприклад, діти, неповносправні); 2) жертви з незначним ступенем ризику (наприклад, жінки, які прийняли рішення про здійснення аборту, внаслідок якого померли); 3) жертви, винні настільки ж, як і злочинець (наприклад, жертви самогубств); 4) жертви, більш винні, ніж злочинець (наприклад, особи, які спровокували злочинця або були надто необережними); 5) жертви, виключно винні у вчиненні злочину (наприклад, така ситуація може мати місце тоді, коли фактичний злочинець діяв у порядку крайньої необхідності); 6) уявна жертва (жертвами є особи, які страждають від розумових розладів, помилково приписуючи собі якості жертви) [6, с. 54]. З погляду досліджуваної проблематики важливе місце займає запропонована Р. Ф. Спарксом категоризація поведінки жертв злочинів, а саме: 1) пришвидшення (жертва пришвидшує або провокує поведінку злочинця, наприклад, викликає у злочинця гнів, який підштовхує до відповідної злочинної поведінки); 2) полегшення (жертва веде себе таким чином, що створює реальний ризик вчинення відносно неї злочину, наприклад, не вивчає угоди перед її підписанням); 3) піддатливість (часто виникає у зв'язку з рисами характеру або соціальними функціями жертви); 4) здатність (мають місце обставини, без яких не можливим було би вчинення злочину, наприклад, для того, щоб стати жертвою крадіжки автомобіля, жертва спочатку має стати його власником); 5) привабливість (приваблива особа є більш схильною до вчинення відносно неї злочинів); 6) безкарність (ситуація, в якій злочинець передбачає, що жертва не

може повідомити правоохоронні органи у зв'язку з тим, що перебуває в особливій ситуації, наприклад, є нелегальним емігрантом) [6, с. 54].

Відомий польський кримінолог М. Куць вважає, що типологію жертв злочинів належить також пов'язувати з поняттям злочину та типологією злочинів на ґрунті як кримінального права, так і кримінології. Відтак, на ґрунті кримінального права можна вести мову, наприклад, про такі типи жертв злочинів: 1) жертви убивств; 2) жертви зґвалтувань; 3) жертви крадіжок і т.д. За критерієм віку можна виокремити такі типи жертв, як: 1) діти; 2) неповнолітні; 3) особи похилого віку. За критерієм статі можна вести мову про виокремлення такої окремої категорії жертв, як жінки [27, с. 136]. О. М. Джужа наводить комплексний підхід до досліджуваного питання, в основі класифікації якого лежить ступінь віктимності. На його думку, це дає можливість виділити кілька типів жертв злочинів: 1) випадкова жертва – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їх волі і бажання; 2) жертва з незначним ступенем ризику – особа, яка живе за нормальних для всіх людей факторів ризику і віктимність якої зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації; 3) жертва з підвищеним ступенем ризику – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основні види жертв: а) жертви необережних злочинів – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають вищу, ніж звичайна, віктимність; б) жертви умисних злочинів, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик; 4) жертва з дуже високим ступенем ризику – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників [183, с. 129]. О. Ю. Юрченко вважає «за доцільне провести класифікацію жертв злочинів залежно від характеру взаємовідносин між потерпілим та злочинцем, які передували злочину, відносячи до них: 1) ситуаційні жертви (вчинення злочину відбувається під впливом конкретної життєвої ситуації, що склалася; вибір

жертви є випадковим; як правило, потерпілий і спричинювач шкоди не були знайомі і не мали ніяких стосунків. Це характерно, наприклад, для вбивства або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень з хуліганських мотивів); 2) імовірнісні жертви (вчинення протиправних діянь стосовно цих осіб має імовірний характер. Злочинний наслідок за таких обставин є випадковим щодо конкретної жертви. Наприклад, у ході бійки мають значення фізичні особливості людини: сила, спритність, здатність першим заволодіти знаряддям злочину. Теоретично для учасників конфлікту існує рівна ймовірність стати злочинцем або потерпілим); 3) заздалегідь визначені жертви злочинних діянь (шкоди зазнають люди, пов'язані зі злочинцем родинними, дружніми, інтимними та іншими близькими стосунками. Найчастіше злочин є результатом несприятливої ситуації, що склалася ще задовго до його вчинення, напружених стосунків між учасниками конфлікту) [396, с. 11]. У контексті розглянутих вище типологій та класифікацій можемо підсумувати, що ***на сьогодні до типів неповнолітніх жертв кримінального правопорушення можна віднести***: 1) всебічно-віктимний – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють їх високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через своє незнання та невміння правильно оцінювати життєві ситуації; 3) провокативно-імпульсивний – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального правопорушення; 4) лабільний – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких зумовлена фактичною віддаленістю від суспільства, що призвело до втрати орієнтування у правилах безпечної поведінки.

Як ми вже зазначали, поряд із віктимною поведінкою завжди присутній ситуативно-рольовий фактор, котрий взаємопов'язаний із типом особистості

неповнолітньої жертви. Такі ситуації не завжди вписані в механізм кримінально протиправної поведінки та часто існують самостійно, мотивуючи тим самим початок сценарію кримінально протиправної поведінки. Всі ситуації, в яких неповнолітній може стати жертвою незаконного діяння, вчені поділяють на декілька видів, серед яких: 1) ситуації, в яких поведінка жертви спричиняє об'єктивну можливість учинення злочину: дії жертви, що призвели до аварійної ситуації на транспорті; всепрощення, яке дає злочинцеві змогу продовжувати злочинну діяльність; відсутність критичності, без якої шахрайство було б неможливим; 2) ситуації провокаційного характеру з негативною поведінкою жертви. У цих випадках поведінка жертви полягає в нападі, образі, приниженні, провокації, підбурюванні, загрози тощо; 3) ситуації провокаційного характеру з позитивною поведінкою жертви (наприклад, дії працівника поліції, який постраждав під час захисту третьої особи); 4) замкнуті ситуації, в яких дії жертви спрямовано на заподіяння шкоди собі самій (наприклад, заподіяння собі каліцтва з метою ухилення від військової служби, знищення власного майна тощо); 5) ситуації, в яких поведінка жертви є абсолютно нейтральною з точки зору впливу на поведінку злочинця і вчинення злочину [103, с. 90]. Тобто, виходячи із запропонованої типологізації, можна говорити про те, що моменту найвищої точки віктимності (безпосередньо злочинний акт) передує низка факторів: віктимна поведінка (яка включає в себе сукупність взаємопов'язаних дій: **суб'єктивні** – мотивація тих чи інших дій, які роблять вагомий внесок у механізм злочину, а саме: ***латентна віктимна поведінка*** (тривала позиція жертви, зумовлена небажанням співпрацювати із правоохоронними органами через страх помсти з боку злочинця, зневіра в поліції, небажання завдавати шкоду злочинцеві через родинні зв'язки з ним, матеріальну залежність тощо (Б. М. Головкін зазначає, що моментом виникнення стану латентності жертви є фактичне заподіяння злочином шкоди фізичній чи юридичній особі. Моментом припинення стану є правова легалізація постраждалої особи шляхом її

встановлення та визнання потерпілим у кримінальному провадженні [83])); ***рецидивна віктимна поведінка*** (стійка думка про те, що світ не може існувати без злочинності, небажання слідувати заходам безпеки через віру про неминучість долі тощо); ***недбала віктимна поведінка*** (зумовлена необачністю, невіглаством, зухвалістю, а також іншими психологічними особливостями неповнолітнього) та **об'єктивні** – конкретні фактори та життєві ситуації, які спричинили вчинення злочину: ***особливості особистості підлітка:*** вік, стать, зовнішні дані тощо, які роблять його випадковою жертвою, через особливі присмаки злочинця (має місце, коли умови, в яких вчинюється суспільно небезпечне діяння, не забезпечені поведінкою неповнолітнього: у денний час, у людному місці тощо); ***конкретна життєва ситуація*** (комплекс дій, які відбуваються лише в даний час та в даному місці): злочин, зумовлений непередбачуваною поведінкою злочинця (наприклад, завдання шкоди дитини батьками, які перебувають у стані алкогольного/наркотичного сп'яніння тощо); злочин, зумовлений психічними захворюваннями злочинця (спонтанні ґвалтівники, агресори тощо) [220, с. 116]. Варто звернути увагу, що не виокремлюючи в загальному сенсі окремі типи неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень, ми не можемо не приділити окрему увагу підліткам, які потерпіли від суспільно небезпечних діянь сексуального характеру. Останнє можна пояснити тим, що сексуально перверсивна поведінка кримінального правопорушника у більшості випадків провокується або зумовлюється поведінкою неповнолітньої жертви.

Дійсно, в загальному розумінні типи неповнолітніх жертв сексуальних кримінальних правопорушень різко не відрізняються інших жертв таких злочинів. Водночас типологія таких осіб є дещо звуженою за рахунок частого домінування певних особливостей, котрі провокують кримінального правопорушника на вчинення протиправного діяння. Наприклад, якщо особа прагне вчинити крадіжку або грабіж / розбій, жертва частіше за все відіграє

другорядну роль, оскільки на перший план виходять обставини, які сприяють правопорушенню (темний час доби, відсутність сторонніх осіб тощо). У випадку насильницького інцесту або будь-якого іншого суспільно небезпечного діяння сексуального характеру увага акцентується на потерпілому як на об'єкті бажання. Саме тому кримінальний правопорушник зазвичай звертає увагу на два таких аспекти: біологічні особливості жертви та поведінкові реакції. Вивчення статистики та судової практики дозволило нам підсумувати, що у більшості випадків такого роду кримінальне правопорушення вчиняється щодо малолітніх / неповнолітніх осіб, котрі мають привабливу зовнішність та пасивний тип поведінки (не прикладають надмірної кількості зусиль для захисту та попередження інцесту). Отже, враховуючи сказане, зазначимо, що ***до найбільш розповсюджених належать такі типи жертв насильницького інцесту***: 1) фізично приваблива жертва – особа, котра за своїми зовнішніми даними, віком, іншими особливостями (і навіть вадами) зовнішності відповідає сексуальним уподобанням кримінального правопорушника; 2) гендерно приваблива жертва – особа, котра відповідає уподобанням правопорушника за своєю статевою приналежністю; 3) активна жертва (зокрема і жертва-провокатор) – особа, котра своєю поведінкою (флірт, відвертий одяг тощо) «заохочує» сексуальні зазіхання кримінального правопорушника; 4) пасивна жертва – особа, кора усвідомлює вчинення відносно себе сексуального насильства та або взагалі не вчиняє дій, спрямованих на самозахист, або вчиняє їх не повною мірою; 5) жертва обставин – особа, яка потерпіла від сексуального насильства через збіг певних обставин (алкогольна агресія правопорушника, відсутність інших осіб, котрі відповідали б уподобанням правопорушника).

Жертва, потрапляючи в екстремальну ситуацію здійснення проти неї акту насильства, намагається уникнути цієї ситуації або звести до мінімуму можливі негативні наслідки. У такий момент у жертви виникає кілька варіантів поведінки для досягнення зазначеної мети. Вибір варіантів поведінки відбувається з

урахуванням як попереднього власного, так і чужого життєвого досвіду, а також на підставі власних особистісних якостей. Якщо в центральній нервовій системі людини переважають процеси гальмування, то, потрапляючи в екстремальні умови здійснення проти неї акту насильства, вона поводиться в перший момент пасивно, не починаючи практично ніяких активних дій. І навпаки, людина, у якої переважають процеси збудження, починає негайно випробовувати різні варіанти виходу із ситуації, що виникла. Час перебування в такому «мобілізованому» стані залежить від швидкості зміни нервових процесів у даної людини. Чим вищою для жертви є значимість можливої втрати, тим вищим є загальний рівень її емоційної напруги. У міру розвитку ситуації й усвідомлення жертвою неможливості уникнути насильства рівень її емоційної напруги підвищується. Якщо ж постраждала сторона є невпевненою у своїх силах протистояти насильнику, емоції ще більше підсилюються. Передбачуваний негативний результат подій, що розвиваються, ще більше підсилює збудженість жертви. У цьому випадку, як показують результати досліджень, поведінка жертви може переходити у сферу неконтрольованої з її боку й зумовлюватися тими стереотипами, що були сформовані раніше [374, с. 98]. Вивчення судової практики дозволило нам підсумувати, що більшість неповнолітніх жертв насильницького інцесту перебувала у стані крайнього стресу, у зв’язку з чим вони навіть не намагались зупинити реалізацію кримінальним правопорушником протиправного умислу. Максимальні дії були такими: жертви просили насильника зупинитись та припинити свої дії, плакали або намагались кликати на допомогу. Зустрічної агресії майже не було, що свідчить про відсутність своєчасної необхідної оборони.

Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що ***під особою жертви кримінального правопорушення*** необхідно розуміти сукупність суб’єктивних соціально та юридично значущих особливостей, котрі в поєднанні з іншими об’єктивними умовами та обставинами сприяють та/або зумовлюють

схильність людини стати жертвою суспільно небезпечного діяння, тим самим віктимізуючи її. Під структурою особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення необхідно розуміти сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників та факторів, котрі впливають на індекс ймовірності потрапляння підлітка у кримінально протиправну ситуацію, що зумовлено наявністю сприяючих умов. Ураховуючи вказане, вважаємо, що до структури особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення має входити: 1) ***демографічні ознаки*** – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями (стать, вік, сімейне становище тощо); 2) ***соціально-побутові*** – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, якими зумовлено якість виховання в родині, закладах освіти тощо. Соціально-побутові ознаки визначають загальне уявлення неповнолітнього про базові речі; 3) ***громадянсько-рольові*** – особливості людини, які формують її як громадянина країни (дотримання конституційних обов'язків); 4) ***морально-ціннісні*** **–** уявлення неповнолітнього про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та усіх, пов'язаних із цим матерій; 5) ***психолого-медичні*** – особливості, які зумовлені відхиленнями у здоров'ї дитини, що сприяє віктимізації; 6) ***кримінологічні*** – інтеракція з кримінальним правопорушником та всі пов'язані з цим об'єктивні та суб'єктивні фактори віктимізації. Запропонована структура зумовлює відповідну типологію неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень.

До типів неповнолітніх жертв кримінального правопорушення можна віднести: 1) всебічно-віктимний – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють її високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через своє незнання та невміння правильно оцінювати життєві ситуації; 3) провокативно-імпульсивний – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального

правопорушення; 4) лабільний – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких зумовлена фактичною віддаленістю від суспільства, що призвело до втрати орієнтування у правилах безпечної поведінки.

2.3. Характеристика детермінант віктимної поведінки неповнолітніх осіб

Віктимна поведінка здебільшого завжди є наслідком неправильного уявлення людини, зокрема і неповнолітньої, про норми та комунікативні особливості взаємодії з оточуючими людьми, відсутність знань про основи власної безпеки та невміння підбирати правильні емоції для реагування на зовнішні подразники. Звичайно, інколи поведінка жертви зумовлена об'єктивними чинниками, котрі примушують її вчиняти певним чином. Отже, очевидним є те, що задля будування правильного та ефективного алгоритму запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб насамперед необхідно встановити її детермінанти. З огляду на зазначене вважаємо за доцільне зупинитись на цьому питанні більш детально.

Відтак аналіз причин у відхиленнях у поведінці особистості, а також розладів поведінки впродовж багатьох десятиліть залишаються актуальними для вітчизняних та зарубіжних дослідників у різних сферах наукового знання: загальній, соціальній та віковій психології, психіатрії, педагогіці, соціології, юриспруденції. Можна виокремити декілька основних теоретичних підходів до пояснення причин девіантної поведінки у психології. Так, відповідно до психоаналітичного підходу девіантна поведінка особистості виявляється тоді, коли психологічний захист, спрямований на зменшення напруги внаслідок неефективної взаємодії трьох підструктур особистості Ід, Его і Супер-Его, є

недостатнім для повноцінного функціонування особистості (З. Фрейд). Причинами девіантної поведінки, на думку А. Адлера, є недостатня або викривлена компенсація почуття неповноцінності, а за К. Хорні – почуття тривоги, що призводить до неврозів. Е. Фром пояснює девіантну поведінку особистості через певні психологічні механізми (конформізм, руйнівна поведінка та ін.), за допомогою яких людина вирішує суперечності між прагненням ствердити себе як індивідуальність і прагненням бути включеною до людської спільноти. В. Франкл, представник екзистенційно-гуманістичного напряму, вбачає причину девіантної поведінки в «екзистенційному вакуумі», тобто стані духовної пустки, відсутності чи втрати сенсу життя. Когнітивно-поведінковий підхід (А. Бек) пояснює причини девіантної поведінки через когнітивні викривлення, когнітивні стереотипи, що впливають на виникнення негативних емоцій, які своєю чергою мають вплив на зміну поведінки, яка може стати девіантною [376, с. 68]. В загальному розумінні *девіантна поведінка – це будь-яка поведінка, що відхиляється від норми, набуваючи рис, які можуть зробити з людини деструкта, котрий, інтегруючись в суспільні відносини, буде їх руйнувати шляхом або сприяння суспільно небезпечному впливу, або реалізуючи його*. Таким чином, девіантна поведінка притаманна як кримінальному правопорушнику, так і його жертві, різниця полягає лише в когнітивному наповненні такої поведінки. Тобто якщо людина не сприймає конституційні приписи та кримінальний закон як обов’язкові для виконання, не має правової освіти та допускає у свідомості посягання на права та свободи, матеріальні цінності тощо людей, на державу та ін., така людина вчинятиме кримінальні правопорушення. Якщо особа не має навичок безпечної поведінки, не може надавати об’єктивну оцінку ситуаціям, які з нею відбуваються та не наділена комунікативними здібностями, вона скоріше за все буде жертвою протиправного діяння. Отже, нам більш близькою є позиція А. Бека, котра зводиться до того, що причина девіантної поведінки полягає в когнітивних викривленнях. У цьому

контексті необхідно акцентувати увагу на тому, що девіантна поведінка починає формуватися ще в ранньому дитинстві, а тому притаманна і неповнолітнім особам.

Поняття детермінації – це сукупність чинників, що викликають, провокують, посилюють чи підтримують відхильну поведінку. Загалом, відповідно до цих підходів, можна виокремити такі групи, що детермінують девіантну поведінку особистості: соціальні – визначаються несприятливими соціальними, економічними, політичними та ін. умовами існування суспільства; соціально-психологічні – пов'язані з несприятливими особливостями взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, з негативним впливом останнього на розвиток особистості; педагогічні – виявляються в недоліках сімейного та шкільного виховання; індивідуально-психологічні – пов'язані з наявністю певних характеристик індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації. До соціальних детермінант девіацій у поведінці особистості належать культ насильства, що ствердився в сучасному мистецтві, лібералізація статевої моралі. Тут особливу роль відіграють засоби масової комунікації, які демонструють багато фільмів, пісень тощо зі сценами насильства та аморальної поведінки, негативно впливаючи на духовний світ особистості [376, с. 68]. Таким чином, детермінантами в загальному сенсі є всі зовнішні та внутрішні чинники, котрі зумовлюють та/або формують віктимну поведінку. І навіть, якщо така віктимна поведінка не є сталою.

Згідно з теорією соціального вчення А. Бандури, через детермінанти створюються моделі девіантної поведінки, які є своєрідним зразком для копіювання такої поведінки широкими верствами населення. Необхідно також зважити на несприятливу екологічну ситуацію. Адже, як показують результати досліджень, екологічні чинники здатні провокувати агресивну поведінку, вони позначаються на генетичному коді, спричинюючи, зокрема, спадкову (генетичну обтяженість) щодо адиктивної поведінки, погіршення стану фізичного і

психічного здоров'я, збільшення кількості осіб, схильних до депресії, нав'язливих страхів тощо. Серед соціально-психологічних детермінант девіантної поведінки особистості слід насамперед вказати на особливості взаємодії такої особистості із сім'єю і, зокрема, на досвід спілкування з батьками в дитинстві. Загалом сім'я порівняно з іншими соціальними інститутами має такі особливості, що позначаються на успішності соціалізації дитини: наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї, сім'я фактично є суспільством у мініатюрі, з якого формується вся соціальна взаємодія; включеність дитини в сім'ю від дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про гарне і погане, про добро і зло, коли дитина є найсприйнятливішою до виховних впливів; фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, що здійснює передачу від покоління до покоління генетичного коду, певних соціальних цінностей, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї; безперервність і тривалість, постійний контакт людей різної статі, віку, життєвого досвіду призводять до інтеріоризації дітьми норм і зразків поведінки, насамперед – батьків, і тільки потім інших людей поза сім'єю [376, с. 69]. Ми підтримуємо позицію вченого, оскільки фактично детермінанти та фонові явища формують спосіб реалізації девіантної поведінки, наприклад, якщо дитину втягують у зайняття кримінально протиправною діяльністю, то з високою ймовірністю можна стверджувати, що в майбутньому вона продовжить цим займатись добровільно та самостійно. На противагу, якщо дівчинка в дитинстві спостерігає за випадками домашнього насильства щодо її матері, аналогічну поведінку свого чоловіка в дорослому віці вона також буде сприймати як нормальну та прийнятну.

Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї на основі любові та симпатії створює сприятливу основу для опрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне зараження тощо; водночас забарвленість

емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і навколишнім світом. Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути і позитивними, коли дитині навіюється, що вона є гарною, доброю, розумною, і негативними, коли дитині навіюється, що вона погана, зла, дурна тощо. У результаті дитина або погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти нього. Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи понизити її самооцінку, змінити її власний образ. Це відбувається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів. Якщо ці цілі та плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. А якщо ні, то невдача призводить до втрати самоповаги, непевності, тривожності тощо. Отже, до соціальних чинників девіацій у поведінці особистості належать культ насильства, що ствердився в сучасному мистецтві, лібералізація статевої моралі. Тут особливу роль у відіграють засоби масової комунікації, що демонструють багато фільмів, пісень і под. зі сценами насильства та аморальної поведінки, негативно впливаючи на духовний світ особистості. До соціально-психологічних чинників девіантної поведінки особистості насамперед належать особливості взаємодії особистості із сім'єю і, зокрема, досвід спілкування з батьками в дитинстві [376, с. 69]. Отже, формування девіантної поведінки спочатку відбувається за рахунок прищеплення дитині неправильних, деструктивних уявлень про оточуюче середовище, тобто можна сказати, що першопочаткова детермінанта – соціальна, зумовлена взаємовідносинами між членами родини та сприйняття певних поведінкових шаблонів. На цьому етапі ще дуже важко спрогнозувати якою саме буде ця поведінка кримінально протиправною або

віктимною, оскільки навіть агресія може бути спрямована на насильство або на провокацію насильства.

Серед основних чинників, що впливають на формування віктимності та віктимної поведінки, можна виділити: фізіологічні особливості особистості, соціальні, психологічні детермінанти, які є значущими для генезису злочину. Також важливе значення мають так звані «фонові» явища, які опосередковано генерують віктимність. Соціально-демографічні характеристики (стать, вік, рід занять, місце проживання), вчинення правопорушень і злочинів у минулому, особливості взаємовідносин між жертвою та злочинцем, роль потерпілого у створенні криміногенної ситуації, а також низка інших факторів відіграють важливу роль у визначенні міри віктимності і способів впливу на неї. Так, одним з основних факторів віктимності неповнолітніх є їх вік. Ця вікова віктимність у свою чергу зумовлена такими чинниками, як незавершеністю формування особи в біологічному плані, а виходячи з цього − неможливістю дати опір злочинним посяганням, а також незавершеністю формування особистості у соціальному плані і слідом нездатністю адекватно оцінювати обстановку, що веде до більшої вірогідності потрапити в криміногенну ситуацію як жертва злочину. Також останнім часом у групу потенційних жертв потрапили і самотні люди похилого віку, які мають житло, певні цінності, антикваріат, що робить їх об’єктом уваги злочинців. Незахищеність цих людей, слабкий стан здоров’я, самотність – усе це привертає до них увагу злочинців [69, с. 103]. Фонові явища включені в детермінаційний комплекс віктимної поведінки і дуже часто роблять з дитини випадкову жертву, тобто – заручника обставин. Прикладом може стати ситуація, в якій щодо неповнолітнього було вчинено кримінальне правопорушення у зв’язку з його національністю, або сексуальне насильство, оскільки саме його зовнішні особливості підпадають під вподобання кримінального правопорушника.

Істотне значення мають гендерні особливості, які впливають на формування віктимності та віктимної поведінки. Як приклад можна навести специфічний характер віктимності жінок, яка детермінується статевою належністю. Стать відіграє одну із самостійних та головних ролей у виборі жінки як об'єкта посягання та повинна розглядатися як криміногенний та віктимогенний фактор, що визначає характер злочинних дій та можливі наслідки. Як вважають деякі дослідники, сама стать людини може виступати фактором ризику та актуалізувати модель протиправної поведінки, оскільки є дуже сильною домінантою у виборі конкретного типу дій протиправного характеру. Суттєво впливає на віктимність соціальний статус особи, його становище в суспільстві. Залежно від різних рольових функцій коливається ймовірність стати об'єктом злочинного посягання (наприклад, ризик потерпіти від протиправних дій порушників суспільного порядку у працівника правоохоронних є вищою, ніж у співробітника бібліотеки, що випливає з їхнього різного соціального стану). Сьогодні можна говорити про так звану професійну віктимність – схильність особи ставати жертвою злочинного посягання завдяки виконуванню різних соціальних функцій та професійної діяльності. Тут віктимність має об'єктивний характер і залежить не від особистих властивостей людини, а від її соціальних ролей, статусу, які роблять її найбільш уразливим для злочинних дій [69, с. 103]. Це стосується і підвищеної віктимності неповнолітніх осіб жіночої статі. Певна лабільність нервової системи, фізична слабкість та емоційна збудливість робить з дівчинки жертву. Становлення віктимної поведінки може розпочинатись також зі школи, наприклад, під час спроб булінгу та цькування (котрі, на перший погляд, можуть виглядати як звичайне спілкування дітей).

Жертва може своїм способом життя сприяти вчиненню злочину, свідомо чи несвідомо створювати умови для вчинення злочинних дій проти себе. Однак говорити про поведінку зазначених категорій осіб як прояв віктимності було б не зовсім правильно. Необхідно визначити межі віктимності. Вживання цього

терміна є доречним у випадках, коли людина свідомо поводиться так, що сприяє, а іноді і провокує вчинення стосовно себе суспільно небезпечних дій. Одним з важливих чинників, що впливають на віктимну поведінку, є особливості соціалізації особистості. Практично процес соціалізації збігається з процесом набуття особистістю такої властивості, як віктимність. Оскільки соціалізація починається з сім'ї, то величезне значення мають умови виховання дитини. Ризик віктимізації залежить також від ряду індивідуальних факторів соціалізації майбутньої жертви в дитинстві, а також індивідуальних психологічних факторів. Так, дослідження доводять, що виховання дітей за допомогою агресивних методів і засобів, застосування до них тілесних покарань ведуть, як правило, до проекції насильства з боку дітей у більш зрілому віці. Вивчення багатьох кар'єр насильницьких злочинців свідчить, що більшість з них ставали жертвами злочинних посягань з боку членів сімей або найближчого соціального оточення ще в ранньому дитинстві. Коли діти змалку засвоюють, що найкращим засобом домогтися чогось у житті є примушення, вони починають поводитись таким же чином у дорослому віці. Людина, яка засвоїла виключно насильницький стереотип спілкування і поведінки, виявляється практично не здібною до нормальної соціалізації [69, с. 103]. Таким чином, можна встановити чітку кореляцію між взаємовідносинами, котрі будуються в родині, та їх перенесенням на модель поведінки та комунікацій із соціумом.

Можна сказати, що віктимна поведінка людини іноді ґрунтується на визначених типах акцентуації характеру. Під акцентованою особистістю розуміють крайній варіант норми, індивіда зі «слабкими місцями» у психіці. Акцентуації характеру – це посилення окремих рис характеру до такої межі, коли адаптаційні можливості суб'єкта значно знижуються в ситуації із сильним емоціогенним напруженням. За наявності «сприятливих» умов певні типи темпераменту прямо чи непрямо сприяють виникненню і розвитку міжособистісного конфлікту жертви і злочинця. Однак, як зазначають деякі

фахівці, адекватність форм поведінки людини залежить від поєднання темпераменту і соціального середовища, в якому він перебуває. Одна й та ж схильність може бути як вкрай корисною, так і вкрай шкідливою залежно від різних умов. До психічних девіацій віктимологічного характеру можна також віднести певні розлади психічної діяльності, які ускладнюють адаптивні можливості людини до соціальних умов, а в окремних випадках можуть мати патологічний характер [69, с. 103]. Цікавим аспектом також є те, що віктимна поведінка фактично також може стати детермінантом кримінально протиправної в майбутньому. Частими є випадки, коли дитина, яка піддавалась насильству в дитинстві, в дорослому віці через зміни у психіці, прагнення помсти починає вчиняти кримінальні правопорушення з метою самоствердження або самореабілітації.

Економічні чинники є суттєво значущими для формування віктимності жертв корисливих та корисливо-насильницьких злочинів. Зубожіння значної частини населення, неможливість задоволення елементарних побутових потреб роблять людей більш уразливими, беззахисними перед злочинними посяганнями. Якщо у свідомості людини домінують такі властивості, як жадібність, користолюбство, бажання отримати легкий прибуток будь-яким способом, то такі особистості легко стають жертвами злодіїв, шахраїв, грабіжників, розбійних нападів. Маргінальність і низький рівень життя є супутниками віктимності та віктимної поведінки. З розвитком соціального прогресу, зміною якісних характеристик злочинності відбувається і модифікування віктимності, про що свідчить поява нових категорій жертв злочинних посягань. У зв’язку з розширенням інформаційного простору одним із потужних чинників формування віктимної поведінки є засоби масової інформації. На превеликий жаль, у ЗМІ, особливо на телебаченні, Інтернеті в наш час спостерігається пропаганда культу сили, вирішення будь-якого конфлікту шляхом насильства, знецінювання людського життя, аморальність, безкарність, відсутність толерантності, що

негативно впливає на людину, особливо з несформованою мінливою психікою (насамперед, це стосується дітей і неповнолітніх), які нерідко проєктують побачене на екранах у реальне життя. Не менш значущими факторами, що детермінують віктимну поведінку, є пияцтво, наркотизм, міграція, урбанізація населення та ін. [69, с. 104]. Урбанізація – достатньо несприятливий з кримінологічної точки зору чинник, котрий значно збільшує кількість кримінальних правопорушень, особливо – корисливого типу. Що стосується неповнолітніх осіб, то на останніх урбанізація також може впливати негативним чином, оскільки комплекс морально-етичних якостей та уявлень про життя в сільській місцевості та у місті можуть не співпадати, що сприятиме їх віктимізації.

Стан алкогольного та наркотичного сп’яніння роблять людину, з одного боку, більш уразливою для злочинного посягання, а з іншого – сприяють зростанню в неї агресії, нерівноваги, суттєво знижують контроль над собою, що у свою чергу може провокувати неправомірні дії стосовно неї інших осіб. За численними дослідженнями тяжкі насильницькі злочини проти життя та здоров’я особи майже у половини випадків вчиняються, коли людина перебувала саме в такому стані. Останнім часом дуже актуальними в усьому світі є проблеми, пов’язані з міграцією населення. Соціальною групою з підвищеним ступенем віктимності є самі мігранти, перш за все незаконні. В суспільстві формується їх негативний образ, нерідко вони стають об’єктами помсти, неправомірних дій як з боку правоохоронних органів, так і інших осіб. Має місце поширення ідей ксенофобії, які активно підтримуються окремими політичними рухами, що призводить до расової нетерпимості, зниження толерантності, зростання насильства і так званих «злочинів ненависті». Також одним із чинників віктимності є таке явище, як урбанізація. Великі міста притягують значну кількість населення, зокрема кримінально активного, створюються нові соціальні групи, нові зразки культури та субкультури, що також може сприяти підвищенню

рівня віктимізації суспільства [69, с. 104]. Отже, ***детермінаційний комплекс віктимної поведінки неповнолітніх осіб складається з таких елементів, як***: 1) *суб'єктивний фактор ризику* – причинно-наслідковий зв'язок між когнітивними стереотипами та їх потенційним впливом на обрання способу реагування на кримінально протиправну поведінку суб'єкта правопорушення; 2) *умовно-ситуативні корелянти* – явища та процеси об'єктивної реальності, котрі опосередковано або напряму впливають на поведінку особи; 3) *мотиваційний механізм* – поведінкові особливості кримінального правопорушника, котрі впливають на обрання способу реагування. Пропонуємо розглянути вказані елементи більш детально.

Суб'єктивний фактор ризику. Когнітивні упередження – поняття когнітивної психології, які означають систематичні відхилення у сприйнятті й мисленні, виникають на основі дисфункціональних переконань, упроваджених у когнітивні схеми, і легко виявляються при аналізі автоматичних думок. Люди схильні створювати власну «суб'єктивну соціальну реальність», залежну від їх сприйняття, і ця реальність може приймати рішення щодо поведінки в соціумі. Таким чином, когнітивні спотворення можуть призводити до неточності суджень, нелогічних інтерпретацій або до ірраціональності в поведінці. Деякі когнітивні упередження є результатом обмежень людських можливостей щодо обробки даних (обмежена раціональність). Одним із найважливіших бар'єрів для вирішення проблем є фіксація, тенденція «чіплятись» за хибні рішення чи бути сліпим до альтернатив. Зазвичай це відбувається, коли ми накладаємо на наше мислення непотрібні обмеження. Основна властивість обмеженого мислення –це функціональна фіксованість, нездатність бачити нове застосування (нові функції) для вже знайомих об'єктів чи речей, що використовувались певним чином. Функціональна фіксованість – це лише один із психічних блоків, що заважають інсайту. Ось приклад іншого бар'єру: на грошову банкноту кладуть невелику купку речей, що повністю поміщаються на ній. Як можна прибрати банкноту, не

зрушивши речі й не торкаючись до них? Хороше рішення – висмикнути банкноту з одного краю. Але якщо ми потягнемо її з двох протилежних кінців, розірвавши навпіл, залишити речі нерухомими буде набагато легше. Багато хто не бачить цього рішення, тому що їх вчать не псувати гроші. Зверніть увагу на вплив того, як ми поміщаємо щось у певну категорію, у даному випадку – «цінних речей» (які не можна псувати) [398]. Таким чином, неповнолітня особа, яка має когнітивні упередження або стереотипи, може неправильно сприймати ситуацію, в якій вона опинились. При цьому дитина може сприймати як кримінально протиправну нормальну ситуацію і навпаки, що ускладнює процес створення алгоритму самозахисту та призводить до віктимізації.

Існує декілька різних класифікацій когнітивних упереджень, наприклад: упередження, пов’язані з поведінкою та прийняттям рішення; упередження пов’язані з можливостями та стереотипами. За допомогою стереотипів наше мислення рятується від надлишків інформації, заважаючи нам правильно оцінювати нову інформацію. Стереотип допомагає швидко спрацювати, оформлювати в певні категорії та еталони соціальне оточення людини, легше його розуміти та прогнозувати поведінку. Але більшість стереотипів формується буденною свідомістю, тому вони часто бувають помилковими. Перевірити істинність чи хибність стереотипу можливо лише в процесі аналізу конкретної ситуації. Поняття когнітивного викривлення було запропоноване Д. Конеманом і А. Тверскі, які вивчали особливості прийняття людиною рішень у ситуації невизначеності. Вони дійшли висновку, що помилкові рішення ґрунтуються «еврістичній репрезентативності». Тобто вибір здається нам правильним, оскільки він репрезентативно відображає відому нам інформацію, репрезентативність евристичних рішень визначається як схильність до оцінки частоти або імовірності події, якщо вона нагадує типовий випадок. Ці автори дійшли висновку, що формулювання проблеми або її фрейм впливає на рішення. Чим ширше фреймінг або постановка завдання, тим кращим буде прийняте

рішення. Але дуже часто люди звужують проблеми, доки не з'являється єдина очевидна відповідь. Проте для розв'язання ми встановлюємо настільки вузькі обмеження, що відповідно збільшуємо ризик неправильного вибору. Також до когнітивних викривлень належить проблема спрощеного мислення за типом «все або нічого». Таке поляризоване мислення класифікує оточуючий нас світ як абсолютно правильний або неправильний, поганий чи хороший, справедливий чи несправедливий [398]. Отже, неповнолітній з когнітивними упередженнями (навіть елементарними, які полягають в ірраціональності окремих рішень) частіше за інших стає хронічною жертвою, оскільки такій особі притаманна прецедентна поведінка, що ґрунтується на наявних стереотипах мислення.

Наступне відоме когнітивне упередження – це «ефект контролю». Часом у людини створюється відчуття, що вона може впливати на процеси, які ніяк від неї не залежать. Наприклад, лотерейний квиток, вибраний своєю рукою, повинен принести вдачу, на відміну від того, який дасть продавець. Люди схильні переоцінювати свій вплив на події, в благополучному результаті яких вони зацікавлені. Когнітивне упередження, яке описує надзвичайну схильність людей при прийнятті рішень надто сильно покладатися на перший запропонований шматок інформації, «якір», називають «якоруванням». У процесі прийняття рішень «якорування» відбувається, коли людина використовує початкову інформацію для прийняття наступних рішень. Після встановлення «якора» інші рішення приймаються, відштовхуючись від нього, і виникає упередження в частині інтерпретації іншої інформації з урахуванням «якора» [398]. Варто зазначити, що ефект контролю здебільшого притаманний дорослим жертвам та рідко трапляється в неповнолітніх осіб. Однак на етапі дорослішання, або так званого пубертатного періоду, підліток може робити спроби самостійно контролювати своє життя, що може призвести до хибного уявлення про морально-ціннісні орієнтири та закласти початок девіантності, зумовленої когнітивними стереотипами.

Умовно-ситуативні корелянти. У межах цієї позиції доцільно говорити про віктимогенну ситуацію, яка є синтезом обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру. Вона об'єктивна, оскільки є сукупністю реально існуючих зовнішніх умов, у які потрапляють і в яких діють злочинець і жертва, а також суб'єктивна, оскільки винний та жертва вкладають в її оцінку свій суб'єктивний зміст, виходячи зі своїх особистісних характеристик та особливостей. Віктимна поведінка жертви, яка викликає в іншого учасника конфлікту рішучість здійснити злочинні дії, є реакцією останнього на попередню поведінку жертви. В деякому сенсі віктимогенна ситуація являє собою концентрацію віктимної поведінки потерпілого або яскраве її виявлення. Жертва може вступити в конкретну життєву ситуацію на будь-якому її етапі – від початку формування особистості злочинця до моменту вчинення злочину. І в цьому випадку поведінка злочинця буде наслідком взаємодії його особи із ситуацією, що склалася, в якій, як уже зазначалося, потерпілий відіграє неабияку роль. Жертва стає начебто «співучасником» винного в тому значенні, що вони обидва втягнені в злочинний процес і кожний відіграє в ньому свою визначену роль. Саме від характеру тієї чи іншої поведінки постраждалого іноді, як показує вивчення кримінальних справ, від її нюансу залежить становлення і розвиток та результат усієї конкретної життєвої ситуації [69, с. 105]. Отже, віктимогенна ситуація фактично залежить від попередньої поведінки жертви, ймовірніше не має специфічних супроводжуючих факторів та може корегуватись залежно від реагування на неї потерпілого. Умовно кажучи, віктимогенна ситуація здебільшого не провокується та не зумовлюється жертвою, однак корелюється з її реакцією на суспільно небезпечні дії.

У механізмі індивідуальної злочинної поведінки віктимогенна ситуація відіграє роль привиду, починаючи від формування умислу до розв'язання останнього епізоду конфлікту. Як правило, на думку деяких учених, самостійного детермінуючого значення ситуація не має, оскільки ще задовго до вчинення

злочину між винним і потерпілим існував продовжуваний конфлікт. У зв'язку з цим обставини конкретної життєвої ситуації слід розглядати як активізуючий чинник, свого роду «детонатор», акумульований роками негативний емоційний психологічний потенціал як злочинця, так і нерідко потерпілого. У межах зазначених ситуацій залежно від ролі поведінки потерпілого в їхньому формуванні можна у свою чергу виділити такі види віктимогенних ситуацій: а) ситуація, заздалегідь ініційована злочинцем. Зловмисник створює ситуацію, в якій використовує віктимні якості жертви для здійснення злочинного наміру; б) ситуація, де і для злочинця, і для жертви характерна наявність наміру (частіше за все тут відбувається так звана «інверсія ролей», коли в кожному з учасників «поєднуються» потенційний злочинець і потенційна жертва; обидва мають тотожні психологічні особливості та поведінкові характеристики, і тільки випадок вирішує, хто стане потерпілим, а хто особою, яка вчинила злочин. Така ситуація може виникати внаслідок сварки, викликаної взаємними образами, часто якимись силовими діями (наприклад, у бійці). У подібних ситуаціях вчинення злочину нерідко передує ціла низка конфліктних епізодів, у ході яких застосовується фізичне насильство. Для ситуацій цього виду часто характерне те, що застосування фізичної сили не є для учасників ситуації незвичайною і екстраординарною подією [69, с. 105]. Отже, віктимогенна ситуація залежить здебільшого від чинників об'єктивної реальності, які могли бути сприйняті потерпілим як суспільно небезпечні. При цьому така ситуація опосередковано впливає на поведінку підлітка та на обрання ним способу реагування. Насильницькі дії – звичний для обох спосіб вирішення суперечностей, що виникають між ними. Накопичення взаємних образ і «досвід» застосування насильства одним до одного відіграють основну криміногенну роль. Нерідко передісторія ситуації є ланцюгом конфліктів з одностороннім спричиненням фізичної шкоди. Суб'єктом насильницьких дій у минулому був або тільки сам злочинець, або, навпаки, тільки жертва. Як досвід застосування насильства, так і

досвід перебування його жертвою формує готовність до подальшого загострення стосунків; в) ситуація, ненавмисно створювана злочинцем і жертвою або ж одним з них (наприклад, реакція на справедливе зауваження і, як результат, нанесення тілесних ушкоджень або вчинення хуліганських дій); г) ситуація, що виникає внаслідок аморальних дій жертви (так, значна кількість умисних убивств і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень відбувається на ґрунті ревнощів, що викликається поведінкою одного з подружжя (коханців); д) ситуація, що виникає внаслідок непередбачуваної, легковажної поведінки потерпілого (зав'язування довірливих стосунків з незнайомими людьми, запрошення їх до себе, спільне розпиття спиртних напоїв нерідко призводить до вчинення злочинного посягання стосовно жертв) [69, с. 105]. У цьому разі каталізуючим механізм кримінально протиправної поведінки кримінального правопорушника можуть стати ***психологічні чинники*** неповнолітньої особи (*характер, темперамент, розлади психічної діяльності тощо*). Отже, мова йде про випадки, коли емоційне напруження людини стає більш сильним, ніж його адаптаційні можливості. Прикладом може бути ситуація, в якій неповнолітній не може адекватно реагувати на конфліктну ситуацію, у зв'язку з чим своєю поведінкою провокує вчинення насильства відносно себе. Це стосується і таких факторів, як особливості характеру особи, його темперамент та певні психічні розлади, які часто стають основними детермінантами насильницьких кримінальних правопорушень, оскільки людина через певні індивідуальні особливості не може контролювати власні реакції на певні (часто – банальні, спочатку не кримінально-протиправні) ситуації та провокує опонента на вчинення відносно себе кримінального правопорушення, і навіть з метою необхідної оборони.

Мотиваційний механізм. У цьому контексті мова йде передусім про феномен «вини жертви». У процесі дослідження внеску жертви у вчинення злочину за допомогою аналізу взаємозв'язків і взаємозалежностей між злочинцем, жертвою і ситуацією вчинення злочину багато віктимологів

виділяють поняття «вина жертви». Досліджуючи її віктимологічний аспект, В. О. Туляков визначив три форми прояву вини потерпілого, що суттєво деталізує розуміння зазначеного поняття і ролі вини жертви в механізмі злочину. Так, у першій формі має місце комплекс соціально-психологічних субстанціональних і функціональних змін, що сприяють перетворенню особи в жертву злочину (емоції, мотиви, психічне ставлення до вчиненого діяння і його наслідків). Друга форма передбачає оціночну сторону віктимної активності з точки зору її відповідності пануючим у суспільстві соціальним нормам та цінностям і самосвідомості індивіда. Винуватість жертви визначається залежно від ідентифікації особи у ролі жертви злочину як з боку суспільства, так і з боку самої жертви. Третя форма прояву вини потерпілого найтісніше пов'язана з процесом віктимізації і повністю відповідає традиційному віктимологічному уявленню про роль потерпілого в механізмі злочинного посягання. Мова йде про негативну поведінку потерпілого, яка сприяє вчиненню злочину. Зазначена форма «вини жертви» характеризує вчинки і поведінку потерпілого, причинно пов'язані з учиненням щодо нього злочину, які об'єктивно заподіяли шкоду суспільству при наявності в них елементів, що сприяли зародженню злочинного наміру в іншої особи або його реалізації [365, с. 126–128]. Вина жертви – це майже завжди наслідок впливу соціальних чинників на етап дорослішання дитини. Умови, в яких соціалізується дитина, зумовлюють її майбутню поведінку. Процес соціалізації розпочинається в родині, а тому жертвами суспільно небезпечних діянь часто стають діти, котрі виховуються в неповних родинах (у зв'язку з відсутністю можливості матері чи батька повноцінно виховувати підлітка через відсутність часу), а також у неблагонадійних родинах, в яких батьки ведуть аморальний спосіб життя (мають шкідливі звички, займаються кримінально-протиправною діяльністю, вчиняють акти домашнього насильства як стосовно один до одного, так і щодо дитини тощо). Саме в таких умовах виховуються майбутні провокаційні жертви – особи, які зумовлюють вчинення кримінального

правопорушення відносно себе поведінкою, яка злочинцем сприймається як недопустима, образлива або агресивно-зухвала. Отже, можна сказати, що всі соціальні чинники віктимізації неповнолітніх формують у процесі виховання, ґрунтуючись на його умовах: незадовільний матеріальний стан може робити дитину беззахисною перед кримінальним правопорушником, котрий мотивує свою жертву реалізацією її мрій (іграшки, солодощі, одяг тощо); брак батьківської любові, ніжності та захисту може сформувати у свідомості неповнолітнього допущення відносно себе сексуально недопустимої поведінки як однієї з можливостей задовольнити свою потребу в увазі тощо.

Водночас однозначно не можна сказати, які дії потерпілого здатні спровокувати вчинення злочину. Для одних злочинців активні дії потерпілого сприяють виникненню страху, що може спричинити відмову від злочинного задуму. Ті ж самі дії можуть привести іншого злочинця у стан афекту, який викликає сильні психомоторні реакції, небажані навіть для суб'єкта, оскільки згодом він може глибоко покаятися у вчиненому. За даними окремих досліджень, злочинці саме даного типу у більшості випадків (до 87%) звинувачують у вчиненому потерпілу сторону. І навпаки, бездіяльність потерпілого в одних випадках сприяє вчиненню відносно них злочинів, а інших – запобігає цьому. Потерпілому необхідно враховувати всі обставини конкретної ситуації та на рівні інтуїції обирати оптимальний план дій [187, с. 18]. Усі обставини віктимного характеру мають значення для організації віктимологічної профілактики. Особа і поведінка потерпілого від злочину мають не тільки кримінологічне значення, а й кримінально-правове, адже враховуються при розв'язанні питань кваліфікації злочинів і призначення покарання винному. За соціальною, моральною і правовою характеристикою поведінка потерпілих може бути поділена на: 1) побутову, наприклад, виконання потерпілим свого службового чи громадського обов'язку, дії з охорони громадського порядку; 2) нейтральну, що не заслуговує ні позитивної, ні негативної оцінки; 3) аморальну, що порушує

правопорядок, хоча й незлочинна; 4) злочинну. У першому випадку кримінальна відповідальність особи, яка і завдала потерпілому шкоди, як правило, посилюється; у трьох останніх – пом'якшується аж до повної відмови від визнання завдання шкоди «потерпілому» злочином. В останньому випадку постає питання про кримінальну відповідальність самого «потерпілого [175, с. 54]. Отже, вина жертви на сьогодні є достатньо впливовим чинником, котрий мотивує кримінально протиправну активність кримінального правопорушника. За такої умови не має значення, чи є така вина активною, чи полягає в повній бездіяльності особи, на яку спрямовано суспільно небезпечний умисел суб'єкта.

Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що в загальному розумінні *девіантна поведінка – це будь-яка поведінка, яка відхиляється від норми, набуваючи рис, що можуть зробити з людини деструкта, котрий, інтегруючись у суспільні відносини, буде їх руйнувати шляхом або сприяння суспільно небезпечному впливу, або реалізуючи його*. Девіантна поведінка притаманна як кримінальному правопорушнику, так і його жертві, різниця полягає лише в когнітивному наповненні такої поведінки. Тобто якщо людина не сприймає конституційні приписи та кримінальний закон як обов'язкові для виконання, не має правової освіти та допускає у свідомості посягання на права та свободи, матеріальні цінності тощо людей, на державу та ін., така людина вчинятиме кримінальні правопорушення. Якщо особа не має навичок безпечної поведінки, не може надавати об'єктивну оцінки ситуаціям, що з нею відбуваються, та не наділена комунікативними здібностями, вона скоріше за все буде жертвою протиправного діяння.

Детермінаційний комплекс віктимної поведінки неповнолітніх осіб складається з таких елементів, як: 1) *суб'єктивний фактор ризику* – причинно-наслідковий зв'язок між когнітивними стереотипами та їх потенційним впливом на обрання способу реагування на кримінально протиправну поведінку суб'єкта правопорушення; 2) *умовно-ситуативні*

корелянти – явища та процеси об'єктивної реальності, котрі опосередковано або напряму впливають на поведінку особи; 3) *мотиваційний механізм* – поведінкові особливості кримінального правопорушника, котрі впливають на обрання способу реагування.

Висновки до 2 розділу

1. Неповнолітній як об'єкт віктимізації має такі специфічні риси, як: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе з іншими, частково відсутність можливостей повноцінної конкурентоспроможності; 2) відкладена сепарація – прагнення усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої банальні потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; «відкладене» світосприйняття.

На сьогодні кримінальне законодавство в частині кримінальної відповідальності за правопорушення щодо неповнолітніх осіб піддається регулярному перегляду та вдосконаленню (прикладом є ст. 156-1 КК України, яка внесена у 2021 році і передбачає кримінальну відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей). Водночас достатньо великий показник кримінальної активності щодо дітей свідчить про неефективність наявних санкцій. Найбільш поширеними залишаються кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я, проти статевої свободи та статевої недоторканості,

кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності та кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення. Значна частка кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб – тяжкі та особливо тяжкі (у 2017 році – 28,3% від загальної кількості, у 2018 – 28,2%, у 2019 – 27,5%, у 2020 році – 28,7%, у 2021 році тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення, вчинені щодо неповнолітніх осіб, склали 28,6% від загальної кількості, у 2022 – 31,2%).

Вивчення судових рішень та статистичної звітності, оприлюдненої з 24 лютого 2022 року, дозволяє виокремити *специфічні риси військового статевого насильства, які мають бути враховані під час обрання заходів запобігання таким кримінальним правопорушенням*: 1) такі суспільно небезпечні діяння мають нетиповий механізм кримінально протиправної поведінки, зумовлений фактичною відсутністю ролі жертви та часто рефлекторним порушенням законів та звичаїв війни правопорушником; 2) статеве насильство часто використовується кримінальним правопорушником як знаряддя, необхідне для досягнення більш глобальної мети, якою здебільшого є геноцид українського народу; 3) більшість статевих кримінальних правопорушень вчиняється військовослужбовцями держави-агресора у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння (в кожному третьому вироку, розміщеному в Єдиному державному реєстрі судових рішень, є вказівка на специфічний стан, у якому перебував військовослужбовець під час вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 438 Кримінального кодексу України), що свідчить про наявність додаткових кримінально-правових ознак, які мають бути враховані під час обрання заходів запобігання; 4) часто у випадках такого насильства військовослужбовець не звертає увагу на стать, вік та зовнішність особи, зокрема у низці випадків обрання для статевого кримінального правопорушення особи

своєї статі зумовлене прагненням додаткового приниження та нівелювання гендерної ролі потерпілого в суспільстві.

2. Під особою жертви кримінального правопорушення необхідно розуміти сукупність суб'єктивних соціально та юридично значущих особливостей, котрі в поєднанні з іншими об'єктивними умовами та обставинами сприяють та/або зумовлюють схильність людини стати жертвою суспільно небезпечного діяння, тим самим віктимізуючи її. Під структурою особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення необхідно розуміти сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників та факторів, котрі впливають на індекс ймовірності потрапляння підлітка у кримінально протиправну ситуацію, що зумовлено наявністю сприяючих умов. До структури особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення має входити: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями (стать, вік, сімейне становище тощо); 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, якими зумовлено якість виховання в родині, закладах освіти тощо. Соціально-побутові ознаки визначають загальне уявлення неповнолітнього про базові речі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни (дотримання конституційних обов'язків); 4) морально-ціннісні – уявлення неповнолітнього про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та усіх, пов'язаних з цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які зумовлені відхиленнями у здоров'ї дитини, що сприяє віктимізації; 6) кримінологічні – інтеракція із кримінальним правопорушником та всі пов'язані з цим об'єктивні та суб'єктивні фактори віктимізації. Запропонована структура зумовлює відповідну типологію неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень.

До типів неповнолітніх жертв кримінального правопорушення можна віднести: 1) всебічно-віктимний – неповнолітні особи, наділені рисами, які

зумовлюють її високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через своє незнання та невміння правильно оцінювати життєві ситуації; 3) провокативно-імпульсивний – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального правопорушення; 4) лабільний – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких зумовлена фактичною віддаленістю від суспільства, що призвело до втрати орієнтування у правилах безпечної поведінки.

3. У загальному розумінні *девіантна поведінка – це будь-яка поведінка, яка відхиляється від норми, набуваючи рис, що можуть зробити з людини деструкта, котрий, інтегруючись у суспільні відносини, буде їх руйнувати шляхом або сприяння суспільно небезпечному впливу, або реалізуючи його*. Девіантна поведінка притаманна як кримінальному правопорушнику, так і його жертві, різниця полягає лише в когнітивному наповненні такої поведінки. Тобто якщо людина не сприймає конституційні приписи та кримінальний закон як обов'язкові для виконання, не має правової освіти та допускає у свідомості посягання на права та свободи, матеріальні цінності людей, на державу та ін., то вона вчинятиме кримінальні правопорушення. Якщо особа не має навичок безпечної поведінки, не може надавати об'єктивну оцінку ситуаціям, котрі з нею відбуваються, та не наділена комунікативними здібностями, то вона ймовірніше буде жертвою протиправного діяння.

Детермінаційний комплекс віктимної поведінки неповнолітніх осіб складається з таких елементів, як: 1) *суб'єктивний фактор ризику* – причинно-наслідковий зв'язок між когнітивними стереотипами та їх потенційним впливом на обрання способу реагування на кримінально протиправну поведінку суб'єкта правопорушення; 2) *умовно-ситуативні*

корелянти – явища та процеси об’єктивної реальності, котрі опосередковано або напряму впливають на поведінку особи; 3) *мотиваційний механізм* – поведінкові особливості кримінального правопорушника, котрі впливають на обрання способу реагування.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ ТА ЙОГО ЕЛЕМЕНТИ

3.1. Роль специфічного психоемоційного стану неповнолітнього в механізмі віктимізації

Віктимність – складний феномен, котрий можна розглядати як з юридичної, так і з психологічної та навіть психіатричної точки зору. Це пояснюється тим, що сама віктимна поведінка є певною девіацією, котра буквально примушує людину піддатись тим факторам, які зумовлюють вчинення стосовно неї кримінального правопорушення. Процес віктимізації особи, а тим більше – неповнолітньої є багатоплановим механізмом, сформованим здебільшого під впливом психологічних чинників, які заважають їй надати правильну оцінку як власній поведінці, так і тій ситуації, в якій вона опинилась. Таким чином, очевидним стає віктимопатогенний ланцюг, котрий складається з такий взаємозалежних ланок, як специфічний психоемоційний стан – віктимно активна поведінка – тотальна віктимізація. Отже, враховуючи вказане, пропонуємо зупинитись більш детально на розгляді специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації.

Відтак проблема особистості належить до найбільш складних, ключових проблем суспільної науки загалом. Саме тому стає зрозумілим, наскільки важливим є соціально-психологічний аспект (у вигляді психоемоційного стану) вивчення особистості та розробка на цій основі рекомендацій щодо попередження вставання її на шлях можливої жертви, а також реабілітаційних заходів, що коректують і відновлюють особистісний потенціал. *Специфічний психоемоційний стан, який спрощує та/або зумовлює запуск та функціонування механізму віктимізації неповнолітньої особи, включає в себе*: 1) адиктивні

постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіазалежність); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація). Пропонуємо зупинитись на розгляді кожного складника більш детально.

1. Реактивний розлад прив'язаності.

Дитинство розпочинається з моменту народження людини і продовжується до набуття нею повноліття. Сучасній науці вже відомо майже все про особливості розвитку дитини з її перших днів життя, це стосується як фізіологічних, так і психологічних процесів. У ХХ столітті вченими було сформовано та достатньо обґрунтовано думку про те, що одним із найважливіших етапів становлення людини як повноцінної живої та психічно здорової істоти є перший рік її життя.

У 40-і рр. психіатр і психоаналітик Д. Боулбі почав цікавитися порушеннями дітей, які виховувались у дитячих будинках. Він виявив, що діти, котрі ростуть у дитячих будинках та сирітських притулках, часто страждають від різних емоційних проблем, включаючи нездатність установлювати близькі тривалі стосунки з оточуючими. Психіатр вважав, що такі діти не можуть любити тому, що на ранньому етапі життя не відчували прив'язаності до матері. Д. Боулбі спостерігав подібні симптоми в дітей, які протягом деякого часу росли в нормальних сім'ях, але згодом були надовго розлучені з батьками. Здавалося, ці діти були такі приголомшені, що назавжди відмовилися від близьких людських зв'язків. Подібні спостереження переконали вченого, що неможливо зрозуміти психологічний розвиток, не приділивши пильної уваги зв'язку в діаді «мати – дитина» [66]. Варто звернути увагу на те, що відсутність тісного емоційного

зв'язку з матір'ю призводить до спрощення будування системи світосприйняття та деструктивних змін у комплексі моральних цінностей. Дитина, котра виховується в жорстких умовах та поміщена у певні межі поступово починає відчувати дискомфорт, через нездатність зрозуміти своє місце та роль у житті родини, цінність для власних батьків. Така ситуація може мати два ймовірні сценарії подальшого розвитку: перший – дитина замкнеться в собі та вважатиме себе негідною оточуючого середовища, дружби, кохання та визнання; другий – дитина шукатиме собі духовну заміну батьківської любові, а тому стане вразливою перед людьми, котрі демонструватимуть прихильність та зацікавленість.

Боулбі стверджував, що ми можемо зрозуміти поведінку людини, тільки розглянувши середовище її адаптації (environment of adaptedness) – основне середовище, в якому вона формується. У період розвитку дітям необхідно знаходитися поряд із дорослими, щоб забезпечити собі захист. Якщо дитина втрачає з ними контакт, вона може загинути. Отже, в дітей повинні сформуватися «прив'язані моделі поведінки» (attachment behaviors) – жести й сигнали, що забезпечують і підтримують близькість з опікунами [274, с. 5]. Хоча Боулбі й цікавився «нездатністю формувати імпринтинг», ще більше його цікавили випадки, коли в малюка формувалася прив'язаність, а потім він страждав від розлуки. Якщо розлука тривала, і дитина втратила інших опікунів, наприклад, медсестер, вона може втратити довіру до всіх людей. Результатом у цьому випадку стає «особистість, позбавлена любові», людина, яка перестає по-справжньому піклуватися про оточуючих [66]. У контексті цієї думки вченого необхідно зазначити, що імпринтинг – це одна з причин формування віктимної поведінки дітей, котрі виховуються в не цілком благонадійних та щасливих родинах. Як відомо, сутність імпринтингу полягає в тому, що дитина отримує досвід, копіюючи поведінку дорослих. Більш зрозумілою мовою цей феномен можна назвати реакцією прямування, тобто формою навчання. З іншого боку,

імпринтинг є достатньо дієвим способом корекції віктимних відхилень у підлітків. Зокрема формування у свідомості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення правильної реакції на протиправний вплив та генерація адекватного умовного рефлексу на його негативні наслідки можуть бути досягнені шляхом візуалізації та поступового закріплення певних настанов, які утворять алгоритм дій, необхідний на уникнення процесу віктимізації. Так, наприклад, дитина, котра виховується в родині, в якій має місце домашнє насильство, в майбутньому побудує свої взаємовідносини подібним чином. Тобто неповнолітня особа віддзеркалює поведінку своїх батьків. При цьому необхідно зауважити, що саме дівчатка, котрих виховує батько-тиран, сприймають такого роду поведінку власного чоловіка як нормальну. Сучасна кримінологія та віктимологія широко використовують термін «аб'юз» («abuse»), котрий перекладається як «насильство», «образа», «жорстоке поводження». Насправді більшість сучасних жінок та чоловіків навіть не підозрюють, що їх партнер – аб'юзер, який отримує задоволення від спричинення моральних, психологічних, а інколи – навіть фізичних страждань. Такі особи здебільшого імпринтингують поведінку власних батьків, таким чином задовольняючи свою потребу у визнанні та самоствердженні. Саме *аб'юзери є провокативним типом жертви кримінального правопорушення*, проблема яких закладається ще в ранньому дитинстві у зв'язку з порушеннями когнітивних взаємозв'язків із домінантним дорослим, яким найчастіше є мати. Цікаво, що чоловіки, котрих виховувала емоційно «холодна» мати, більш схильні до сексуального насильства та домінування в родинних відносинах. Жінки, яких виховував батько-аб'юзер, мають занадто завищені вимоги до чоловіків, часто страждають на сексуальні перверсії та також можуть бути віднесені до провокативного типу жертв.

Відтак розлад реактивної прив'язаності (далі – РРП) є феноменом, котрий визначає якість подальшого життя дитини та формування її реакцій на оточуючі дратівні чинники. У сучасній психіатрії виділяють чотири основних типи РРП,

серед яких нас цікавлять три типи, котрі можуть спричинити появу в дитини віктимної поведінки.

Перший тип – ***небезпечна прив'язаність уникаючого типу***. Ця категорія дітей позначається як «індиферентні» або «ненадійно прив'язані». Цей тип РП є умовно-патологічним і виявляється у 20% дітей. Основою подібної «незалежної» поведінки часто є безпорадність матері в реалізації опікаючої функції при гіпертрофії контролювання і маніпуляцій. Зовнішня відчуженість таких дітей часто пов'язана з пережитим травмуючим розлученням у більш ранньому віці або частим переживанням залишеності при регулярній відсутності дорослих у момент якоїсь потреби дитини. Зовні байдужа, стримана манера поведінки, заперечення будь-яких почуттів – захист від частого відкидання, спроба забути про свою потребу в матері, щоб уникнути нових розчарувань. Дорослішаючи, при наявності уникаючого типу РП, дитина стає замкнутою, часто похмурою, псевдозарозумілою, що часто зумовлено прихованою депресивною симптоматикою і спробою відгородитися від травмуючого світу [257, с. 73]. Такі діти є мінімально віктимними, оскільки не довіряють оточуючому середовищу. Лише при вдалому для кримінального правопорушника збігу обставин неповнолітні із вказаним розладом можуть ставати довірливими за умови правильного будування взаємовідносин. Варто звернути увагу, що ці особи частіше схильні до потрапляння в події, в яких вони стають раптовою жертвою через свою патологічну інфантильність, зумовлену незрілістю відповідних психофізичних процесів. Особа, яка прагне вчинити протиправний акт щодо такого підлітка вимушена протягом тривалого часу взаємодіяти з ним з метою отримання максимальної довіри, в деякому сенсі – замінити домінантного дорослого (матір чи батька).

Такі підлітки не допускають довірливих відносин з дорослими й однолітками. Основний патерн, мотив їх поведінки – «нікому не можна довіряти» – формується внаслідок хворобливого переживання розриву відносин з близьким

дорослим або при частому відкиданні з його боку. У таких дітей виявляються виражені прояви когнітивно-емоційного дефіциту (далі – КЕД – *додано нами – Т.П.*) – диспропорційного переважання інтелектуального розвитку над неадекватно сформованим емоційним розвитком на основі порушень стратегій переробки інформації та побудови відповідної поведінки. Якщо в нормі, при відсутності КЕД, афективна та інтелектуальна інформація особистістю інтегрується і адекватно переробляється, то при патологічних РП один з видів інформації, що надходить, ігнорується, а інший посилюється і стає основним способом патологічної адаптації. Цей процес є основою формування КЕД і відбивається в диспропорції емоційного і когнітивного розвитку [257, с. 73]. Неповнолітні, які мають такого роду прив'язаність, часто є «***інфантильними» або «регресними» жертвами***. *Інфантильний (регресний) тип* – це жертви, віктимна поведінка яких зумовлена низьким рівнем інтелектуального розвитку, «зацикленням» на певному психологічному віці. Такі діти неспроможні правильно оцінювати ситуацію, вони сторонняться та побоюються всього незнайомого.

Другий тип – ***небезпечна прив'язаність амбівалентного типу***. В процесі діагностики видно, як діти з таким типом РП значно засмучуються після відходу матері, а після її повернення чіпляються за неї, але практично відразу ж її відштовхують. Даний тип прив'язаності вважається патологічним («ненадійно-афективним», «амбівалентним», «двоїстим», «маніпулятивним»). Визначається приблизно у 10% дітей. Амбівалентність взаємовідносин із матір'ю проявляється в тому, що дитина постійно демонструє двоїсте ставлення до близького дорослого – «прихильність-відкидання» – поперемінно, а іноді практично одночасно. При цьому перепади в обігу («прихильність-відкидання») є стійко закріпленими патернами поведінки. Така дитина не усвідомлює амбівалентність емоційних переживань, хоча явно страждає від цього, не може пояснити своєї поведінки. У підлітковому віці при наявності амбівалентного типу РП дитина

часто виявляє різні форми опозиційно-протестної поведінки. Основний патерн і мотив її поведінки – «мене ніхто не любить, я нікому не потрібен». Патогенетичною основою РП стає емоційне «зациклення» дитини на хворобливих переживаннях самотності в поєднанні з озлобленням на близьких за це (часто неусвідомлюваним). У таких дітей виявляються виражені прояви КЕД, коли стійко закріплюється бурхливе неадекватне емоційне реагування при відсутності достатнього імпульсу-контролю і навичок використовувати інтелектуальну організацію поведінки («подумай, що буде далі»). У них виробляється стратегії «сором'язливої/примушуючої» поведінки на тлі основних механізмів психологічного захисту у вигляді проекції і зсуву [257, с. 73]. У межах цієї проблеми основною причиною віктимізації таких дітей є підкреслена захисна компенсація, спрямована на подолання психологічної травми, зумовленої незадоволеністю взаємовідносинами із матір'ю. Підлітки, котрі страждають на такого роду розлад, на підсвідомому рівні прагнуть стати жертвою, своєю поведінкою заохочуючи протиправний вплив. При цьому їх поведінка якісно відрізняється від поведінки провокуючого типу жертв. Так, наприклад, якщо останнім притаманне прагнення самореалізації та самоствердження або взагалі надання виходу вільній агресії, то вказаний нами тип жертви, говорячи простими словами, викликає у правопорушника прагнення вчинити щодо неї суспільно небезпечне діяння, не тільки усвідомлюючи його наслідки, але й бажаючи їх настання через низку причин: прагнення викликати жалість, отримати певну вигоду тощо. Тобто це особа, котра стає жертвою за власним бажанням, а її віктимна поведінка часто лише заздалегідь опрацьований сценарій. Такий тип можна назвати ***стимулюючим або фіктивно-провокуючим***. Сама поведінка ґрунтується на проблемі амбівалентності емоцій та почуттів, через яку дитина не спроможна оцінити своє істинне ставлення до тих чи інших речей, людей та обставин, що зумовлено проблемами патологічної прив'язаності до матері,

сформованої неправильним ставленням останньої до виховання та потреб неповнолітнього.

Останній тип – ***небезпечна прив'язаність дезорганізованого типу***. Трапляється приблизно у 5% дітей. У незнайомій ситуації після відходу матері діти або «застигають» в одній позі, або «тікають» від спроби матері наблизитися після її появи. Дезорганізований тип РП характерний для дітей, які піддаються систематичному жорстокому поводженню і насильству. Вони просто не мають досвіду прив'язаності, оскільки їх батьки практично не демонструють її сигнали (часто мали подібні проблеми у своєму дитинстві). У таких сім'ях часто є вкрай жорсткий (жорстокий) батько з ригідними перфекційними установками про значимість «спартанського» виховання, тоді як слабка субмісивна мати не здатна захистити дитину від агресивного батька. Або ж подібний дезорганізований тип РП виявляється при виражених депресивних станах у матері, яка здатна виявляти «увагу» до дитини тільки в формі агресії, більшу частину періоду не відгукуючись на дитину внаслідок «завмерлого» депресивного стану [257, с. 73]. Субмісивні матері часто стають свого роду пасивним співучасником статевих кримінальних правопорушень, які вчиняються вітчимом або рідним батьком. Така пасивна (ненавмисна) співучасть є наслідком ігнорування матерями скарг дитини на вчинення будь-якого сексуального насильства з боку членів родини. В такому випадку неповнолітня особа стає ***ситуативною жертвою,*** а точніше – заручником обставин. Варто звернути увагу на той факт, що в нашій країні на сьогодні відсутній дієвий механізм захисту неповнолітніх осіб від домашнього, зокрема сексуального насильства. Наприкінці жовтня 2020 року нами було направлено звернення (№ Т-05988-11-1.1/15-20 від 27.10.2020) до Донецької обласної державної адміністрації щодо функціонування в Донецькій області Центрів захисту жертв домашнього насильства, на яке Управління сім'ї, молоді та масових заходів національно-патріотичного виховання Донецької облдержадміністрації надало відповідь (№ Т-00017/337-20 від 09.11.2020), що в

області функціонують три спеціалізовані центри надання соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від насильства та/або насильства за ознакою статі. Однак відповідно до наданої інформації неповнолітні особи можуть бути розміщені в таких Центрах виключно із дорослою особою та у незначній кількості (здебільшого – 2 особи). Виходячи з викладеного можемо констатувати, що дитина, щодо якої вчиняється насильство будь-якої форми, не може самостійно звернутись до такого роду закладів за допомогою, що на практиці має низку негативних наслідків у вигляді психічних розладів та вторинної віктимізації.

Окрему увагу необхідно звернути на те, що в підлітковому віці при наявності дезорганізованого (іноді амбівалентного) типу РП часто виявляються різні форми психопатологічних розладів, які доходять до субпсихотичного рівня. Основний патерн і мотив поведінки таких підлітків – «висловити свій біль і помститися за нього». Патогенетичною основою РП стає крайня дезорганізованість поведінки при повній відсутності імпульс-контролю і виражених порушеннях аутоідентифікації у вигляді негативної Я-концепції і почутті власної малоцінності. Для таких дітей і підлітків також характерні змішані стратегії «сором'язливої / примушуючої» поведінки, які можуть стати домінуючим і практично нерегульованим стилем. На тлі такої неконтрольованої волею і соціальними обмеженнями поведінки можлива її трансформація в явно «агресивну» або очевидно «безпорадну». Основою подібних проявів і перетворень є не тільки повне витіснення інтелектуального потоку інформації і нездатність адекватного осмислення ситуацій (на тлі вираженого КЕД), але і трансформація амбівалентного бурхливого афективного реагування в деструктивні форми. Як ізольовані, так і поєднані типи РП досить часто спостерігаються в дитячій психіатрії. Маскою (і найбільш важким наслідком) практично всіх типів РП є психосоматичні порушення, коли соматичними проявами маскується серйозні емоційно-когнітивні та поведінкові розлади. До

них належать насамперед різні види соматоформних розладів: переважно недиференційований соматоформний розлад (F45.1); іпохондричний розлад (F45.2) і соматоформна дисфункція вегетативної нервової системи (F45.3). Особлива складність цих порушень полягає в тому, що такі пацієнти – на відміну від дітей з вираженими поведінковими розладами – потрапляють на прийом до психіатра через тривалий проміжок (місяці, роки) після виникнення і маніфестації як РП, так і психосоматичних проявів, відповідно – не отримують адекватної ефективної допомоги [257, с. 73]. Психічні розлади, які формуються в дітей з таким типом розладу прив'язаності на ранніх стадіях розвитку (в перші роки життя) призводять до інтелектуальних відхилень, що позбавляє таку особу можливості правильно оцінювати ситуацію, в якій вона опинилася.

Прикладом нашої тези може бути вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 28 грудня 2017 (справа № 727/6086/17, провадження № 1-кп/727/279/17), відповідно до якого особу було визнано винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 156 КК України за таких обставин: «*обвинувачений, влітку 2016 року, перебуваючи в м. Чернівці, вул. Полєтаєва, 10/4, будучи в стані алкогольного сп'яніння, діючи умисно, протиправно, з метою задоволення власної статевої пристрасті, усвідомлюючи значення і суспільно небезпечний характер власних дій, спрямованих на порушення нормального фізичного, психічного та соціального розвитку малолітньої, достовірно знаючи, що вона є малолітньою, зайшов у приміщення кухні, і коли туди зайшла потерпіла, використовуючи безпорадний стан потерпілої, яка не могла правильно розуміти сутність та характер вчинюваних з нею розпусних сексуальних дій через свій вік, вчинив розпусні дії, які виразились у непристойному доторканні руками до статевих органів дитини, чим вчинив розбещення малолітньої. Надалі обвинувачений своїх злочинних дій не припинив, будучи в стані алкогольного сп'яніння, перебуваючи в приміщенні кімнати гуртожитку за місцем свого проживання, продовжував, у період з літа 2016*

року по січень 2017 року, неодноразово розбещувати малолітню, при цьому оголяючи її та свої статеві органи, непристойно доторкаючись руками і цілуючи її статеві органи, примушуючи її торкатись руками його статевого органа, доводячи себе до стану статевого збудження» [128]. При цьому необхідно звернути увагу, що у вироку вказано, що *комплексною судовою психолого-психіатричною експертизою №261 відносно малолітньої потерпілої встановлено, що рівень її інтелектуального розвитку знаходиться в межах розумового дефекту (дебільність легка ступінь). Через відсутність уяви про статеві стосунки та враховуючи те, що протиправні дії, що були скоєні проти неї, виходили за межі її власного досвіду, малолітня не могла своєчасно та правильно розкрити істинні наміри злочину, передбачати загальний хід розвитку ситуації, близькі та віддалені її наслідки для себе. Суттєві внутрішні сторони і зв'язки того, що відбувалось, були їй недоступні, а це супроводжувалось і нерозумінням їх соціального та морального значення»* [128]. Вважаємо, що в цій ситуації немає тісного взаємозв'язку між членами родини, а також тривале ігнорування проблем дитини, яка має вади розумового розвитку. Цікавим є і те, що найбільш яскраво приклад демонструє розлад прив'язаності з матір'ю, що підтверджується тим, що, як вказано у вироку, дитина більше контактує з бабусею, ніж із мамою, оскільки вона захищає її, а мама карає. Наведена практична модель поведінки членів однієї родини, включаючи і винного, вказує на те, що в окремих випадках особа піддається віктимізації через призму психопатологічних відносин із власними батьками, патерни поведінки яких унеможливлюють формування у свідомості дитини системи правильно скорельованих реакцій.

Отже, реактивний розлад прив'язаності можна вважати самостійною та повноцінною детермінантою віктимної поведінки неповнолітньої особи. Розлади реактивної прив'язаності можуть негативно впливати на декілька сфер буття підлітка: 1) емоційно-вольова (приховування власних емоцій та переживань,

відсторонення від оточуючого середовища, імітація більш комфортної для оточуючих поведінки тощо); 2) інтелектуальна (формування відхилень розумової діяльності, котрі унеможливлюють/ускладнюють правильну оцінку тих чи інших дій); 3) психологічна (формування різного роду психологічних та психопатологічних відхилень). На сьогодні віктимна поведінка підлітків, які страждають на РРП, є інфантильною (регресною), стимулюючою (фіктивно-провокуючою) або ситуативною. Причинами віктимізації таких підлітків є їх конформність, а також трансформаційні процеси у свідомості, спричинені неправильним підходом батьків до взаємодії із власними дітьми.

2. Деструктивні залежності.

Сучасне українське суспільство в частині боротьби з певного роду деструктивними залежностями протягом останніх десятиліть демонструє негативну статистику. Причини такого стану справ є достатньо банальними: незадовільна економічна ситуація в країні, що призводить до безробіття; відсутність належного соціального захисту, що має наслідком незадовільний державний патронаж окремих верств населення; загострена політична та епідеміологічна ситуація, що стає причиною виникнення стану психологічного напруження. Все вказане штовхає осіб з низькими морально-етичними настановами до вживання алкоголю та наркотиків. Наступним кроком стає вчинення кримінальних правопорушень. У контексті наведеного, на жаль, не є виключенням і підлітки, котрі деморалізуються і стають або правопорушниками, або жертвами; інколи має місце симбіоз цих ролей в одній особі.

В Україні дослідження поширеності вживання наркотичних речовин серед населення у віковій категорії 15-64 років не проводяться. Саме тому на сьогодні Україна не має повного обсягу зведеної інформації з цього питання. Однак деякі кроки для вивчення поширеності вживання наркотиків серед певних категорій

громадян здійснюються. Так, у країні з 1995 року на регулярній основі здійснюється опитування учнівської молоді в рамках міжнародного проєкту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» (далі – ESPAD). Останні дані про споживання різних речовин (алкоголю, тютюну, наркотиків) серед 15-17-річних учнів були отримані в 2019 році. За результатами проведеного у 2019 році опитування спостерігається збільшення кількості осіб, котрі вживають алкоголь – більша половина опитаних відзначили, що легко можуть дістати пиво, вино або слабоалкогольні напої. Переважна більшість (85,7%) опитаних підлітків має досвід вживання алкоголю, кожен п'ятий (22,5%) підліток зазначив, що п'є алкогольні напої майже щотижня. Частка підлітків, які вживали хоча б один раз у житті які-небудь наркотичні речовини, склала 18%, а серед дівчат зросла в 1,5 рази в порівнянні з 2015 роком (з 12,7% у 2015 році до 18,1% у 2019 році). 8,7% підлітків вживали марихуану, а 9,2% вживали інгалянти, вживання двох і більше наркотичних речовин серед усіх опитаних склала 4,2%. У 2019 році на замовлення Мінмолодьспорту проведено репрезентативне соціологічне дослідження «Молодь України» щодо системи цінностей та пріоритетів сучасної української молоді. У межах дослідження вивчалася оцінка молоддю стану власного здоров'я. В опитуванні взяли участь 2000 осіб у віці 14-34 роки. За результатами дослідження 79,9% опитаної молоді взагалі жодного разу в житті не вживали наркотики; 0,6% вживають регулярно; 11,6% вживали один раз; 4,37% не змогли дати відповідь на питання, чи вживали вони наркотики. Водночас основним пріоритетом у житті для більшості молодих людей є здоров'я (49,8%), менш пріоритетними – матеріальний добробут (35,2%), відчуття захищеності та впевненості в майбутньому (27,6%), особистий розвиток (24,1%), а також можливість бути корисним суспільству (20,0%)». В Україні не здійснюється аналіз комунальних стічних вод на наркотики та продукти їх метаболізму, щоб оцінити їх споживання в громаді. Вживання наркотиків, які відносяться до групи високого ризику в основному пов'язане з ін'єкційним

способом введення опіатів, виготовлених у «домашніх» умовах (розчин екстракту опію («ширка»)) та стимуляторів амфетамінового ряду. Внутрішньовенне введення наркотичних речовин призводить до ризику інфікування ВІЛ-інфекцією, гепатитом В та С, сифілісом через використання однієї голки декількома особами. В 2019 році виявлено різке збільшення вживання кокаїну. Так, на кінець 2019 року під наглядом через вживання кокаїну перебувало 346 осіб, у той же час на кінець 2018 року таких осіб було лише 40 [135]. На сьогодні вживання алкоголю та наркотиків є однією з головних причин зростання рівня кримінально протиправної діяльності в Україні. Це стосується як залежності з боку кримінального правопорушника, так і безпосередньо жертви. Відповідно до державної звітності у 2016 році всього було вчинено 592604 кримінальних правопорушень, з них 14259 у стані алкогольного сп'яніння (2,6%); у 2017 році вчинено 523911 протиправних діянь, з них 12877 у стані алкогольного сп'яніння (2,4%); у 2018 всього 487133 діянь, з них 11114 у стані алкогольного сп'яніння (2,2%); у 2019 році всього 444130 діянь, з них у стані алкогольного сп'яніння 10466 (2,3%); у 2020 році всього вчинено 360622 правопорушення, з них у стані алкогольного сп'яніння 9526 (2,6%); станом на жовтень 2021 року всього було вчинено 299160 кримінальних правопорушень, з них у стані алкогольного сп'яніння 6768 (2,2%) [135]. Отже, стабільний показник «алкогольної» суспільно небезпечної поведінки підтверджує доцільність визнання такого стану обставиною, що обтяжує відповідальність. При цьому дуже часто є ситуація, коли і правопорушник, і його жертва (зокрема неповнолітня) знаходяться у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, що виступає каталізатором або агресивної (інколи нічим не зумовленої) поведінки суб'єкта кримінального правопорушення, або зухвало-провокуючої чи лабільної поведінки жертви. Дія алкоголю та наркотичних або психотропних речовин провокує зміни у психосоматиці людини, що пригнічує або навпаки – загострює реакції на інколи цілком стандартні ситуації, робить людину більш збудливою та

кримінально активною. Коли мова йде про неповнолітню особу, така ситуація має ще більш деструктивний вплив, оскільки підліток і в психічному, і у фізіологічному сенсі є не до кінця сформованим. Діти, котрі вживають наркотичні речовини, також часто стають жертвами таких кримінальних правопорушень, як зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, втягнення в зайняття проституцією, втягнення в протиправну діяльність тощо.

На окрему увагу заслуговує віктимізація неповнолітніх за допомогою засобів масової інформації, кінопродукції та комп'ютерних технологій. На сьогодні суспільство та інформація – два взаємопов'язані поняття, котрі свідчать про майже тотальну діджиталізацію. При цьому цікавим феноменом є те, що інформація, яка повинна сприяти духовному, інтелектуальному та соціально-побутовому розвитку людини, інколи стає деструктивним чинником, що призводить до всебічної віктимізації населення. Особливо небезпечним це є щодо неповнолітніх осіб, гнучка психіка яких максимально піддатлива зовнішнім впливам як позитивних, так і негативних факторів. При цьому інформацію можна використовувати як один зі шляхів протидії віктимній поведінці підлітків.

Так, П. Бурдьє зазначає, що медіапростір трактується як сукупність засобів соціальної комунікації, які впливають на громадську свідомість [87, с. 239]. Традиційно до медіапростору відносять телебачення, радіо та друковані джерела інформації. Однак зараз мова йде про включення до цього списку так званих «нових медіа», до яких, зокрема, відносять Інтернет-платформи, блоги, мікроблоги, Інтернет-видання та соціальні мережі. Цей різновид медіа ще називають конвергентним, тобто подібним за своїми ознаками до традиційних медіа, але з можливістю миттєвої зворотної реакції аудиторії глядачів [85, с. 54]. Сучасні віктимологи та кримінологи вже давно звернули увагу на той факт, що з розвитком соціальних платформ для спілкування та Інтернету різко зросли показники кримінально протиправної діяльності, основними жертвами та

суб'єктами яких стають неповнолітні особи. Це пояснюється тим, що підлітки більш легко та з більшою зацікавленістю сприймають усе нове, особливо те, що дозволяє їм відчути себе дорослими. Доказом нашої тези є досить популярна тривалий час у соціальних мережах комп'ютерна гра «Синій кит» («Тихий дім»), учасники якої після виконання низки завдань закінчували життя самогубством. Варто звернути увагу на те, що жертвами таких ігор часто стають підлітки, обділені увагою батьків та оточуючого середовища, і які є інтровертами. Якщо виходити з віктимологічної термінології, такі підлітки здебільшого є пасивними жертвами, які потребують сильного лідера, яким стає «керівник» такого роду ігор. Ця людина дозволяє неповнолітньому відчути себе впевненіше шляхом створення низки завдань та демонстрації широкого кола однодумців.

Взагалі на сьогодні виділяють такі загрози в інформаційно-комунікаційній сфері: прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії, комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави; намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації [276, с. 45]. Вивчаючи різноманітність особистих і поведінкових характеристик жертв-девіантів, віктимологія також пізнає характеристики індивідуальної та масової форм вияву девіантності, пов'язаної зі злочином і злочинністю «одним ланцюгом» [365, с. 24]. Яскравим показником цього є не тільки створення жертвою умов, що провокують чи стимулюють особу злочинця до скоєння злочину, але й перетворення реалізованої жертви на потенційного злочинця. Зокрема, організації у Великій Британії, які оцінюють рівень віктимізації населення, встановили, що половина з тих, хто вчиняв злочини, свого часу були їх жертвами

[40, с. 2]. Окрім цього, не варто виключати таке явище, як «медіанасильство» та вплив екранізованого насилля на свідомість чи навіть підсвідомість реципієнта [67, с. 87]. Таким чином, розглянуті деструктивні залежності можна вважати одними з головних чинників, котрі сприяють вчиненню кримінального правопорушення та віктимізації неповнолітніх осіб.

3. Патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади)

Однією з розповсюджених проблем у межах причинно-наслідкового комплексу чинників віктимізації неповнолітніх осіб є їх психологічна та інтелектуальна готовність і спроможність оцінювати об'єктивну реальність та реагувати на збудники належним чином. Однак в окремих випадках дитина не має можливості це зробити через певні розумові відхилення, які сприяють формуванню віктимної поведінки.

Учені вказують, що мислення розумово відсталих підлітків характеризується конкретністю і ситуативністю. Засвоєні закономірності вони прив'язують до конкретної ситуації й не переносять на аналогічні. Це призводить до механічного запам'ятовування правил безпечної поведінки, однак на практиці всі ці правила виявляються не ефективними. Окрім того, як показали дослідження В. М. Синьова, аналогічне завдання, яке відрізняється лише несуттєвими характеристиками, сприймається як зовсім нове, що змушує шукати інші способи розв'язання, і, навпаки, завдання, яке суттєво відрізняється від розв'язаного й подібного до нього лише за другорядними властивостями, сприймається як аналогічне [327, с. 109]. Внаслідок чого підлітки стають нездатними діяти відповідно до ситуації [59, с. 129; 327, с. 127]. Саме інтелектуальна ретардація призводить до того, що підліток або взагалі не реагує на кримінально протиправне посягання, або реагує вже на кримінальній та посткримінальній

фазі. Через це фактично складається ситуація, в якій така дитина може бути, з одного боку, навіть жертвою-провокатором, а з іншого – взагалі не мати визначеної ролі в механізмі кримінально протиправної поведінки правопорушника. Що стосується останньої тези, прикладом може бути ситуація, в якій кримінальний правопорушник забирає в підлітка з розумовими особливостями певні матеріальні цінності, користуючись його неспроможністю критично мислити. «De jure» така дитина є жертвою, а «de facto» – знаряддям кримінального правопорушення.

Вибір поведінки розумово відсталого підлітка у складних життєвих ситуаціях часто залежить від біологічних факторів, пов'язаних зі структурою дефекту та особливостями нейродинаміки; особистісних, пов'язаних з особливостями розвитку індивіда; психологічних, пов'язаних з суб'єктивним сприйняттям будь-якої ситуації; соціальних факторів, пов'язаних з умовами розвитку підлітка в найближчому соціальному оточенні (школа, родина) [61, с. 10]. Розв'язуючи завдання практично, розумово відстала дитина не робить з цього самостійних висновків, не перетворює одержаний досвід у власне надбання, яким можна було б скористатись іншим разом. І хоча розумово відсталі учні добре знають, що «добре», а що «погано», ці знання зовсім не спонукають до відповідної поведінки [61, с. 10; 328, с. 133]. На думку В. М. Синьова, підлітки з розумовою відсталістю погано усвідомлюють мотиви власної поведінки, не аналізуючи її. Як наслідок – безглузді невмотивовані вчинки, нездатність пояснити, чому вчинили так, а не інакше, підлітки не можуть передбачити наслідки власної поведінки [327, с. 128]. Отже, можна сказати, що такі неповнолітні особи детермінують кримінально протиправну поведінку правопорушника, здебільшого навіть не усвідомлюючи цього. В цьому контексті доцільним є питання, а чи можна взагалі називати поведінку особи з розумовими особливостями віктимною? В загальному розумінні віктимність – це дії або сукупність дій, котрі провокують/мотивують особу вчинити суспільно

небезпечне діяння. За ознаками така поведінка має бути стійкою. Як вважаємо, всі ці ознаки можуть застосовуватися до неповнолітніх із затримкою психомовного розвитку тощо. Однак необхідно звернути увагу, що *віктимність – це властивість особистості.* Коли мова йде про особливих дітей, властивістю їх особистості є певні відставання у розвитку, а віктимна поведінка є наслідком такого відставання. Тобто в цьому випадку особа стає жертвою в нейтральних для інших людей умовах через нездатність їх оцінити.

На думку представників наукової школи академіка В. М. Синьова, значною мірою поведінку розумово відсталого учня визначає схильність до навіювання. Висока сугестивність призводить до того, що він легко потрапляє під вплив інших людей. У стані навіювання він може діяти навіть всупереч власним бажанням. Цією особливістю психіки розумово відсталих дітей часто користуються педагоги за необхідності викликати певну емоційну реакцію, ставлення, поведінку. Проте з таким самим успіхом цим може скористатися будь-хто [327, с. 128]. Як зазначає О. М. Хархан, навіюваність виступає одним з основних факторів віктимності [375, с. 15]. За наявності в розумово відсталих негативного емоційного досвіду невпевненість в окремих ситуаціях закріплюється в рису особистості – сором'язливість. Підлітки стають боязливими, невмілими в спілкуванні, відчуваючи постійне напруження через острах виявити свою неповносправність. Сукупність зазначених рис може сприяти становленню жертви злочину або булінгу [75, с. 11]. Наведені думки, хоча і носять суто психологічний характер, однак можуть бути вдало інтегровані в кримінально-правовий вимір. Підвищена сугестія, неспроможність до емпатії, когнітивні розлади – все це створює сукупність факторів, які зумовлюють суб'єктивну сторону кримінального правопорушника. Конформність розумово відсталого підлітка робить з нього зручну жертву, знаряддя, а інколи – навіть співучасника в кримінальному правопорушенні. Вказане можна розглянути з точки зору втягнення розумово відсталої дитини у зайняття проституцією, у

протиправну діяльність, пияцтво, зайняття жебрацтвом, азартними іграми тощо. Коли такий підліток починає займатись протиправною діяльністю, в яку його втягнула доросла особа, він є і жертвою, і правопорушником одночасно. Це момент нашарування віктимної поведінки на протиправну, що формує остаточну девіацію, зумовлену психічними та психологічними відхиленнями.

На думку вчених, це пов'язане також з рівнем емоційної регуляції розумово відсталої дитини. Дослідження специфічних особливостей інструментального компоненту емоційного розвитку, які виявляються в позаситуативній та ситуативній емоційній регуляції, засвідчило, що в більшості учнів спеціальних шкіл переважає нейтральний або негативний емоційний фон. Учням притаманна пасивно-активна агресивна поведінка, схильність до імпульсивних реакцій (спалахів гніву, агресивних розрядів). Більшість розумово відсталих учнів мають низький рівень ситуативної емоційної регуляції поведінки в емоціогенних ситуаціях. Учням властиві порушення інтенсивності експресивних емоційних виявів у пасивних формах емоційного реагування на емоціогенні ситуації, сталості емоційних реакцій, порушення емоційної реактивності у формі підвищеної емоційної чутливості або навпаки байдужості до оцінки вчителя, порушення адекватності та контролю [143, с. 15–17]. Підлітки з розумовою відсталістю безпосередньо реагують на зовнішні подразники, не розмірковуючи над тим, які можуть бути наслідки для себе та оточуючих такої імпульсивної поведінки; «схильні до некритичного наслідування інших; часто здійснюють безглузді поведінкові акти, позбавлені мети та сенсу» [328, с. 127]. Вказане свідчить про те, що особи з розумовими особливостями втрачають здатність об'єктивно оцінювати обставини, зокрема і через неспроможність засвоювати стандартну інформацію, котра пропонується у закладах середньої освіти. Пригнічення інтелектуальної сфери призводить до аналогічної проблеми із вольовою, що чинить деструктивний вплив, формуючий поведінку жертви.

Окремої уваги заслуговує і компульсивна поведінка підлітків, котра провокує/зумовлює кримінально протиправну діяльність.

З кримінально-правової та кримінологічної точки зору під ***віктимною компульсією*** необхідно розуміти *комплекс нав'язливих, нездоланних дій, які особа вчиняє з метою уникнення ситуацій з високим індексом суспільної небезпечності, усвідомлюючи при цьому їх ірраціональність та необґрунтованість*. Наприклад, підліток по дорозі додому постійно обертається, при цьому міцно тримає перед собою свої речі, постійно їх перевіряє тощо. Таким чином, підліток, боячись пограбування, мотивує кримінального правопорушника його вчинити, своїми діями формуючи уявлення про те, що в нього є дещо цінне. Необхідно звернути увагу на те, що віктимна компульсія різко відрізняється від соціально безпечної поведінки тим, що під соціально безпечною поведінкою необхідно розуміти утримання дитини від вчинення або невчинення дій, які можуть сприяти обранню її у ролі жертви. Людина це сприймає на рівні підсвідомості, діє «на автоматі» та не придає цьому вагомого значення. До ***ознак віктимної компульсії*** необхідно віднести такі: 1) особа має чітко виражену фобію стати жертвою кримінального правопорушення; 2) нав'язливі дії зумовлені прагненням убезпечити себе від кримінального правопорушення; 3) нав'язливі дії не зумовлені реально існуючою об'єктивною загрозою опинитись в ситуації з високою віктимною ймовірністю; 4) нав'язливі дії є ірраціональними, усвідомлюються та сприймаються підлітком як такі; 5) кримінально протиправна поведінка суб'єкта правопорушення мотивована саме комплексом нав'язливих дій жертви. Механізм мотивації кримінального правопорушника полягає у створенні фіктивного уявлення про наявність у жертви тих благ, які йому цікаві та які він суб'єктивно сприймає як реально існуючі. В окремих випадках віктимні компульсивні дії можуть ставати причиною фактичних помилок при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Структурно складові такого механізму можна викласти таким способом: фактично існуюча у свідомості дитини фантомна небезпека – об'єктивно

необґрунтована активно-віктимна поведінка неповнолітнього – суб'єктивне прагнення правопорушника отримати суспільно небезпечні наслідки – сприйняття дитини як реального та максимально комфортного об'єкта посягання – реалізація умислу – формальні посткримінальні дії. Зважаючи на те, що в кримінальному праві існує таке поняття, як фактична помилка, тому у віктимології ми можемо говорити про фактичну помилку жертви.

Виходячи з викладеного вважаємо, що на сьогодні патологічні психопатичні стани та захворювання – нові та недостатньо досліджені феномени. Мотивація кримінального правопорушника залежить від низки об'єктивних чинників, котрі примушують його на рівні підсвідомості відчувати необхідність вчинити протиправний акт. Неадекватні дії зі сторони жертви не тільки сприяють цьому, а й часто провокують кримінально протиправну поведінку. Небезпека такого роду активності полягає в завуальованій віктимності (в окремих випадках – агресивній).

4. Окремі тимчасові шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація).

На сьогодні кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності – достатньо розповсюджене явище, зумовлене насамперед відсутністю дієвих засобів та заходів кримінально-правового характеру. Особливої уваги заслуговує те, що значна частка кримінально протиправних діянь такого характеру вчиняється щодо малолітніх та неповнолітніх дітей, що несе значні загрози майбутньому нашої держави.

Інцест у перекладі з латині означає «злочинний, гріховний». У давнину поняттям «інцест» охоплювались будь-які порушення сексуальних заборон, а згодом цей термін закріпився лише за кровозмішуючим сексом як особливим видом недотримання сексуальної поведінки. Інцест в історичному і сучасному розумінні – це кровозмішування, сексуальні відносини з кровними родичами

(батьками і дітьми, братами і сестрами тощо). У широкому розумінні терміном «інцест» охоплюються всі випадки сексуальної поведінки людей, які перебувають в родинних відносинах, за винятком шлюбом. Уже в ті далекі часи його вважали огидним, злочинним, таким, що вимагає беззаперечного осуду [385, с. 234]. Таким чином, інцест з самого початку людства вважався злочинною дією. Сучасне суспільство насильницьким вважає інцест, котрий відбувся проти волі одного з партнерів, якщо мова йде про інцест з участю неповнолітньої особи, то здебільшого жертвою є саме вона.

Відповідно до судової статистики кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 155 КК України (природні або неприродні статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, вчинені близькими родичами або членами сім'ї, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки), у 2008 та 2009 році вчинило по 2 особи, у 2011 – 1, у 2012 – 4, у 2013-2015, 2018 та 2019 роках – по 1 особі. Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 156 КК України (вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, вчинені щодо малолітньої особи або вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього), у 2008 році вчинили 73 особи, у 2009 – 87, у 2010 – 64, у 2011 – 75, у 2012 – 75, у 2013 – 63, у 2014 – 53, у 2015 – 36, у 2016 – 34, у 2017 – 33, у 2018 – 26, у 2019 році розглядуване правопорушення вчинили 28 осіб [330]. Насправді вказані цифри в межах цілої країни не здаються такими великими, якщо не розглядати можливі наслідки такого роду протиправної діяльності. Вчені-кримінологи та віктимологи, а також фахівці в галузі кримінальної психології та психопатології вже давно прийшли до висновку, що майже половина жертв, які зазнали насильство сексуального характеру в дитинстві, у дорослому віці страждають на різного роду психічні відхилення або самі стають кримінальними правопорушниками.

Окремо необхідно звернути увагу на такий термін, як «приваблива дитина». На думку вчених, останній погано відзначає суть переживань дитини-жертви, оскільки в будь-якому випадку за цим стоїть розпад усієї структури функціонування родини. У разі інцесту дитина розцінюється як жертва незалежно від реальних обставин, оскільки вона є жертвою зруйнованої сімейної ситуації більше ніж сексуального акту чи перверсії. Дослідники виокремлюють цілу низку чинників, пов'язаних з психічними особливостями батьків, що впливають на емоційне становлення дитини та відповідне формування її віктимогенних властивостей: – специфіка взаємодії батьків з дітьми, яка заснована на порушеннях емоційно-психологічного статусу батька; – гіперопіка матері, заснована на тривожності та почутті самотності, що призводить до формування в дитини непевності у своїх силах, тривожності, неадекватної оцінки навколишнього; – нервові зриви у вигляді лементу, фізичного покарання, жорстокого звертання, незліченних зауважень і критики, що компенсують нервову напругу батьків, їхня незадоволеність власним життям [75, с. 71]. Тут ми пропонуємо дещо зупинитись для надання коментаря. Насправді більшість підлітків із сформованою неприродньою сексуальною віктимною поведінкою мають негативний досвід статевих відносин як з однолітками, так з особами старшого віку. При цьому необхідно зауважити, що останній випадок є більш складним, оскільки особи, старші за віком, можуть поступово формувати з підлітка жертву, а сам підліток вважатиме, що він добровільно прийняв рішення вступити у статевий контакт. Психіка неповнолітнього побудована таким чином, що доросла людина на підсвідомому рівні сприймається як домінантна особа, котра має певні знання та досвід, а тому вона гідна наслідування та довіри. Більше того, якщо така людина емпатична, вона розташовує до себе підлітка, тим самим викликаючи відчуття закоханості. Таким чином, формується латентна віктимна поведінка *несвідомої (інстинктивної) жертви*. Саме у зв'язку з цим у чинному кримінальному законодавстві України 2001 року в ст. ст. 152 та 153 передбачено

кримінальну відповідальність за зґвалтування та сексуальне насильство, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди.

Наступними чинниками є: – психопатологія батьків, що призводить до перекручування міжособистісних інтеракцій, жорстокому психологічному, а найчастіше і фізичному зверненню до дитини; – емоційні порушення організації родини: афективність, що призводить до хаотичності життя в будинку і надзвичайному почутті провини; тривожність у відносинах, що прив'язують дітей; недостатня емоційна чуйність, що створює в дитини психологічну депривацію; – виражені особистісні особливості матерів (депресія, низька самооцінка, жертовність, нарцисизм, імпульсивність, нестабільність ідентифікації), що через механізм ідентифікації призводять до формування характерного стилю особистісного реагування дитини; – низький соціально-економічний статус, життєва невпорядкованість, економічна нестабільність, що призводить до віктимізації в родині, а в підлітковому віці до додаткової віктимізації в межах підліткової субкультури; – неповна родина, відсутність необхідної соціальної підтримки, що приводить до невротизації і соціальної ізоляції матері, що проектує свої почуття на дітей у вигляді жорстокого поводження чи глибокого почуття провини; – надзвичайно молодий вік батьків, що супроводжується фінансовою невпорядкованістю, низьким рівнем утворення і неадекватних знань про дитину, що призводить до ігнорування потреб дитини, його відчуженню, емоційної депривації [75, с. 71]. У цьому контексті необхідно звернути увагу на проблеми гетеросексуального та гомосексуального інцесту. Як свідчить судова практика та кримінологічна статистика, гомосексуальний насильницький інцест складає левову частку всіх кримінальних правопорушень. З психологічної та віктимологічної точки зору сексуальне насильство з боку батьків однієї з дитиною статі має набагато небезпечніші наслідки для жертви, одним з яких є виникнення різного роду перверсій, котрі в майбутньому можуть

призвести до формування стійкої девіантної поведінки. Часто діти, яких у дитинстві ґвалтували батьки, особливо якщо це було гомосексуальне насильство, в дорослому віці дозволяють собі аналогічну поведінку щодо власних дітей, що зумовлено психічними відхиленнями.

Необхідно звернути увагу на те, що як інцест-злочини зі сторони батька, так і зі сторони матері мають особливі ознаки та досить відрізняються від себе. Діти, які були скривджені чоловіками, більшою мірою наражаються на переживання травми, оскільки тип сексуальної активності, до якого доходить у цьому випадку, є більш інвазійним (агресивним), такі контакти найчастіше відбуваються з використанням фізичної сили, дитина є сильно залежною від батька, а різниця віку між ними є значна (близько 20 років). Присутність вітчима в родині семикратно підвищує ризик виникнення інцесту [15, с. 152]. Найбільш уразливими для сексуального використання з боку жінок є діти у фазі передпубертатній (до 5 року життя) а також ранній пубертатній (7-14 років). Кількість таких неповнолітніх жертв сексуального насильства жінок є значно меншою, ніж кількість жертв, які припадають у середньому на одного чоловіка. Різниця у віці між жінкою-злочинницею і жертвою є меншою, ніж у випадку з чоловіками [38, с. 108]. М. Беісерт вказує, що понад половина (56%) жінок, які сексуально використовували своїх дітей, були старшими від них на неповних 5 років [8, с. 178]. Необхідно зазначити, що жінки рідше вчиняють сексуальне насильство щодо своїх дітей та, як ми вже вказували вище, частіше виступають співучасником такого роду протиправних діянь. Це пояснюється психологічними особливостями жінки, до яких можна віднести часткову емоційну лабільність, слабкість характеру, материнський інстинкт. Часто кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності, які вчиняються жінками, є наслідком фізіологічних змін в організмі (гормональною нестабільністю тощо). При цьому необхідно звернути увагу і на низьку інтенсивність натиску на жертву.

Жінки рідше, ніж чоловіки застосовують насилля над своїми жертвами, використовуючи намови та маніпуляцію, що сприяє легковажності в оцінюванні наслідків їхнього злочину для дітей [38, с. 106]. Серед низки чинників, які сприяють виникненню явища насильства над дітьми, вчені вказують на чинники, зв'язані з особистістю дитини, наприклад, передчасно народжені діти, хворі, неповносправні, перезбуджені, неслухняні частіше стають жертвами домашнього насильства [28, с. 51]. Важливим діагностичним питанням є проблема виявлення ознак сексуального використання дітей-жертв. Американська дослідниця Елліот (Elliot) (1992) поділила дітей-жертв на три вікові групи і в кожній з них окреслила можливі ознаки сексуального використання:

– Діти молодші 5-го року життя: мають певні фізичні ознаки навколо геніталій чи анусу, наприклад, запах сперматозоїдів; відчувають біль і/або мають криваві виділення з горла, геніталіїв чи анусу; відіграють за допомогою іграшок або в забаві з іншими дітьми сексуальні акти, маніфестуючи при цьому значні, невідповідні для них знання; поводять себе в сексуально невідповідний (провокаційний) спосіб щодо до дорослих; малюють образи сексуальних органів; повторюють непристойні слова чи вирази, які використовував злочинець; істерично плачуть під час зміни пелюшок; демонструють істеричну поведінку під час роздягання, особливо білизни; проявляють дуже сильний страх щодо до певної особи; повторюють, що є злими, поганими; демонструють регресію; видаються нещасливими, сумними; стають агресивними в стосунках до інших та ін. [8, с. 178]. Це – перший етап у формуванні віктимної поведінки. У свідомості дитини формується деструктивний образ взаємовідносин із батьками, деформується світосприйняття, саморефлексія і, як наслідок, відбувається порушення «Я-концепції». Якщо в подальшому така дитина і надалі буде використовуватись як жертва сексуального насильства з боку власних батьків, то така поведінка буде сприйматись нею як буденна, що зробить її остаточно і цілковито несвідомою жертвою.

– Діти поміж 5 і 12 роком життя: мають інфекції навколо сечостатевої системи, виділення крові; відчувають дискомфорт під час ходіння, проявляють це; страждають з приводу розладів харчування, анорексії чи булімії; нав'язливо розмовляють чи пишуть про секс; пробують сексуально використати інших дітей; мають гроші з невідомих джерел; не люблять переодягатися на заняття з фізкультури; мають негативний образ себе; видаються особами, які мають таємницю; починають красти, брехати, ошукувати в надії бути спійманими; демонструють регресію, зокрема нічне сечовипускання; втікають з дому; перестають радіти заняттям, які їм раніше подобалися; стають депресивними, вчиняють навіть спроби самогубства [8, с. 178]. Діти цього вікового періоду більш схильні до протесту, а тому якщо вони до цього віку не зазнавали сексуального насильства, то така поведінка з боку батьків (і не тільки) провокуватиме прагнення чинити опір. Якщо підліток морально слабкий, то це може призводити до виникнення стійких депресивних та обсесивно-компульсивних розладів. Такі особи часто ***стають жертвами обставин так званої «конкретної життєвої ситуації»***. Саме тому їх віктимна поведінка часто зумовлюється безвихіддю.

– Молодь старша ніж 12 років: мають болі або виділення крові з геніталіїв, анусу чи горла; вагітність; розлади харчування, анорексія чи булімія; беруть на себе роль дорослих членів родини (виключно самостійно готують їжу, прибирають, дбають про заспокоєння потреб усіх членів родини, крім власних); не зустрічаються з особами іншої статі, не мають приятелів; є сексуально звабливі по відношенню до інших; сексуально використовують інших дітей; відчувають ненависть щодо до себе самого; переживають проблеми з пам'яттю; переживають нічні жахіття, бояться темряви; ізолюються від інших, надмірно звинувачують себе; переживають хронічну депресію; мають намір вчинити самогубство; вживають алкоголь і/чи наркотики; проявляють виплески злості; часто втікають з дому; втікають зі школи [8, с. 178]. Це особи, котрі часто вже

мають сталу віктимну поведінку. Тобто вони прийняли таку ситуацію та змирилися з нею. Необхідно звернути увагу на те, що саме сексуальні кримінальні правопорушення щодо даної вікової категорії є найбільш латентними. Це пояснюється тим, що підлітки бояться стати об'єктом знущання серед однолітків, можуть намагатися уникнути конфліктних ситуацій між батьками тощо.

Інцест є явищем тривалим і має певну динаміку розвитку та занепаду. Вчені встановили п'ять фаз, через які більшою чи меншою мірою проходить кожний інцест-зв'язок: 1) приховування зв'язку, коли виникають стосунки в системі «порушник-дитина», які виізольовують жертву з контактів з іншими членами родини, породжують свідомість обов'язковості приховування таємниці і почуття вини; 2) безпорадність, яка виникає з узалежнення дитини від дорослого, її залякування, почуття нездатності до спротиву або уникнення інцест-стосунків; 3) пристосування як оборонна або погоджувальна форма реакції дитини; 4) конфлікт, протест, який виникає внаслідок руйнування оборонних психологічних механізмів, бунту проти узалежнення або набридання; 5) вихід, який провадить до розриву інцест-зв'язку. Жертва чинить його в різний спосіб: втікаючи з дому, переселяючись з нього, виявляючи факт сексуального надужиття іншим, шукаючи допомоги в слідчих органах або інших інституціях [30, с. 27]. Таким чином, більшість неповнолітніх жертв насильницького інцесту намагаються вирішити ситуацію найменш травматичним шляхом, частіше беручи на себе провину та самоізолюючись від ситуації. Лише незначний відсоток дітей звертаються за допомогою до правоохоронних органів, віддаючи перевагу другому із батьків. В цьому контексті хочеться звернути увагу на такий феномен, як комплекс Едипа або його жіночий варіант – комплекс Електри. В науковій літературі останній означає ситуацію, в якій дитина відчуває закоханість в одного з батьків. Варто вказати, що такого роду незначні (як здається на перший погляд) психологічні відхилення в дитини формуються ще на ранньому етапі розвитку та

несуть у собі значні віктимологічні загрози, оскільки роблять з підлітка або жертву-провокатора, або жертву, яка в подальшому стає правопорушником.

Ураховуючи зазначене, до ***основних детермінантів віктимної поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту***, на нашу думку, необхідно віднести такі: наслідування поведінки героїв фільмів, книг тощо; прагнення відчути себе дорослим; наявність «едипового комплексу»; несприятлива психо-емоційна ситуація в родині; відчуження одного з батьків.

Окремої уваги заслуговує і вікова типологія неповнолітніх жертв насильницького інцесту:

– ***діти до 5 років*** не можуть оцінюватись з точки зору віктимної поведінки, оскільки кримінально протиправний інтерес зі сторони кримінального правопорушника зумовлений виключно його перверсіями та фізіологічними особливостями дітей цього віку;

– ***діти від 5 до 10 років*** – інфантильні жертви – діти, які через свої інтелектуальні особливості нездатні оцінити свою поведінку та поведінку насильника, у зв'язку з чим часто ведуть себе таким чином, що неусвідомлено спонукають особу вчинити сексуальне насильство;

– ***діти від 10 до 14 років*** – ретроградні жертви – діти, які переживають підліткову кризу, у зв'язку з чим починають демонструвати себе як повноцінну, сформовану особистість, а тому часто роблять вчинки, котрі йдуть врозріз (суперечать) із нормами моралі та правилами етики поведінки;

– ***діти від 14 до 18 років*** – активні, агресивні, часто – провокуючі жертви. Цей віковий період є визначним перед переходом підлітка в доросле життя, більше того – саме в цей період завершується процес статевого дозрівання, у зв'язку з чим підлітки починають вести себе агресивно та демонстративно, через що провокують вчинення щодо себе сексуального насильства.

Окремі особливості притаманні і віктимізації неповнолітніх у місцях позбавлення волі. У загальному розумінні віктимізацію в місцях позбавлення

волі слід розуміти як складову частину поняття «детермінант злочинності в місцях позбавлення волі», а також її віктимні наслідки та процес перетворення на жертву злочину конкретної особи (засудженого, представника адміністрації *установи виконання покарання (далі – УВП) – уточнено нами – Т.П.* та ін. осіб) або певної спільноти людей (установи виконання покарань чи *слідчого ізолятору (далі – СІЗО), Державної кримінально-виконавчої служби – уточнено нами – Т.П.* у цілому, суспільства та держави) [129, с. 74]. Пенітенціарна віктимізація є одним із найскладніших феноменів як з точки зору дослідження детермінаційних процесів, так і з позиції розробки стратегій запобігання. Це пояснюється насамперед нестандартністю особистості неповнолітньої жертви, котра має розглядатись через ретроспективу його попередньої кримінально протиправної діяльності, її тяжкості та тривалості, оскільки в умовах ізоляції саме це формує авторитет засудженого серед інших осіб.

Ученими було встановлено, що «основними детермінантами ювенальної віктимної поведінки є конформність, емоційна лабільність, не до кінця сформована психіка тощо. О. М. Джужа вказує, що для неповнолітніх притаманні і такі риси, як: емоційно виражене прагнення пізнати навколишнє середовище, підвищена активність особи, вияв власних оцінок тих або інших подій, що інколи суперечать незначному життєвому досвіду, відсутність здатності переборювати невдачі, недостатність та поверховість першого враження… [175, с. 98]. Ювенальна віктимність може розглядатись як девіація, котра межує з кримінально протиправною поведінкою, провокуючи або зумовлюючи її. Однак існують фактори, котрі в певний проміжок часу в нестандартній ситуації роблять із неповнолітнього правопорушника жертву. Здебільшого це відбувається в установах виконання покарань. Отже, враховуючи, що пенітенціарна віктимізація неповнолітніх – складний процес, котрий повинен являти собою симбіоз елементів кримінально-виправної роботи та віктимологічної реабілітації, вважаємо за доцільне зупинитись на цьому питанні більш детально.

Віктимізація у виховних колоніях проходить у декілька етапів, основними з яких є такі: 1) *соціально-рольова, соціально-психологічна або соціально-демографічна адаптаційна деструкція* – процес відчуження колективом нового ув'язненого через певні фізіологічні, психологічні або соціальні-правові особливості (національність, раса, фізичні вади, вік, професія, вид кримінального правопорушення тощо); 2) *первісна абстиненція* – процес придушення неповнолітнім своєї особистості через емоційний стрес, викликаний особливостями відбування покарання в установах закритого типу (в окремих випадках абстиненція може стати наслідком прагнення зайняти гідне місце у колективі засуджених); 3) *десоціалізація* – поступова зміна пріоритетів та моральних настанов підлітка, перехід на «тюремну» культуру; 4) *первісна пенітенціарна активна віктимність* – перший пенітенціарний кримінально протиправний акт з успішним для правопорушників фіналом (отримання суспільно небезпечних наслідків, залякування засудженого підлітка тощо); 5) *формування синдрому жертви* – формування у свідомості підлітка уявлення про безкарність, страх зазнати повторний суспільно небезпечний вплив, повна підлеглість лідеру колективу засуджених. Остаточне формування синдрому жертви є наслідком високої латентності пенітенціарних кримінальних правопорушень, котрі вчиняються між засудженими (на відміну від випадків, коли однією зі сторін є співробітник установи виконання покарань), а також нехтування співробітниками виховних колоній своїми обов'язками. Вказані етапи зумовлені особливостями відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Основною такою особливістю є «закритий» тип установи, а також значне скупчення осіб, котрі мають кримінально протиправні нахили, навички та настанови; більшість засуджених підлітків уже мають досвід відбування такого роду покарання, що значно спрощує адаптацію.

Окремої уваги у процесі ювенальної пенітенціарної віктимізації заслуговує попередня кримінальна та посткримінальна інтеракція кримінального

правопорушника та неповнолітньої жертви, а також роль останнього в механізмі кримінально протиправної поведінки.

Учені вказують, що як свідчить практика, співставляючи поведінку потерпілого та поведінку злочинця в УВП (установах виконання покарання – *додано нами – Т.П.)* з моральними та правовими нормами, що діють під час виконання кримінальних покарань, нерідко доводиться зіштовхуватись з певними ускладненнями, які полягають у тому, що поведінка цих осіб є не однотипною щодо характеру, а щодо спрямованості – навіть полярно протилежною… У зв'язку з цим стосовно засуджених в УВП доцільно вживати поняття – віктимність потерпілого, різновидом якої є «віктимогенна деформація особистості», яка в певних випадках може співставлятися з моральною деформацією особистості засудженого-злочинця. Однак, як показує практика, поведінка потерпілого може й не бути виразником якостей та соціальних ролей особистості. А сукупність обставин, що характеризують жертву, сприяють її віктимізації лише під час взаємодії з іншою сукупністю обставин, що мають місце з боку злочинця, його вчиненню, при наявності, звичайно, певних зовнішніх обставин [176, с. 211]. Віктимна поведінка особи, котра має кримінальний досвід, особливо, коли мова йде про підлітків, значно відрізняється від аналогічної, притаманної правослухняним громадянам. Відмежувати поведінку можливо за такими критеріями, як: 1) ***поведінкова активність***: неповнолітнім засудженим жертвам часто притаманна активно-агресивна, у деяких випадках – пасивно-провокуюча поведінка, що зумовлено тим, що пенітенціарна віктимність здебільшого каталізована афективними або депресивними станами, пов'язаними з частковим обмеженням прав та свобод, а також умовами замкненого простору; 2) ***сприйняття «сценарію» кримінального правопорушення:*** неповнолітні засуджені жертви часто страждають на «ефект Едипу», котрий був популяризований у XX столітті американським соціологом Робертом К. Мертоном. Даний ефект полягає в тому, що підліток, опинившись в умовах

ізоляції з іншими засудженими, деякі з яких мають значний кримінальний досвід, знаходиться у постійному страху, що стосовно нього буде вчинено суспільно небезпечне діяння. У зв'язку з цим засуджений сам своєю поведінкою несвідомо провокує останнє. Ефект Едипу дуже рідко притаманний пересічним громадянам, котрі не знаходяться у стресових ситуаціях; 3) ***кримінальна компліментарність***: трансцендентальна антипатія між засудженими в умовах ізоляції як фактор, провокуючий віктимну поведінку неповнолітніх, що зумовлено відібранням пасивної (відчуженої) субгрупи осіб.

Віктимна поведінка неповнолітнього засудженого може бути інтегрована в механізм кримінально протиправної активності правопорушника, а може виходити поза межі останньої. В науковій літературі вказано, що …під час вивчення індивідуальної злочинної поведінки в УВП потерпілий викликає інтерес тією мірою, якою його поведінка вписується в подію злочину і несе в собі заряд криміногенної. Але вирішальним слід вважати все таки те, що навіть під час найактивнішої з боку потерпілого провокації злочину, його вчинення можливе лише при наявності антисоціальної орієнтованості особистості злочинця (що є характерним у таких випадках для засуджених зі спеціальною спрямованістю в поведінці). Саме в цій ситуації можна визначити тенденцію до зворотньо-пропорційної залежності у взаємодії: на скільки більш значною негативна роль поведінки потерпілого у виникненні злочину, на стільки менш інтенсивною є антисуспільна орієнтація особистості злочинця з-поміж засуджених в УВП. Найбільш чітко та показово така залежність виступає саме під час вчинення засудженими злочинів проти особистості, оскільки в психологічному механізмі їх заподіяння велике значення набувають емоції засудженого-злочинця, які нерідко зростають до стадії афекту. Слід також зазначити, що поведінка потерпілого не може механічно викликати вчинення іншою особою злочину, оскільки соціальні регуляції в людини в основному є визначальними в порівнянні з усіма іншими, тому зовнішній вплив та внутрішнє

переживання людини, перш ніж знайти своє вираження в поведінці, усвідомлюється суб'єктом злочину. Саме тому він несе кримінальну відповідальність за свій злочин. Але соціальна оцінка злочину передбачає і обов'язкову об'єктивну оцінку щодо моральних позицій поведінки потерпілого, особливо в ситуації, яка істотно вплинула на реалізацію внутрішньої готовності злочинця вчинити злочин [176, с. 211]. Віктимна поведінка, «вписана» в механізм кримінально протиправної активності кримінального правопорушника може бути охарактеризована як завуальована боротьба між засудженими, зумовлена двома цілями: підтвердити свій статус перед колективом та не стати постійною мішенню для знущань. Підліток, котрий тільки опинився в умовах ізоляції, прагне самоствердитись та знайти собі коло спілкування. Саме тому він може провокувати кримінального правопорушника на вчинення суспільно небезпечного діяння, котре стане одним зі способів «опонування». Комунікативна мета може також стати причиною «*позамеханічної» віктимізації (інакше кажучи – казуально-ситуативної) – віктимізації, котра відбувається незалежно від волевиявлення та поведінкової активності жертви, зумовлена випадковим збігом провокуючих правопорушника факторів.* Прикладом останньої тези може стати ситуація, в якій неповнолітній через незнання колективу обирає для спілкування особу, котра займає найнижчий ступінь у тюремній ієрархії, що має наслідком знущання над ним аж до насильства.

Можна виділити низку причин, котрі детермінують пенітенціарну віктимізацію неповнолітньої особи: 1) причини, зумовлені проживанням колективом в умовах ізоляції – відсутність контакту зі світом, обмежені права та свободи, особисті проблеми – все це призводить до поступового зростання агресії, котра потребує реалізації, у зв'язку з чим кримінальний правопорушник починає шукати максимально «зручну» жертву; 2) причини, спровоковані певними обставинами, заздалегідь не планованими та не зумовленими кримінальним правопорушником або жертвою – нещасний випадок, казус,

необережне кримінальне правопорушення тощо; 3) причини, зумовлені відсутністю належного контролю адміністрацією установи виконання покарання – несвоєчасна реакція на перші конфлікти, погрози між засудженими, прагнення приховати випадки малозначних кримінальних правопорушень мають наслідком зародження у свідомості правопорушника відчуття безкарності. Що стосується останнього блоку причин, зазначимо, що особливої уваги заслуговує процес потрапляння до місць позбавлення волі заборонених речей, предметів тощо. Це досить часто провокує вчинення засудженими кримінальних правопорушень та є наслідком корупційних схем, в яких не останню роль відіграє адміністрація УВП.

Учені вказують, що серед детермінантів злочинів, які призводять до надзвичайних ситуацій, пов'язаних з прогалинами в різних сферах діяльності виправних (*зокрема і виховних – додано нами – Т.П.*) колоній, лежать і проблеми в організації запобігання та припинення надходження до засуджених заборонених предметів (виробів, речовин) [158, с. 215] і додають, що на продовження цього персонал виправних колоній може піддаватися більшому, ніж втягнення в позаслужбові зв'язки, ступеня небезпеки ризику стати об'єктом злочинного посягання з боку засуджених (чинення останніми опору, вчинення ними нападів, вбивств, захоплень заручників, завдання шкоди здоров'ю та ін.) [159, с. 487]. Детермінація кримінальних правопорушень у цьому випадку може бути пояснена як суб'єктивними чинниками (наприклад, агресія, спровокована заздрістю), так і об'єктивними (дрібні крадіжки заборонених предметів серед засуджених, провокація суспільно небезпечних діянь, спровокована наркотичним сп'янінням, різного роду кримінальні правопорушення, пов'язані з необережним користуванням предметів, які належать до переліку особливо небезпечних (наприклад, зброя) тощо).

У науковій літературі також зазначено, що до найбільш поширених видів заборонених предметів, які надходять до кримінально-виконавчих установ незаконним шляхом, належать: гроші, спиртні напої, наркотичні засоби.

Надходження до засуджених цих предметів має негативні наслідки, пов'язані з ускладненням оперативної обстановки у кримінально-виконавчих установах, виникненням надзвичайних подій кримінально-правового характеру. Це зумовлює проведення постійної роботи персоналу з виявлення та вилучення у засуджених заборонених предметів [157, с. 61]. Наявність у засуджених грошей прискорює реалізацію злочинних задумів. Гроші виступають засобом для підкупу співробітників та інших осіб з метою схиляння їх до вчинення незаконних дій, що виражаються в доставленні засудженим спиртних напоїв і наркотичних засобів, надання їм різного роду пільг, встановленні зв'язків зі злочинцями поза місцями позбавлення волі [381, с. 34]. Окрім віктимізації, обіг заборонених предметів, речовин тощо в установах виконання покарань значно знижує якість процесу кримінологічної реабілітації, виховання та перевиховання. Вступ у протиправні домовленості з персоналом УВП, дрібні угоди між засудженими та ін. – усе це зміщує акцент з профілактичної роботи та має наслідком неминучі конфліктні ситуації. Особливо небезпечним є розповсюдження серед підлітків наркотичних та психотропних речовин, що в умовах ізоляції може стати фатальним.

Незаконне вживання засудженими наркотичних засобів призводить до ускладнення оперативної обстановки в УВП, дестабілізує їх діяльність, робить ці установи важкокерованими. Засуджені, які вживають наркотики, нерідко порушують правопорядок, відмовляються від роботи, грають в азартні ігри. У низці випадків засуджені негативної спрямованості використовують хворобливий стан засуджених-наркоманів, їх фізичну залежність від наркотиків для вчинення злочинів [381, с. 34]. Зростання наркоманії в УВП зумовлює нелегальний обіг великих грошових сум, які є засобом підкупу співробітників та інших осіб, створення багатоланкових організованих злочинних груп як в установах, так і поза ними. УВП розглядаються наркоділками як ринки збуту наркотиків [381, с. 35]. Вплив наркотичних речовин на психіку підлітка є

достатньо серйозним та дуже часто призводить до невиправних наслідків. В умовах позбавлення волі пригнічені психічні та емоційні процеси можуть не тільки спровокувати агресію та каталізувати кримінальне правопорушення. Інколи вживання в ізоляції заборонених речовин призводить до спроб здійснити самогубство, що також можна вважати одним із видів віктимізації, коли і жертвою, і правопорушником є одна особа.

Слід зауважити, що стан тимчасового шоку примушує неповнолітню особу вчиняти дії, котрі не завжди об'єктивно зумовлені. Саме у зв'язку з цим така поведінка може ще більше загострювати ситуацію та провокувати правопорушника на більш активні та зухвалі діяння.

Отже, проведене дослідження дозволило підсумувати, що під *специфічним психоемоційним станом у механізмі віктимізації неповнолітньої особи* необхідно розуміти *сукупність заздалегідь помилкових поведінкових реакцій підлітка на зовнішні збудники, котрі сприяють та/або зумовлюють каталізацію кримінально протиправних настанов з боку кримінального правопорушника через наявність постійних або тимчасових психічних розладів*. Найбільш поширеними психоемоційними станами, які сприяють віктимізації підлітка, є: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, ЗМІ); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація).

3.2. Інтеракція кримінального правопорушника та неповнолітнього потерпілого в механізмі кримінально протиправної поведінки та її вплив на мотивацію кримінального правопорушення

Неповнолітня особа є складним організмом, поведінку якого не завжди можна пояснити. Це зумовлено недосконалістю психічних процесів, специфічним світосприйняттям, відсутністю сформованого комплексу моральних якостей та цінностей. Саме тому погляди, реакція на той чи інший феномен та його оцінка значно відрізняється від дорослих осіб, які мають певні знання, навички та життєвий досвід. Дитина часто стає жертвою кримінальних правопорушень через свою довірливість, необізнаність, темпераментність тощо. Вчені слушно зазначають, що поведінка жертви об'єктивно виступає істотними і навіть вирішальними кримінологічними складовими механізму злочину. Залежно від конкретних обставин її поведінка може бути однією з причин або умовою, що сприяє вчиненню злочину [349, с. 652]. Однак сама собою поведінка жертви не може призвести до злочину, вона обов'язково взаємодіє з негативними факторами, які відносяться до злочинця. Нерідко в механізмі злочину ролі злочинця і жертви тісно переплітаються, тоді взагалі доводиться констатувати той факт, що саме відмінність між ними досить відносна, оскільки лише випадок вирішує, хто стане потерпілим, а хто злочинцем. До того ж ці ролі можуть взаємозамінюватися і поєднуватися в одній особі. Наприклад, у ситуаціях, пов'язаних з нападом при бійках тощо, сторони взаємно завдають один одному шкоду, і від важковловимих нюансів залежить, за ким з цього погляду залишиться перевага [349, с. 652]. Кримінально протиправна поведінка формується під впливом низки чинників, основними з яких є прагнення особи отримати бажаний результат, якого не можна досягти правомірним шляхом. Загалом, на нашу думку, під *механізмом кримінально-протиправної поведінки* необхідно розуміти *систему особистих якостей особи, якими зумовлені її алгоритмічні дії, спрямовані на реалізацію кримінально протиправного інтересу та досягнення бажаного результату.*

Механізми кримінально протиправної поведінки можна диференціювати на такі: 1) ***психологічний*** (коли протиправна поведінка зумовлена моральною

потребою вчинити кримінальне правопорушення для реалізації себе як особистості, зокрема з мотивів помсти, самоствердження тощо); 2) ***медичний*** (коли протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад, психічними розладами тощо); 3) ***ситуативний/випадковий*** (коли протиправна поведінка зумовлена ситуацією, яка її спровокувала, наприклад, раптова неприязнь); 4) ***корисливий*** (коли протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага); 5) ***ідейний*** (коли протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад, кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів); 6) ***змішаний*** (коли протиправна поведінка зумовлена декількома факторами).

При цьому безпосередньо елементи таких механізмів є універсальними та поділяються на такі: 1) особистість кримінального правопорушника (фізичні та моральні якості та властивості людини, які дозволяють та допомагають їй вчинити суспільно небезпечне діяння); 2) психологічне усвідомлення та прийняття факту необхідності/неминучості вчинення кримінально-протиправного діяння; 3) конкретна ситуація, яка сприяла/провокувала вчиненню кримінального правопорушення (зокрема віктимна поведінка потерпілого, провокація жертви); 4) готування до вчинення кримінального правопорушення (реалізація мінімально необхідних дій, які зроблять протиправне діяння можливим: підшукування знаряддя, співучасників тощо); 5) основний кримінально протиправний поведінковий акт (кульмінація та розв'язка кримінального правопорушення); 6) факультативний кримінально протиправний поведінковий акт (посткримінальна поведінка, яка полягає у виконанні дій, необхідних для приховування факту вчинення суспільно небезпечного діяння). Таким чином, нас цікавить конкретна ситуація, яка сприяла/провокувала вчиненню кримінального правопорушення, а саме – віктимна поведінка неповнолітнього потерпілого в частині його взаємозв'язку з правопорушником.

Стосунки між злочинцем і жертвою можуть виникнути на основі будь-якого з можливих зв'язків. Однак не сам характер соціального зв'язку і стосунків між людьми з неминучістю створює той чи інший конфлікт, що породжує злочин. Тільки суб'єктивні особисті якості можуть призвести, однак не обов'язково призводять, до злочину. У будь-якій ситуації, зокрема конфліктній, людина має вибір у прийнятті того чи іншого варіанта поведінки. Форми і міра впливу злочинця і його жертви одне на одного дуже різноманітні і здійснюються не лише в момент вчинення злочину, але здебільшого в передзлочинній ситуації. Саме від міжособистісних стосунків, що склалися задовго до вчинення злочину, багато в чому залежить майбутня конкретна життєва ситуація. Стосунки, що виникають між злочинцем і жертвою, можна класифікувати за різними критеріями. Класифікаційним критерієм повинна слугувати тривалість існування взаємовідносин між злочинцем і жертвою, а також сталість і характер зв'язку між ними. Цей зв'язок може бути раптовим; він виникає найчастіше між незнайомими раніше людьми; намір здійснити злочинні дії стосовно саме цього потерпілого у злочинця з'являється спонтанно, вибір жертви, як правило, випадковий. Між жертвою і винним можуть існувати сталі зв'язки і стосунки, характерні найчастіше для людей з одного соціального середовища, побутового оточення. За характером зв'язку між злочинцем і жертвою можна виділити дружні, нейтральні, неприязні, конфліктні взаємовідносини. Останні мають більшу ймовірність переростання в злочин [69, с. 150]. *Отже, ми підтримуємо позицію вчених та можемо підсумувати, що зв'язок неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником можна умовно поділити на*: ***поліхронічний*** – взаємозв'язок, який триває достатньо тривалий час та зумовлений наявністю спільних інтересів, справ тощо (такий зв'язок повинен тривати не менше року); ***спорадичний*** – взаємозв'язок, який має місце від «випадку до випадку», часто – зустрічі жертви з правопорушником є збігом обставин (наприклад, вони є сусідами тощо); ***епізодичний*** – жертва та правопорушник бачились один раз або

кримінальне правопорушення мало місце після декількох годин спілкування; ***спонтанний*** – жертва та правопорушник до моменту вчинення протиправного діяння не були знайомі. Виходячи з викладеного вище, пропонуємо розглянути вказані види зв'язків більш детально.

Відтак *поліхронічний зв'язок* найбільш цікавий у межах нашого дослідження, оскільки саме він характеризує особу кримінального правопорушника як «закоренілого» девіанта, а жертву – з точки зору глобальної віктимності. Це пояснюється тим, що поліхронічний (довготривалий) зв'язок часто має місце в контексті домашнього насильства, інцестної педофілії тощо. В цьому випадку правопорушник часто є родичем, другом або близьким знайомим своєї жертви. В механізмі кримінально протиправної поведінки довготривалий зв'язок провокує зміну в таких елементах, як особистість кримінального правопорушника (фруструє людину), чим спричиняє психологічне усвідомлення та прийняття факту необхідності/неминучості вчинення кримінально-протиправного діяння. Інколи також може мати місце конкретна ситуація, яка сприяла/провокувала вчиненню кримінального правопорушення (наприклад, коли донька неумисно (відвертий одяг, грайлива поведінка тощо) провокує вітчима на вчинення щодо неї інцесту).

Учені вказують, що значна кількість злочинів вчиняється саме в сім'ї. Як засвідчують спеціалісти з цієї проблематики, насильство може існувати в сім'ї, незважаючи на культурні, релігійні, соціальні аспекти і справляє руйнівний вплив на особистість, адже в сім'ї людина найбільш «відкрита» і тому найбільш вразлива до проявів насильства та образливої поведінки, що може призвести до виникнення фізичних та нервово-психічних розладів… [69, с. 150]. Окрему позицію може займати і гештальт. Так, на практиці часто трапляються ситуації, коли кримінальний правопорушник «переносить» свою злість та образу на жертву з іншої людини, тобто віддзеркалює свою агресію. Це стає каталізатором кримінального правопорушення через бажання особи отримати психологічне

задоволення у вигляді виходу негативної енергії, яка часто (до речі, у більшості випадків – через провокаційну поведінку жертви) призводить до перетинання межі дозволеного. Тип жертви в цьому взаємозв'язку – *всебічно віктимний.*

Дуже показовим у цьому контексті є приклад, в якому дитина стає жертвою домашнього насильства (зокрема сексуального). Вчені слушно зауважують, що саме діти володіють підвищеною віктимною схильністю до вчинення щодо них сексуального насильства, яка зумовлюється комплексом особистісних якостей. На думку О. М. Гуміна, ці якості умовно можна поділити на три групи:

- психологічні – особистісна незрілість, підпорядкованість авторитету дорослого, довірливість, нездатність повно, всебічно оцінити характер передкримінальної ситуації, неспроможність прогнозувати наслідки своїх дій, а також дій інших осіб, що поєднується з цікавістю та жагою до пригод, невмінням підлаштовуватися до нових умов, безпорадністю у складних ситуаціях, необізнаністю у сфері статевих стосунків;
- соціальні – соціально-педагогічна занедбаність, відсутність належного контролю з боку батьків та оточення дитини;
- біофізичні – рання або занадто рання сексуальність, фізична слабкість дітей, пов'язана з неможливістю фізичного опору сексуальному злочинцю [88, с. 132]. Про місце неповнолітньої жертви в механізмі протиправної поведінки йдеться лише тоді, коли дитина перебуває у віці, що дозволяє їй хоча б частково оцінювати ситуацію. Тільки в такому разі можна визначити, що саме спровокувало суб'єкта: активна, агресивна / провокуюча чи зваблююча поведінка жертви; її беззахисність та пасивність, нездатність чинити опір або навпаки повне розуміння протиправності діяння та бажання припинити його. Коли жертвою є маленька дитина (що, на жаль, не є на сьогодні рідкісним явищем) або підліток, який через свої інтелектуальні відхилення не здатний оцінити ситуацію, на нашу думку, недоцільно говорити про її фактичну роль у механізмі протиправної

поведінки. Вчені також виділяють особливий вид віктимності – сексуальну віктимність.

Взагалі вчені сьогодні більш схильні думати, що сексуальні девіації не є хворобами, тому допомога лікаря таким людям потрібна тільки в тому разі, коли усвідомлення власних особливостей викликає в них психологічний дискомфорт. Проте межі й характеристики нормальних сексуальних проявів і поведінки точно не встановлено. У ситуаціях, що вимагають медичного втручання, людина втрачає контроль над своїми діями. Сексуальні переживання набувають характеру нездоланної болісної звички, нав'язливості, подібної до таких нездорових захоплень, як потяг до алкоголю чи наркотиків. У людей із сексуальними відхиленнями поступово зростає соціальна непристосованість, ізоляція від навколишнього світу. Вони можуть відчувати свою неповноцінність, неспроможність, внутрішнє роздвоєння переживань. Наростаючий і нерозв'язний конфлікт між способами статевого задоволення і загальноприйнятими сексуальними нормами в таких людей часто призводить до важких невротичних розладів, спроб самогубства. Однак у багатьох людей із різними варіантами психосексуального розвитку не виникає почуття провини і серйозних душевних переживань. У такому разі вони не потребують медичної допомоги. Однак слід зауважити, що окремим випадком є сексуальні відхилення, пов'язані із заподіянням фізичних чи моральних незручностей іншим людям без їхньої згоди. Подібна поведінка регулюється правовими нормами. У широкому сенсі сексуальним відхиленням уважають сексуальну поведінку, яка відрізняється від прийнятих у певному суспільстві норм. За конкретним сексуальним злочином на психологічному рівні приховується неусвідомлене прагнення суб'єкта стати таким, яким йому хотілося б себе бачити, але яким він не є. В іншому випадку, коли злочин має захисно-компенсаторний характер, суб'єкт нібито захищає таким своєрідним способом наявні уявлення про себе з метою недопущення заниження самосприйняття [339, с. 130]. Варто звернути

увагу, що в сучасних умовах погляди на нормальну та здорову статеву поведінку значно змінилися, як і реакція держави. Це досить яскраво ілюструє історичний процес еволюції кримінально-правової заборони. Так, наприклад, ще в минулих століттях одностатеві контакти каралися відповідно до норм кримінального законодавства незалежно від волевиявлення особи. Уже сьогодні вони повністю дозволені та визнані Всесвітньою організацією охорони здоров'я такими, що не пов'язані з психічними відхиленнями (що підтверджується виключенням гомосексуалізму з Міжнародної статистичної класифікації хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям). Проте більшість психіатрів продовжує співвідносити гомосексуалізм із девіантною поведінкою. Слушно зауважити, що аналогічний зв'язок простежується і між ювенальною гомосексуальністю та віктимністю.

До того ж необхідно зазначити й про інші важливі аспекти внутрішньої детермінації насильницької сексуальної поведінки. Їй часто сприяють визначені, нерідко цинічні уявлення про жінок, негативне, презирливе ставлення до їхньої особистої волі, гідності, статевої недоторканності. Для сексуального злочинця цінність жінки досить велика, але водночас надзвичайно низька її статева недоторканність. Чим глибші та більш травматичні переживання в сексуальній сфері й міжстатевих відносинах, чим менше вони усвідомлюються, тим стабільніші установки на заперечення статевої недоторканності жінки, тим вища ймовірність учинення сексуальних злочинів, зокрема повторних. Усі ці риси морально-психологічної характеристики особи сексуального злочинця виникають не відразу. Навпаки, вони формуються, розвиваються і закріплюються з перших років життя індивіда. Тому зґвалтування, як і всі інші навмисні злочини, не можуть бути випадковими. Насильницька сексуальна поведінка внутрішньо закономірна, підтверджена всім ходом життя, є ніби його підсумком. Зовнішні обставини, зокрема неналежна поведінка жертви, сп'яніння злочинця, виконують лише роль умов. Це стосується і тих випадків групових злочинів, коли сексуальний злочинець діє під впливом співучасників: він потрапляє у

психологічну залежність від них, від сформованої ситуації. І якщо він учинив такі дії, це для нього закономірно [339, с. 130]. Взаємозв'язок правопорушника з неповнолітньою жертвою прямо пропорційно залежить від двох чинників: попередній досвід сексуальних взаємовідносин (часто – травматичний) та поведінкова реакція дитини. Крім того, очевидним є й обрання статі та віку жертви, що зумовлюється потребами (хворобливим станом тощо) девіанта.

Наступний взаємозв'язок – *спорадичний*, тобто це ті випадки, коли потерпілий та правопорушник, хоча побічно та нетривалий час, але знайомі. В такій ситуації неповнолітня жертва, психіка якої «налаштована» на довіру до всіх, навіть до малознайомих осіб, не очікує від кривдника жодних протиправних дій та часто виступає потерпілим саме через свій неповнолітній вік, без будь-яких провокаційних вчинків та дій. Як приклад, можемо навести ситуацію, в якій дитина погоджується піти до будинку сусіда, який попросив її про допомогу за винагороду. Неповнолітній цього сусіда неодноразово бачив і, навіть більше, сусід інколи спілкується з його/її батьками. Тобто сумніву в діях правопорушника в дитини не виникає. Водночас сам правопорушник після того, як заманив жертву до будинку, вчиняє щодо неї злочин (зґвалтування, вбивство, викрадення з метою отримання викупу тощо). Хочемо звернути увагу на те, що особливістю спорадичного взаємозв'язку є саме відсутність провокаційної та/або агресивної поведінки з боку неповнолітньої жертви (*тип жертви – ірраціонально некритичний*).

Епізодичний та *спонтанний* взаємозв'язки правопорушника із жертвою є найбільш цікавими та складними віктимологічним феноменами. У 2001 році під час написання докторської дисертації на тему: «Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи» В. О. Туляков зазначив, що розгляд віктимності як форми відхилення від норм і правил безпеки припускає можливість класифікації форм віктимної активності залежно від інтенсивності такого відхилення. Уявляється, що за ступенем зв'язку зі злочинною поведінкою віктимність може

виявлятися в двох основних формах: а) евентуальна (від латинського «eventus» – випадок) віктимність (віктимність у потенції), що означає можливість при нагоді, при відомих обставинах, при визначеній ситуації стати жертвою злочину, що містить у собі причинно-зумовлені і причинно-згідні девіації; б) децідивна (від латинського «decido» – рішення) віктимність (віктимність у дії), що охоплює стадії підготовки і прийняття віктимогенного рішення та й саму віктимну активність відповідно містить у собі доцільні і цілеозумовлені девіації, що служать каталізатором злочинів [366, с. 14]. У досліджуваних нами взаємозв'язках мова йде про евентуальну форму, що зумовлена формуванням певних, часто спонтанних обставин, які сприяли б перетворенню неповнолітньої особи в жертву кримінального правопорушення. Що стосується епізодичного взаємозв'язку, то в цьому випадку правопорушник та його неповнолітня жертва знайомі, але нетривалий час. Наприклад, така ситуація може скластись під час відвідування нічних закладів, коли підліток сам штовхає кривдника на протиправне діяння (зґвалтування, побої, тілесні ушкодження тощо). Часто в цьому контексті має місце провокуюча поведінка, як, до речі, і під час спонтанного прояву агресії правопорушника. Такий стан справ можна вважати певним віктимним відхиленням.

В. О. Туляков виділяє такі віктимні відхилення: а) віктимні розлади потреб (порушення потреби в забезпеченні безпеки – гіпервіктимність і гіповіктимність, та перешкоди в реалізації потреби в забезпеченні безпеки); б) віктимні комплекси (комплекс жертви-малюка) в) партнерські проблеми; г) патологічна пристрасть до пригод; д) страхи і фобії (синдром провокаційності оточення, віктимні стани страху, віктимні фобії, гострі стани страху, культурні стани страху перед злочинністю (синдром субкультури), навколосонні віктимні ілюзії; е) порушення норм безпечної поведінки (комплекс неповноцінності, дисфункції організму, соціогенні дисфункції, синдром уявної й удаваної жертви); ж) нетипові віктимні відхилення (німфоманія, інцест, проституція, алкоголізм, наркоманії); з) віктимні

тенденції (соціогенні комплекси в децидивних і евентуальних жертв); є) віктимні девіації (мазохізм, вуайєризм, садизм, кримінальність) [366, с. 14]. Отже, використовуючи класифікацію вченого, пропонуємо розглянути наступну сформовану таблицю, котра надасть можливість більш комплексно оцінити отриману нами інформацію.

Вид взаємозв'язку неповнолітньої жертви та кримінального правопорушника	**Віктимні відхилення жертви (відповідно до класифікації В. О. Тулякова)** [366, с. 14]	**Форма віктимності**	**Тип неповнолітньої жертви**
поліхронічний	– «віктимні розлади потреб (порушення потреби в забезпеченні безпеки – гіпервіктимність і гіповіктимність, та перешкоди в реалізації потреби в забезпеченні безпеки); – віктимні комплекси (комплекс жертви-малюка);	децидивна	всебічно-віктимний
спорадичний	– нетипові віктимні відхилення (німфоманія,	децидивна/ евентуальна	ірраціонально-некритичний

	інцест, проституція, алкоголізм, наркоманії); – патологічна пристрасть до пригод		
епізодичний	– порушення норм безпечної поведінки (комплекс неповноцінності, дисфункції організму, соціогенні дисфункції, синдром уявної й удаваної жертви); – патологічна пристрасть до пригод	децидивна/ евентуальна	провокативно-імпульсивний
спонтанний	– страхи і фобії (синдром провокаційності оточення, віктимні стани страху, віктимні фобії, гострі стани страху, культурні стани страху перед злочинністю (синдром субкультури), навколосонні виктимні ілюзії; – порушення норм безпечної поведінки (комплекс неповноцінності, дисфункції організму,	евентуальна	лабільний, провокативно-імпульсивний

	соціогенні дисфункції, синдром уявної й удаваної жертви); – патологічна пристрасть до пригод		

До основних елементів механізму злочинної поведінки, на думку вчених, варто віднести особистісні властивості, мотивацію, конкретну обстановку, прийняття рішення про вчинення злочину і сам процес його вчинення (акт поведінки). Перераховані елементи можна поділити на дві групи: складові психологічної структури поведінки (мотивація і прийняття рішення про вчинення акту поведінки) і продукти взаємодії об'єктивного і суб'єктивного в поведінці (особистісні властивості, конкретна обстановка і акт поведінки). Що стосується взаємодії згаданих елементів механізму злочинної поведінки, то в більшості кримінологічних досліджень головна роль у структурі системи, що вивчається, відводиться мотивації, що вважається внутрішнім стрижнем генезису цього механізму. Причому мотивація розглядається як процес і як сукупність мотивуючих факторів. Як процес вона являє собою спонукання до конкретної поведінки, в чому беруть участь такі утворення, як потреби, ціннісні орієнтації, особисті властивості індивіда, емоційні переживання та ін., що утворюють у динаміці і взаємозв'язку певні стадії процесу мотивації. Якщо з якихось причин усвідомлення потреб, цілеутворення, вибір конкретного способу здійснення задуманого тощо стають неможливими, то діяльність не починається, а отже, і мотив залишається в потенційному стані. Інакше кажучи, якщо не буде завершений процес мотивації і сформоване спонукання до конкретної поведінки, то оперативні мотиваційні настанови, наявні в особи, так і не будуть реалізовані. Результатом процесу мотивації виступає не сама діяльність, а деяке психічне

утворення, що відображає і потреби, і мотиви, і цілі, і способи їх досягнення, тобто всі основні елементи, що безпосередньо ініціюють діяльність і входять до структури процесу мотивації. Отже, найбільш вдалим терміном для позначення результату процесу мотивації є спонукання, під яким розуміється психічне утворення, сформоване в процесі мотивації, що відображає його основні елементи і яке безпосередньо ініціює конкретну діяльність індивіда, підтримуючи її під час здійснення. Зміст спонукання визначається змістом потреби, що виступає джерелом активності людини, а його характер повністю залежить від характеру мотиву, що орієнтує [51]. У загальному розумінні мотивація запускає механізм кримінально протиправної поведінки та може бути диференційована на: 1) ***корисливу***, яка зумовлена елементарним, нічим не завуальованим прагненням отримати певного роду вигоду; 2) ***насильницьку*** – прагнення особи завдати фізичне та/або психічне страждання своїй жертві через певні (досить часто – особисті) причини; 3) ***перверсивну*** – прагнення задовольнити свої сексуальні потреби; 4) ***патологічну***, яка зумовлена психічними відхиленнями та часто неконтрольована кримінальним правопорушником.

При цьому слід зазначити, що стосовно третього виду мотивації варто пам’ятати, що перверсія не завжди прирівнюється до насильства. В кримінальних правопорушеннях проти статевої свободи та статевої недоторканності роль неповнолітньої жертви часто провокуюча, особливо, коли мова йде про стосунки між батьком та донькою. Дитина не завжди допускає думку про те, що надмірна сексуально-агресивна поведінка, яка виражається в демонструванні оголених частин тіла, жестикуляції тощо може викликати в рідного батька прагнення вчинити щодо неї протиправний насильницький акт. Саме в цьому контексті можна говорити про перверсивну поведінку суб’єкта кримінального правопорушення, котра зумовлена тим, що особа відчуває сексуальний потяг до власної дитини. Цікавим також є і випадок, коли такі взаємовідносини є

добровільними та підліток сам прагне вступити у статевий контакт з одним зі своїх батьків. Для останнього така поведінка є і де-факто, і де-юре кримінально караною, оскільки чинне кримінальне законодавство передбачає відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, незважаючи на взаємну згоду партнерів. До того ж ч. 2 ст. 155 Кримінального кодексу України (протиправні дії, вчинені близькими родичами або членами сім'ї, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки) встановлює кваліфіковані межі покарання суб'єкта. Однак питання полягає в тому, яка роль у цій ситуації підлітка та чи можна його вважати жертвою. У загальному розумінні жертва – це особа, якій кримінальним правопорушенням завдано певну шкоду (фізичну, психологічну тощо). З погляду медицини статевий акт до настання статевої зрілості має серйозні загрози як фізичному (захворювання, що передаються статевим шляхом, небажані вагітності тощо), так і психічному (перверсії, депресії тощо) здоров'ю, у зв'язку з чим таке діяння було криміналізовано. Проте все це – лише умовні, ймовірні негативні наслідки. Основною вимогою для підтвердження факту віктимної поведінки є усвідомлення особою завданої шкоди, її дійсне страждання від отриманих збитків. Коли підліток свідомо вступає у статевий контакт з повнолітньою особою, особливо близьким родичем, він фактично не є жертвою (навіть добровільною). Тому в такому разі стверджувати про роль у механізмі протиправної поведінки суб'єкта недоцільно, оскільки, якщо відійти від норм кримінального права та проаналізувати проблему з психологічної точки зору, в цій ситуації є дві особи з відхиленнями в сексуальній сфері, котрі на добровільній основі вирішили вступити у статевий контакт. Кримінальним законодавством це заборонено лише з огляду на можливі негативні наслідки для здоров'я особи, яка не досягла 16 років (16 років – вік статевої зрілості. Враховуючи те, що після закінчення періоду статевого дозрівання особі фактично не може бути завдано

шкоди (у разі добровільного акту), законодавець передбачив у нормі не вік повноліття, а вік статевої зрілості).

Механізм дії факторів, що впливають на механізм злочинної поведінки особи, вітчизняні автори (О. М. Джужа, В. В. Василевич, А. В. Кирилюк) визначають умовно за такою схемою: а) спотворена система цінностей, гіпертрофовані потреби та викривлені ціннісні орієнтації окремих категорій громадян (або вакуум у системі цінностей) приводять у дію механізми, що руйнують систему соціальних інститутів, призводять до заміни соціальних норм «псевдонормами», порушують соціальні відносини у сфері правопорядку; б) у свою чергу завдяки неефективності, деформації соціальних норм, які повинні регулювати процеси боротьби зі злочинністю, відокремленості останніх від конкретних кримінальних реалій, нестабільності, невизначеності, послабленості їх фактичного застосування (що спричинює безкарність, безвідповідальність правопорушників), порушенні зв'язку між елементами системи правового регулювання, спрацьовує механізм деформації та викривлення системи соціальних цінностей у свідомості певної частини громадян, а також у системі функціонування державних і громадських інститутів, призначених протидіяти злочинності [121, с. 66–67]. Перверсивна поведінка свідчить насамперед про втрату особою моральних цінностей та викривлення адекватного світосприйняття, що відбувається внаслідок певних психічних / психологічних відхилень. Перверсія не завжди стає першопричиною кримінально протиправної поведінки та за своєю сутністю є лише неадекватним, збоченим уявленням про статеві взаємовідносини. Однак окремі види сексуальних відхилень вимагають від особи вчинення протиправних дій, які дозволять їй отримати статеве збудження та його логічний фінал. У цьому контексті мова йде про педофілію (зокрема інцестного типу), некрофілію, примушування до вступу в статеві відносини (зґвалтування, сексуальне насильство тощо). Саме тому першочергова роль жертви в механізмі перверсивної протиправної поведінки достатньо

банальна – формальна відповідність потребам правопорушника за фізіологічними ознаками (стать, вік, зовнішність тощо).

Механізм дії факторів, що впливають і на механізм злочинної поведінки особи, згадані вище вітчизняні автори також визначають як: …в) аналогічно деформації та дисфункції соціальних інститутів щодо забезпечення безпеки та організації законослухняної поведінки громадян і підтримання громадського порядку, здійснення соціального контролю спотворюють механізми соціальної напруженості та конфліктних ситуацій, спричиняють заміну державних інституцій неформальними, зокрема злочинними, засобами, негативно впливають на свідомість, нормативно-правову систему та деформують суспільні відносини у вигляді кримінальних явищ та процесів; г) деформовані соціальні відносини можуть так само бути дієвими механізмами як у вигляді початкових етапів, так і кінцевої ланки викривлення системи ціннісних орієнтацій громадян, порушень системи функціонування соціальних інститутів, дефектів та дисфункцій у правозастосовній діяльності судових та правоохоронних органів, що призводять до заміни орієнтацій, збільшення кількості конфліктів (зокрема пов’язаних зі злочинами), підміни норм «тіньовою нормотворчістю» та неформальними зв’язками (корупцією) і втрати соціального контролю за злочинністю [121, с. 66–67]. Механізм учинення злочину є сукупністю фактів та елементів, що відбуваються послідовно. За таких умов розвиток причинних зв’язків взаємодіє з двома іншими компонентами будь-якої форми поведінки: а) особою злочинця; б) зовнішнім соціальним середовищем, в якому перебуває суб’єкт. У сукупності ці зв’язки та компоненти й утворюють генезис злочину [121, с. 66–67]. Тому можна стверджувати, що для реалізації протиправного умислу на вчинення насильницького інцесту щодо неповнолітнього необхідними є такі фактори: 1) особа, яка страждає на певні сексуальні відхилення (перверсії), а також не має остаточно сформованої системи цінностей та не наділена моральними якостями, здатними попередити девіантну поведінку;

2) неповнолітній, котрий через свої фізіологічні, психологічні або поведінкові особливості відповідає потребам правопорушника; 3) обстановка, що сприяє та спрощує вчинення сексуального насильства.

Діти здебільшого стають жертвами насильства в батьківській родині, процес їх ґендерної соціалізації відбувається в несприятливих, а іноді навіть у небезпечних умовах. За результатами психологічних досліджень установлено, що діти – жертви жорстокого поводження і зневаги – мають цілий набір специфічних психологічних рис, головною особливістю яких є їхня амбівалентність (наявність та взаємодія одночасно двох антагоністичних, протилежних почуттів, думок або бажань, наприклад любов та ненависть) [121, с. 66–67] як реакція на суперечливі вимоги батьків. Підлітки, які зазнали зловживання, не сприймають батьків як референтну групу, характеризуються поєднанням імпульсивності та довготерпіння; підозрілістю і недовірливістю з одночасною ірраціональною вірою в можливість поліпшення внутрішньої родинної ситуації. Вони емоційно залежні і почуваються винними за інциденти насильства, самотність, ізольованість, страх перед майбутнім і впевненість у відсутності перспектив, мають занижену самооцінку. У них спостерігається сплутаність ідентичності, розмитість, нечіткість Я-концепції, конформність, схильність до прийняття ролей, які нав’язуються оточенням, нерозвинене уявлення про потреби власного «Я». Підлітки, які живуть в умовах сімейного насильства, демонструють схильність до депресій, високий рівень схильності до стресу; явні депресивні та/або істеричні симптоми, симптоми деперсоналізації і реактивних розладів; вони часто пропускають шкільні заняття через нездужання психосоматичного характеру. Такі підлітки характеризуються високим ступенем ризику алкоголізації і наркотизації, передделінквентною і делінквентною поведінкою, зухвалою сексуальною поведінкою, дромоманією (потягом до втеч з дому, поневірянь і зміни місць)» [165, с. 57]. За даними цього дослідження, в багатьох дітей – жертв насильства в сім’ї – були зафіксовані ознаки різного рівня

відставання в інтелектуальному (16,4%), фізичному (11,5%), психічному розвитку (6%), зміни особистості дитини за кримінальним типом з бродяжництвом і крадіжками (3%) та за примітивним типом з бродяжництвом і жебрацтвом (6%). Навіть у проаналізованих цивільних справах (про розірвання шлюбу, про позбавлення батьківських прав) указувалося на такі характеристики дітей-жертв сімейного насильства: дитина вкрай налякана та не дозволяє до себе підходити, боїться всіх, часто плаче [371]; у хлопчика низький рівень розвитку, на заняттях неуважний, слабко розвинуто логічне мислення [370]; у дітей було виявлено обмороження кінцівок, вони виснажені, потребують лікування [295]. Ще однією формою деструктивного впливу сімейного насильства на формування особистості дитини є споглядання за його постійними проявами, яке дослідники вважають настільки ж травматичним, як і безпосереднє переживання насильства [64, с. 114]. Перебування дитини в несприятливій обстановці формує з неї не тільки жертву, а й часто кримінального правопорушника. Споглядання насильства має лише два наслідки: дитина стає або емоційно лабільною, або агресивною.

Група британських учених із Лондонського університетського коледжу та Центру Анни Фрейд провела дослідження 20 мешканців Лондона у віці близько 12 років, які стали об'єктами або свідками домашнього насильства. Активність різних ділянок мозку дітей вивчалася за допомогою функціональної магнітно-резонансної томографії під час показу чоловічих та жіночих облич з різними виразами – сумними, задуманими й агресивними. Показники мозкової активності порівнювалися з контрольною групою з 23 дітей, які живуть у спокійній домашній обстановці. Мозок дітей з неблагополучних сімей реагував на зображення облич, що виражають агресію, інакше, ніж мозок дітей, яких не торкнулося домашнє насильство. Томограф зафіксував у таких дітей підвищену активність у передній частині острівної частини й мигдалині – двох ділянках головного мозку, пов'язаних із виявленням зовнішньої загрози і реакцією на неї.

Попередні дослідження засвідчили аналогічну аномальну активність у головному мозку солдатів, які брали участь у бойових діях. Як припустили автори дослідження, побачені сцени жорстокості й насильства налаштовують мозок на надмірну реакцію на потенційну загрозу. За твердженням лікаря Імони МакКрорі, керівника цієї групи вчених, подібна реакція дитячого мозку є природною адаптивною відповіддю на небезпечну ситуацію. Однак у більш дорослому віці в таких дітей підвищується ризик різних психічних захворювань, зокрема тривожних станів, неврозів, депресії [282]. Якщо мова йде про домашнє насильство, особливо сексуальне, необхідно звернути увагу на те, що в цьому контексті роль неповнолітньої жертви в механізмі перверсивної поведінки дуже часто обумовлюється притаманними для цієї вікової категорії протестними вчинками, які викликають агресію в насильника.

Варто також звернути увагу на те, що результатом процесу мотивації є не сама діяльність, а деяке психічне утворення, що відображає і потреби, і мотиви, і цілі, і способи їх досягнення, тобто всі основні елементи, що безпосередньо ініціюють діяльність і входять до структури процесу мотивації. Отже, найбільш вдалим терміном для позначення результату процесу мотивації є «спонукання», яке розуміють як психічне утворення, сформоване в процесі мотивації, що відображає його основні елементи та безпосередньо ініціює конкретну діяльність індивіда, підтримуючи її під час здійснення. Зміст спонукання визначається змістом потреби, що є джерелом активності людини, а його характер повністю залежить від характеру мотиву, що орієнтує. Мотив є центральною ланкою, основою мотивації поведінки й відіграє ключову роль у ній доти, доки не наблизиться настільки, наскільки дозволяють наявні умови ситуації, або цільовий стан не перестане загрозливо віддалятися, або нові умови, що змінилися, не зроблять інший мотив більш вагомим призведуть до виникнення більш вагомого мотиву, як наслідок – останній актуалізується і стане домінуючим. Мотивація пояснює цілеспрямованість поведінки, що особливо помітна, коли та сама

людина намагається досягти тієї самої мети в різний спосіб. Якщо ж при цьому особа натрапляє на перешкоду, то обирає інший шлях. Таким чином, суть мотивації полягає у виборі між різними можливостями. Прийняття рішення про вчинення акту поведінки виконує прогностичну та спонукальну функції, що мають вирішальний вплив на обрану модель поведінки. Об'єктивні соціальні умови формування особистості, до яких належать спосіб життя і мікросередовище (соціальні групи), є основоположним чинником у структуруванні рис характеру, світогляду, навичок та іншого досвіду, які, зрештою, визначають структуру особистості та її зміст. Конкретна обстановка включає специфіку взаємодії особистості й соціального середовища та особливості суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності [53]. Звичайно, доцільно зазначити, що механізм протиправної поведінки кримінального правопорушника є стійким комплексом взаємозалежних елементів суб'єктивних та об'єктивних чинників. Однак, коли йдеться про останні, роль неповнолітньої жертви полягає лише в учиненні дій, які спрощують реалізацію правопорушником кримінально протиправного умислу.

Мотивація здійснює спонукальний вплив на всіх етапах розгортання злочинної поведінки. Як зазначає Ю. А. Александров, у широкому значенні мотивація охоплює свідомість індивіда, його соціальні й природні якості (властивості), що визначають ставлення до інших людей, соціальних цінностей, самого себе і знаходять відображення в мотивах поведінки і діяльності [172, с. 84]. На нашу думку, цикли мотивації в межах механізму кримінально протиправної поведінки можна диференціювати на такі: 1) ***передмотиваційний*** – умовний «запуск» кримінально протиправних настанов, сформованих унаслідок відсутності закріпленого уявлення про важливість та цінність правомірної поведінки. Ми наполягаємо на тому, що мотивація ніколи не розпочинається з актуалізації безпосередньої потреби. Це завжди складний механізм, котрий певним чином полегшує сприйняття правопорушником

необхідності вчинити протиправний акт; 2) ***мотиваційний*** – усвідомлення необхідності вчинити протиправне діяння з метою задоволення своїх потреб. На цьому етапі ймовірніше обирається максимально комфортна жертва (звичайно, якщо остання не стала ініціатором такого роду мотивації); 3) ***маніпулятивний*** – реалізація мотивації – вчинення кримінального правопорушення; 4) ***постмотиваційний*** – етап, що завершує кримінально протиправну поведінку за умови, якщо мотив був реалізований повною мірою.

Початковою ланкою мотиваційного процесу є актуалізація певного психічного компонента чи їх сукупності, і не тільки потреби (потреб), але й будь-яких інших складових мотивації – потягу, інтересу, бажання тощо. Наступна стадія – усвідомлення (більшою чи меншою мірою) мотиву як інтегрального психічного утворення, який складається з одного чи кількох психічних компонентів, а не є лише потребою. Відбувається формування мотиву. Це, однак, не означає, що мотив злочину завжди залишається сталим. Залежно від різних умов його складові можуть змінювати одна одну внаслідок боротьби мотивів (наприклад, потреби витісняються інтересами, потяги замінюються бажаннями тощо). Такі зміни є звичайним процесом у психіці особистості. Від того, наскільки відбудеться усвідомлення мотиву, настільки у свідомості з’явиться уявлення про мету (той бажаний результат, на який спрямовується злочинне діяння) та її утворення. Наявність в особистості усвідомленої мети є ознакою «згуртованості» та злагодженості процесу мотивації [144, с. 170]. Ця позиція нам більш близька. При цьому хочемо зазначити, що роль жертви у процесі мотивації перебуває на передкримінальному етапі, незалежно від її поведінки. Якщо цілісно розглядати механізм кримінально протиправної поведінки, можна сказати, що первісна інтеракція неповнолітньої жертви ймовірніше або передує процесу ініціації мотивації, або співпадає у часі.

Цілеутворення обов’язково передбачає процес усвідомлення мети, а також зіставлення з вихідними умовами, можливостями та засобами її досягнення. На

етапі прогнозування можливих результатів вчинення злочину особа подумки зіставляє наявний інструментарій і майбутні напрямки свого діяння з кінцевою метою, а також передбачає наслідки, що можуть настати. Після прийняття рішення про вчинення суспільно небезпечного діяння відбувається безпосереднє виконання цього рішення – злочин набуває своєї зовнішньої форми: суб'єкт впливає на людей і предмети, здійснюється руйнація конкретних суспільних відносин, які охороняються законом. Забезпечення здійснення злочину покладається на етап контролю і корекції особою своїх дій (бездіяльності). Останньою ланкою процесу мотивації злочину є аналіз наслідків, які настали, коли суб'єкт робить висновок про відповідність того, що планувалося, тому, що відбулося в дійсності. Наведені етапи лише в загальних рисах відображають сам процес мотивації злочину. Це дає змогу припустити, що основні стадії мотивації можуть бути іншими, більш чи менш розгорнутими. Але завжди мотиваційний процес буде відбуватися в межах двох сукупностей факторів мотивації: внутрішніх (особи) і зовнішніх (соціального середовища). Внутрішні або особисті фактори зумовлюються мотиваційними диспозиціями особи (потребами, мотивами, цінностями, настановами тощо), а зовнішні або ситуативні фактори – умовами, що оточують особу (соціальними відносинами та оцінками, поведінкою інших осіб, фізичними умовами тощо) [144, с. 170]. Ми абсолютно підтримуємо позицію вченого та зі свого боку хочемо додати, що як у кримінально-правовому, так і в кримінологічному сенсі мотивація є рушійною силою суспільно небезпечного діяння, котра провокує та/або зумовлює його.

Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що механізми кримінально-протиправної поведінки можна диференціювати на такі: 1) ***психологічний*** (коли протиправна поведінка зумовлена моральною потребою вчинити кримінальне правопорушення для реалізації себе як особистості, зокрема з мотивів помсти, самоствердження тощо); 2) ***медичний*** (коли протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад,

психічними розладами тощо); 3) ***ситуативний/випадковий*** (коли протиправна поведінка зумовлена ситуацією, котра її спровокувала, наприклад, раптова неприязнь); 4) ***корисливий*** (коли протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага); 5) ***ідейний*** (коли протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад, кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів); 6) ***змішаний*** (коли протиправна поведінка зумовлена декількома факторами).

Зв'язок неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником можна умовно поділити на: *поліхронічний* – взаємозв'язок, який триває достатньо тривалий час та зумовлений наявністю спільних інтересів, справ тощо (такий зв'язок повинен тривати не менше року); *спорадичний* – взаємозв'язок, який має місце від «випадку до випадку», часто – зустрічі жертви з правопорушником є збігом обставин (наприклад, вони є сусідами тощо); *епізодичний* – жертва та правопорушник бачились один раз або кримінальне правопорушення мало місце після декількох годин спілкування; *спонтанний* – жертва та правопорушник до моменту вчинення протиправного діяння не були знайомі.

Мотивація запускає механізм кримінально протиправної поведінки та може бути диференційована на: 1) корисливу, що зумовлено елементарним нічим не завуальованим прагненням отримати певного роду вигоду; 2) насильницьку – прагнення особи завдати фізичне та/або психічне страждання своїй жертві через певні (досить часто – особисті) причини; 3) перверсивну – прагнення задовольнити свої сексуальні потреби; 4) патологічну, котра зумовлена психічними відхиленнями та часто неконтрольована кримінальним правопорушником.

Цикли мотивації в межах механізму кримінально протиправної поведінки можна диференціювати на такі: 1) ***передмотиваційний*** – умовний «запуск» кримінально протиправних настанов, котрі сформовані внаслідок відсутності

закріпленого уявлення про важливість та цінність правомірної поведінки. Ми наполягаємо на тому, що мотивація ніколи не розпочинається з актуалізації безпосередньої потреби. Це завжди складний механізм, котрий певним чином полегшує сприйняття правопорушником необхідності вчинити протиправний акт; 2) ***мотиваційний*** – усвідомлення необхідності вчинити протиправне діяння з метою задоволення своїх потреб. На цьому етапі ймовірніше обирається максимально комфортна жертва (звичайно, якщо остання не стала ініціатором такого роду мотивації); 3) ***маніпулятивний*** – реалізація мотивації – вчинення кримінального правопорушення; 4) ***постмотиваційний*** – етап, що завершує кримінально протиправну поведінку за умови якщо мотив був реалізований повною мірою.

Висновки до 3 розділу

1. Під специфічним психоемоційним станом у механізмі віктимізації неповнолітньої особи необхідно розуміти сукупність заздалегідь помилкових поведінкових реакцій підлітка на зовнішні збудники, котрі сприяють та/або зумовлюють каталізацію кримінально протиправних настанов з боку кримінального правопорушника через наявність постійних або тимчасових психічних розладів. Найбільш поширеними психоемоційними станами, котрі сприяють віктимізації підлітка, є: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, вплив ЗМІ); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація).

2. Механізми кримінально-протиправної поведінки можна диференціювати на такі: 1) ***психологічний*** (протиправна поведінка зумовлена моральною

потребою вчинити кримінальне правопорушення для реалізації себе як особистості, зокрема з мотивів помсти, самоствердження тощо); 2) ***медичний*** (протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад, психічними розладами тощо); 3) ***ситуативний/випадковий*** (протиправна поведінка зумовлена ситуацією, котра її спровокувала, наприклад, раптова неприязнь); 4) ***корисливий*** (протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага); 5) ***ідейний*** (протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад, кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів); 6) ***змішаний*** (протиправна поведінка зумовлена декількома факторами).

Зв'язок неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником можна умовно поділити на: *поліхронічний* – взаємозв'язок, який продовжується досить довго та зумовлений наявністю спільних інтересів, справ тощо (такий зв'язок повинен тривати не менше року); *спорадичний* – взаємозв'язок, який має місце від «випадку до випадку», часто – зустрічі жертви з правопорушником є збігом обставин (наприклад, вони є сусідами тощо); *епізодичний* – жертва та правопорушник бачились один раз або кримінальне правопорушення мало місце після декількох годин спілкування; *спонтанний* – жертва та правопорушник до моменту вчинення протиправного діяння не були знайомі.

Мотивація запускає механізм кримінально протиправної поведінки та може бути диференційована на: 1) корисливу, яка зумовлена елементарним нічим не завуальованим прагненням отримати певного роду вигоду; 2) насильницьку – прагнення особи завдати фізичне та/або психічне страждання своїй жертві через певні (досить часто – особисті) причини; 3) перверсивну – прагнення задовольнити свої сексуальні потреби; 4) патологічну, яка зумовлена психічними відхиленнями та часто неконтрольована кримінальним правопорушником.

Цикли мотивації в межах механізму кримінально протиправної поведінки диференціювати на такі: 1) ***передмотиваційний*** – умовний «запуск» кримінально протиправних настанов, сформованих унаслідок відсутності закріпленого уявлення про важливість та цінність правомірної поведінки. Мотивація ніколи не розпочинається з актуалізації безпосередньої потреби. Це завжди складний механізм, який у такий спосіб полегшує сприйняття правопорушником необхідності вчинити протиправний акт; 2) ***мотиваційний*** – усвідомлення необхідності вчинити протиправне діяння з метою задоволення своїх потреб. На цьому етапі найімовірніше обирається максимально комфортна жертва (звичайно, якщо остання не стала ініціатором такого роду мотивації); 3) ***маніпулятивний*** – реалізація мотивації – вчинення кримінального правопорушення; 4) ***постмотиваційний*** – етап, що завершує кримінально протиправну поведінку за умови, якщо мотив був реалізований повною мірою.

РОЗДІЛ 4. ЗАПОБІГАННЯ ВІКТИМІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ В УКРАЇНІ

4.1. Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб

Запобігання кримінально протиправній діяльності – масштабний довготривалий процес, який зумовлює ядро існування кримінологічної науки. Протягом досить тривалого часового проміжку вчені вважали, що запобігання суспільно небезпечній поведінці кримінального правопорушника – єдиний та достатній спосіб покращити кримінологічну ситуацію. Однак численні дослідження підтвердили, що не завжди протиправний акт залежить виключно від волі його суб'єкта – часто кримінальне правопорушення провокується свідомими або несвідомими діями жертви, зокрема неповнолітньої. Це зумовило необхідність виокремлення специфічного заходу – віктимологічного запобігання. Отже, враховуючи вказане, вважаємо за доцільне зупинитись більш детально на розгляді вказаного феномена в ювенальному контексті.

Відтак на сьогодні вченими більше розглядаються питання віктимологічної профілактики. Окремі науковці ототожнюють поняття профілактики та запобігання, що, на наш погляд, не повною мірою обґрунтовано. О. М. Джужа пропонує під віктимологічною профілактикою розуміти систему взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських та індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення і усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину [175, с. 111]. Позиція вченого є виваженою через низку факторів. По-перше, будь-які профілактичні заходи мають здійснюватися як на загальному – державному (популяризація правомірної, безпечної поведінки в засобах масової інформації, навчальних закладах тощо), так і на індивідуальному (стосовно певної особи) рівні. По-друге, профілактичні заходи повинні ґрунтуватися на результатах

тривалої якісної роботи, яка має полягати у зібранні інформації щодо найбільш розповсюджених суспільно небезпечних діяннях, їх обставинах, особах злочинця та потерпілого; статистичних даних щодо рівня злочинності в країні, результатах прогнозування тощо [220, с. 127]. При цьому необхідно звернути увагу на те, що, як слушно зауважує вчений, профілактика – більш вузьке поняття, яке є складовою попереджувального комплексу заходів та засобів, здатних здійснити антивіктимний вплив.

Учені також вказують, що віктимологічна профілактика здатна бути якісною лише за умови взаємодії з кримінологічними попереджувальними заходами, які в сукупності дозволять уберегти особу або групу осіб від небезпеки стати жертвою [220, с. 170]. Запропоноване поняття є занадто вузьким, оскільки віктимологічна профілактика є однією з найважливіших елементів у системі заходів боротьби зі злочинністю. Не можна обійти увагою те, що своєчасне виявлення та запобігання віктимної поведінки може унеможливити вчинення злочину, оскільки в механізмі злочинної поведінки потерпілий (жертва) займає одне з найважливіших місць, адже саме від його особистісних поведінкових особливостей та специфіки реагування на нестандартні ситуації залежить стиль поведінки злочинця, варіація місць, способів та засобів вчинення злочину [220, с. 170]. Враховуючи те, що на сьогодні віктимологія є частиною кримінологічного вчення (у цих двох наук спільний предмет), можна із впевненістю стверджувати, що віктимологічна профілактика є частиною кримінологічного запобігання кримінально протиправній діяльності.

Віктимологічна профілактика – це органічна частина системи попереджувального впливу на злочинність, що відрізняється специфікою тією мірою, в якій поведінка потерпілого включена в механізм факторів, що зумовлюють і сприяють здійсненню злочинів. У центрі уваги віктимологічної профілактики знаходиться жертва злочину, яка розглядається не у процесуальному плані, а як умова здійснення злочину. Логічно, що в межах

віктимологічної профілактики підлягають корекції саме ті явища, які виступають головним предметом віктимології – віктимність та віктимізація. Цей постулат не викликає сумнівів, бо відображає за суттю основні ідеї самої віктимології. Фактично різні вчені довели це у своїх віктимологічних дослідженнях, навіть тоді, коли ними велась розробка не стільки заходів цього специфічного профілактичного впливу, скільки моделей та видів віктимної поведінки, класифікації жертв злочинів тощо [297, с. 148]. Віктимологія, як і кримінологія, має не тільки теоретичне, а й практичне завдання, метою якого є отримання максимальної інформації про потенційних жертв злочинів. Дотепер не існує аргументованої думки про відсутність так званих «приречених жертв» – осіб, які стають «ядром» злочину незалежно від тих чи інших чинників. Тому помилковим буде твердження, що якісна профілактика як злочину, так і поведінки потерпілого є універсальною панацеєю. Остання теза пояснює необхідність диференціації профілактичних засобів та заходів (як кримінологічних, так і віктимологічних) залежно від кожної конкретної ситуації [220, с. 170]. У контексті цієї думки можна підсумувати те, що віктимологічна профілактика є складовою частиною процесу кримінологічного попередження та має схожі із запобіганням завдання, котрі мають різну кінцеву мету та в окремих випадках – правову природу.

При формуванні поняття віктимологічної профілактики має значення не тільки визначення її предмета. У кореляції понять «профілактика» (в її традиційному змісті) і «віктимологічна профілактика» реально робиться перенесення акценту зі злочинця як основного об’єкта цього виду попереджувальної діяльності на жертву, коли до уваги береться її віктимність, а також процес віктимізації. Але такий підхід не повністю відбиває специфіку цього напрямку профілактики, бо необхідно дійти висновку, яким чином можна і треба впливати на віктимність і віктимізацію, та який кінцевий результат очікується від такої діяльності [297, с. 148]. З огляду на наше дослідження більш цікавим та, як вважаємо, ефективним є віктимологічне запобігання. У сучасному

розумінні ***віктимологічне запобігання*** *– це специфічна діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на своєчасне виявлення та нейтралізацію детермінаційного комплексу, котрий зумовлює/формує віктимну поведінку, яка зумовлює кримінальне правопорушення, а також на розробку/вдосконалення кримінологічних стратегій, скерованих на захист держави та її громадян від кримінально протиправного впливу.* Така діяльність реалізується державою в особі спеціально уповноважених інститутів, установ та організацій незалежно від статі, віку та інших особливостей потерпілих, а тому стосується і неповнолітніх осіб.

У кримінології та віктимології майже остаточно сформувалась позиція, з якою ми також погоджуємось і яка полягає в тому, що віктимологічне запобігання злочинності здійснюється за тими самими напрямами, що й запобігання злочинності взагалі, а саме: загальносоціальне віктимологічне запобігання; спеціально-віктимологічне запобігання; індивідуальне віктимологічне запобігання [202, с. 72]. Звичайно, що не можна не звернути увагу на те, що спеціальне та індивідуальне запобігання як у кримінології, так і у віктимології є більш ефективними та частіше дозволяють хоча б частково вирішити проблеми криміналізації та віктимізації суспільства. Однак саме загальносоціальне запобігання є відправною точкою для будування всіх суспільних відносин та державних інститутів, тобто своєрідною платформою, на якій формується віктимологічна політика. З огляду на це, зупинимось на особливостях загальносоціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб та розгляді можливих способів його удосконалення.

Серед основних загальносоціальних профілактичних заходів учені виділяють: соціально-економічні заходи щодо оздоровлення економіки держави та заходи соціального захисту вразливих верств населення (покращення соціальних умов життя пересічних громадян, яке включає підвищення рівня доходів населення); боротьба з безробіттям; законодавче забезпечення

віктимологічної профілактики злочинності та розроблення механізму забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів; головним напрямком, який межує з соціально-економічним та культурно-моральним аспектами, є проблема боротьби з алкотизацією та наркотизацією населення [133, с. 72]. Загальносоціальне віктимологічне запобігання є невід'ємною складовою частиною загальносоціального запобігання злочинності, спрямоване насамперед на вирішення економічних і соціальних завдань подальшого позитивного розвитку та вдосконалення суспільних відносин, зменшення соціальних суперечностей і конфліктів, криміногенного протистояння різних верств населення, рівнів безробіття, бідності, люмпенізації, спокусливості, необережності, створення нормального для цивілізованого суспільства правопорядку і стандартів життя, одержання достатніх легальних прибутків населення, впровадження високих моральних цінностей, особисту безпеку громадян, захист їх прав і свобод тощо. Вирішення цих завдань у масштабах держави безпосередньо і опосередковано сприятиме уповільненню темпу процесу віктимізації і зменшенню стану віктимності людей. Саме на зниження віктимного потенціалу суспільства, виявлення і обмеження дії детермінант масової віктимізації, на подолання страху стати жертвою від злочинності і націлений запобіжний вплив загальносоціального віктимологічного запобігання злочинності. Таким чином, головним напрямом віктимологічного аспекту загальносоціального віктимологічного запобігання злочинності є припинення в країні пауперизації, люмпенізації населення, виконання стратегічних завдань подолання бідності [69, с. 165]. Протягом тривалого часу існування прогресивного суспільства основними факторами кримінально протиправної діяльності залишались корупція та бідність, яка завуальована під соціальну незахищеність, початкову деградацію та зубожіння морально-етичних цінностей. Ядром суспільно небезпечної діяльності завжди є майновий інтерес та насильство, котрі зумовлюють усі наявні в кримінальному

законодавстві протиправні діяння. Соціальна деградація формує девіантну поведінку, яка проявляється зокрема і в кримінальній та віктимній формі. Саме у зв'язку з цим подолання бідності з наступною зміною менталітету громадян – один з перших кроків на тривалому шляху до запобігання криміналізації та віктимізації суспільства.

Звичайно, бідність не можна подолати лише шляхом підтримки нужденних. Потрібні комплексні підходи, що орієнтуються як на бідність, так і на відносно забезпечені верстви населення. Необхідною передумовою подолання бідності є створення працездатним верствам населення умов для самостійного розв'язання проблем підвищення власного добробуту, що можливо лише у разі забезпечення продуктивної зайнятості, збалансування попиту і пропозиції на ринку праці, запобігання безробіттю, гідна заробітна плата. Отже, подолання бідності як довготривалий стратегічний напрям протидії злочинності шляхом зниження кримінальної віктимології – пріоритетний вектор віктимологічного запобігання. Іншим важливим напрямом загальносоціального віктимологічного запобігання є активізація захисних можливостей потенційних жертв злочинів та забезпечення їх безпеки. Активізація захисних можливостей потенційних жертв злочинів означає кардинальну зміну ставлення людей, посадових осіб і взагалі суспільства до захисту своїх особистих і майнових прав і законних інтересів від злочинних посягань і упереджуюче забезпечення з боку держави безпеки потенціальних жертв. Через явну недооцінку державою того факту, що безпека людини є основою безпеки суспільства взагалі, і в Україні відсутня офіційна статистика щодо кримінологічної характеристики жертв злочинів, що не дає можливості об'єктивно оцінити, з одного боку, розмах такого явища, як віктимність населення, а з другого – розробити на базі вивчення її причин й умов науково обґрунтовані і гідні для практичного впровадження віктимологічні програми [69, с. 165]. Усі існуючі стратегії та програми мають ґрунтуватись на вивченні статистичної інформації та судової практики, враховуючи кожен окремий

випадок і виходячи з видової приналежності кримінального правопорушення, від якого потерпіла неповнолітня особа. *У прогресивному розумінні до загальносоціальних ювенальних заходів віктимологічного запобігання необхідно підходити як до юридичного інструментарію (як комплексу різногалузевих норм), котрий регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником та має матеріальне вираження в конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях.* Загальносоціальне віктимологічне запобігання спрямовано на формування у свідомості підлітків алгоритму уникнення/вирішення ситуацій з високим віктимогенним індексом та реалізується за рахунок проведення широкомасштабних заходів соціально-економічного, юридичного та політичного характеру. Загальносоціальне віктимологічне запобігання має на меті усунення детермінантів віктимної поведінки, котрі сформовані внаслідок порушення нормального функціонування окремих державних інститутів та суспільних відносин. Таким чином, мета запобігання віктимній поведінці не є основною.

До способів активізації захисних можливостей потенційних жертв злочинів необхідно віднести такі: 1. Кримінологічна і віктимологічна поінформованість населення та правова пропаганда, що передбачає постійне ознайомлення населення з кількісними і якісними характеристиками найбільш розповсюджених у даній місцевості, регіоні, області, районі злочинів з чітко визначеною метою, а саме: спонукання населення до позитивної активної поведінки, спрямованої на забезпечення ефективності запобіжних заходів; усунення віктимної поведінки, звертаючи увагу на її види, типові прояви, причини і умови віктимізації; підвищення рівня охоронної роботи державних органів, громадських організацій, громадян; оптимізації правового виховання, впровадження спецкурсів у школах, особливо в молодших класах та вузах, про запобігання віктимізації і віктимності [69, с. 165]. 2. Просвітницькі програми з питань захисту прав населення – це популярні навчально-роз’яснювальні заходи, спрямовані на підвищення правової

культури і зменшення таким чином рівня віктимності і формування злочинної поведінки. Правову культуру органічно складають три ланки: правова поінформованість; компетентність, позитивне психологічне ставлення до закону, до права, згода з ним; інтеріоризація права, тобто включення його в систему особистих ціннісних орієнтацій, потрібно – мотиваційної підсистеми особистості, які потом виражаються у правомірній, зокрема невіктимній поведінці [69, с. 165]. Мова переважно йде про те, щоб навчити людей усвідомлювати коло своїх прав, знати їх законодавче забезпечення і вміння практично їх захищати. Тому просвітницькі програми повинні включати заходи щодо розповсюдження опублікованих дешевих видань (довідників, каталогів, збірників тощо), які вміщували б й інформацію, що існують нормативні акти стосовно прав і свобод людини взагалі і потерпілих від різних кримінальних посягань зокрема [69, с. 165]. Достатньо ефективною в контексті віктимологічного запобігання є популяризація ідеології нульової терпимості до кримінального правопорушення. Закріплення у свідомості дитини недопустимості сприйняття суспільно небезпечного діяння як можливого з будь-якого рольовою функцією (правопорушника або потерпілого) надасть можливість створити мотиваційний комплекс автоматичного уникнення ситуацій з високим віктимним ризиком.

3. Адаптаційні заходи для певних категорій населення. Серед загрозливих соціальних явищ, що підвищують віктимність, є певні категорії населення, які потребують пильної уваги. Це та категорія населення, яка є «резервом» як злочинців, так і жертв. До цих прошарків населення належать бездомні і безпритульні громадяни, зокрема неповнолітні, особи, які звільнилися (після відбуття покарання) з місць позбавлення волі, бродяги, жебраки та ін. Низка законів України спрямована на поліпшення матеріального і психічного становища зазначеної категорії осіб із такою метою, як упередження віктимізації, віктимності і злочинності. Це – закони України «Про основи соціального захисту

бездомних громадян і безпритульних дітей», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». Соціальна адаптація – комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою їх пристосування до умов спеціального середовища, захисту їх прав і законних інтересів, уникнення віктимізації і віктимності [69, с. 165]. 4. Навчання населення правилам безпечної поведінки. У кримінологів зарубіжних країн (наприклад, США) існує думка, що дитину потрібно виховувати з почуттям потенційної небезпеки. На жаль, жертвами злочинів стають не тільки діти, а й дорослі, яким у певних ситуаціях бракує почуття безпеки, тривоги при погрозі посягання, обережності при поводженні з оточуючими, зокрема через Інтернет. У зарубіжній пресі звертається увага на те, що певна частина підприємств стають жертвами злочинів завдяки Інтернету [69, с. 165]. Варто звернути увагу на те, що базовим способом, єдиним для кримінологічного та віктимологічного запобігання, є активна робота з населення та поширення інформації щодо основ кримінально та віктимно безпечної поведінки, а також наслідки порушення кримінального закону. Що стосується розповсюдженості кримінально протиправної діяльності в мережі Інтернет, необхідно звертати увагу користувачів про нові способи шахрайств, особливої уваги потребують саме неповнолітні особи та особи похилого віку.

Відповідно до вироку Кіровського районного суду м. Кіровограда від 14 березня 2019 року (справа № 404/1468/19, номер провадження 1-кп/404/99/19), особу обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 190 КК України за таких обставин: *19.01.2019 року близько 20.00 години обвинувачений перебував у приміщенні благодійної організації «Армія спасіння», що розташоване за адресою: м. Кропивницький, вулиця Юрія Коваленка, 1-А, де помітив раніше знайомого неповнолітнього, який мав при собі мобільний*

телефон, та в цей час у останнього виник умисел, спрямований на заволодіння чужим майном шляхом обману.

Реалізуючи свій злочинний намір, діючи умисно та цілеспрямовано, з корисливих мотивів та з метою особистого збагачення, обвинувачений попросив у потерпілого для здійснення дзвінка мобільний телефон марки «Microsoft Lumia 535 Dual Sim Black», вартість якого, згідно з висновком експерта №98 від 29.01.2019 року, становить 966,67 гривень, в якому були дві сім-картки мобільного оператора України «Водафон», які матеріальної цінності для потерпілого не становлять. Будучи введеним в оману стосовно дійсних намірів обвинуваченого щодо здійснення дзвінка, потерпілий добровільно передав останньому свій мобільний тедефон Заволодівши таким чином мобільним телефоном потерпілого, обвинувачений з місця вчинення правопорушення зник, вказаним мобільним телефоном марки «Microsoft Lumia 535 Dual Sim Black» розпорядився на власний розсуд, чим спричинив потерпілому ОСОБА_4 майнової шкоди на суму 966 гривень 67 копійок.

Допитаний у судовому засіданні обвинувачений вину у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст.190 ч.1 КК України, визнав повністю. Показав, що обставини, викладені в його обвинуваченні та встановлені органами досудового розслідування, ним визнаються та не оспорюються, погоджується з кваліфікацією вчиненого діяння [128]. Отже, кримінальні правопорушення проти власності є одними із найбільш розповсюджених серед діянь, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб. Водночас у 2022 році кількість шахрайств значно збільшилась, що безпосередньо корелюється із воєнними діями, тимчасовою окупацією окремих територій України, втратою населенням робочих місць та інших матеріальних благ, а також унеможливлення проведення органами досудового розслідування слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій на окупованих територіях, що використовують кримінальні правопорушники.

У процесі віктимологічного виховання, починаючи з молодшого віку, повинні закладатися основи самоповаги, які неможливо собі уявити без турботи про захист свого життя, здоров'я, честі, гідності, статевої недоторканності, власності та інших благ. Без особистої турботи про захист цих людських цінностей реалізація державних гарантій уявляється марною, неефективною, тому що ні досконалий закон, ні висококваліфікована поліція, ні громадськість не здатні вберегти від злочинця, якщо в потенційної жертви немає знань про самозбереження та практику їх застосування. Основою таких знань є прищеплені з дитинства чіткі уявлення і розуміння небезпеки, екстремальної ситуації, погрози і відповідно певні навички щодо їх уникнення, вміння виходити з криміногенної обстановки з мінімальною для себе шкодою. Тому настав час не тільки обговорювати проблему, але й ставити питання про широкомасштабне віктимологічне виховання населення на державному рівні: впровадження у виховний процес дитячих дошкільних установ та в освітній процес навчальних закладів (шкіл, ЗВО) спеціальних віктимологічних програм для дітей та підлітків; введення спецкурсу з основ віктимології у ЗВО; підготовку фахівців з віктимології; висвітлення віктимологічних знань у засобах масової інформації. В Указі Президента України «Про Концепцію забезпечення захисту прав та інтересів осіб, які постраждали від злочинів» від 28 грудня 2014 р. було передбачено здійснення практичних заходів, спрямованих на підвищення в населення рівня віктимологічних знань [69, с. 165].

Отже, враховуючи вказане, *до основних завдань загальносоціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб* необхідно віднести:

– створення комплексу загальнодержавних заходів та засобів, спрямованих на захист потенційних неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень – широкомасштабне завдання, котре може реалізовуватись стосовно всього населення та полягати у вирішенні загальних економіко-соціальних та політичних проблем. Для його реалізації доцільною є розробка

державних стратегій. Ми пропонуємо власне бачення такої стратегії, котра може мати умовну назву «***Механізм побудови активної соціальної позиції***» та враховувати три основні блоки з поступовими кроками вдосконалення загальносоціального рівня держави: 1) **популяризація правової освіти**: запровадження в закладах середньої освіти коротких курсів конституційного права; проведення тренінгів «я – громадянин», спрямованих на поміщення неповнолітніх осіб у ситуацію, що потребує юридичної оцінки; створення дитячої літератури з правової тематики, доступної для розуміння; 2) **розбудова соціально-економічної складової державності**: залучення молоді для допомоги соціально незахищеним прошаркам населення; залучення молоді до територіального покращення адміністративних одиниць держави; проведення благодійних акцій, спрямованих на допомогу інвалідам із зібранням коштів на їх лікування; пошук зарубіжних інвестицій та грантової підтримки для заохочення та інтеграції соціальних проєктів; інтеграція позитивного зарубіжного досвіду з планомірного дипозитування у навчання молоді; 3) **удосконалення внутрішньої та зовнішньої політики**: подолання корупції, сприяння розвитку зарубіжної методології «Острівки безпеки»; перегляд нормативно-правового забезпечення захисту прав та свобод громадян, посилення юридичної відповідальності за посягання на соціально вразливі категорії населення; перегляд медіаполітики, встановлення посиленого контролю за демонстрацією сцен насильства та жорстокості в необмеженому доступі; посилення відповідальності за продаж алкогольних напоїв особам, які не досягли 21 року та ліків, до складу яких входять наркотичні та психотропні речовини без рецепту лікаря; посилення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх; популяризація ідеології нульової терпимості до кримінально протиправних проявів.

– створення комплексу загальнодержавних заходів та засобів, спрямованих на захист реальних жертв. Для його реалізації необхідно здійснити такі заходи:

1. Розробка методики виявлення латентних жертв кримінальних правопорушень. Така методика може включати наступні напрями: встановлення найближчого оточення неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень, наявність осіб, які були засуджені за вчинення протиправних діянь. Наприклад, якщо поряд з дитиною проживає особа, яка була засуджена за вчинення кримінальних правопорушень чи є потенційно небезпечною (особи з алкогольною та наркотичною залежністю, притягувалися до кримінальної відповідальності чи мали адміністративні стягнення за дрібні крадіжки, хуліганства тощо), то з батьками неповнолітньої особи та правопорушником має бути проведена профілактична бесіда та та повідомлено останніх про взяття на контроль.

Як приклад, розглянемо вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 22 грудня 2020 року, відповідно до якого особу звинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 152 КК України за наступних обставин: *22 червня 2014 року, приблизно о 22 годині 45 хвилин, обвинувачений, перебуваючи в стані алкогольного сп`яніння, знаходячись на сходовій клітині поблизу квартири на 7-му поверсі, зустрів свою знайому потерпілу – малолітню. Побачивши, що потерпіла підіймається сходами вгору, де відсутні сторонні особи та немає можливості покликати когось на допомогу, обвинувачений, маючи злочинний умисел, спрямований на її зґвалтування, попрямував слідом за нею та, опинившись з потерпілою наодинці на технічному поверсі будинку, при цьому користуючись своєю перевагою у фізичній силі, з мотиву задоволення своєї статевої пристрасті схопив останню за обидві руки, та висловив вимогу вступу з ним у статевий зв`язок. Отримавши відмову на вказану вимогу, обвинувачений з метою вступу у статеві зносини з малолітньою*

потерпілою та подолання опору, повалив її на підлогу та, сівши зверху на неї, не даючи змоги вирватись, схопив рукою за шию. Після цього, з метою подолання опору з боку потерпілої, обвинувачений продовжив застосовувати щодо неї фізичне насильство, яке виражалось у стисканні її рук в ділянці кистей та зап`ясть, нанесенні ударів у ділянки обличчя, а також внаслідок притискання потерпілої масою свого тіла, чим спричинив потерпілій легкі тілесні ушкодження у вигляді синців на різних частинах тіла. Продовжуючи свої злочинні дії, обвинувачений насильно, проти волі потерпілої, не реагуючи на її прохання не вчиняти протиправних дій, та долаючи її опір, зняв з неї шорти і труси, після чого, достовірно знаючи, що остання не досягла чотирнадцятирічного віку, із застосуванням фізичного насильства, вступив з нею проти її волі в статеві зносини у формі природного гетеросексуального статевого акту, при цьому порушивши у потерпілої цілісність дівочої пліви та спричинивши її розрив. Варто звернути увагу на те, що за даними акту судово-психіатричного експерта № 202 від 30.09.2014, обвинувачений виявляє ознаки епізодичного зловживання алкоголем, за своїм психічним станом може усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. На період кримінального правопорушення, в якому підозрюється обвинувачений, виявляв ознаки епізодичного зловживання алкоголем, за своїм психічним станом міг усвідомлювати свої дії та керувати ними [128]; встановлення неповнолітніх жертв з потенційно високим рівнем віктимності (особи, котрі мають особливості фізичного чи психічного розвитку, виховуються в родині, в якій один із членів був засуджений, діти, котрі виховуються в інтернатах та дитячих будинках тощо) з наступним регулярним відвідуванням та проведенням профілактичних бесід щодо норм кримінально безпечної поведінки; встановлення неповнолітніх жертв, котрі зазнавали неодноразового протиправного впливу з наступним здійсненням реабілітаційних та антивіктимних заходів.

2. Створення комплексних цільових програм із сучасними постійними та резервними шляхами реалізації антивіктимної ювенальної стратегії.

Планування – це один із засобів, за допомогою якого може бути втілена кримінологічна політика. Як зазначає А. Ф. Зелінський, «в умовах переходу до ринкових відносин можливо і зменшився пафос тотального планування, але у сфері протидії злочинності планування необхідне [136, с. 131]. У багатьох кримінологічних публікаціях минулих років дані поняття продовжували трактуватися неоднозначно. Наведемо лише деякі точки зору з цього приводу. Так, В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний вважають, що кримінологічне планування є розробкою цілей і завдань у сфері боротьби зі злочинністю, напрямів, шляхів та засобів вирішення цих завдань, їх нормативного, інформаційного, організаційного, методологічного, ресурсного забезпечення на певний період. Кримінологічне планування в цілому має розглядатися як складова частина єдиної системи державного планування економічного і соціального розвитку. Надалі автори рекомендують при кримінологічному плануванні використовувати програмно-цільовий підхід, який, на їх думку, включає деталізацію завдань за напрямами боротьби зі злочинністю і визначення очікуваних результатів за кожним напрямом («суттєве зниження», «деяке зменшення», «стабілізація», «обмеження зростання» та ін.); ресурсний розрахунок [77, с. 112]. Кримінологічне та віктимологічне програмування взаємопов’язані поняття, оскільки запобігання кримінально протиправній діяльності не може бути повноцінно реалізоване без усунення такого детермінанту як віктимна, а особливо провокуюча поведінка потерпілої сторони. Навіть такий етап програмування як прогнозування суспільно небезпечної діяльності включає в себе врахування географічної поширеності віктимологізації суспільства із виокремленням особливо віктимних регіонів (наприклад, сільська місцевість тощо).

Кримінологічне планування може бути ефективним за умови включення його як елемента системи соціального управління, зокрема суб'єктів запобігання злочинів. Отже, план – це різновид управлінського рішення, наданого у вигляді системи взаємопогоджених і взаємопов'язаних заходів, що потрібно здійснити у встановленій послідовності та визначені строки для досягнення поставлених цілей. Планування – формування низки планів у системі певної галузі. Скажімо, якщо йдеться про органи внутрішніх справ, то маються на увазі як плани цього міністерства, так і всіх служб та підрозділів. Наприклад, Програма діяльності органів внутрішніх справ щодо поліпшення правопорядку в Україні на початку ІІІ тисячоліття від 16 грудня 1999 р. Комплексне планування охоплює розробку міжвідомчих завдань і засобів боротьби зі злочинністю на певній території чи у сфері суспільного життя. За словами цього автора, прикладом такого планування є Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки [77, с. 112]. На нашу думку, наразі більш доцільним застосування терміна «кримінологічне програмування», яке є більш комплексним та відображає сучасні тенденції, реалії та потреби суспільства. Отже, *під віктимологічним програмуванням необхідно розуміти створення науково-методичного документа, в якому визначено засади, напрями та методи вивчення та розв'язання проблем кримінологічного реагування на віктимну поведінку населення, спрямованих на вирішення чітко окресленого переліку завдань на певній території за обмежений термін*.

У контексті нашого дослідження, на наш погляд, доцільною є інтеграція цільової програми «***Територія безпечного дитинства***». Метою цієї програми є розв'язання проблем, пов'язаних зі збільшенням кількості кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб на регіональному рівні в інтересах громадян, забезпечення безпеки держави, а також зменшення негативних соціально-економічних, політичних та інших наслідків, пов'язаних зі збільшенням кількості неповнолітніх громадян із підвищеним рівнем віктимності.

До завдань програми має входити: активізація боротьби з розповсюдження кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб причетних до цього державних органів, а також інших суб'єктів реалізації кримінологічної та віктимологічної політики, забезпечення належного рівня координації та взаємодії місцевих органів виконавчої влади у цій сфері; підвищення рівня та якості реабілітації неповнолітніх жертв, котрі зазнали на собі кримінально протиправний вплив; активізація процесу залучення до роботи з неповнолітніми жертвами спеціалістів у галузі психології та педагогіки; вдосконалення рівня соціального та правового захисту жертв домашнього насильства; підвищення рівня соціальної допомоги самотнім жінкам/чоловікам, які мають низький середньомісячний дохід, опікунам чи піклувальникам дітей, удосконалення якості контролю за здійсненням останніми своїх обов'язків по догляду та вихованню дитини; підвищення рівня інформованості населення щодо меж кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб; удосконалення якості взаємодії між державними органами та інститутами громадянського суспільства, доручення засобів масової інформації для проведення широкої просвітницької роботи стосовно шкідливості вживання алкогольних напоїв та наркотичних засобів для здоров'я населення, популяризація здорового способу життя.

Реалізація програми дозволить оволодіти новими методами здійснення антивіктимної політики щодо неповнолітніх осіб; підвищити рівень роботи ювенальної поліції, розширити межі їх повноважень залученням до реалізації стратегій віктимологічного запобігання; запровадити ефективний та науково обґрунтований підхід до соціальної та психологічної реабілітації жертв кримінальних правопорушень; створити систему контролю за якістю реалізації віктимологічної політики; посилити тенденцію до зниження загального рівня кримінально протиправної діяльності; удосконалити систему освіти, підвищення

кваліфікації для суб'єктів реалізації ювенальної віктимологічної політики та захисту прав неповнолітніх осіб.

3. Удосконалення роботи центрів допомоги неповнолітнім жертвам та свідкам кримінальних правопорушень. Акцентуація уваги має бути зроблена саме на необхідності сприяти розвитку таких закладів для підлітків, особливо, якщо вони потребують захисту від найближчих членів родини, страждають від будь-яких форм домашнього насильства тощо.

4. Популяризація серед громадян основ кримінально безпечної поведінки. Вчені звертають увагу на необхідність активно ознайомлювати громадян з існуючими засобами технічного та фізичного захисту від можливого проникнення до будинку, квартири, іншого приміщення, автівки (кнопки термінового виклику поліції, охоронна сигналізація, відеокамери спостереження, відеодомофони тощо). При цьому важливу роль при запобіганні злочинам мають відігравати правові заходи, пов'язані з кримінально-правовим захистом потерпілих. Але факти фізичної розправи і психічного тиску на потерпілих з метою примушення останніх відмовитися або давати помилкові свідчення вказують на низьку ефективність реалізації існуючих правових норм. Це підтверджується й вивченням судової практики – вироків, що набрали законної сили, за якими простежується невідповідність винесеного покарання і ступеня суспільної небезпеки злочину, оскільки ці діяння – це замах не тільки на нормальну діяльність органів правосуддя, а й на життя, здоров'я, гідність потерпілого, який повторно стає жертвою злочинного посягання [321, с. 300]. За результатами проведеного дослідження вченими було визначено, що важливим заходом запобігання злочинам є встановлення особливого порядку відшкодування збитків потерпілим залежно від поведінки та ролі останніх у вчиненні злочину. Зокрема, за даними проведених кримінологічних досліджень стосовно потерпілих від корисливо-насильницьких посягань тільки у 8% випадків збиток було відшкодовано повністю, у 52% випадків – відшкодовано

частково, а в 40% – не відшкодовано взагалі. Таке становище спричиняє відсутність віри громадян в ефективність діяльності правоохоронних органів щодо захисту їх майнових інтересів. Не випадково 70% опитаних не виявляють достатньої активності в захисті своїх майнових інтересів [321, с. 300].

Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що під ***віктимологічним запобіганням*** необхідно розуміти *специфічну діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на своєчасне виявлення та нейтралізацію детермінаційного комплексу, котрий зумовлює/формує віктимну поведінку, яка зумовлює кримінальне правопорушення, а також на розробку/вдосконалення кримінологічних стратегій, скерованих на захист держави та її громадян від кримінально протиправного впливу.*

У прогресивному розумінні до загальносоціальних ювенальних заходів віктимологічного запобігання необхідно підходити як до юридичного інструментарію (комплексу різногалузевих норм), який регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником та має матеріальне вираження в конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях.

Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб має включати в себе: 1) стратегічне планування розбудови державності залежно від потреб суспільства; 2) моніторинг трудової активності населення, встановлення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналіз та прогнозування майбутніх потреб нормативно-правового забезпечення; 4) аналіз кримінологічної ситуації зі встановленням найбільш уразливих суспільних відносин і потенційних криміногенних загроз; 5) соціально-економічний та правовий захист найбільш уразливих категорій населення.

4.2. Спеціально-віктимологічне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб

Віктимологічна наука має схожі з кримінологією завдання, котрі зводяться до поліпшення кримінологічної ситуації в країні. Як і в контексті запобігання кримінально протиправній діяльності, так і в частині боротьби з віктимною поведінкою досить ефективним є саме спеціальне запобігання, спрямоване на безпосередній кримінально-правовий, кримінологічний та віктимологічний вплив на детермінанти таких соціально негативних явищ. Це зумовлює і те, що за своєю сутністю спеціальне запобігання злочинності та віктимній поведінці має однакові засади та особливості, тому пропонуємо провести їх коротке порівняльне дослідження.

Відтак об'єктами спеціального запобігання злочинам, як, зокрема, й інших рівнів цього виду суспільної діяльності та віктимної поведінки (*додано нами – Т.П.*), є: а) злочинність; б) її детермінанти; в) особа злочинця; г) умови формування особи злочинця, які підлягають корегуванню. У широкому сенсі спеціально-кримінологічне запобігання злочинам полягає в: 1) цілеспрямованому здійсненні цього виду запобіжної діяльності як функції; 2) зв'язку з елементами системи «по горизонталі» (взаємодія) і «по вертикалі» (підпорядкування); 3) неухильному виконанні команд управляючого механізму системи; 4) виборі лінії поведінки відповідно до стану об'єкта профілактичного впливу [177, с. 63]. У більш вузькому розумінні спеціально-кримінологічне запобігання злочинам розуміється як синтезована кримінологічна теорія і практика організації протидії злочинності шляхом розробки і використання спеціальних знань і методів кримінології та інших галузей (соціології, економіки, психології, педагогіки, антропології, статистики тощо) [133, с. 21]. Таким чином, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам – це не простий і не випадковий набір певних заходів, а комплекс науково обґрунтованих, практично необхідних і реальних заходів, які вживаються саме для недопущення чи невчинення потенційних злочинів на різних етапах їх кримінального формування [51]. У цьому контексті спеціальне віктимологічне запобігання передбачає схожі

заходи та засоби, спрямовані не на особу кримінального правопорушника, а на його жертву. Взаємодія з неповнолітнім потенційним або реальним потерпілим має проводитись суб'єктами, безпосереднім завданням яких є запобігання кримінальній та віктимній поведінці.

В. В. Голіна вказує, що окреслений запобіжний напрям здійснюється на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях. Крім того спеціально-кримінологічне запобігання злочинам спрямоване не тільки на недопущення конкретних її проявів з боку певних осіб, а й на ті негативні явища і процеси в суспільстві, які створюють, так би мовити, певний рівень і структуру криміногенного потенціалу, що проявляється, зокрема, у тяжкості вчинених злочинів [133, с. 21–22]. Виходячи з викладеного в науці зроблено висновок про те, що завданням спеціально-кримінологічного запобігання злочинності є як запобігання виникненню детермінуючих злочинність проявів негативних явищ і процесів, їх обмеження і усунення, так і оперативне реагування на формування і розвиток злочинної поведінки [78, с. 400]. У цьому контексті слід додати, що спеціально-кримінологічне запобігання злочинам здійснюється за трьома головними напрямами, за якими розробляють і реалізують заходи: а) кримінологічна профілактика; б) відвернення злочинів; в) припинення злочинів [60, с. 238]. Усі ці напрями реалізуються і щодо віктимної поведінки. Так, наприклад, віктимологічна профілактика як один із складових попереджувальної кримінологічної політики полягає в застосуванні комплексу заходів та засобів, спрямованих на раннє виявлення та попередження віктимної поведінки неповнолітніх осіб. Своєчасне виявлення потенційних жертв є одним із максимально ефективних способів боротьби з кримінально протиправними проявами. Більше того, поведінка потенційних неповнолітніх жертв легше піддається корекції, що пояснюється низьким ступенем віктимологізації.

Як з цього приводу влучно зауважив В. В. Голіна, профілактика означає завчасне вжиття заходів, які здатні перешкодити реалізації небажаних явищ,

подій, зв'язків, наслідків чогось [133, с. 23]. Залежно від того, на які криміногенні явища і процеси спрямовані профілактичні заходи, їх за принципом професіоналізації і спеціалізації вчені запропонували об'єднати в окремі види профілактики: 1) профілактику випередження; 2) профілактику обмеження; 3) профілактику усунення; 4) профілактику захисту [133, с. 23]. Профілактика випередження – це вид запобіжної діяльності спеціалізованих суб'єктів, яка провадиться задля недопущення виникнення і поширення криміногенних явищ і процесів у суспільному житті [133, с. 23]. Зміст її полягає в тому, щоб заздалегідь інформувати владу про суспільно небезпечні явища, що можуть виникнути в разі вжиття тих чи інших соціально-економічних заходів і безпосередньо або опосередковано детермінувати певні злочинні прояви, наприклад, своєчасне врегулювання суспільних відносин з метою усунення в такий спосіб причин й умов майбутніх (можливих) злочинів. Профілактика випередження віктимної поведінки неповнолітньої особи має на увазі те, про що ми говорили вище. Така профілактика надає можливість не допустити інтеграцію поведінкових особливостей підлітка в механізм кримінально протиправної поведінки кримінального правопорушника, що сприяє зниженню ймовірності поширення криміногенних загроз.

Профілактика обмеження передбачає вжиття таких запобіжних заходів, що перешкоджають поширенню в країні, регіоні, місті криміногенних явищ, детермінації окремих видів злочинності та формуванню типових рис різних категорій злочинців [133, с. 24]. Профілактика усунення визначає таку діяльність суб'єктів, яка нівелює негативні явища та процеси, що активізують злочинні прояви [133, с. 24]. Профілактика обмеження – ключовий сегмент віктимологічної політики, включений у кримінологічні стратегії. Вбачаючи віктимну поведінку жертви як одного із складових детермінаційного комплексу кримінально протиправної діяльності, кримінологи таким чином обмежують і

негативний, агресивно-провокуючий чи пасивний вплив на механізм кримінально протиправної діяльності її суб'єктів.

Профілактика захисту розглядається як сукупність заходів, що здійснюються з метою усунення умов, які сприяють виникненню злочинних проявів та (опосередковано) антигромадських поглядів [133, с. 25]. На відміну від профілактики усунення чи обмеження профілактика захисту має за мету забезпечення достатнього захисту і безпеки людей та речей, а також зовнішні перешкоди на шляху посягання на суспільні цінності. До об'єктів профілактики захисту належать, з одного боку, засоби захисту та збереження державного і приватного майна; засоби особистого захисту (зброя, спеціальний одяг, технічні пристрої, новітні технології), а з іншого – правосвідомість потенційних злочинців. Як свідчить практика, важливу роль у спеціально-кримінологічному запобіганні злочинам відіграє такий напрямок, як відвернення злочинів. У юридичній літературі за відверненням злочинів визнається самостійність і специфічність, оскільки центр ваги запобіжної роботи переноситься на стадію, коли з'являється умисел та приймається рішення про вчинення злочину [346, с. 107]. Як з цього приводу зробив висновок В. В. Голіна, очевидно, що відвернення злочинних проявів має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від формування злочинного мотиву до початку виконання діяння. На переконання науковця, відвернення злочинів – це активна специфічна запобіжна діяльність держави та її інституцій, громадськості і громадян, розрахована як на не обмежене коло, так і конкретних осіб, що замислюють вчинення злочинів, домовляються про це заздалегідь, позитивно сприймають злочинний спосіб життя і кримінальну субкультуру, з метою дискредитування злочинної поведінки, відмови від загальної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності [133, с. 30–31]. Відвернення кримінальних правопорушень полягає в застосуванні кримінологічного алгоритму, який складається з низки загальносоціальних, спеціальних й індивідуальних заходів та засобів. До цих

засобів та заходів відносимо і віктимологічний вплив, який полягає у створенні стратегії випередження формування групової чи масової віктимізації, котра має надмірний негативний вплив на віктимологізацію неповнолітніх осіб.

Заходи випередження формування групової чи масової віктимізації включають, окрім заходів загальносоціального віктимологічного запобігання, специфічний комплекс різних за соціальною природою заходів, за допомогою яких держава та її інституції намагаються уникнути появи групової чи масової віктимізації, жертв і потерпілих від певних видів злочинів. Тобто мова йде про «мудрого законодавця», який дбає не про покарання злочинців, а насамперед про безпеку ймовірних потерпілих, на збереження їх майнових і немайнових прав. Наприклад, випередити низкою законодавчих актів появи фінансового шахрайства та його численних потерпілих (жертв); жертв від фальсифікату продукції; потерпілих від злочинів проти волі, честі та гідності особи та ін. Образно кажучи, зазначені заходи віктимологічної профілактики випередження – це постійно діюча державна віктимологічна варта, вимога до якої – максимально уникнути віктимізації і прояви групової чи масової віктимності та їх кримінальних наслідків. Віктимізація небезпечна ще й тим, що вона породжує як жертву, так і злочинця. Заходи обмеження віктимності. Заходи віктимологічного обмеження віктимності і процесу віктимізації розраховані на перешкоджання поширення у суспільстві кримінальної віктимізації і скорочення тим самим кола віктимних осіб. Відомо, що віктимність певного прошарку населення усунути практично неможливо ніякій державі світу. Це є реальним фактом і його треба враховувати [69, с. 168]. Групова чи масова віктимізація небезпечна потенційністю тотальної втрати контролю над кримінологічною ситуацією в країні. Збільшення рівня віктимного населення може мати наслідком збільшення кількості суспільно небезпечних діянь, які вчинюються зокрема колишніми жертвами (наприклад, через помсту, психічні розлади тощо).

Віктимологічне відвернення і припинення віктимізації і віктимності – складова частина заходів спеціально-віктимологічного запобігання злочинності, що має своїм об'єктом впливу окремі групи осіб з метою недопущення реалізації їх віктимних властивостей (підлітків, людей похилого віку, маргіналів, представників деяких професій – інкасаторів, таксистів, продавців тощо). Цими заходами можуть бути: а) утримання від вчинення злочинів певної категорії осіб, які провокуються на злочинне посягання потенційними жертвами (наприклад, у сімейно-побутовій сфері); б) зберігання для суспільства тих осіб, які могли б стати злочинцями – жертвами (так звана інверсія ролей); в) здійснення запобіжного вплив з використанням аргументації віктимологічного характеру, доводячи її до об'єктів запобігання через різні інформаційні канали – від ЗМІ до оперативних. Суб'єктам запобігання правопорушень рекомендується у межах своїх компетенцій вести серед населення, окремих його категорій, посадових осіб підприємств, фірм, банків, організацій, установ роботу з роз'яснення положень законодавства України, зокрема з питань віктимологічного запобігання з метою відвернення, а можливо і припинення віктимізації і віктимної поведінки [69, с. 168]. У цьому контексті необхідно звернути увагу на тісний взаємозв'язок між загальносоціальним та спеціальним запобіганням віктимній поведінці неповнолітніх осіб. Спільна робота законодавця із спеціальними суб'єктами, реалізації кримінологічної політики сприяє деталізації та персоналізації віктимологічних стратегій.

Єдиний на сьогодні можливий засіб протидії вищевказаним явищам – впровадження профілактичних віктимологічних заходів обмеження. Серед різних заходів цього різновиду віктимологічної профілактики можна назвати такі: – навчання потенційних потерпілих засобам нейтралізації конфліктів у сфері соціально-економічних та сімейно-побутових відносин, створення у свідомості людей зразків ненасильницького вирішення конфліктної ситуації, прийняття спеціально розроблених заходів щодо осіб з підвищеним ступенем віктимності; –

створення реабілітаційних центрів професійної, психологічної, психіатричної, медичної та правової допомоги особам, які постраждали внаслідок заподіяння їм фізичної, моральної або майнової шкоди; – систематичний контроль кримінально-вражених місць, де відносно часто вчиняються правопорушення, з урахуванням часу їх вчинення, способу, видів (типів) жертв та ін.; – правове виховання та навчання з розповсюдженням серед громадян відомостей про правомірну (необхідну) оборону, надання їм спеціальної інформації; – створення «зворотного зв'язку» правоохоронних органів і населення: організація «телефонів довіри», «гарячої лінії» з метою отримання інформації від громадян про різноманітні правопорушення, конфліктні і віктимогенні ситуації та ін. Це лише приклади, але можуть бути розроблені і впроваджені у життя більш ефективні заходи обмеження віктимізації і віктимності [69, с. 168]. Отже, наведене ще раз підтверджує сталу думку про те, що кримінальне правопорушення легше попередити, так само як і віктимну поведінку жертви.

Заходи усунення віктимізації і віктимності. Цей різновид віктимологічного запобігання спрямований на придушення чи ліквідацію явищ і процесів, що формують масову чи групову віктимність громадян, а також до мінімуму звужують коло віктимних осіб певного типу (наприклад, кримінально-легковажних і необережних осіб, безпритульних дітей, бродяг, повій, жебраків, ризикових людей, осіб з різного роду залежностями та ін.). При наявності цього різновиду запобігання злочинності потрібно ще раз акцентувати увагу на тому, що державі потрібно виходити з сучасних запобіжних можливостей країни і не ставити перед суб'єктами протидії злочинності нездійсненних завдань. Заходи захисту і безпеки громадян. Ці заходи мають на меті створення достатнього захисту і безпеки громадян та їх матеріальних благ, а також зовнішніх перешкод проти посягань на ці суспільні цінності. Практика йде як шляхом освоєння, так би мовити, інтелектуального захисного напряму, в межах якого розробляються та впроваджуються в масову свідомість і поведінку прийоми і засоби захисту і

самозахисту, завчасне прийняття запобіжних заходів і постійне дотримання їх, почуття самозбереження, самоконтролю, що передбачають обережність, пильність, збереження, самовладання тощо, так і розробки різних фізичних і технічних засобів безпеки людини, її майна, будівель, техніки та ін. [69, с. 168] Отже, наведене свідчить про те, що на сьогодні у віктимології вже існує низка запобіжних засобів та заходів, котрі можуть здійснити позитивний вплив. Водночас, що стосується неповнолітніх осіб, то в науці існує певна прогалина, зумовлена специфікою поведінки останніх. На нашу думку, **основними заходами спеціального віктимологічного запобігання поведінки неповнолітніх, які стали жертвами кримінально протиправних посягань, можна вважати**: 1) створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви; 2) створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редагуванням кримінального законодавства України; 4) заходи, спрямовані на усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків; 6) інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки. Пропонуємо розглянути наведені заходи більш детально.

***Створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви*.**

У правовій літературі закріпилась правильна, на наш погляд, думка про те, що стати жертвою насильства означає пережити психологічну кризу. Така криза характеризується внутрішньою дезінтеграцією, яка зачіпає всі сфери психіки. Відповідно до результатів численних досліджень, в умовах сімейного насильства жінки схильні використовувати практично всі механізми психологічного захисту

для того, щоб вижити в несприятливих умовах, в яких вони перебувають, та, які, з одного боку, захищають їх психіку, а з другого – заважають жертвам насильства адекватно сприймати реальність та змінювати її, трансформують їх особистість. Виділяють такі особистісні порушення як наслідок сімейного насильства: емоційна холодність з відчуттям нездатності будувати чуттєві відносини; постійна наявність «комплексу жертви», який проявляється в безпорадності, відмові від відповідальності за будь-кого, зниженні психологічної самооцінки, а також у роз'єднанні людей; наполегливе бажання бути коханим, яке поєднується із побоюваннями втратити об'єкт, від якого існує залежність та невпевненість у собі; наявність парадоксальної любові, яка спрямована саме на кривдника, відданість йому, так званий «стокгольмський синдром». Жертва в цьому випадку використовує незрілі механізми психологічного захисту (регресія), в неї послаблюється воля, знижуються когнітивні здібності. До загальних характеристик жертв насильства відносять такі: низька самооцінка; почуття провини та ігнорування почуття гніву до кривдника; традиційні уявлення про сім'ю та роль жінки в сім'ї і суспільстві; відчуття безпорадності; різноманітні психофізіологічні скарги; перебільшення ролі сексуальних відносин у стабілізації сімейних стосунків та психологічна залежність від партнера [41, с. 62]. Неповнолітній жертві, яка хоча б раз відчула на собі кримінально протиправний вплив, дуже складно прийти до поступової та вичерпної регресії. У зв'язку з цим формується так званий «комплекс хронічної жертви». Останній у свою чергу межує з розвитком розладів психосоматичного та компульсивного характеру. У будь-якому випадку дитині дуже важко перебудувати свою свідомість на віктимно безпечний бік.

Професор клінічної психіатрії в Гарвардській медичній школі, що спеціалізується на вивченні та лікуванні інцесту і травматичного стресу, Джудит Герман (Judith Lewis Herman) – психіатр, дослідник, викладач і письменник) у своїй знаменитій книзі «Психологічна травма та шлях до видужання. Наслідки

насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору» ще у 1992 році сформувала ідею про те, що життя дружин, які зазнають побоїв, і дітей, які піддаються насильству, мало відрізняється від травматичних подій на війні: присутні постійна безвихідь, набута безпорадність, перманентний страх і всі інші наслідки для тіла і мозку. Такого роду переживання в дитинстві або в дорослому житті призводять до синдрому хронічної травми. В якомусь відношенні він гірший за гострий посттравматичний розлад, оскільки має всі ті ж симптоми, але посилює їх. Він охоплює нас до мозку кісток і, підриваючи основи нашої цілісності, настільки деформує, що ми перестаємо це усвідомлювати. І так відбувається дуже часто. У випадку з посттравматичним стресовим розладом (далі – ПТСР) ми хоча б знаємо, що сталося. А з синдромом хронічної травми ми не усвідомлюємо, що може статись. Зміни базової парадигми відбуваються настільки поступово (або вони існували, скільки ми себе пам'ятаємо), що ми не здатні зрозуміти, як далеко відхилилися від норми [41, с. 62]. Дуже часто неповнолітні особи втрачають вольовий контроль, оскільки вважають, що ні вони самі, ні близькі та знайомі не можуть їм допомогти. До цього часто «підключається» фактор зневіри у правоохоронні органи та кримінальний закон, зумовлений ймовірним безсиллям та недієвістю останніх у попередньому досвіді. Дитина відпускає кожну наступну протиправну ситуацію, інколи – навіть не намагаючись шукати допомогу. У такий спосіб формується хронічна травма, котра поступово позбавляє підлітка фізичної можливості реагувати на суспільно небезпечний вплив. Саме тому хронічні жертви рідко стають у майбутньому кримінальними правопорушниками та майже не роблять спроб помститись кривднику.

Останнє зумовлено тим, що жертви хронічної травми часто намагаються уникнути будь-яких емоційних переживань, оскільки будь-які сильні почуття легко запускають реакції паніки, дисоціації або спалахів пам'яті. Вони стають емоційно сплощеними, похмурими, зневіреними або депресивними. У них може

розвинутися параліч волі – і вони втрачають мотивацію, бажання або прагнення до чого-небудь; вони приречені на безвихідь. Спогади про минулі радощі приносять біль і починають забуватися. Кожен день схожий на попередній і ніхто не сподівається на якісь зміни. Більшість людей з хронічним ПТСР відрізняються принаймні пасивною саморуйнівною поведінкою. У них є проблеми з організованістю, їм дуже важко бажати чогось кращого. Вони схильні замкнутися в собі в моменти стресу або конфлікту, а тому в їх житті нічого не налагоджується. Вони занадто часто звинувачують себе за власні страждання. Вони не можуть відчувати гнів щодо свого кривдника і зазвичай знаходяться в серйозній депресії. Багатьох жертв насильства з вкрай вираженою саморуйнівною поведінкою зазвичай описують як прикордонних [41, с. 62]. Цікаво, що так званий «стокгольмський синдром» інколи має місце тому, що дитина, котра відчуває емоціально-вольову слабкість, починає бачити в кримінальному правопорушнику не стільки агресора, скільки домінантну особу, наділену фізичною та психологічною силою, а тому інтуїтивно шукаючи собі захист вона починає знаходити його в особи, від якої і має захищатись.

Невротичні, пов’язані зі стресом та соматоформні розлади об’єднані в одну велику групу тому, що вони історично поєднані з концепцією неврозу та виникають у зв’язку з психологічними причинами. Поняття неврозу використовують в обігу з метою полегшення ідентифікації цих розладів, що можна вважати невротичними в їх власному розумінні цього терміна. Часто спостерігається поєднання симптомів. Найпоширенішим є співіснування депресії і тривоги, особливо у випадках менш важких розладів. Незважаючи на те, що треба прагнути до виділення провідного синдрому, для тих випадків поєднання депресії і тривоги, в яких було б штучним наполягати на такому рішенні, передбачена змішана рубрика депресії і тривоги. Сучасна міжнародна класифікація включає такі групи: фобічні тривожні розлади; інші тривожні розлади; обсесивно-компульсивний розлад; реакція на важкий стрес і порушення

адаптації; дисоціативні (конверсійні) розлади; соматоформні розлади; інші невротичні розлади (в тому числі неврастенія). Невротичні, соматоформні та пов'язані зі стресом розлади є психогенними за походженням [41, с. 63]. ***Комплекс запобігання виникненню стану хронічної жертви на загальному рівні має включати в себе***: 1) встановлення детермінантів, які впливають на вторинну віктимізацію неповнолітніх осіб; 2) встановлення факторів психологічного блокування регресії неповнолітніх, котрі зазнали кримінально протиправний вплив; 3) запровадження диференційованого підходу до кожної окремої групи підлітків, згуртованих за видом кримінальних правопорушень; 4) проведення «шокової терапії», котра полягає в поміщенні дитини у штучну криміногенну ситуацію з метою перевірки дієвості віктимологічного запобігання.

Створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб.

На сьогодні значна частина кримінальних правопорушень, котрі вчиняються щодо неповнолітніх осіб, є наслідком необачності суб'єктів як системи освіти, так і суб'єктів реалізації кримінологічної та кримінально-правової політики. Протягом тривалого часу вченими достатньо вичерпно аргументувалась думка про необхідність створення баз даних, в яких доцільно розміщувати дані про осіб, котрі вчинили кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх, особливо якщо останні є тяжкими та особливо тяжкими, а тим більше – серійними. Варто також звернути увагу на те, що на сьогодні законодавець уже зробив певні кроки, у зв'язку з чим було підписано Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» від 19 грудня 2019 року № 409-IX.

У Законі вказано, що Єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи (далі – реєстр), – автоматизована електронна база даних, створена для забезпечення збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку, узагальнення даних про осіб, які вчинили злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, у тому числі осіб, судимість яких за такі злочини знята або погашена в установленому законом порядку. Держателем реєстру є Міністерство юстиції України. До реєстру вносяться відомості щодо прізвища, імені, по батькові засудженого, дати народження, місця проживання чи перебування, злочину, за який його було засуджено, виду кримінального покарання, який до нього був застосований, інформацію про фактично відбуте ним покарання, а також про порушення правил адміністративного нагляду. Інформація про особу вноситься до реєстру на підставі обвинувального вироку суду, який набрав законної сили. У разі якщо особа вчинила злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи до створення реєстру, інформація про таку особу вноситься до реєстру на підставі ухвали суду за місцем проживання такої особи або місцем відбування нею покарання за клопотанням прокурора. Інформація про особу виключається з реєстру у разі скасування обвинувального вироку або ухвали суду, зазначених у частині п’ятій цієї статті. Користувачами реєстру є керівники прокуратур та органів досудового розслідування, прокурори, слідчі та інші уповноважені особи Національної поліції України та Державного бюро розслідувань [278]. Така база даних надає можливість попередити допущення таких осіб до роботи та регулярної взаємодії з неповнолітніми особами, яка певним чином знижує ризик того, що дитина зазнає на собі кримінально протиправний вплив.

Право на отримання інформації щодо факту перебування конкретної особи в реєстрі мають: сільські, селищні та міські голови, керівники державних адміністрацій, інших органів державної влади та місцевого самоврядування –

щодо осіб, які претендують на зайняття посади керівника (заступника керівника) дошкільного навчального закладу, середнього навчального закладу, позашкільного навчального закладу, закладу охорони здоров'я або іншої установи, організації, зобов'язаної здійснювати нагляд за малолітніми особами або надавати послуги медичного, навчального чи соціального характеру малолітнім особам, та належать до їх сфери управління; керівники дошкільних навчальних закладів, середніх навчальних закладів, позашкільних навчальних закладів, закладів охорони здоров'я або іншої установи, організації, зобов'язаної здійснювати нагляд за малолітніми особами або надавати послуги медичного, навчального чи соціального характеру таким особам, у зв'язку з вирішенням питання щодо прийняття особи на роботу; будь-яка фізична особа щодо інформації про себе; будь-яка фізична особа щодо інформації про іншу особу в разі наявності завіреної відповідно до вимог Закону України «Про нотаріат» згоди особи, щодо якої така інформація запитується [278]. Обмежений доступ до реєстру також достатньо зумовлений, оскільки на вимогу міжнародної правової спільноти розміщення такої інформації у вільному доступі є порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

На нашу думку, такий досвід є показником тенденцій до позитивних змін, котрі, як здається, мають полягати в розширенні цього реєстру іншими серійними тяжкими та особливо тяжкими кримінальними правопорушеннями щодо неповнолітніх осіб.

Створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редагуванням кримінального законодавства України.

Реституція та компенсація неповнолітнім шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є складником політики відновного правосуддя, що реалізує віктимологічний вплив через зближення кримінального правопорушника з потерпілою особою та взаємне відпрацювання девіантних патернів. У

криміналістиці є достатньо цікава методика розкриття серійних кримінальних правопорушень, яка полягає у складанні портрету особи злочинця на підставі припущень інших злочинців, котрі вчинили аналогічні кримінальні правопорушення. Віктимологічна методика може мати аналогічний сенс та будуватись на складанні кримінальним правопорушником портрету його типової жертви з наступним відпрацюванням віктимно небезпечних поведінкових особливостей із його фактичною жертвою.

В. Т. Нор наводить у цілому правильне визначення кримінально-правової реституції: «Поновлення порушеного злочином майнового становища потерпілих шляхом повернення їм неправомірно відчуженого майна – речових доказів, виявлених, вилучених або прийнятих від інших осіб, органами, які здійснюють провадження в справі» [247, с. 153]. Поновлення майнових прав неповнолітніх жертв сприяє усвідомленню ними справедливості правосуддя, що, до речі, також дозволить уникненню вторинної віктимізації та формуванню стану «хронічної жертви».

Показовим є те, що в проєкті нового Кримінального кодексу України передбачено статтю 3.7.1. «Реституція та компенсація». В проєкті зазначено, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, внаслідок якого порушене особисте право потерпілої особи та/або завдана шкода потерпілій особі, територіальній громаді, державі, зобов’язана здійснити реституцію та/або компенсацію. Реституцією є: 1) поновлення порушеного особистого права потерпілої особи, 2) повернення потерпілій особі (цивільному позивачу) протиправно здобутого майна, або 3) за згодою потерпілої особи (цивільного позивача) надання рівноцінного майна замість протиправно здобутого, знищеного чи пошкодженого майна, відновлення майна у натуральному вигляді чи відновлення властивостей пошкодженого майна. Компенсацією є грошове відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди у повному обсязі. Добровільне здійснення особою реституції та/або компенсації

враховується відповідно до положень цього Кодексу під час визначення засобів кримінальної відповідальності. Якщо особа до моменту постановлення вироку не здійснила реституцію та/або компенсацію, суд зобов'язує її відшкодувати (компенсувати) завдану кримінальним правопорушенням шкоду в півторакратному розмірі, а у разі вчинення кримінального правопорушення з корисливою метою – у двократному розмірі. У разі неможливості здійснення компенсації щодо особи, визнаної винною у вчиненні умисного насильницького кримінального правопорушення, завдана шкода компенсується державою за рахунок Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим у випадках та в порядку, передбачених законом [156]. Таким чином, реституція та відшкодування шкоди неповнолітнім особам надають можливість відновити майнові права, що входить у реабілітаційний процес. Кримінальне правопорушення в будь-якому випадку має наслідком значне порушення низки конституційних прав та свобод потерпілого, у зв'язку з чим хоча б часткове їх відновлення має входити у запобіжну віктимологічну політику.

Заходи, спрямовані на усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб.

Вторинна віктимізація – складний процес, який інколи зумовлений не стільки ситуаційними чинниками, скільки прогалинами кримінально-правового та кримінального процесуального характеру. Чинники, що сприяють вторинній віктимізації, є досить обширними: це й психіко-психологічні особливості особистості постраждалої особи, обставини, що впливали на формування цих особливостей (походження, майновий стан, стать, вік, раса, етнічне походження та ін.), а також джерела вторинної віктимізації. Останні складаються зі сприйняття та внутрішньої реакції постраждалої особи на подальшу поведінку власне правопорушника, інших приватних осіб, а також посадових осіб органів публічної влади, зокрема органів кримінальної юстиції. Тому варто виділяти вторинну віктимізацію, причиною якої є кримінальне провадження (залучення

постраждалої особи до кримінальних процесуальних дій, відкрите судове засідання, відкриття матеріалів іншим учасникам тощо), від вторинної віктимізації, причиною якої є позапроцесуальна поведінка осіб. Недопущення, попередження саме кримінальної процесуальної вторинної віктимізації, на наш погляд, є спеціальним завданням кримінального провадження, тобто завданням будь-якого кримінального провадження, що стосується кримінального правопорушення, яким було завдано шкоду певній фізичній особі [247, с. 106]. Наявність потенційної, навіть ефемерної загрози, завжди входить в структуру віктимної поведінки неповнолітніх осіб. Вторинна віктимізація, на нашу думку, має розумітись не тільки як повторне потрапляння неповнолітнім у суспільно небезпечну подію, але і як віктимізація сторонньої особи, котра стала побічним учасником кримінального правопорушення (наприклад, свідок останнього).

Зазначене вище свідчить про те, що детермінаційний комплекс вторинної віктимізації неповнолітніх осіб включає в себе чинники «залишкових» або невиправлених віктимних настанов, котрі призводять до регресу реабілітаційного процесу та активізують процес віктимної поведінки в її повній структурі. З іншого боку, детермінантами вторинної віктимізації є певні психічні особливості підлітка та ситуаційний фактор. У зв'язку з цим основним ***заходом,*** спрямованим на усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб, є укладання програм соціально-психологічного тренінгу, складеного з урахуванням юридичної природи процесу віктимізації. У більшості випадків віктимна поведінка є наслідком відсутності навичок конструктивного вирішення конфліктних ситуацій та адекватного реагування на них. *Тренінг* – апробований метод активного навчання алгоритму правильної взаємодії з оточуючим середовищем, підвищення рівня компетентності соціально-адаптивної та комунікативної функції, а також рефлексії та саморефлексії, заснований на відтворенні певних ситуативних факторів та створенні адекватного реагування на них. *Мета такого тренінгу* полягає в оволодінні

неповнолітніми особами навичками безконфліктного вирішення потенційно небезпечних та криміногенних ситуацій за рахунок розвитку особистісних якостей (морально-етичних, мотиваційних та емоційних). *В основу цього тренінгу мають бути покладені такі принципи, як*: принцип комплексності – будування структурного, поетапного підходу до встановлення віктимних чинників у вольовій сфері підлітка та їх наступне подолання через відпрацювання у штучно створених потенційно небезпечних ситуаціях; принцип особистісної автентичності – відсутність заздалегідь прогнозованого сценарію реакції неповнолітнього на потенційно небезпечну ситуацію (урахування психологічних якостей та властивостей індивіда), корекція поведінки – виключно в межах юридично допустимих та кримінально безпечних дій; принцип інтерференції соціальної активності – перерозподіл акцентуації уваги підлітка з деструктивних настанов віктимного характеру на саморефлексію та емпатію; принцип інтегрованості – тотальне поміщення у штучну потенційно небезпечну ситуацію без можливості отримати консультативну чи фізичну допомогу від інших учасників; принцип прогнозованості – створення ймовірної поведінки, котра є логічною для конкретної ситуації; принцип зворотного зв'язку – встановлення результативності тренінгу за рахунок порівняння стилю поведінки.

Основними завданнями такого тренінгу є: 1) розвиток умінь екстреного реагування на конфліктні та потенційно небезпечні ситуації; 2) навчання алгоритму фізичного та психічного захисту та посткримінальної поведінки; 3) зниження рівня конфліктності (моделювання соціально прийнятної поведінки); 4) навичок прогнозування потенційно безпечної поведінки у кримінально протиправних ситуаціях та способах їх уникнення.

Створення віктимологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків.

Віктимологічне моделювання – одне з найбільш важливих інструментів віктимологічного запобігання поведінки неповнолітніх осіб, котре полягає у

створенні єдиного комплексу причин, умов та факторів віктимної поведінки, її механізму та запобігання. При створенні віктимологічних моделей припускають застосування філософських законів і категорій, системного підходу, принципів дихотомії, ортогональності, використання закону нормального розподілу. На їх основі можливо побудувати віктимологічну мапу, яка буде використовуватися в практиці попередження злочинності. Побудова віктимологічної мапи виступає однією з ефективних методик віктимологічного моделювання. Її застосування полягає в нанесенні на великомасштабну карту зареєстрованих злочинів із вказівкою часу, місця і способу здійснення злочинного посягання або з використанням спеціально розробленої знакової системи позначень відомих віктимологічних подій. Для того, щоб створити точну та робочу мапу, треба мати достатню базу даних та систематизувати їх. Системний підхід дозволяє виявити серед детермінантів головні (власне причини) і другорядні (умови і інші чинники) і сконцентрувати увагу вчених-віктимологів на вивченні перших, враховуючи існування і слабкий зв'язок з другими [161]. За своєю сутністю віктимологічне моделювання – це дослідження єдиного «організму» віктимної поведінки, починаючи зі встановлення первісних каталізаторів та завершуючи реабілітацією та реінтеграцією підлітків у суспільство.

Основне завдання віктимології полягає вже не у виявленні детермінантів, а у визначенні міри й інтенсивності їх взаємодії, кількісному їх вимірі та якісній характеристиці. Взаємодія мотивації і об'єктивних віктимологічних детермінантів відбувається в певній віктимологічній ситуації, попередній або сприяючій віктимізації особі у визначеному місці і в певний час. Класифікація віктимологічних ситуацій у межах вивчення віктимологічної детермінації включає: віктимогенні, нейтральні і середньої інтенсивності і слабко виражені ситуації; високозначимі, середньої інтенсивності і слабко виражені ситуації. Сучасні технології дозволяють створювати інтерактивні карти, інформація на яких накопичується і узагальнюється в результаті поточного статистичного

обліку і додаткових досліджень. У результаті застосування цієї методики в практиці правоохоронної діяльності правозастосовник в оперативному режимі отримує інформацію про процеси віктимізації об'єктів і територій, що служить необхідною умовою ефективної організації віктимологічного попередження злочинності [161]. Віктимологічне моделювання також може мати місце в контексті створення вузькоспрямованих моделей, таких як, наприклад, віктимність неповнолітніх залежно від територіального розміщення. Що стосується останнього, то допоміжним інструментарієм такого роду моделювання є створення електронних мап.

У таку мапу можна включити фільтри за мотиваційним критерієм: корисливий, насильницький, сексуальний. Так само на віктимологічній карті будуть відображені райони, міста, області, країни. Наочні моделі області, міста країни (адміністративно-територіальної одиниці). У межах наукових досліджень із застосуванням побудови віктимологічних карт рекомендується складання наочної моделі віктимності регіону. На сьогодні розроблено декілька принципів побудови моделей, застосування яких дозволяє забезпечити наукову обґрунтованість, достовірність і об'єктивність отримуваних виведень. До них належать, зокрема, принципи дихотомії, ортогональності, використання закону нормального розподілу. Принцип дихотомії ґрунтується на тому, що будь-яке явище завжди має свою протилежність. При моделюванні віктимності науковий інтерес можуть представляти такі дихотомічні пари: віктимність – криміногенність; віктимізація – девіктимізація; жертва – злочинець і под. [161]. Таким чином, можна сказати, що віктимологічна модель завжди є підґрунтям для створення віктимологічних стратегій запобігання віктимної поведінки неповнолітніх осіб.

Інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки.

Віктимно-провокативна поведінка є одним із достатньо розповсюджених факторів, котрі зумовлюють обрання в ролі жертви кримінального правопорушення конкретної особи, яка часто його і каталізує. Логічно, що такими жертвами здебільшого стають підлітки з агресивною поведінкою та недостатньо розвинутими комунікативними навичками, що провокують прагнення провокувати конфлікти. У зв'язку з цим доцільним є створення єдиної методики, котра надасть можливість на ранніх стадіях діагностувати таких осіб з пропозицією наступної корекції поведінки.

Відтак *метою методики* є визначення домінантного поведінкового паттерну в конфліктних ситуаціях. Ураховуючи вказану мету, доцільно запропонувати *трирівневу модель*, допустиму для вирішення таких ситуацій: 1) ***колаборативна модель*** – полягає у прагненні неповнолітньої особи вирішити конфліктну ситуацію демократичним шляхом за рахунок ведення активного діалогу без «переходу на особистості» та використовування в ролі аргументів звинувачень у бік опонента; 2) ***індиферентна модель*** – полягає у відсутності інтересу до конфлікту з боку неповнолітньої особи, прагнення вести діалог та аргументувати власне бачення події, що сталися насправді; 3) ***конфронтаційна модель*** – полягає в акцентуації уваги на захисті власних інтересів у конфліктній ситуації, поведінка виражається в активному обвинуваченні опонента та прагненні зосередити його увагу на власних недоліках, часто супроводжується образами та штучним приниженням самооцінки опонента. Відповідно до вказаних моделей можна виокремити такі *способи регулювання конфліктів,* як: 1) ***компроміс*** – підліток у конфліктній ситуації намагається знайти рішення, комфортне для всіх учасників без виділення винної особи та «навішування ярликів». *Жодна особа не є домінантом та не досягає успіху в конфлікті*; 2) ***«здоровий» діалог*** – підліток у конфліктній ситуації шляхом спілкування з опонентом намагається встановити реальну винну особу та знайти шляхи вирішення фактичної причини конфлікту, комфортної для всіх учасників. *Лише одна сторона є домінантом*; 3) ***ігнорування***

– підліток є пасивним учасником конфліктної ситуації та не намагається вчинити дії, спрямовані на виявлення причин конфлікту та винних осіб. *Лише одна сторона (частіше – опонент) є домінантною*; 4) ***інертність*** – визнання факту конфлікту, стороннє спостереження за розвитком ситуації, у випадку визнання саме його винним у конфлікті – спокійне сприйняття без спроб довести зворотне. *Лише одна сторона (частіше – опонент) є домінантною*; 5) ***конкуренція*** – активний діалог із прагненням реалізувати всі допустимі способи психологічного самозахисту, прагнення довести свою правоту. *Можуть бути домінантними обидві сторони*; 6) ***провокація*** – активне звинувачення опонента, прагнення доведення вини опонента шляхом свідомого впливу на його тригерні точки, вказування на слабкі сторони, заниження самооцінки. *Здебільшого домінантною є агресивна сторона.* Основна відмінність конкуренції від провокації в тому, що в першому випадку підліток прагне довести свою реальну правоту, в другому – сенс полягає у пригніченні волі опонента, тобто свідомій провокації та інтенсифікації конфлікту.

Для реалізації такого роду методики на практиці підліткам необхідно запропонувати відповісти на питання, які надалі будуть диференційовані у відповідну методичну картку та прораховані відповідно до формули. Вказане надасть можливість встановити конкретну модель поведінки з наступною корекцією (за необхідності).

Особливу увагу необхідно приділити запобіганню віктимної поведінки неповнолітніх осіб в умовах воєнного стану. Суспільна небезпека окупації полягає у потенційній наявності таких ризиків як: 1) нав’язування населенню представниками держави-агресора власної націоналістської ідеології; 2) формування штучної ненависті до представників власної країни; 3) втягнення у вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України; 4) переоцінка цінностей через тривале проживання в умовах окупації, зокрема, це частково пов’язано із відсутністю доступу до українських засобів

масової інформації, утрудненим матеріальним становищем через втрату робочих місць тощо. Наведені причини можуть мати наслідком здійснення особами на постконфліктних територіях колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору, виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії рф проти України, глорифікацію її учасників тощо. Окрему увагу також необхідно звернути на те, що деморалізоване населення є потенційно небезпечним і з точки зору майбутніх міждержавних конфліктів, оскільки деформований морально-етичний комплекс, сформований внаслідок тривалого часу, проведеного в окупації, може бути нав'язаний наступним поколінням, що призведе до втрати громадянських позицій та спричинить негативний вплив на концепт національної стійкості. Кримінологічне забезпечення архітектури безпекового середовища постконфліктних територій спрямоване на вирішення першочергових проблем, які можуть призвести до інтенсифікації криміногенних загроз та передбачає реалізацію безпекових завдань на чотирьох основних рівнях: міжнародному, національному, регіональному та індивідуальному. На першому – міжнародному рівні необхідно забезпечити реалізацію таких завдань, скерованих на усунення потенційних ризиків та загроз безпековому середовищу постконфліктних територій: 1) залучення міжнародних організацій та експертів із оцінки постокупаційного становища звільненої території; документування кримінальних правопорушень (зокрема, фактів порушень законів та звичаїв війни), вчинених представниками держави-агресора; 2) із урахуванням міжнародних та європейських стандартів, необхідним є удосконалення захисту прав та свобод апатридів та біженців, постраждалих внаслідок воєнного конфлікту, які проживають на постконфліктних територіях; 3) перегляд національної нормативно-правової бази в частині приведення у відповідність міжнародним документам вимог до забезпечення якості захисту населення, яке постраждало як внаслідок міжнародних, так і неміжнародних військових конфліктів; 4) удосконалення стратегій міжнародного співробітництва щодо

притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які порушили норми та приписи міжнародного права (у т.ч. – комбатантів), зокрема тих, що стосуються особливостей ведення воєнних дій; 5) залучення міжнародних донорів для надання первинної гуманітарної, медичної (психологічної) та юридичної допомоги населенню на постконфліктних територіях. На другому – національному рівні доцільними є такі дії: 1) створення довгострокових стратегій забезпечення кримінологічної безпеки на постконфліктних територіях як одного із напрямів захисту національної безпеки країни; 2) популяризація феномену національної стійкості; 3) забезпечення реалізації процесу досудового розслідування діянь, вчинених на постконфліктних територіях; 4) створення алгоритму здійснення впливу на радикальні суспільні осередки як потенційні загрози розвитку сепаратизму, колабораціонізму та тероризму; 5) сприяння захисту/відновленню критичної інфраструктури, проблеми у роботі якої можуть сприяти збільшенню кібератак; 6) сприяння розвитку економіки на звільнених територіях; 7) удосконалення нормативно-правового врегулювання процедури відшкодування шкоди, завданої у період дії особливого правового режиму воєнного стану. На третьому – регіональному рівні необхідно забезпечити реалізацію таких завдань: 1) встановлення та нейтралізація диверсійних угруповань, які функціонують на постконфліктних територіях; 2) удосконалення рівня кібербезпеки, як способу запобігання негативному впливу на засоби масової інформації; 3) депопуляризація політичного режиму держави-агресора; 4) виявлення осіб, схильних до пособництва представникам держави-агресора; 5) проведення заходів, спрямованих на ресоціалізацію населення; 6) створення алгоритму, спрямованого на своєчасну ідентифікацію ризиків та загроз кримінологічній безпеці постконфліктного регіону; 7) удосконалення функціонування єдиної інформаційної політики; 8) удосконалення нормативно-правового регулювання взаємодії територіальних органів та міжрегіональних територіальних органів Національної поліції України при введенні правового

режиму воєнного стану (планування і здійснення заходів територіальної оборони та цивільного захисту в особливий період). На четвертому – індивідуальному рівні доцільними є: 1) розробка та інтеграція у практичну діяльність механізму кримінологічного впливу на осіб, відносно яких є підтверджена інформація щодо випадків пособництва державі-агресору; 2) встановлення механізму позбавлення осіб, які були визнані пособниками державі-агресору громадянства України; 3) підтвердження фактів примусового набуття окремими особами на постконфліктних територіях громадянства держави-агресора; 4) відновлення елементів національної стійкості та національної самоідентифікації. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що під кримінологічним забезпеченням архітектури безпекового середовища постконфліктних територій необхідно розуміти – сукупність дій політико-економічного, юридичного та організаційно-управлінського характеру, які відповідно до обсягу дискреційних повноважень, диференційованих на окремі рівні, скеровані на вирішення завдань, пов'язаних із розбудовою правових умов, а також створенням стратегічних планів щодо координації дій із запобігання кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки України на територіях, звільнених від окупації. Кримінологічне забезпечення архітектури безпекового середовища являє собою ієрархічну структуру, яка складається із чотирьох рівнів (міжнародний, національний, регіональний та індивідуальний), кожен із яких спрямований на усунення потенційного ризику розвитку специфічних криміногенних загроз, у зв'язку із чим потребує диференційованого підходу до створення запобіжного механізму.

Зокрема, відповідно до державної статистики та судової практики значний відсоток протиправних діянь, які вчиняються військовослужбовцями держави-агресора відносно дітей складають кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості. Типовий механізм запобігання кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої

недоторканості не є дієвим та не матиме ефекту, необхідного та достатнього для якісного зниження кількості таких суспільно небезпечних діянь. Одним із найбільш актуальних є віктимологічний напрям, який має бути закладений у сучасні стратегічні та програмні документи, спрямованих на запобігання злочинності, зокрема – військової. Із урахуванням наведеного, *з точки зору удосконалення алгоритму запобігання статевому насильству, вчиненому військовослужбовцями держави-агресора, доцільними можуть бути визнані такі заходи*: 1) створення єдиного закритого реєстру осіб, які постраждали від статевого насильства, вчиненого військовослужбовцями держави-агресора; 2) створення спеціальних віктимолого-реабілітаційних програм, спрямованих на ресоціалізацію жертв таких суспільно небезпечних діянь, попередження вторинної віктимізації, а також реінтеграцію в суспільство; 3) посилення безпекового простору, шляхом збільшення кількості та якості засобів технічного контролю, що сприятиме своєчасній фіксації та реагуванню на одиничні факти перебування військовослужбовців держави-агресора на неокупованих/деокупованих територіях; 4) роз'яснення населенню базових правил безпечної поведінки у таких ситуаціях, зокрема громадяни також мають розуміти кінцеву мету статевого насильства та відсутність у кримінальних правопорушників належного рівня правосвідомості та морально-етичних принципів; 5) удосконалення процедури своєчасної евакуації населення з територій, які близько розташовані до зони ведення активних бойових дій; 6) сприяння укріпленню стійкої громадянської позиції з метою уникнення випадків переходу громадян на бік ворога, що може бути наслідком фізичного та психічного впливу (статевого насильства, тривалого катування, залякування тощо); 7) створення програмних та стратегічних документів, спрямованих на усунення віктимних настанов у громадян, які проживають на деокупованих територіях, особливо, якщо окупація тривала протягом значного часового проміжку.

Із урахуванням вказаного, здається доцільним внести такі зміни до Кримінального кодексу України:

п. 6 ч. 1 ст. 67: вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення *щодо дитини або у присутності дитини;*

п. 9 ч. 1 ст. 67: вчинення кримінального правопорушення з *використанням дитини або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;*

ч. 1 ст. 69: За наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов’язане з корупцією, кримінальне правопорушення, передбачене статтями 403, 405, 407, 408, 429 цього Кодексу, вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, за катування, вчинене представником держави, у тому числі іноземної, *тяжкий та особливо тяжкий злочин вчинений щодо малолітньої/неповнолітньої особи* призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за це кримінальне правопорушення. У цьому випадку суд не має права призначити покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої для такого виду покарання в Загальній частині цього Кодексу. За вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, суд з підстав, передбачених цією частиною, може призначити основне покарання у виді штрафу, розмір якого не більше ніж на чверть нижчий від

найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу;

ч. 1. ст. 75: якщо суд, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, кримінальне правопорушення, передбачене статтями 403, 405, 407, 408, 429 цього Кодексу, вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, катування, передбачене частиною третьою статті 127 цього Кодексу, *тяжкий або особливо тяжкий злочин вчинений щодо малолітньої/неповнолітньої особи* при призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням;

ч. 4 ст. 86: особи, визнані винними у вчиненні державної зради, диверсії, корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушенні правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, *тяжкий та особливо тяжкий злочин вчинений щодо малолітньої/неповнолітньої особи* вироки стосовно яких не набрали законної сили, не можуть бути звільнені від відбування покарання, а особи, вироки стосовно яких набрали законної сили, - не можуть бути повністю звільнені законом про амністію від відбування покарання.

Зазначені особи можуть бути звільнені від відбування покарання після фактичного відбуття ними строків, встановлених частиною третьою статті 81 цього Кодексу;

ч. 3 ст. 87: особи, засуджені за вчинення корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, *тяжкого та особливо тяжкого злочину вчиненого щодо малолітньої/неповнолітньої особи* можуть бути звільнені від відбування покарання в порядку помилування після фактичного відбуття ними строків, встановлених частиною третьою статті 81 цього Кодексу.

Зміни запропоновані на виконання завдань, визначених у Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р., зокрема, в частині розв'язання основних системних проблем юстиції щодо дітей, подолання прогалин у системі міжвідомчої взаємодії, забезпечення профілактичної, соціально-виховної роботи та роботи, спрямованої на ресоціалізацію неповнолітніх, які схильні до протиправної поведінки та вчинили правопорушення, а також на посилення захисту прав дітей, які потерпіли від правопорушень, зокрема насильницького характеру, та дітей, які є свідками правопорушень. Запропонована система змін спрямована на розширення переліку потерпілих осіб шляхом усунення конкретизації щодо малолітнього віку дитини.

Таким чином, проведене дослідження надало можливість підсумувати, що під спеціальним віктимологічним запобіганням поведінки неповнолітніх осіб необхідно розуміти *комплекс кримінально-правових, кримінологічних, віктимологічних та психолого-педагогічних заходів та засобів реабілітаційного*

та реінтеграційного характеру, спрямованих на своєчасне виявлення та виправлення віктимної поведінки неповнолітніх осіб, котрі реалізуються суб'єктами, безпосереднім завданням яких є робота з підлітками, котрі зазнали на собі кримінально протиправний вплив.

Основними заходами спеціального віктимологічного запобігання поведінки неповнолітніх, які стали жертвами кримінально протиправних посягань, можна вважати: 1) створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви; 2) створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редагуванням кримінального законодавства України; 4) заходи, спрямовані на усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків; 6) інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки.

4.3. Індивідуально-профілактичне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб

Індивідуальне віктимологічне запобігання є вузькоспрямованим методом роботи з неповнолітньою жертвою, який при цьому часто є максимально ефективним. Це можна пояснити тим, що індивідуальна робота з дитиною надає можливість встановити причини виникнення віктимних схильностей в окремої особи, що дозволить швидше та якісніше їх виправити. У трирівневій структурі індивідуальне запобігання займає третє місце після загальносоціального та спеціального, що зумовлено їх стійкою взаємодією та взаємозалежністю. Отже, враховуючи все вказане вище вважаємо за доцільне зупинитись більш детально

на встановленні особливостей індивідуального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб.

Індивідуальне віктимологічне запобігання віктимної поведінки – це різновид спеціально-віктимологічного запобігання, спрямованого на конкретних осіб з підвищеним рівнем віктимності, які з великою ймовірністю можуть стати жертвами злочинів. В основі такої діяльності лежать обґрунтоване припущення, прогноз і правова підстава, що та чи інша особа потенційно може опинитися в ролі жертви злочину. Спеціально-віктимологічними заходами на індивідуальному рівні охоплюються заходи відносно осіб, які, судячи з їх поведінки і виходячи з сукупності особистісних характеристик, соціального статусу, з найбільшою ймовірністю ставлять у небезпеку своє життя, здоров'я, волю, честь, гідність, статеву недоторканість, майнові цінності тощо. Усунення небезпеки потенційних жертви/потерпілого – головне завдання віктимологічного запобігання на рівні конкретної особи. Для визначення кола конкретних осіб, які потребують індивідуального віктимологічного втручання, необхідно мати фактичні, віктимологічні та правові підстави. Фактичні підстави такого запобігання – реальна віктимна поведінка, яка – згідно зі здоровим глуздом та досвідом протидії злочинності – з високим ступенем ймовірності може завершитися злочинним посяганням [69, с. 171]. На сьогодні важливим аспектом віктимологічного запобігання є відокремлення реальної віктимної та потенційно небезпечної поведінки від фантомної, що полягає у слабкій, часто – награнній провокації конфлікту, який у будь-якому випадку буде завершений цією особою в мирній формі. Таке розмежування має важливе значення, оскільки якщо перший тип поведінки зумовлює обов'язковий контроль та запобігання, то у другому випадку часто достатнім є лише проведення профілактичних бесід спеціалістами у відповідних галузях.

Під віктимологічними підставами необхідно розуміти наявність певних показників віктимності особи (особистісні соціальні та морально-психологічні

риси, ігнорування попереджень про небезпечну поведінку, вразливий стан, різні негативні залежності та ін.). Правові підстави – це врегульованість індивідуального віктимологічного запобігання нормативно-правовими актами. Однак нині майже не існує законодавчих актів, які можна було б використати для потреб віктимологічного запобігання і – головне – в яких містився б перелік осіб, що підлягають запобіжному впливу, а також види такого впливу. Це пояснюється такими обставинами. По-перше, робота щодо виявлення осіб із підвищеною віктимністю практично не ведеться, що зумовлено, головним чином, відсутністю спеціальних методик виявлення таких осіб і суб'єктів, які здійснювали б цей вид запобігання. По-друге, складність віктимологічного прогнозування і масштабність самої проблеми в країні, де у процесі віктимізації перебуває більшість населення. Мова може йти лише про осіб з найбільш суспільно небезпечною віктимністю, яка веде до вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів. По-третє, віктимологічне запобігання нерідко пов'язане із вторгненням у сфери особистого життя людей, яким неможливо пред'являти претензії з позицій кримінального чи адміністративного закону. Тому воно може відбутися тільки за добровільної згоди потенціальних жертв чи на їх прохання. Тут частіше стикаються інтереси суспільства і охоронювані законом права і свободи особистості, порушення яких може бути виправданим виключно необхідністю забезпечення безпеки тих чи інших осіб. Отже, заходи індивідуального запобігання не повинні протирічити конституційним правам і свободам людини і громадянина, обмежувати сфери приватного, статевого, громадського життя, а стосуватися лише тих суспільних відносин, що врегульовані нормами права [69, с. 171]. У цьому випадку остання теза пояснюється тим, що на відміну від кримінально-протиправної віктимна поведінка не обов'язково має підлягати корекції. Такий стан справ призводить до того, що в країні практично немає запобіжної віктимологічної практики, як і спеціалістів-практиків у сфері такої діяльності. Хоча це можна виправити шляхом створення методичних

рекомендацій, якими можуть користуватись як теоретики в частині зразків, що можуть бути покладені в основу створення тренінгів, цільових програм та методик, так і практики з метою ознайомлення з можливими способами реалізації певних віктимологічних заходів та засобів запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб.

Відтак О. М. Чебан зазначає, що індивідуальна віктимологічна профілактика має на меті позитивну зміну особистісних якостей, властивостей потенційної жертви для того, щоб припинити або змінити віктимну тенденцію в її поведінці. Запобігання злочинної та віктимної поведінки – це саме та єдність, якої бракувало традиційній концепції соціальної профілактики правопорушень. Профілактичний захист особи від злочинних зазіхань має особливу соціальну та правову значущість. Саме тому профілактичний захист зводиться в ранг найважливішого соціально-правового завдання [251, с. 73]. У науковій спільноті існує виправдана думка, що індивідуальна віктимологічна профілактика полягає у виявленні осіб з підвищеною віктимністю і проведенні з ними профілактично-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочинних посягань. Прийоми і методи індивідуальної віктимологічної профілактики достатньо відомі. Проте вони, як правило, зводяться лише до захисно-виховної роботи з громадянами, які стали потерпілими. Робота з виявлення осіб із підвищеною віктимністю практично не ведеться. Така однобічність у віктимологічній профілактиці зумовлена переважно відсутністю спеціальних методик виявлення осіб з підвищеною віктимністю і суб’єктів, які здійснюють цей вид профілактики [377, с. 189]. У цьому контексті варто зауважити, що індивідуальне запобігання та профілактика віктимної поведінки неповнолітніх осіб може мати місце як до вчинення щодо них суспільно небезпечного діяння, так і після останнього; як у випадку первинної віктимізації, так і вторинної.

Індивідуальна віктимність проявляється в різноманітних формах. Звичайно, як особа не знала віктимологічні обставини і чинники, що призводять

до злочинів, незалежно від економічної ситуації в країні й удосконалення законів, все ж таки будуть існувати неуважні й безтурботні громадяни, які спроможні стати жертвою злочину. Але це не означає, що зменшення віктимності окремих людей є марною справою. Тут можливе використання двох взаємопов'язаних напрямів у межах індивідуальної віктимологічної профілактики: а) виявлення осіб із підвищеною віктимністю; б) корекція віктимності в окремих громадян» [68]. «Виявлення віктимних неповнолітніх є завданням, яке повинно покладатись на підрозділи Національної поліції України, особливо – слідчі підрозділи (оскільки останні працюють з потерпілими) та підрозділи ювенальної превенції (до завдань яких входить участь у встановленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення, вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому щодо неповнолітніх, а також жорстокому поводженню з дітьми та вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, зокрема здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб [195]). Варто звернути увагу на те, що поліція є основним суб'єктом реалізації заходів індивідуального запобігання віктимної поведінки неповнолітніх осіб. Дуже важливим у цьому контексті є взаємодія представників правоохоронних органів з кожним окремим потерпілим підлітком залежно від того, який саме протиправний вплив на нього було здійснено.

Виявивши певний ступінь віктимності й ознак, що визначають можливість її розвитку в подальшому, та використовуючи заходи індивідуальної віктимологічної профілактики також можна знизити потенціал віктимності конкретної особи. Саме в цей момент і повинна вступати в дію програма корекції віктимності в окремих громадян. Вона здійснюється у двох формах – безпосередній та ранній. Заходи безпосередньої профілактики спрямовані на особу, яка вже стала жертвою злочину або перебуває у стані, близькому до «перетворення» в жертву; заходи ранньої профілактики – на особу, яка підпадає

під ознаки потенційної жертви через те, що вона володіє високим ступенем віктимності. Відмінність між цими формами профілактики зумовлена головним часовим критерієм, який дозволяє визначити стан потенційної жертви до моменту вчинення стосовно неї злочину. Останнє пов'язане з вибором конкретних профілактичних заходів. Наприклад, якщо громадянин поводиться безпечно і легковажно в громадському місці, відкрито демонструє вміст свого гаманця, не контролюючи при цьому ситуацію, то треба негайно припинити його очевидну віктимну поведінку [377, с. 189]. На наш погляд, до потенційної жертви необхідно застосовувати лояльні, однак при цьому в певному розумінні шокові заходи, котрі здатні помістити підлітка у штучну суспільно небезпечну ситуацію.

Методологія прогнозування індивідуальної віктимної поведінки дістає своє втілення, насамперед, у принципах прогнозування. Одним із них є принцип можливості того чи іншого розвитку подій. Сутність його полягає в тому, що при оцінці явища, істинність якого невідома, треба керуватися найімовірнішою і найприйнятнішою інтерпретацією [377, с. 189]. Віктимологічна профілактика на індивідуальному рівні також має бути спрямована на нейтралізацію віктимогенних властивостей осіб; активізацію їх внутрішнього потенціалу – фізичного і психічного, забезпечення їх безпеки з метою недопущення віктимізації, зокрема повторної з дотриманням прав жертв злочинів. Стратегія і тактика такої роботи носить диференційований характер, з урахуванням індивідуальних особливостей [185, с. 77]. Отже, **до заходів індивідуального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб можна віднести**: 1) *виявлення та постановка на облік латентних та рецидивних жертв, поведінка яких не піддавалась корекції*; 2) *прогнозування та витіснення віктимних поведінкових індивідуальних особливостей*; 3) *комунікативні заходи для роботи з підлітками, котрі мають сталі віктимні настанови*; 4) *заходи юридичного супроводження неповнолітніх, котрі потребують у правовій допомозі*; 5) *заходи*

допомоги родинам, в яких було зафіксовано факти домашнього насильства. Пропонуємо розглянути ці заходи більш детально.

Виявлення та постановка на облік рецидивних жертв та жертв латентних кримінальних правопорушень, поведінка яких не піддавалась корекції.

На сьогодні латентність кримінальних правопорушень – це досить розповсюджене явище, зумовлене низкою причин, основною серед яких залишається лабільність потерпілих осіб, їх зневіра в законність та дієвість роботи правоохоронних органів. Логічно, що наслідками такої ситуації є те, що як не карається кримінальний правопорушник, так і не піддається корекції віктимна поведінка потерпілої особи.

Загалом зміст поняття «жертва латентного злочину» полягає в нелегальному становищі постраждалих від злочину осіб, що унеможливлює відновлення їхніх порушених прав і законних інтересів в офіційному порядку. З одного боку, нелегальне становище жертви латентного злочину зумовлене її власною бездіяльністю, небажанням реалізувати права потерпілого в кримінальному провадженні. Йдеться про лінію посткримінальної поведінки жертви, що виражає незацікавлене ставлення до відновлення порушених злочином прав та відшкодування заподіяної шкоди в офіційному порядку. У той же час залишатися невідомими жертви злочину можуть унаслідок пасивної громадянської позиції інших осіб, поінформованих про подію, що містить ознаки злочину. З другого боку, нелегальне становище жертви латентного злочину може бути результатом несправедливого поводження уповноважених органів державної влади з постраждалим від злочинів. Ідеться про незаконну діяльність службових осіб, що полягає у приховуванні від обліку заявленого злочину, а також інших незаконних процесуальних діях, унаслідок яких порушуються права та законні інтереси потерпілих як учасників кримінального провадження [83]. Отже, причин виникнення такої ситуації може бути багато. Однак, коли мова йде про

неповнолітніх потерпілих, основним фактором латентності може бути страх зневажливого ставлення оточуючого середовища, нерозуміння з боку батьків тощо. Таким чином, особисті переживання підлітка стають на заваді його фактичної реституції.

Моментом виникнення стану латентності жертви є фактичне заподіяння злочином шкоди... Моментом припинення такого стану є правова легалізація постраждалої особи шляхом її встановлення та визнання потерпілим у кримінальному провадженні. Встановлення особи невідомої жертви злочину і визнання її потерпілим у кримінальному провадженні – це два самостійних, хоча і взаємопов'язаних етапи правозастосовчої діяльності. Якщо встановлення особи жертви злочину передбачає виявлення вчиненого злочину і його облік, а також визначення постраждалого, то для прийняття рішення про визнання потерпілим у кримінальному провадженні необхідні надання фактичних даних про заподіяну шкоду і правова оцінка обґрунтованості підстав для набуття процесуального статусу потерпілого [83]. Згідно із ст. 55 КПК України права і обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого [174]. Отже, відсутність активності неповнолітнього в частині юридичного підтвердження свого статусу потерпілого стає на заваді реалізації кримінальним законодавством своїх завдань.

За загальним правилом встановлення особи жертви злочину відбувається в момент звернення із заявою чи повідомленням будь-якої поінформованої особи до державних органів, уповноважених розпочати досудове розслідування. Самим зверненням заявник чи жертва злочину ініціюють кримінально-процесуальну діяльність, а подання заяви чи повідомлення про вчинений злочин по суті виступає приводом і підставою для початку кримінального провадження. Особа постраждалого може бути встановлена при самостійному виявленні працівниками правоохоронних органів з будь-якого джерела обставин, що

свідчать про вчинений злочин. Жертва злочину може подати заяву про залучення як потерпілого під час кримінального провадження (досудового розслідування чи судового провадження). Передбачається також надання згоди особи на визнання потерпілим у кримінальному провадженні. У будь-якому разі дії зі встановлення особи постраждалого передують в часі початку кримінального провадження, тим більше визнанню особи потерпілим [174]. Латентні неповнолітні жертви достатньо часто стають рецидивними, оскільки відсутність своєчасної роботи з віктимною поведінкою призводить до її остаточного формування, у зв'язку з чим підліток переживає вторинну віктимізацію. Враховуючи факт того, що дитина після першого кримінального правопорушення щодо неї не зробила спроби відновитись у правах, а тим більше, якщо така ситуація відбувалась неодноразово, доцільним є постановка таких осіб на спеціальний облік. Останній має бути створений з метою надання відповідним суб'єктам реалізації кримінологічної політики можливості відпрацювати індивідуальний підхід до кожної окремої дитини і виправляти їх віктимні схильності з урахуванням особливостей особистості та тих кримінальних правопорушень, які були вчинені у її відношенні. Таким чином, такого роду облік має включати відомості про вік та стать потерпілої особи, статті КК України, якими передбачено відповідальність за кримінальні правопорушення, які були вчинені у її відношенні, стислі дані про кримінального правопорушника та роль неповнолітньої жертви в механізмі його кримінально протиправної поведінки, а також причини латентності чи рецидиву віктимної поведінки.

Прогнозування та витіснення віктимних поведінкових індивідуальних особливостей.

Своєчасне встановлення віктимних схильностей окремих підлітків надають можливість їх виправити ще до потрапляння дитини в суспільно небезпечну ситуацію. Як слушно зазначають М. В. Москальов та Є. О. Тинко, в сучасному мінливому світі існує досить велика кількість аспектів, що сприяють віктимізації

людини. Серед їхнього різноманіття можна виділити соціальні і феноменологічні умови та чинники. Соціальні фактори віктимізації пов'язані із зовнішніми впливами, феноменологічні умови – з тими внутрішніми змінами в людині, які відбуваються під впливом несприятливих факторів виховання та соціалізації [336]. Що стосується неповнолітніх, то як ми вже зазначали, віктимність формується саме в підлітковому віці та є наслідком упущень батьків у вихованні своєї дитини. Часто поведінку жертви підліток набуває через постійне знаходження в негативній атмосфері, в якій один із батьків (часто – жінка) постійно піддається насильству та не може знайти гідне рішення такої ситуації через матеріальну або моральну залежність від особи, яка здійснює таке насильство. Дитина, спостерігаючи такого роду відносини, починає сприймати останні як неминучі, а тому – цілком прийнятні [220, с. 98]. Прогнозування та витіснення віктимних настанов можна вважати взаємопов'язаними явищами, оскільки саме відштовхуючись від результатів віктимологічного прогнозування фахівці можуть розробити відповідні стратегії.

Учені вказують, що важливий вплив на віктимізацію особи також має стиль батьківського виховання. Найвищим показником порушення механізмів інтеграції сім'ї постраждалих, що справляє на них «патологізуючий» вплив, є зсув в установках виховання батьків на бажану стать, перевага або жіночих, або чоловічих якостей. Його наявність вказує на гіперпротекцію, «емоційне відторгнення» у батьківському ставленні, яке зумовлюється не справжніми рисами характеру, а тими, які приписуються їх статі: чоловіку – жіночих і навпаки. Все це призводить до виникнення певних психологічних комплексів, що можуть стати причиною віктимізації особи [378, с. 1052]. Враховуючи зазначене, доцільним видається проводити роботу не тільки з неповнолітніми, які стали жертвами злочинів, а і з їх батьками та навколишнім оточенням. Актуальним шляхом є тісна взаємодія з психологом, який допоможе дитині усвідомити сутність насильства, а також довести до її свідомості, що жодні протиправні дії

не є невідворотними та не можуть бути безкарними. Водночас необхідно досягти повної відвертості та взаєморозуміння. Витіснити віктимні особливості можна лише за рахунок довготривалих психотерапевтичних та педагогічних сеансів. Доцільним є проведення бесід у групі (метод так званого «активного слухання») для того, щоб неповнолітня особа розуміла, що не тільки вона опинилася в такій ситуації, а також змогла отримати корисну інформацію з розповіді інших жертв. Для підлітків, які мають агресивно-конфліктний стиль поведінки, має сенс застосовувати заходи, спрямовані на зниження імпульсивності. До таких заходів можна віднести навчання вести діалог з метою швидкого пошуку компромісу, розвиток навичок конструктивної критики та її адекватного сприйняття (шляхом проведення певного роду тренінгів) тощо [220, с. 154]. З метою контролю та своєчасного утримання від віктимної поведінки доцільним є створення картки віктимного прогнозування, котрі можуть бути сформовані залежно від сукупності видів кримінальних правопорушень, диференційованих за суспільними відносинами, на які вони спрямовані. Така картка може включати в себе відомості про найбільш віктимні та криміногенні регіони України, поширені суспільно небезпечні діяння щодо неповнолітніх, короткий узагальнений опис стандартного портрету неповнолітньої жертви відповідно до регіону та прорахунки ймовірного віктимологічного приросту із зазначенням найбільш уразливих категорій підлітків.

Комунікативні засоби взаємодії з підлітками, котрі мають сталі віктимні настанови.

Одним із достатньо ефективних способів роботи з потенційними та реальними жертвами є активне спілкування, в ході якого спеціалісти мають встановити причини та умови віктимізації підлітків, умови виховання, родинний «клімат» тощо. У зв’язку з цим доцільно проводити індивідуальне опитування, під час якого необхідно дотримуватись певних правил. Опитування дітей дошкільного та молодшого шкільного віку необхідно планувати з урахуванням

розкладу їх дня, обираючи період оптимальної активності. Розповідь дитини про події, часто незрозумілі й травматичні, вимагають від неї значних зусиль (емоційних, інтелектуальних, вольових). З огляду на це, варто уникати опитування в післяобідній час, час денного сну або – у випадку хвороби дитини – у час прийому ліків. Для дітей середнього та старшого шкільного віку варто подбати про те, щоб години опитування не збігалися з іншими важливими або особливо привабливими для свідка чи потерпілого заняттями. Якщо не дотримуватися цих рекомендацій, то можна очікувати зниження готовності дитини до співпраці, її мотивації до надання свідчень [194, с. 89]. Необхідно враховувати також те, що уваги потребують зокрема і свідки кримінального правопорушення, оскільки часто такі особи стають заручниками ситуації та піддаються вторинній віктимізації.

Необхідно докласти зусиль, щоб перед визначеним днем опитування дитини – свідка чи жертви зібрати детальну інформацію про обставини справи з інших джерел. За можливості опитування дитини має проводитися на етапі досудового слідства, коли встановлено особу, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за фактом скоєння якого порушено відповідну кримінальну справу. Це збільшує шанси на те, що дитину опитуватимуть лише один раз. Перед опитуванням необхідно зібрати інформацію про саму дитину, її середовище. Це може зробити особа, яка веде процесуальну дію. Однак найдоцільніше залишити виконання цього завдання психологу, якщо він був залучений до участі в опитуванні дитини. Інформація про дитину полегшить проведення бесіди з нею, а також визначить очікування, які враховують рівень її розвитку та розуміння досвіду, системи ставлень, мотивації до співпраці з особою, яка проводитиме опитування. Це дозволить зважено вести процесуальну дію за участю дитини. Перш ніж розпочати опитування дитини, постарайтесь зібрати інформацію про неї та її оточення, а також визначте очікування стосовно неї на підставі даних про обставини справи, відомих з інших

джерел. Планування часу опитування дитини не може бути випадковим. При цьому не існує універсальних порад чи рекомендацій. Планування дати проведення процесуальної дії за участі дитини має відбуватися індивідуально, відповідно до конкретної ситуації, з усвідомленням значення цього рішення для збирання та оцінки доказів у справі [194, с. 85]. За можливості доцільно мінімізувати бесіди про особливості вчиненого кримінального правопорушення та відчуття дитини до, під час та після. Звичайно, що така інформація має бути отримана, однак одноразового діалогу буде достатньо для розуміння ситуації та мінімального травмування психіки підлітка неприємними спогадами.

Плануючи час опитування дитини – свідка чи жертви, слід враховувати: вік та рівень розвитку; психофізичний стан (особливо, коли йдеться про фізичне, психологічне або сексуальне насильство); специфіку виховання й рівень турботи про дитину в сім'ї. Чим молодша дитина, тим коротшим має бути період, який віддаляє опитування від подій, які є предметом доказування у справі. Подібний принцип стосується також дітей-свідків, інтелектуальний розвиток яких проходить із затримкою або є негармонійним. Опитування дитини безпосередньо після травматичної події або через невеликий проміжок часу може призвести до несприятливих для неї наслідків і водночас обмежувати цінність отриманого матеріалу. Це може також посилювати негативні емоції, пов'язані з почуттям зазнаної нещодавно кривди, інтенсифікувати відчуття загрози, призвести до поглиблення страху і до виникнення захисних реакцій. Очевидно, що такий емоційний стан перешкоджає перебігу пізнавальних процесів дитини, а значить обмежує її здатність зосереджуватися, згадувати та обговорювати події й проблеми. Опитування, якщо немає особливих обставин, не повинно проводитися в період проявів у дитини симптомів посттравматичного стресового розладу (ПТСР), які призводять до погіршення пізнавальних та емоційних процесів. Цього вимагають не лише інтереси дитини, а й правосуддя. З другого боку, термін опитування дитини – жертви чи свідка, занадто віддалений від події

злочину, є несприятливим з огляду на обмежені можливості пам'яті дитини, особливо дошкільного віку. Сліди пам'яті можуть також пошкоджуватися у зв'язку з психологічними захисними механізмами, виробленими дитиною внаслідок негативних подій, а також у процесі свідомого або несвідомого впливу оточення та набуття нового досвіду [194, с. 85]. Отже, доцільно розпочинати взаємодіяти з дитиною одразу після встановлення факту вчинення стосовно неї кримінального правопорушення. Це надасть можливість не тільки отримати максимальну інформацію, але і своєчасно попередити можливій розвиток психічних відхилень внаслідок шокових травм, спричинених протиправними діями правопорушника.

Плануючи опитування дитини, слід звернути увагу на те, яким є процес виховання і турбота про дитину в сім'ї, хто цим займається, яке ставлення близьких осіб до провадження, що ведеться, якими будуть наслідки свідчень дитини для неї самої та для її найближчого оточення. Слід враховувати, що в дитини після пережитої травми можуть мати місце симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР), які унеможливлюють отримання вартісного доказового матеріалу від свідка, а спроба проведення опитування в цей період може призвести до інтенсифікації небажаних симптомів. Якщо дитині надається медична або психологічна допомога, варто узгодити термін (дату) її опитування з лікарем або психологом. Дитина, яка внаслідок події злочину, що є предметом справи, опинилася у складних життєвих обставинах або несприятливих психологічних умовах, відчуватиме себе незахищеною. Її бажанню давати свідчення заважатиме занепокоєність щодо наслідків розповіді як стосовно неї самої, так і близьких осіб, а також щодо можливої помсти з боку винуватців злочину (особливо у випадку, коли вони мають доступ до дитини). Якщо дитина знаходиться в безпечній сімейно-виховній ситуації та отримує підтримку близьких людей, їй легше буде виконати роль свідка. Намагайтеся планувати процесуальні дії за участю дитини на час, коли вона перебуває в безпечній,

стабільній сімейно-виховній ситуації, і коли вона ізольована від осіб, які можуть їй загрожувати або маніпулювати нею. Тривалість опитування повинна визначатися з урахуванням можливостей дитини. Чим молодшою є дитина, тим швидше вона втомлюється, і тим легше вплинути на її пізнавальні процеси. У такому випадку дитина гірше зосереджує увагу й слабше мобілізує пам'ять. Втома може також спричинити збільшену податливість до навіювання та схильність до випадкових і непродуманих відповідей, аби завершити обтяжливу розмову. Отже, варто під час проведення опитування спостерігати за дитиною та реагувати на сигнали, що свідчать про її втому. У разі потреби можна змінити форму її активності, пропонуючи, наприклад, виконати малюнок або оголосити перерву. Здатність до зосередження уваги дошкільнят є короткотривалою і зазвичай обмежується 20–30 хвилинами [194, с. 85]. Таким чином, комунікативні засоби взаємодії з підлітками мають ураховувати їх індивідуальні особливості, психологічний стан та життєві обставини, в яких вони перебувають на момент взаємодії. Звичайно, обов'язковим є залучення педагогів та психологів, котрі знають як правильно побудувати алгоритм спілкування з неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

Заходи юридичного супроводження неповнолітніх, котрі потребують правової допомоги.

На сьогодні багато неповнолітніх не звертаються за допомогою через незнання особливостей юридичного захисту їх свобод. Саме тому всі неповнолітні жертви мають супроводжуватись юристами під час відновлення порушених прав. До того ж така допомога має надаватись індивідуально, виходячи з особливостей подій кожної особи, та на безоплатній основі.

Варто звернути увагу на те, що право на захист має стосуватися не лише підозрюваного, обвинуваченого, виправданого чи засудженого, а й інших учасників кримінального провадження – потерпілого та свідка, адже право на захист включає в себе не лише право захищатися від підозри та обвинувачення, а

й право захищати свої особисті (майнові, трудові та ін.) інтереси. Адже, як слушно зазначається в рішенні Конституційного Суду України, конституційна норма щодо забезпечення права кожного на правову допомогу відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України є нормою прямої дії, і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена в його реалізації. Це стосується, зокрема, і права потерпілого та свідка на отримання правової допомоги під час допиту в кримінальному провадженні та права особи на таку допомогу в разі надання нею пояснень у державних органах [292]. З огляду на зазначене КПК не має обмежувати права інших учасників кримінального провадження на отримання кваліфікованої правової допомоги в межах кримінального провадження. І хоча ст. 20 не визначає потерпілого як особу, в якої може виникати право на захист, такі права потерпілого передбачені п. 8 ч. 1 ст. 56 КПК, де визначено право потерпілого мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг. Конституційне право кожного на правову допомогу не може бути обмежено [144]. Таким чином, першочерговим заходом правового супроводження неповнолітньої жертви є гарантування дотримання всіх її прав та свобод під час проведення кримінального процесу, надання консультацій з приводу слідчих дій та інших кримінальних процесуальних аспектів. Уваги потребує також гарантування обов'язкової участі педагога та психолога, а також батьків дитини.

Відповідно до ч. 1 ст. 59 Основного Закону України кожен має право на правову допомогу», ця норма є нормою прямої дії згідно з частиною третьою статті 8 Конституції України, і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена в його реалізації. Це стосується, зокрема, і права свідка на отримання правової допомоги під час допиту в кримінальному провадженні та права особи на таку допомогу в разі надання нею пояснень у державних органах.

Правову позицію щодо цього питання висловив також і Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 у справі про право вільного вибору захисника. Зокрема, в абзаці п'ятому пункту 5 мотивувальної частини цього рішення зазначено, що «закріпивши право будь-якої фізичної особи на правову допомогу, конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» (частина перша статті 59 Конституції України) за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин [292]. З огляду на це, конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина, і в цьому полягає його соціальна значимість. Загалом правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг та інших процесуальних документів, здійснення представництва в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Так, право на правову допомогу є гарантованою державою можливістю кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права. Крім того, гарантування кожному права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року тощо [293]. У 2018 році розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р було схвалено Національну стратегію реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року.

Затвердження цієї Стратегії зумовлено необхідністю вдосконалення механізмів юстиції щодо дітей на засадах забезпечення їх прав шляхом виконання програм профілактики правопорушень серед дітей, здійснення ефективних заходів соціальної адаптації та реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом. Основними факторами, що впливають на формування протиправної поведінки дітей, є негативне (криміногенне, протиправне тощо) оточуюче середовище, в якому зростають діти та під впливом якого формується їх світогляд, моральні цінності та особистості; бажання до самореалізації та утвердження авторитету серед однолітків; недостатній рівень виховання та правової освіти; відсутність розуміння наслідків своїх вчинків, а також відсутність доступних програм організації дозвілля. Для зниження рівня впливу правопорушень та мінімізації факторів формування протиправної поведінки дітей необхідно запровадити цілісну систему заходів, що включатиме забезпечення дієвого правосуддя, соціально-виховні та реабілітаційні програми для неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, профілактичні та освітні програми, адресні соціальні послуги, що можуть допомогти дитині набути навичок з розв’язання соціальних, побутових проблем, створення можливостей для навчання керувати власною поведінкою та виваженого ставлення до своїх вчинків, професійного розвитку та налагодження стосунків у сім’ї та громаді. Зазначене вимагає комплексного підходу, який можливо забезпечити за умови скоординованих дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема судів, органів прокуратури, підрозділів Національної поліції, органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби, організацій громадянського суспільства, надавачів соціальних, освітніх, медичних та інших послуг [246].

При цьому забезпечення найкращих інтересів дитини як пріоритетна засада формування та здійснення дружнього до дитини правосуддя, що декларується, зокрема, міжнародними стандартами, потребує ефективного впровадження таких

спеціальних практик та механізмів, як методика «Зелена кімната» (««Зелена кімната» призначена для роботи з дітьми, які постраждали внаслідок злочину чи стали свідками сексуального насильства або експлуатації, інших злочинів, або такими, які підозрюються в скоєнні злочинів, за допомогою спеціальних методик, дружніх до дитини. Основна мета проведення опитування в такій кімнаті – запобігання повторній травматизації психіки дитини в процесі опитування як завдяки спеціальним методикам та психологічно комфортній атмосфері, так і завдяки технічному оснащенню, яке дозволяє коректно вести відеозапис допиту та в подальшому використовувати цей відеозапис для ведення слідства без проведення повторних допитів. Організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її віку та ступеня розвитку. «Зелена кімната» допомагає дітям відчути домашню атмосферу, сприяє розкутому спілкуванню з дорослими. Система роботи в «зелених кімнатах» враховує вікові та психологічні особливості як тих дітей, котрі перебувають у конфлікті (вчинили правопорушення або злочини), так і тих, які в контакті із законом (стали жертвами або свідками злочину чи правопорушення). Для таких дітей необхідні особливі, порівняно з дорослими, юридичні процедури, соціальний супровід, допомога та реабілітаційні послуги та виховання. Такі процедури мають здійснюватися в спеціально обладнаних приміщеннях [246]), процедура відновного примирення (медіації), соціального патронату. Ця Стратегія спрямована на розв’язання основних системних проблем юстиції щодо дітей, подолання прогалин у системі міжвідомчої взаємодії, забезпечення профілактичної, соціально-виховної роботи та роботи, спрямованої на ресоціалізацію неповнолітніх, які схильні до протиправної поведінки та вчинили правопорушення, а також на посилення захисту прав дітей, які потерпіли від правопорушень, зокрема насильницького характеру, та дітей, які є свідками правопорушень [246]. Однак, на жаль, вивчення тексту Стратегії дозволило нам підсумувати те, що неповнолітнім потерпілим увагу законодавець майже не

приділив, загадавши їх максимум п’ять разів. Це, звичайно, можна пояснити, що максимальний ефект для кримінологічної та кримінально-правової політики має вплив на кримінального правопорушника, а тому жертва відходить на другий план. Така тенденція формувалась століттями, чому сприяла орієнтованість кримінального законодавства на суб’єкта суспільно небезпечного діяння. Так само і чинний КК України про правопорушника і для правопорушника. Отже, актуальним заходом правового захисту, який може бути розглянутий і як індивідуальний, і як спеціальний, є розширення переліку суб’єктів правової допомоги неповнолітнім потерпілим шляхом популяризації інституту «дитячого адвоката».

Україна вже має певний досвід у цій сфері. Так, створенням Центру «Адвокат дитини» Вищої школи адвокатури НААУ в серпні 2020 року започатковано вітчизняну платформу дитячого права відповідно до принципів і підходів зарубіжного досвіду спеціалізації адвокатів у сфері Child Law. Метою Центру «Адвокат дитини» ВША НААУ є згуртування осередку правозахисників дитини та об’єднання у сфері дитячого права мультидисциплінарної аудиторії правників усіх спеціальностей, освітян, службовців у справах дітей, громадських діячів, міжнародних партнерів та всіх осіб, зацікавлених проблематикою захисту дітей. Освітній простір Центру одночасно виступає потужною платформою для напрацювання пропозицій щодо змін профільного законодавства та формування усталеної правозахисної практики за принципом якнайкращого забезпечення інтересів дитини. Для адвокатів, які мають намір здобути спеціалізацію у сфері дитячого права, пропонується оновлений правоосвітній захід «Адвокат дитини: від новачка до профі», що складається з базового курсу «Адвокат дитини: основи дружнього до дітей правосуддя» та спеціалізованих тематичних модулів курсу щодо захисту прав дітей у сфері кримінальних проваджень та адміністративних правопорушень; цивільних та сімейних правовідносин; охорони здоров’я та

освіти; трудового права та підприємництва; інтелектуальної власності, а також основ дитячої психології та експертних досліджень [401]. Такий підхід, як нам здається, є своєчасним, ефективним та може бути індивідуалізований до кожного окремого випадку віктимізації неповнолітньої особи.

Заходи допомоги родинам, в яких було зафіксовано факти домашнього насильства.

На сьогодні діти дуже часто стають свідками чи жертвами домашнього насильства. У зв'язку з цим очевидним стає потреба реалізації заходів, спрямованих на комплексну роботу з такими родинами. Сімейна психотерапія може допомогти поліпшити проблемні відносини з будь-якими членами сім'ї. Під час такого роду терапії можливо звернутися до конкретних питань, наприклад: сімейні проблеми, конфлікти між батьками та дітьми, проблеми у школі, порушення харчової поведінки в будь-кого з членів родини, при серйозних змінах, які вплинули на всю сім'ю (наприклад, переїзд на нове місце проживання, втрата члена сім'ї), пристосування до нового члена сім'ї (наприклад, народження брата або сестри, переїзд бабусі чи дідуся), насильство в сім'ї, розлучення, сімейний конфлікт. Проведені сеанси сімейної психотерапії можуть допомагати навіть після закінчення лікування. Сімейна терапія має велику ефективність у профілактиці та лікуванні різних емоційних та поведінкових проблем дитинства та юності. Під час проведення сімейної психотерапії допомога надається членам сім'ї у використанні власних можливостей для підтримки один одного в різноманітних ситуаціях стресу. Системний підхід при сімейний психотерапії сприяє зміцненню згуртованості, стійкості, довіри, співпраці, що лежать в основі здорових стосунків. Протягом свого існування сім'я проходить через низку природних криз розвитку, це може бути: створення нової сім'ї, відділення від сім'ї в процесі дорослішання, вагітність матері, народження нового члена сім'ї в батьківській родині, вступ дитини в дитячий садок, пізніше в школу, підлітковий період, закінчення школи і вибір свого шляху, розрив з батьками, догляд за

батьками, вихід на пенсію. Саме на цих етапах йде багатопланова перебудова життєвого укладу, виникають ситуації, при яких сім'я виявляється нездатною вирішувати нові проблеми, це викликає необхідність ускладнювати пристосувальні реакції [41, с. 123]. Сімейна психотерапія дозволяє встановити істинну ситуацію в родині, ймовірні детермінанти насильства та роль дитини в механізмі протиправної поведінки кривдника. Необхідно звернути увагу на те, що увага має приділятись встановленню особливостей взаємодії кривдника саме з неповнолітнім, а також реакції другого з батьків на таку ситуацію.

Формулювання цілей кожного члена сім'ї призводить до формування сім'ї як єдиного, цілісного організму. Реконструкція сімейних відносин: 1) робота психотерапевта спрямована на встановленні меж між підсистемами. Поділ подружнього та батьківської контексту в процесі проведення психотерапії має вплив на підвищення їх ефективності, компетентності як подружжя і батьків; 2) протягом усього терапевтичного процесу існує баланс у дослідженні негативного і позитивного досвіду, зворотний зв'язок від усіх членів, сімейна психодрама. Завершення психотерапії і від'єднання: 1) сигналом до завершення психотерапії є досягнення сформульованої мети; 2) дотримання тимчасового контакту; 3) створення членами сім'ї макета свого майбутнього (членам сім'ї пропонується уявити себе в низці ситуацій у майбутньому). При обговоренні визначається найбільш ефективний спосіб використання ресурсних станів [41, с. 123]. З огляду на зазначене, необхідно виокремити потребу у відмежуванні психокорекції поведінки між подружжям та батьками з дитиною. Особлива увага також має приділятись конфліктам, основною причиною яких є дитина (через будь-які причини). Це дуже важливо з точки зору ймовірності виникнення в неповнолітнього комплексів, наслідком яких може бути й аутоагресивна поведінка.

Отже, проведене дослідження дозволило встановити, що *під індивідуальним запобіганням віктимній поведінці неповнолітніх необхідно розуміти специфічний*

напрям спеціально-віктимологічного запобігання, який полягає у створенні комплексу психолого-педагогічного та кримінолого-віктимологічного реагування на девіантну поведінку окремих неповнолітніх осіб з наступною її корекцією.

До заходів індивідуального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб можна віднести: 1) *виявлення та постановка на облік латентних та рецидивних жертв, поведінка яких не піддавалась корекції*; 2) *прогнозування та витіснення віктимних поведінкових індивідуальних особливостей*; 3) *комунікативні засоби взаємодії з підлітками, які мають сталі віктимні настанови*; 4) *заходи юридичного супроводження неповнолітніх, котрі потребують правової допомоги*; 5) *заходи допомоги родинам, в яких було зафіксовано факти домашнього насильства*.

Висновки до 4 розділу

1. Під віктимологічним запобіганням необхідно розуміти специфічну діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на своєчасне виявлення та нейтралізацію детермінаційного комплексу, котрий зумовлює/формує віктимну поведінку, яка зумовлює кримінальне правопорушення, а також на розробку/вдосконалення кримінологічних стратегій, скерованих на захист держави та її громадян від кримінально протиправного впливу. У прогресивному розумінні до загальносоціальних ювенальних заходів віктимологічного запобігання необхідно підходити як до юридичного інструментарію (комплексу різногалузевих норм), який регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником та має матеріальне вираження в конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях.

Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб має включати в себе: 1) стратегічне планування розбудови державності залежно від

потреб суспільства; 2) моніторинг трудової активності населення, встановлення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналіз та прогнозування майбутніх потреб нормативно-правового забезпечення; 4) аналіз кримінологічної ситуації зі встановленням найбільш уразливих суспільних відносин і потенційних криміногенних загроз; 5) соціально-економічний та правовий захист найбільш уразливих категорій населення.

2. Під спеціальним віктимологічним запобіганням поведінки неповнолітніх осіб необхідно розуміти комплекс кримінально-правових, кримінологічних, віктимологічних та психолого-педагогічних заходів та засобів реабілітаційного та реінтеграційного характеру, спрямований на своєчасне виявлення та виправлення віктимної поведінки неповнолітніх осіб та реалізуються суб'єктами, безпосереднім завданням яких є робота з підлітками, котрі зазнали на собі кримінально протиправний вплив. Основними заходами спеціального віктимологічного запобігання поведінки неповнолітніх, які стали жертвами кримінально протиправних посягань, можна вважати: 1) створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви; 2) створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редагуванням кримінального законодавства України; 4) заходи, спрямовані на усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків; 6) інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки.

Суспільна небезпека окупації полягає у потенційній наявності таких ризиків як: 1) нав'язування населенню представниками держави-агресора власної націоналістської ідеології; 2) формування штучної ненависті до представників

власної країни; 3) втягнення у вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України; 4) переоцінка цінностей через тривале проживання в умовах окупації, зокрема, це частково пов'язано із відсутністю доступу до українських засобів масової інформації, утрудненим матеріальним становищем через втрату робочих місць тощо. Наведені причини можуть мати наслідком здійснення особами на постконфліктних територіях колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору, виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії рф проти України, глорифікацію її учасників тощо. Окрему увагу також необхідно звернути на те, що деморалізоване населення є потенційно небезпечним і з точки зору майбутніх міждержавних конфліктів, оскільки деформований морально-етичний комплекс, сформований внаслідок тривалого часу, проведеного в окупації, може бути нав'язаний наступним поколінням, що призведе до втрати громадянських позицій та спричинить негативний вплив на концепт національної стійкості. Кримінологічне забезпечення архітектури безпекового середовища постконфліктних територій спрямоване на вирішення першочергових проблем, які можуть призвести до інтенсифікації криміногенних загроз та передбачає реалізацію безпекових завдань на чотирьох основних рівнях: міжнародному, національному, регіональному та індивідуальному.

Відповідно до державної статистики та судової практики значний відсоток протиправних діянь, які вчиняються військовослужбовцями держави-агресора відносно дітей складають кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості. Типовий механізм запобігання кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканості не є дієвим та не матиме ефекту, необхідного та достатнього для якісного зниження кількості таких суспільно небезпечних діянь. Одним із найбільш актуальних є віктимологічний напрям, який має бути закладений у сучасні стратегічні та програмні документи, спрямованих на запобігання злочинності, зокрема –

військової. Із урахуванням наведеного, *з точки зору удосконалення алгоритму запобігання статевому насильству, вчиненому військовослужбовцями держави-агресора, доцільними можуть бути визнані такі заходи*: 1) створення єдиного закритого реєстру осіб, які постраждали від статевого насильства, вчиненого військовослужбовцями держави-агресора; 2) створення спеціальних віктимолого-реабілітаційних програм, спрямованих на ресоціалізацію жертв таких суспільно небезпечних діянь, попередження вторинної віктимізації, а також реінтеграцію в суспільство; 3) посилення безпекового простору, шляхом збільшення кількості та якості засобів технічного контролю, що сприятиме своєчасній фіксації та реагуванню на одиничні факти перебування військовослужбовців держави-агресора на неокупованих/деокупованих територіях; 4) роз'яснення населенню базових правил безпечної поведінки у таких ситуаціях, зокрема громадяни також мають розуміти кінцеву мету статевого насильства та відсутність у кримінальних правопорушників належного рівня правосвідомості та морально-етичних принципів; 5) удосконалення процедури своєчасної евакуації населення з територій, які близько розташовані до зони ведення активних бойових дій; 6) сприяння укріпленню стійкої громадянської позиції з метою уникнення випадків переходу громадян на бік ворога, що може бути наслідком фізичного та психічного впливу (статевого насильства, тривалого катування, залякування тощо); 7) створення програмних та стратегічних документів, спрямованих на усунення віктимних настанов у громадян, які проживають на деокупованих територіях, особливо, якщо окупація тривала протягом значного часового проміжку.

3. Під індивідуальним запобіганням віктимній поведінці неповнолітніх необхідно розуміти специфічний напрям спеціально-віктимологічного запобігання, який полягає у створенні комплексу психолого-педагогічного та кримінолого-віктимологічного реагування на девіантну поведінку окремих неповнолітніх осіб з наступною її корекцією. До заходів індивідуального

запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб можна віднести: 1) виявлення та постановка на облік латентних та рецидивних жертв, поведінка яких не піддавалась корекції; 2) прогнозування та витіснення віктимних поведінкових індивідуальних особливостей; 3) комунікативні засоби взаємодії з підлітками, які мають сталі віктимні настанови; 4) заходи юридичного супроводження неповнолітніх, котрі потребують правової допомоги; 5) заходи допомоги родинам, в яких було зафіксовано факти домашнього насильства.

РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНИМ ПОСЯГАННЯМ НА ДІТЕЙ

5.1. Міжнародна практика та правові стандарти запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей

Захист прав неповнолітніх осіб – одне з провідних завдань будь-якої держави, яке ґрунтується на пріоритетах, сформованих міжнародною правовою спільнотою. При цьому варто звернути увагу, що захист інтересів дитини є важливим, незалежно від того чи є вона правопорушником або жертвою суспільно небезпечного діяння. Хоча, звичайно, останні, як здається, мають бути захищені більш повноцінно. Саме для створення максимально комфортної кримінологічної платформи на міжнародному рівні сформовані певні правові стандарти, рекомендовані для дотримання іншим державам. З огляду на зазначене пропонуємо зупинитись на цьому питанні більш детально.

Відтак, як відомо, існує низка міжнародних нормативно-правових актів, які забезпечують захист прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб у будь-якій життєвій ситуації. Цими документами визначені і принципи правової взаємодії з підлітками, котрі вступають у взаємовідносини із державою. Основними принципами є гуманізм, економія репресії, законність, співрозмірність тощо, на яких формуються і вихідні положення, так звані стандарти запобігання кримінально протиправній діяльності неповнолітніх та щодо неповнолітніх. У контексті дослідження нас цікавлять останні. Керуючись сучасним баченням віктимологічної практики та її пріоритетів, *до складових міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей необхідно віднести: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником*

процесуальних відносин; 3) необхідність урахування особливостей фізичного та психічного здоров'я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжує; 4) необхідність залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктимізації. Пропонуємо розглянути їх детальніше.

1. Визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень.

Усебічне забезпечення та ефективний захист основоположних прав і свобод дітей, повсякчасне попередження будь-якого стороннього порушення та/або того чи іншого незаконного обмеження таких прав і свобод, зокрема, безумовно, і запобігання власне злочинам проти дітей, є однією з фундаментальних цілей загальноправової та кримінально-правової політики не лише окремих держав, але й усього міжнародного співтовариства. Власне саме тому проблематика нормативізації завдань, принципів, орієнтирів, практичних заходів та очікуваних відчутних результатів імплементації політики запобігання вчиненню злочинів проти дітей є невід'ємною складовою змісту відповідних джерел сучасного міжнародного права із забезпечення та захисту основоположних прав і свобод дітей. Зі свого боку відповідні міжнародно-правові норми, стандарти, принципи та заходи містяться в цілій низці відомих, гласних, чинних міжнародних (глобальних та європейських) конвенцій, декларацій, рекомендацій, пактів, угод, договорів, планів дій, стратегій, програм тощо [220, с. 156].

Отже, увесь наявний, сукупний комплекс відповідних міжнародно-правових норм, інститутів, принципів, стратегій, завдань, рекомендацій та заходів, які в широкому сенсі власне і формують цілісну систему запобігання вчиненню кримінальних злочинів проти дітей, початково відтворюється на

основі двох наступних нормативно-правових складових фундаментального характеру. Зазначений комплекс оперує системою фундаментальних, достатньо чітких та природних нормативізованих термінологічних понять та уявлень про дитину як таку та притаманні їй соціально-вікові, фізично-вікові та психологічно-вікові характерні риси. Так, ст. 1 Конвенції про права дитини визначає, що дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [152]. Так, Принцип 2 даної Декларації більш конкретно проголошує, що дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності. При ухваленні з цією метою законів основною метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини [152]. Отже, безсумнівним є те, що заходи та дії із належного, спеціального правового захисту та спеціальної охорони дитини власне після її народження та, як вважаємо, в процесі її поступового дорослішання, мають на увазі і запобігання її віктимізації, тобто передбачають комплексне попередження вчинення кримінальних злочинів проти неї [220, с. 157].

У Преамбулі до Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року, ратифікованої Постановою ВР № 789-XII від 27.02.1991 року вказано, що держави-учасниці цієї Конвенції, вважаючи, що згідно з принципами, проголошеними в Статуті Організації Об'єднаних Націй, визнання властивої гідності, рівних і невід'ємних прав усіх членів суспільства є основою забезпечення свободи, справедливості і миру на землі, беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи та сповнені рішучості сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі, визнаючи, що Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав

людини та в Міжнародних пактах про права людини проголосила і погодилась з тим, що кожна людина має володіти всіма зазначеними в них правами і свободами без якої б то не було різниці за такими ознаками, як раса, колір шкіри, стать, релігія, політичні або інші переконання, національне або соціальне походження, майновий стан, народження або інші обставини, нагадуючи, що Організація Об'єднаних Націй в Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу, впевнені в тому, що сім'ї як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в межах суспільства, визнаючи, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння, вважаючи, що дитина має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в дусі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, і особливо в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності, беручи до уваги, що необхідність у такому особливому захисті дитини була передбачена в Женевській декларації прав дитини 1924 року і Декларації прав дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю 20 листопада 1959 року, та визнана в Загальній декларації прав людини, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (зокрема, в статтях 23 і 24), в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (зокрема, в статті 10), а також у статутах і відповідних документах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, що займаються питаннями благополуччя дітей, … посилаючись на положення Декларації про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх всиновленні, на національному і міжнародних рівнях, Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») та Декларації про захист жінок і дітей

у надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів, визнаючи, що в усіх країнах світу є діти, які живуть у виключно тяжких умовах, і що такі діти потребують особливої уваги, враховуючи належним чином важливість традицій і культурних цінностей кожного народу для захисту і гармонійного розвитку дитини, визнаючи важливість міжнародного співробітництва для поліпшення умов життя дітей в кожній країні, зокрема в країнах, що розвиваються, погодились на… [152]. Запропоноване положення, викладене в нормативно-правовому акті, свідчить про те, що міжнародна правова спільнота визнає, що неповнолітній є специфічним, привілейованим суб'єктом будь-яких суспільних відносин, у зв'язку з чим потребує особливої уваги, піклування та захисту. Останнє підтверджується і тим фактом, що Преамбула розглядуваного акта ґрунтується на положеннях суміжних міжнародних документів у сфері захисту прав і свобод неповнолітніх осіб. Варто звернути увагу на те, що в цьому контексті, згадуючи про неповнолітніх осіб, які перебувають у тяжких умовах, останні розуміються також як жертви відповідних життєвих обставин. Тобто в міжнародних нормативно-правових актах захищені інтереси не тільки осіб, котрі страждають від суспільно небезпечного впливу, але й інших видів та типів підлітків-жертв.

У Преамбулі до Декларації прав дитини, прийнятої резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року, вказано, що *беручи до уваги*, що народи Об'єднаних Націй знову підтвердили у Статуті свою віру в основні права людини і в гідність та цінність людської особистості і сповнені рішучості сприяти соціальному прогресу та підвищенню стандартів життя з розширенням свобод, *беручи до уваги*, що Організація Об'єднаних Націй у Загальній декларації прав людини проголосила, що кожна людина має володіти всіма зазначеними в ній правами і свободами, без розрізнення за такими ознаками, як раса, колір шкіри, стать, мова, релігійні, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження,

чи іншими обставинами, *беручи до уваги*, що дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту, до і після народження, *беручи до уваги*, що необхідність такої спеціальної охорони зазначена в Женевській декларації прав дитини 1924 року та визнана в Загальній декларації прав людини, а також у статутах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, що опікуються питаннями благополуччя дітей, *беручи до уваги*, що людство зобов'язане надати дитині все найкраще, що воно має, *Генеральна Асамблея* проголошує цю Декларацію прав дитини з метою забезпечити дітям щасливе дитинство та користування передбаченими нею правами і свободами для їхнього особистого блага та блага суспільства і закликає батьків, чоловіків і жінок як окремих осіб, а також добровільні організації, місцеві влади і національні уряди до того, щоб вони визнали і намагалися дотримуватися цих прав шляхом законодавчих та інших заходів, що будуть поступово застосовуватися відповідно до таких принципів… [94]. У контексті вказаного положення найбільш показовим та цінним, на наш погляд, є те, що міжнародна правова спільнота визнає той факт, що дитина потребує *спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту, до і після народження.* Тут необхідно акцентувати увагу на тому, що інтереси дитини мають захищатись ще до її народження. На жаль, українське законодавство, зокрема кримінальне, в цій частині має певну прогалину, яка зумовлена визнанням початком життя людини її фактичне живонародження. Саме тому навіть переривання вагітності карається виключно якщо воно проводиться в не встановленому законом порядку та особами, котрі не мають на це право, і в цьому контексті законодавець захищає життя та здоров'я жінки, але ж ніяк не дитини. Останнє виключає можливість вважати плід жертвою кримінального правопорушення. Хоча, звичайно, це дуже дискусійне питання, оскільки збереження вагітності досить делікатне та суб'єктивне рішення, тому чи соціально зумовленою буде криміналізація аборту, на жаль,

наразі не можна категорично стверджувати. Втім міжнародний законодавець вважає, що захист прав дитини повинен брати початок ще в перинатальному періоді.

У Преамбулі Європейської конвенції про здійснення прав дітей, ратифікованої із заявою Законом України від 03.08.2006 р. № 69-V, вказано, що держави-члени Ради Європи та інші держави, що підписали цю Конвенцію; уважаючи, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами; беручи до уваги Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про права дитини, та зокрема статтю 4, яка вимагає від держав-учасниць уживати всіх відповідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав, визнаних у зазначеній Конвенції; враховуючи зміст Рекомендації 1121 (1990) Парламентської Асамблеї стосовно прав дитини; будучи переконаними, що права та найвищі інтереси дітей мають бути підтримані й що для цього дітям має бути надано можливість здійснювати свої права, зокрема під час розгляду сімейних справ, які стосуються їх; визнаючи, що дітям для підтримки їхніх прав та їхніх найвищих інтересів має надаватися відповідна інформація та що думкам дитини має приділятися належна увага; визнаючи важливість ролі батьків у захисті та підтримці прав і найвищих інтересів дітей і зважаючи на те, що держави в разі необхідності мають також брати участь у такому захисті й у такій підтримці; вважаючи, однак, що у випадку конфлікту сім'ям бажано намагатися досягти порозуміння до того, як справу буде передано до судового органу; домовилися про таке… [125]. У цьому нормативно-правовому акті чітко простежується положення про необхідність надання неповнолітнім особам допомоги та правової підтримки в будь-яких випадках, що зумовлено їх психічною та фізичною незрілістю.

Отже, в розглянутому нами блоці стандарту ***чітко простежується така риса стандарту, як реалізація його на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі.***

2. Визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин.

Положення ст. 18 та 19 Загальної Декларації прав людини захищають право всіх людей на свободу думки, совісті і релігії, переконань і на вільне їх виявлення. Діти, як відомо, можуть стати жертвами злочинів, пов'язаних також із релігійним та політико-ідеологічним екстремізмом, фанатизмом, насильством та, зокрема, відкритим та безапеляційним релігійним та політико-ідеологічним примусом. Стаття ж 7 даної Декларації забезпечує у свою чергу право всіх людей (і знову ж таки дітей) на рівний захист законом. Це означає, безумовно, й те, що кожна людина будь-якого віку, зокрема і дитячого, має право на захист своїх процесуальних, матеріальних, моральних та всіх інших законних прав у ролі жертви всіх вищенаведених злочинів [94]. Також варто звернути увагу на те, що в зазначеному положенні дублюються підходи більшості країн, зокрема й України до визнання пріоритетних конституційних прав неповнолітньої особи.

Усі зазначені права будь-якої людської особи, зокрема й дитини, нормативно забезпечено також і згідно положень ст. 2, 3, 4, 5, 9, 10 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція про права людини і основоположні свободи) [151]. Зокрема, у ст. 13 цієї Конвенції йдеться про те, що кожен, зокрема й дитина, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному (тобто судовому) органі. Однак соціально-правовий інститут власне допомоги дітям взагалі та опосередковано і дітям-жертвам злочинів було вперше проголошено саме в Декларації прав дитини [220]. Юридичний захист прав неповнолітніх осіб, незалежно від того, чи є вони жертвами, чи кримінальними правопорушниками, має відбуватись відповідно до положень, встановлених національними законодавствами. У будь-якому випадку правова підтримка надає можливість підліткам не тільки отримати так звану

сатисфакцію, але і відчути реалізацію завдання держави, яке полягає в захисті громадян від протиправного, суспільно небезпечного впливу.

Так, Принцип 8 Декларації проголошує, що дитина за будь-яких обставин має бути серед тих, яка першою одержує захист і допомогу [94]. Обов'язковість допомоги дітям нормативізовано також і згідно з відповідними положеннями Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. У ч. 3 ст. 10 цього Пакту говориться про те, що особливих заходів охорони і допомоги має вживатися щодо всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації за ознакою сімейного походження чи за іншою ознакою [201]. Очевидна та невід'ємна кримінологічна спрямованість цих норм також зумовлена, на наш погляд, подальшим та постійним зазначенням незаконності, злочинності, кримінальності певних дій щодо дітей. Зокрема, суворо заборонено: здійснювати економічну і соціальну експлуатацію дітей, застосувати їх у праці в галузі, шкідливій для їх моральності і здоров'я (в межах, наприклад, порнографічної та/або іншої подібної неприпустимої, злочинної експлуатації) чи небезпечній для життя або такій, що може завдати шкоди їх нормальному розвитку [220, с. 158]. Серед інших незаконних, злочинних дій, вчинення яких призводить до набуття дітьми правового статусу жертв-злочинів, ч. 2 ст. 8 Конвенції про права дитини визначає протизаконність, злочинність позбавлення дитини частини або всіх елементів її індивідуальності (громадянства, ім'я, сімейних зв'язків). Зазначається, що держави-учасниці даної Конвенції забезпечують дитині необхідну допомогу і захист для найшвидшого відновлення її індивідуальності. У ст. 11 даної Конвенції протизаконною дією вважаються також і незаконне переміщення дітей та їхнє неповерненням із-за кордону [152]. Стаття 16 даної Конвенції передбачає і неприпустимість свавільного або незаконного втручання в здійснення дитиною її права на особисте і сімейне життя, недоторканність її житла, таємницю її кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність. Незаконність залучення дітей до протизаконного виробництва наркотичних речовин і торгівлі

ними зафіксовано у ст. 33 даної Конвенції. А ст. 35 даної Конвенції забороняє, у свою чергу, викрадення дітей, торгівлю дітьми чи їх контрабанду в будь-яких цілях і в будь-якій формі [152]. Варто звернути увагу на те, що європейський та міжнародний підхід до захисту прав та свобод неповнолітніх має значний вплив і на правовий менталітет сучасного українського законодавця. Остання теза підтверджується виникненням кримінально-правових норм, котрі захищають від нових форм протиправного впливу, зумовлених трансформацією окремих суспільних відносин (прикладом є новела кримінального законодавства, викладена у ст. 156-1 КК України, в якій передбачено кримінальну відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей).

Зазначимо також, що обов'язковість допомоги жертвам-злочинів і, безумовно, жертвам злочинів дитячого віку нормативізовано в межах тих чи інших джерел міжнародного права з питань захисту людини від певних видів кримінальних та інших злочинів. Так, наприклад, ст. 15 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень передбачає, що держави-учасниці співпрацюють одна з одною та надають одна одній найповніше сприяння в наданні допомоги жертвам насильницьких зникнень, у розшуку, у визначенні місцезнаходження чи звільненні зниклих осіб, а в разі смерті – в ексгумації, ідентифікації особи зниклих та поверненні їхніх останків [220, с. 158]. У ч. 1 ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права йдеться у свою чергу про те, що кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави [201]. Положення ж ст. 26 даного Пакту, цілком аналогічно з положеннями ст. 7 Загальної декларації прав людини, зазначають, що всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону [201]. Отже, універсальний та надзвичайно важливий міжнародно-правовий принцип

всебічної недискримінації людини (і дитини), тобто її недискримінації за будь-якою із наведених вище природних та соціальних ознак, має своє безумовне кримінологічне, кримінально-правове вираження. Діти-жертви злочинів мають право на відповідну правову, право-процесуальну, судово-правову, правозахисну, захисну та соціальну допомогу без розрізнення їх за расовою, релігійною, національною, соціальною, майновою та будь-якою іншою приналежністю [220, с. 159]. Заборона будь-якої дискримінації є дуже важливим кроком на шляху до гуманізації суспільства в частині взаємовідносин з дітьми. Варто звернути увагу на те, що міжнародний досвід свідчить про доцільність реалізації сумісного підходу до роботи з неповнолітньою жертвою. Прикладом можуть стати спеціальні реабілітаційні центри, котрі дозволяють працювати з підлітком не тільки юристам, але і спеціалістам в інших галузях, наприклад, педагогам і психологам. Особливо це є цінним, коли стосовно дитини відбувався булінг, цькування або інша дискримінація за будь-якою ознакою.

У Конвенції про права дитини вперше було нормативізовано фундаментальні процесуальні права, притаманні, як відомо, кожній людській особі. Так, ч. 2 ст. 12 даної Конвенції передбачає, що дитина має право і можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства [152]. Природним є розуміння того, що інтереси дітей, у такий спосіб можуть бути представлені в межах судового та/або адміністративного провадження безпосередньо ними самими або через законного представника в разі, коли діти стали жертвами тих чи інших злочинів [220, с. 159]. Однак найбільш чітко та предметно правовий імператив надання всілякої допомоги не просто дітям, а саме дітям-жертвам злочинів висловлено в ст. 39 даної Конвенції. В межах вказаної статті передбачається, що держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному

відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини [152]. Надалі в межах надзвичайно змістовної та багатоаспектної Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи (1996) № 8 державам-членам щодо політики боротьби із злочинністю в Європі, що змінюється, було наголошено на необхідності дотримання інтересів жертв правопорушень як однієї з фундаментальних функцій кримінальної юстиції, посилення довіри потерпілих до кримінальної юстиції та приділення значної уваги фізичним, психологічним, матеріальним та соціальним втратам, яких зазнали жертви. В межах новітньої політики протидії злочинності, серед інших стратегічних заходів, зазначено необхідність надання допомоги всім жертвам-злочинів (потерпілим) [288]. До речі, чинне кримінальне процесуальне законодавство України наполягає на необхідності залучення представника, якщо мова йде про кримінальне провадження за участі неповнолітньої особи. Це зумовлено прагненням максимально захисту дитини від ймовірного тиску з боку працівників правоохоронних органів, кримінального правопорушника (або членів його родини), а також підкріплюється розумінням нездатності неповнолітнього повністю оцінити ситуацію, яка склалася.

Насамперед зазначимо, що основним, фундаментальним показником нормативізації допомоги дітям-жертвам злочинів є надання їм певної, видової групи відповідних прав. Так, наприклад, згідно з ч. 2 ст. 1 «Сфера застосування й предмет цієї Конвенції» Глави I «Сфера застосування й предмет цієї Конвенції та визначення» Європейської конвенції про здійснення прав дітей, європейське співтовариство прагне надати дітям процесуальні права та всіляко сприяти здійсненню ними цих прав шляхом забезпечення становища, при якому діти особисто або через інших осіб чи органи поінформовані та допущені до участі в

розгляді судовим органом справ, що їх стосуються [125]. Варто зазначити, що хоча справами, що стосуються дітей, згідно з ч. 3 даної статті визнано виключно сімейні справи, тобто власне ті, що пов'язані зі здійсненням батьками своєї відповідальності, процесуальні права необхідні дітям, безумовно, і тоді, коли вони стають жертвами злочинів, зокрема і злочинів, скоєних проти них батьками, законними опікунами тощо [220, с. 159]. Процесуальними правами дітей взагалі та зокрема дітей-жертв злочинів, згідно зі ст. 3 «Право бути поінформованим та висловити свою думку під час розгляду справи» та ст. 5 «Інші можливі процесуальні права» п. А «Процесуальні права дитини» Глави ІІ «Процесуальні заходи стосовно підтримки здійснення прав дітей» даної Конвенції визначено право дітей: а) отримувати всю відповідну інформацію; б) отримувати консультацію та мати можливість висловлювати свої думки; в) бути поінформованою про можливі наслідки реалізації цих думок та про можливі наслідки будь-якого рішення; г) клопотати про одержання допомоги від відповідної обраної ними особи у висловленні ними своєї думки; ґ) клопотати самостійно або через інших осіб чи органи про призначення окремого представника, а у відповідних випадках – адвоката; д) права призначити свого представника; е) здійснювати деякі або всі права сторін у такому процесі [125]. Що стосується прагнення міжнародного законодавця захистити дитину від будь-якого протиправного тиску, варто зазначити, що, на жаль, в нашій країні, це зробити досить важко. Останнє зумовлено відсутністю дієвих способів реагування на ситуації, в яких суспільно небезпечне діяння стосовно підлітка вчиняють власні батьки. Звичайно, кримінальне законодавство передбачає за такі діяння більш жорсткі санкції, однак питання, чи це можна вважати достатнім – залишається відкритим.

Для вирішення проблеми захисту дітей від будь-яких видів протиправного впливу в 2006 році в межах Ради Європи було прийнято новий документ щодо захисту прав та допомоги жертвам-злочинів, в якому міститься тлумачення

поняття та конкретні види допомоги жертвам-злочинів. Отже, в Розділі 3 «Допомога» Додатку до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи (2006) №8 державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів зазначено: «Держави мають визначити та підтримати заходи, спрямовані на послаблення негативних наслідків злочину та гарантувати допомогу потерпілим у всіх напрямах їх реабілітації, в межах їхньої громади, вдома і на робочому місці. Доступна допомога має включати надання медичних послуг, матеріальної та психологічної підтримки, а також соціальної допомоги та консультацій. Ці послуги мають надаватися безкоштовно, принаймні безпосередньо після злочину. Потерпілим належить забезпечити якомога кращий захист від вторинної віктимізації. Тим потерпілим, хто з огляду на їхні особистісні характеристики або обставини злочину належить до категорії особливо вразливих, держави мають забезпечити можливість скористатися спеціальними засобами, що найкраще відповідають їхньому становищу. Коли є змога, допомога має надаватися мовою, зрозумілою потерпілому [289]. Як бачимо, дітей у ролі жертв злочинів розглянуто достатньо побічно... Практичну ж імплементацію наведених вище положень даної Рекомендації покладено на органи кримінального правосуддя (поліцію), різноманітні служби за місцем проживання (служби з охорони здоров'я, соціального страхування, забезпечення житлом, освіти і працевлаштування), спеціалізовані служби з підтримки потерпілих, спеціалізовані центри, національні «телефони довіри», а також посольства та консульства [220, с. 159]. Це ще раз свідчить про відсутність повноцінного, альтернативного та індивідуального захисту кожної окремої дитини від кожного окремого виду правопорушення, навіть на міжнародному рівні.

Одним із основних та найперших видів допомоги всім жертвам злочинів, зокрема і дітям та їхнім батькам або законним опікунам та представникам, є надання відповідної інформації всеохоплюючого характеру. Так, у Розділі 6 «Інформація» розглядуваної Рекомендації зазначається: Держави мають

забезпечити потерпілим доступ до інформації, що стосується їхньої справи та є необхідною для захисту їхніх інтересів та прав. Така інформація має надаватися, щойно потерпіла особа вступає у зв'язок з органами охорони правопорядку або кримінального правосуддя чи службами соціальної опіки або медичної допомоги. Вона має бути їй повідомлена усно, а також письмово та по можливості мовою, зрозумілою потерпілому… При інформуванні органів охорони правопорядку або кримінального правосуддя про вчинений злочин інформація, яка надається потерпілому, має, крім того, включати принаймні інформацію про порядок подальшого провадження та участь у ньому потерпілого; спосіб і умови отримання потерпілим відповідного захисту; спосіб і умови отримання потерпілим компенсації від правопорушника; наявність та, де це потрібно, вартість: правових консультацій, безоплатної правової допомоги або іншої консультативної допомоги; порядок подання заяви на отримання компенсації від держави за умови відповідності вимогам; будь-які існуючі механізми, що дозволять захистити інтереси потерпілої особи в разі, якщо вона є резидентом іншої держави. Держави мають забезпечити відповідним чином те, що потерпілі отримуватимуть і розумітимуть інформацію про: наслідки їхнього заяви; існування певних стадій розгляду кримінальних справ; вердикт та в відповідних випадках вирок, що його виніс компетентний суд [289]. Отже, можна стверджувати, що міжнародними нормативно-правовими актами встановлюється пріоритет захисту процесуальних прав неповнолітньої жертви кримінального правопорушення. Більше того, кримінальний процес за участі потерпілої дитини розуміється як складний державний механізм, який має передбачати залучення максимальної кількості фахівців, знання та навички котрих є вичерпними для відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої неповнолітньому кримінальним правопорушенням, його реабілітації та профілактики подальшої (вторинної) віктимізації.

Отже, в цьому блоці ***основною рисою міжнародного стандарту є альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення.***

3. Необхідність урахування особливостей фізичного та психічного здоров'я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжує.

У принципі 5 Декларації прав дитини визначено, що дитині, яка є неповносправною фізично, психічно або соціально, мають бути забезпечені спеціальні режим, освіта і піклування, необхідні з огляду на її особливий стан [94]. У цьому контексті визначено основний напрямок взаємодії з дитиною, котра є неповносправною через певні особливості розвитку. Можна також сказати, що цим положенням міжнародний законодавець також сприяє недопущенню будь-якої дискримінації щодо неповнолітніх осіб.

У статті 19 Конвенції про права дитини вказано, що держави-учасниці вживають усіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Такі заходи захисту в разі потреби включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також у разі потреби для порушення початку судової процедури [152]. У статті 23 Конвенції про права дитини зазначено, що держави-учасниці визнають, що неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які

забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті суспільства. Держави-учасниці визнають право неповноцінної дитини на особливе піклування, заохочують і забезпечують надання, за умови наявності ресурсів, дитині, яка має на це право, та відповідальним за турботу про неї допомогу, щодо якої подано прохання і яка відповідає стану дитини та становищу її батьків або інших осіб, що забезпечують турботу про дитину. На забезпечення особливих потреб неповноцінної дитини допомога згідно з пунктом 2 цієї статті надається при можливості безкоштовно з урахуванням фінансових ресурсів батьків або інших осіб, що забезпечують турботу про дитину, та має на меті забезпечення неповноцінній дитині ефективного доступу до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності та доступу до засобів відпочинку таким способом, який призводить до найбільш повного по можливості втягнення дитини в соціальне життя і досягнення розвитку її особи, включаючи культурний і духовний розвиток дитини [152]. Вказані положення відображають фундаментальний підхід міжнародного законодавця до захисту неповнолітніх осіб не тільки від дискримінації, цькування та жорстокого підходу, але і від використання таких дітей у кримінальних правопорушеннях. Варто звернути увагу на те, що навіть здорова фізично та психічно дитина не завжди може усвідомити, що дії, котрі вона виконує на прохання дорослих осіб, є кримінально протиправними. Звичайно, що неповнолітній з особливостями розвитку тим більше не може цього зробити. Положення, викладені в Конвенції, створюють платформу, яка обґрунтовує необхідність встановлення максимально репресивних санкцій за кримінальні правопорушення, вчинені щодо особливих дітей.

У статті 25 вказано, що держави-учасниці визнають права дитини, яка віддана компетентними органами на піклування з метою догляду за нею, її захисту або фізичного чи психічного лікування, на періодичну оцінку лікування,

наданого дитині, і всіх інших умов, пов’язаних з таким піклуванням про дитину [152]. Також не можна оминути і змісту загальносоціальних антивіктимних положень ч. 1 ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Так, людині (і дитині) гарантовано право на участь у культурному житті та користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування. Загалом у ч. 1 ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права змістовно підсумовується все наведене вище. Так, кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі як малолітньої, з боку її сім’ї, суспільства і держави [201]. Власне тому необхідно окремо зазначити, що становище дитини як малолітньої особи нормативно відтворює і її становище/статус як потенційної малолітньої жертви злочинів, а згадані заходи з її захисту у свою чергу є спрямованими саме і на попередження вчиненню злочинів проти неї [220, с. 160]. Стаття ж 26 даного Пакту фундаментально зазначає, що всі люди, і зокрема діти, є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. Цей самий принцип заборони будь-якої дискримінації дитини забезпечено і згідно з ч. 3 ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, в якій зазначається, що особливих заходів охорони і допомоги має вживатися щодо всіх дітей і підлітків [201]. Це право змістовно відтворює і право людини (та дитини) на попередження вчиненню кримінальних злочинів проти неї [220, с. 160]. Зважаючи на викладене можна сказати, що через захист прав та інтересів неповнолітніх із особливостями фізичного та психічного розвитку держава захищає дитину від будь-якої дискримінації та експлуатації, створюючи підставу для посилення кримінальної відповідальності за такого роду суспільно небезпечні діяння.

Отже, в цьому блоці ***основною рисою міжнародного стандарту є*** *критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб.*

4. Необхідність залучення представників під час кримінального провадження та спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу.

В Європейській конвенції про здійснення прав дітей передбачено право клопотати про призначення спеціального представника. У документі вказано, що за винятком передбаченого статтею 9 дитина має право подавати особисто або через інших осіб чи органи клопотання про призначення спеціального представника під час розгляду судовим органом справ, що стосуються її у випадках, коли внутрішнє законодавство позбавляє суб'єктів батьківської відповідальності права представляти дитину в результаті виникнення в них конфлікту інтересів з останньою. Держави можуть обмежити здійснення права, визначеного в пункті 1, лише дітьми, які внутрішнім законодавством визнаються такими, що мають достатній рівень розуміння [125]. У цьому положенні реалізується антивіктимна міжнародна політика, яка відтворюється через процесуально-превентивний підхід. Останній зі свого боку надає можливість дитині отримати максимальну допомогу від держави у зв'язку із вчиненням стосовно неї протиправного діяння. Вище ми вже говорили про те, що дитина не здатна сама представляти свої інтереси, у зв'язку з чим потребує у процесуальному представництві.

У статті 9 зазначено, що у справах, що стосуються дитини, у випадках, коли згідно з внутрішнім законодавством суб'єкти батьківської відповідальності позбавлені можливості представляти дитину в результаті виникнення конфлікту інтересів між ними та дитиною, судовий орган має повноваження призначити спеціального представника дитини в таких справах. Сторони розглядають можливість надання судовому органу в справах, що стосуються дитини,

повноважень призначати для представлення інтересів дитини окремого представника, а у відповідних випадках – адвоката. У статті 10 вказано, що під час розгляду судовим органом справ, що стосуються дитини, представник, якщо його дії явно не суперечать найвищим інтересам дитини: a) надає дитині всю відповідну інформацію, якщо згідно з внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння; b) надає дитині роз'яснення, якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння, стосовно можливих наслідків реалізації її думки та стосовно можливих наслідків будь-якої дії представника; c) з'ясовує думку дитини та доводить її до відома судового органу. Сторони розглядають можливість поширення положень пункту 1 на суб'єктів батьківської відповідальності [125]. У цьому контексті хочемо дещо зупинитись на напрямі, який на сьогодні активно розвивається та, на наш погляд, може бути визнаний певною мірою антивіктимним – відновне правосуддя. Взаємодія потерпілого з правопорушником – це завжди достатньо важкий з точки зору психології процес. Однак встановлення позитивного діалогу, в якому одна сторона прагне відшкодувати завдану своїми протиправними діями шкоду, а інша готова це прийняти як з матеріального, так і з морального боку дозволяє дитині відчути ефективність правового спілкування та існування державного захисту її прав та свобод. Профілактика віктимності не завжди має та може відбуватись за рахунок опрацювання віктимних настанов жертви. Інколи це можна зробити лише за допомогою «шокової» терапії, яка полягає в поміщенні підлітка у стресову ситуацію. Зустріч із кривдником і є тим шоком, подолавши який, неповнолітній може усвідомити той сценарій поведінки, котрий є віктимно-провокуючим. У межах відновного правосуддя дуже важливим є залучення таких спеціалістів, як психолог та педагог, котрі допоможуть співрозмовникам досягти бажаної мети.

У ч. 4 ст. 23 Конвенції про права дитини вказано, що держави-учасниці сприяють у дусі міжнародного співробітництва обміну відповідною інформацією

в галузі профілактичної охорони здоров'я, медичного, психологічного і функціонального лікування неповноцінних дітей, включаючи розповсюдження інформації про методи реабілітації, загальноосвітньої і професійної підготовки, а також доступу до цієї інформації, з тим щоб дозволити Державам-учасницям покращити свої можливості і знання, і розширити свій досвід у цій галузі. У зв'язку з цим особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються. У ст. 39 зазначено, що держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини [152]. Вказане положення також свідчить про цінність залучення до співпраці з неповнолітньою жертвою на всіх етапах медіаторів, психологів та інших осіб, котрі не тільки утримують її від вторинної віктимізації, але і сприятимуть захисту прав та інтересів під час здійснення стосовно неї правосуддя.

Отже, в цьому блоці ***основною рисою міжнародного стандарту є*** *симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа.*

5. Необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктимізації.

Першочерговим заходом із запобігання віктимізації неповнолітніх осіб, визнаних міжнародною правовою спільнотою є захист дітей від сексуальної експлуатації, шляхом залучення відповідних активних секторів до вироблення національної політики. У ст. 9 «Участь дітей, приватний сектор, засоби масової інформації та громадянське суспільство» Конвенції про права дитини йдеться про те, що кожна сторона сприяє участі дітей відповідно до їхнього рівня

розвитку в розробці та реалізації державної політики, програм або інших ініціатив стосовно боротьби із сексуальною експлуатацію та сексуальним насильством стосовно дітей. Кожна сторона заохочує приватний сектор, зокрема сектор інформаційно-комунікаційних технологій, індустрію туризму та подорожей, банківський та фінансовий сектори, а також громадянське суспільство брати участь у розробці та реалізації політики запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і застосовувати внутрішні норми шляхом здійснення саморегулювання або спільного регулювання. Кожна сторона заохочує засоби масової інформації висвітлювати належну інформацію стосовно всіх аспектів сексуальної експлуатації та сексуального насильства стосовно дітей з належною повагою до незалежності засобів масової інформації та свободи слова. Кожна сторона заохочує фінансування, зокрема, де це доречно, шляхом створення фондів, а також проєктів і програм, які громадянське суспільство виконує для запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і для їхнього захисту [153]. Отже, можна підсумувати, що міжнародне законодавство хоча і має дещо поверхневий підхід до проблематики сексуальної експлуатації дитини, але передбачає окремі положення, які певним чином сприяють вдосконаленню стратегій боротьби з таким видом суспільно небезпечних посягань [220, с. 160]. Міжнародний законодавець віддає перевагу залученню громадськості та засобів масової інформації не тільки для запобігання кримінальним правопорушенням і профілактики ранньої віктимності. Останнє реалізується за допомогою висвітлення інформації щодо стану та детермінації сучасної кримінально протиправної діяльності.

Наприклад, згідно зі ст. 3, 4 та 5 Загальної декларації прав людини кожній людській особі, безумовно, незалежно від її віку, гарантовано право на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу від перебування в рабстві або в підневільному стані, свободу від тортур або жорстокого, нелюдського, або

такого, що принижує гідність, поводження і покарання [130]. Усі вказані, а також деякі інші універсальні права будь-якої людської особи, зокрема і дитини, нормативно забезпечено також, наприклад, згідно з положеннями ст. 2, 3, 4, 5, 9, 10 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (відомої як Європейської конвенції про права людини і основоположні свободи) [151]. Ці ж самі людські (і дитячі) права і свободи нормативізовано також у ст. 6, 7, 8, 9, 18 та 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [201]. Універсальні права людини гарантовано власне за дитиною і згідно, наприклад, зі ст. 6, 7 8 та ін. Конвенції про права дитини (право на життя, здоровий розвиток, індивідуальності, громадянство, ім'я, сімейні зв'язки тощо) [152]. Власне ж необхідний нам предметно-тематичний, системний, нормоутворюючий аспект усіх наведених універсальних прав і свобод людини і, безсумнівно, дитини, логічно полягає саме і в тому, що діти можуть стати жертвами таких кримінальних злочинів, як вбивство, нанесення тяжких, середніх та інших тілесних ушкоджень, незаконні вилучення та продаж внутрішніх органів, викрадення, работоргівля, незаконне переміщення та неповернення із-за кордону, трудова, рабська, зокрема і сексуальна та/або порнографічна експлуатація, насильство, незаконне (насильницьке) вербування, фізичні та моральні знущання, приниження особистої гідності, примушення до вчинення певних незаконних дій, особистісна дискримінація на тій чи іншій підставі тощо. Як ми бачимо, ніщо інше, як безпосереднє злочинне порушення наведених універсальних дитячих прав і свобод само собою є безумовним кримінальним злочином, якому треба всіляко, системно, ефективно та комплексно запобігати, зокрема і через зусилля всього міжнародного співтовариства [220, с. 160]. У зв'язку з цим важливо зауважити, що першочергова увага має бути зосереджена саме на захисті неповнолітніх від насильницьких кримінальних правопорушень, зокрема тих, що вчиняються їхніми батьками та найближчими родичами. Останні

діяння є латентними, що пояснюється ставлення суспільства до проявів тілесного покарання як до звичайного та прийнятного способу виховання дитини.

Як зазначає А. Дакал, для України за нинішніх умов особливої уваги науковців та практиків у цьому контексті потребує зарубіжний досвід як країн із міцним громадянським суспільством і правовою державою, так і країн, в яких демократичні інститути лише формуються. Держава за допомогою правових норм і застосування владних важелів регулює суспільні відносини, встановлює і підтримує в країні необхідний порядок, проте й сама підпорядковується суспільству, покликана служити йому [91]. Водночас слід зазначити, що запозичення досвіду розвинутих країн, передусім держав Європи, має певні проблемні аспекти, пов'язані з різним законодавчим регулюванням відповідних суспільних відносин. Показовими у цьому разі є такі рішення Європейського суду з прав людини. Важливим, на наш погляд, є рішення Європейського суду з прав людини у справі «А. проти Сполученого Королівства» (A v. the United Kingdom), прийняте 1998 року. Десятирічний підліток звернувся до Європейського суду з прав людини зі скаргою, що Об'єднане Королівство не захистило його від поводження, що принижує гідність з боку вітчима. Вітчим застосовував періодично до нього («тяжкої дитини») «помірне тілесне покарання», яке загалом дозволялося законодавством. На думку Суду, наявність такого законодавства не відповідає принципу верховенства права, тому що не забезпечує дитині дієві заходи стримування [12]. Йдеться про позитивне зобов'язання держави: Держави-учасниці вживають усіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину [94]. Неналежне поводження батьків із дитиною – це перший крок до її віктимізації, що зумовлено

постійним знаходженням у стані стресу та жорстокого поводження. Така ситуація притуплює відчуття справедливості, що робить дитину пасивною жертвою.

У результаті Європейський суд з прав людини визнав порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та присудив сатисфакцію в розмірі десяти тисяч фунтів стерлінгів і двадцять тисяч як компенсацію за витрати. Наголосимо, йдеться про Велику Британію наприкінці XX століття, державу, в якій зародилася й концептуально оформилась ідея верховенства права (rule of law). Як бачимо, законодавство Великої Британії передбачало застосування насильства з боку вихователів (батьків) супроти дитини, і лише після прийняття рішення Європейським судом з прав людини ситуація змінилася на краще (зауважимо, в Україні на той момент ще не було прийнято Закон «Про попередження насильства в сім'ї», однак законодавство жодного разу не дозволяло застосовувати насилля, навіть помірне, щодо дитини) [160]. Не можна не згадати й інше рішення Європейського суду з прав людини у справі проти Сполученого Королівства, яке відзначила суддя цього суду від України Ганна Юдківська, наголошуючи, що вперше доктрина живого дерева з'явилася саме у справі «Таер проти Сполученого Королівства». Після бійки у класі підлітка було вирішено покарати 15 ударами різками. Європейський суд з прав людини визнав, що це інституціолізоване насильство є атакою на людську гідність. І з цим не погодився саме британський суддя: мовляв, вибачте, я зростав у цій системі, ми звикли до цього, це абсолютно нормально для підлітка – бути побитим різками. Але більшість із ним не погодилася, сказали, що Конвенція – це живий інструмент, який повинен тлумачитись у світлі умов сьогодення, тому такі факти є неприпустимими [331]. Отже, наведені приклади свідчить про те, що європейська та міжнародна правова спільнота орієнтована на всебічний захист прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб, незалежно від того, хто є кримінальним правопорушником, котрий вчинив стосовно них суспільно небезпечне діяння.

Важливого та логічного значення має і запобігання вчиненню кримінальних злочинів проти тих дітей, які самі порушили кримінальне законодавство. Тому в ст. 37 розглядуваної Конвенції зазначається, що держави-учасниці забезпечують, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років; жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно із законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу; гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку. Зокрема, кожна позбавлена волі дитина має бути відокремлена від дорослих, якщо тільки не вважається, що в найкращих інтересах дитини цього не слід робити, та мати право підтримувати зв'язок із своєю сім'єю шляхом листування та побачень, за винятком особливих обставин [153]. Отже, дане положення ще раз підтверджує той факт, що необхідним є встановлення доцільності та корисності спілкування дитини зі своїми родичами, виключення можливості, що саме останні є детермінантами віктимної поведінки неповнолітнього, а подальший взаємозв'язок може призвести до пригнічення волевиявлення майбутнього дієздатного члена суспільства [220, с. 160]. Варто зазначити, що взаємодія з неповнолітніми правопорушниками, котрі відчули на собі протиправний вплив, має відрізнятись підходом до створення профілактичних та запобіжних заходів та засобів. Це пояснюється ступенем девіацій, наявних у таких підлітків та їх низьким рівнем правосвідомості.

Превалювання на сьогодні в Україні нормативістського підходу до розуміння права, за якого право й досі сприймається як система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, що

приймаються і охороняються державою, зумовлювало розвиток юридичної техніки, тому можна стверджувати, що вітчизняне розуміння насилля загалом відповідає сучасному стану розвитку соціуму. У цьому контексті не можна не згадати й описане вище рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сіліадін проти Франції» (Siliadin v. France). Зауважимо, на сьогодні в Англії запроваджено посаду Уповноваженого з питань дитинства (так званий «дитячий комісар – Children's Commissioner). Він співпрацює з політиками для того, щоб останні враховували тенденції у сфері захисту дітей під час прийняття рішень. Уповноважений з питань дитинства проводить дослідження факторів, що впливають на життя дітей. Також дає поради дітям, які потребують догляду або живуть далеко від дому. Незалежний від уряду та парламенту Уповноважений з питань дитинства має унікальні повноваження, щоб упроваджувати довготермінові зміни та покращення для дітей, зокрема найбільш уразливих та тих, які знаходяться під опікою. Він є «очима й вухами» дітей у системі та країні взагалі [23, с. 3]. Однак Уповноважений з питань дитинства безпосередньо не бере участь у розслідуванні злочинів проти малолітніх, виконуючи лише превентивну функцію, зокрема загальної превенції [160]. Важливим елементом також є створення віктимологічних стратегій, котрі були б спрямовані не тільки на профілактику передкримінальної віктимної поведінки неповнолітніх осіб, але і посткримінальної (реабілітаційної). В основу таких стратегій, як свідчить міжнародний досвід, доцільно покласти роботу Уповноваженого з прав дитини, повноваження та обов'язки якого мають бути розширені в частині захисту інтересів дитини, котра постраждала від кримінального правопорушення.

Отже, в цьому блоці ***основною рисою міжнародного стандарту є створення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.***

Проведене дослідження дозволило підсумувати, що основними правовими актами про допомогу дітям, які стали жертвами злочину є: Конвенція про права

дитини від 20 листопада 1989 року, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року тощо. До складових міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей необхідно віднести: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) необхідність врахування особливостей фізичного та психічного здоров'я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжує; 4) необхідність залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктимізації.

Основними рисами міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб є: 1) реалізовація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі; 2) альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) створення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.

5.2. Зарубіжний досвід запобігання кримінальним правопорушенням щодо дітей

Більшість зарубіжних держав на сьогодні зробили дуже значний крок уперед у питанні боротьби з кримінально протиправними проявами, зокрема щодо неповнолітніх осіб. Дуже показовим є той факт, що наші спеціалісти досить часто запрошують зарубіжних колег для консультування та обміну позитивним досвідом. Звичайно, що не всі практики можуть бути запозичені та вдало інтегровані в українські віктимологічні стратегії, що можна пояснити різним менталітетом, рівнем кримінально протиправної діяльності, різними видами останньої та підходами до виконання своїх обов'язків працівниками правоохоронних органів. Однак деякі програми з певними корективами можуть бути використані і в Україні. Враховуючи вказане, пропонуємо розглянути досвід держав, найбільш прогресивних у питанні боротьби з кримінально протиправною діяльністю щодо неповнолітніх осіб. У межах нашого дослідження зупинимось детально на досвіді США, Філіппін, Великої Британії, Японії, Бразилії, Німеччини та Нігерії.

Сполучені Штати Америки. США на сьогодні хоча і не можуть похвалитись позитивною кримінологічною ситуацію, однак виробили достатньо серйозний концепт реагування на суспільно небезпечні діяння. Ураховуючи особливості сучасної концепції соціально-правового контролю в США, до чинників, що істотно впливають на скорочення кількісних та позитивну трансформацію якісних показників злочинності в цій країні, цілком можна віднести саме громадськість в усіх проявах її діяльності. Незважаючи на те, що підвалинами американської кримінологічної моделі є ідеологія «нульової терпимості до злочину», що передбачає так звану стратегію війни зі злочинністю [149, с. 269]. Недарма, за статистичними даними ФБР, у 2011 р. серед майже 1 млн співробітників правоохоронних органів у цій країні третина приходиться саме на цивільних осіб [13]. Зазначене дає підстави для більш ґрунтовного розгляду особливостей та форм взаємодії громадськості, передусім із поліцією, у

сфері запобігання злочинності в США [149, с. 269]. Сутність «нульової терпимості до злочину» полягає у створенні єдиного державного «організму» запобігання кримінально протиправній діяльності: силами законодавця (шляхом створення відповідних заборонних норм), силами правоохоронних органів, як підрозділів та структур, спеціально призначених для боротьби з протиправними проявами та силами суспільства, або так званої «громадськості». «Нульова терпимість до злочину» – стратегія вигідна не тільки з точки зору профілактики злочинності, але і з точки зору утримання суспільства від віктимної поведінки через психологічне усвідомлення глибинної, деструктивної сутності кримінального правоопрушення.

У зв'язку з цим на основі вивчення сучасного досвіду залучення громадськості до сфери запобігання злочинності в США вчені провели класифікацію форм роботи цього суб'єкта за характером його діяльності: 1) патрулювання у громадських місцях [149, с. 269]; 2) участь у програмах профілактичного спрямування [150]; 3) надання інформації про вчинені злочини; 4) участь у просвітницьких заходах.

Патрулювання у громадських місцях. Боротьба з безробіттям, підвищення стандартів соціального забезпечення, матеріальне стимулювання незахищених верств населення – все це той самий набір стандартних потреб суспільства будь-якої держави. Однак саме ці потреби змушують осіб вчиняти протиправні діяння і саме ці потреби зумовлюють формування та розвиток віктимної поведінки в неповнолітньому віці. Ми вже неодноразово наголошували на нашому позитивному ставленні до громадськості як до суб'єкта кримінологічного та віктимологічного запобігання. Однак суспільство не завжди може здійснювати позитивний вплив на особу, котра потребує реабілітації та перевиховання у зв'язку з наявністю певних девіацій, і не важливо чи вони протиправні, чи віктимні. Саме тому більшість держав не надає громадськості максимального комплексу привілеїв та повноважень в частині запобігання віктимній поведінці

підлітків. Результати американської державної політики у сфері запобігання злочинності є дещо відстроченими у часі. Тому, враховуючи недостатність результатів запровадження загальносоціальних заходів та різке зростання злочинності в цей період, 80-ті рр. XX ст. уже були пов'язані із суттєвим посиленням каральної практики, розширенням штату судів та органів поліції й прийняття кількох законів, що значно розширювали права останніх [390, с. 63]. В Україні захист прав неповнолітніх жертв повною мірою не визначений у нормативно-правових актах, що має наслідком низку проблем теоретичного та практичного характеру. Основними з таких проблем є низька ефективність роботи правоохоронних органів, а також відсутність загального уявлення про алгоритм взаємодії з дитиною, стосовно якої було вчинено кримінальне правопорушення.

Проаналізуємо зміст й особливості реалізації запобіжної стратегії «community policing» на прикладі роботи окремого поліцейського підрозділу в США [148, с. 87]. Виділимо основні ознаки роботи цього поліцейського відділку: 1) запровадження нової програми управління, орієнтованої на громади; 2) поступове заміщення поліцейської концепції контролю стратегією більш тісної роботи з місцевою громадою; 3) розширення таких видів діяльності, як заохочення громадян за підтримку безпеки у районі та співробітництво з поліцією; поліпшення зв'язків поліції з місцевим населенням і урядовими установами та ін.; 4) реорганізація поліції з органу, що реагує на наслідки вчинених злочинів, на інститут партнерства й соціальної допомоги; 5) прислуховування до думки місцевої громади щодо пріоритетів роботи поліції; 6) оцінка ефективності діяльності поліції, окрім іншого, здійснюється на підставі глибини кооперації з громадськістю та рівня запровадження обслуговуючої функції; 7) підвищення співпраці з населенням дозволяє уникати розширення штату поліцейських, а відтак заощаджувати кошти тощо. Фінансування діяльності поліцейського відділку міста Арройо Гранде здійснюється з кількох

джерел: урядові установи міста, штату й різних інститутів федерального рівня [148, с. 87]. Отже, можна сказати, що велике значення під час організації роботи правоохоронних органів віддається підтримці з боку громадян та фінансовій підтримці – з боку місцевих та федеральних джерел.

Не можна оминути й позитивного досвіду у протидії насильницьким злочинам проти малолітніх у Сполучених Штатах Америки. Згідно з даними Федерального бюро розслідувань у Сполучених Штатах Америки щороку тисячі дітей стають жертвами насильницьких злочинів – сексуального насильства та викрадення. ФБР є головною інституцією Міністерства юстиції Сполучених Штатів Америки, відповідальною за розслідування злочинів проти дітей. Міністерство юстиції визначило захист дітей пріоритетом, що відображено у Стратегічному плані. Він передбачає запобігання, припинення та розслідування злочинів проти дітей та описує свої стратегії для досягнення цієї мети. Крім того, 15 лютого 2006 р. генеральний прокурор Сполучених Штатів Америки Альберто Гонзалес визначив захист дітей від злочинів як головний пріоритет, оголосивши ініціативу проєкту «Безпечне дитинство», метою якої є посилення реакції нації на цю зростаючу загрозу для молоді США шляхом співпраці правоохоронних органів на всіх рівнях, а також неприбуткових організацій. ФБР є основною ланкою в зусиллях Департаменту з боротьби зі злочинами проти дітей, тому для ФБР дуже важливо мати добре організований, чіткий та ефективний підхід до розслідування, щоб захистити дітей та оперативно притягувати порушників до кримінальної відповідальності [36]. Останнє ще раз підтверджує вказану нами вище думку про необхідність створення в нашій державі єдиного нормативно-правового акта, в якому було б викладено основні положення щодо особливостей державного реагування та роботи з неповнолітніми особами, які стали жертвами суспільно небезпечних діянь. Саме це дозволить створити організований та ефективний підхід до таких протиправних проявів.

Пріоритетами в розслідуванні насильницьких злочинів проти дітей для ФБР є: – викрадення дітей, навіть батьками та з батьками; – сексуальна експлуатація дітей – організації, що займаються торгівлею дітьми; Інтернет-мережі та підприємства, які займаються виробництвом, торгівлею, розповсюдженням та/або продажем дитячої порнографії; – дитячий секс-туризм (міжнародні подорожі із сексуальної діяльності щодо дітей); – виробництво дитячої порнографії, зокрема й примушування / заманювання неповнолітнього; – торгівля дитячою порнографією – розповсюдження дитячої порнографії; – володіння дитячою порнографією. Під час розслідувань насильницьких злочинів проти дітей докази та інформація про злочин збираються в основному із трьох джерел, як-от: жертви, підозрюваний і місце злочину (також інші свідки). Співробітники повинні ретельно вивчати всі три джерела та будь-які інші доступні джерела доказів чи інформації. Однак розслідування можуть бути успішними, навіть якщо докази недоступні з усіх трьох джерел. У відповідь на скарги з питань насилля необхідно докласти максимум зусиль, щоб звільнити потерпілого від почуття сорому та/або самогубства. Щоб жертви могли надавати найочевиднішу та найповнішу інформацію про злочин, необхідно зробити все можливе, аби всі жертви поводилися професійно [36]. Отже, можна сказати, що американській підхід до розслідування насильницьких правопорушень та роботи з неповнолітніми потерпілими майже не відрізняється від українського.

Розслідування насильницьких злочинів стосовно дітей проводяться відділеннями ФБР, зокрема відділеннями спеціальних підрозділів з боротьби з експлуатацією дітей (CETF), які поєднують ресурси ФБР з іншими федеральними, штатними та місцевими правоохоронними органами. Для всіх правоохоронців, залучених до цих розслідувань, включно з федеральними, державними, місцевими та іноземними правоохоронними органами, проводяться спеціальні тренінги. Згідно з американським законодавством ордер на арешт злочинця може бути виданий на одного з батьків, який вивіз неповнолітнього

віком до 16 років за межі США без дозволу другого з батьків. ФБР створило команди швидкого реагування з питань викрадення дітей (CARD). Групи CARD складаються із вправного персоналу з перевіреним досвідом у протидії насильницьким злочинам стосовно дітей, особливо у випадках, коли дитина була викрадена кимось, крім члена сім'ї. Члени команди надають матеріальну, технічну та ресурсну допомогу державним і місцевим правоохоронним органам. На додаток до їхнього унікального досвіду, команди CARD здатні швидко створити командний пункт на місці, щоб централізувати зусилля і операції з розслідування [160]. Важаємо, що в цьому контексті позиціоновано диференційований американській підхід до особливостей кримінального діяння. Саме це дозволяє встановлювати більш виважені та ефективні межі кримінальної відповідальності за посягання на дитину.

Під час розслідування окремих категорій справ необхідно пам'ятати про такий алгоритм: 1. Бесіда (опитування) з дитиною. Вона повинна відбуватися в місці, яке дитина сприймає як «безпечне». Здебільшого це не будинок дитини, але це може бути дитяча школа, кабінет терапевта, кімната для інтерв'ю, для дітей в офісі або поліцейській дільниці, у приміщенні Центру захисту дітей. Як правило, оптимальною є розмова з дитиною до розмови з її батьками. Обґрунтування цього порядку полягає в тому, що переважно заява та поведінка дитини є основним засобом визначення того, чи відбулося сексуальне насильство. Отже, наявність деяких ознак імовірності сексуальної наруги і, якщо це можливо, знання специфіки може бути корисним у наступних інтерв'ю з неоперабельним батьком і передбачуваним злочинцем. 2. Медичний огляд. Погляди стосовно доцільності медичного обстеження значно змінилися за останні роки. У фахівців було багато застережень щодо доцільності медичного обстеження дітей, які зазнали сексуального насильства, через його здатність зашкодити дитині і тому, що ймовірність сприятливих медичних висновків була загалом віддаленою. 3. Неупереджене опитування батьків. Метою цього

опитування є: – зібрати додаткову інформацію про ймовірність сексуального насильства; – визначити, чи є батьки захистом і підтримують жертву; – у деяких випадках з'ясовувати, чи відігравали батьки роль у спонуканні дитини зробити або відхилити звинувачення; – щоб зрозуміти причини або динаміку, ведуть до сексуального насильства. Опитування потенційного правопорушника. 5. Оцінка ризику. Якщо професіонали визначать, що дитина наражається на ризик майбутнього сексуального, фізичного або емоційного жорстокого поводження, тоді необхідно розробити план, щоб захистити його / її. Визначення ризику — це непросте завдання. Сім'ї можуть бути досить замкнутими. До того ж рішення можуть знадобитися в надзвичайній ситуації без повної інформації. Розвиток науки, техніки та нових технологій закономірно призводить до того, що з метою успішного розгляду та вирішення певних питань під час провадження розслідування необхідно застосовувати та використовувати спеціальні знання [160]. Під час взаємодії з неповнолітніми потерпілими цінним є створення максимально комфортних умов, в яких дитина зможе відчути себе безпечно для того, щоб розповісти про особливості кримінального правопорушення та його суб'єкта. Інформація такого роду надасть можливість створити індивідуальний підхід до реабілітації неповнолітнього та утримання його від вторинної віктимізації.

Узагальнення сучасних тенденцій і стратегій протидії насильницькій злочинності стосовно дітей у різних країнах світу дає підстави для здійснення таких висновків: 1) сучасні світові насильницькі злочини стосовно дітей характеризуються відносною сталістю кількісних показників за більшістю майнових і насильницьких злочинів; 2) найбільш поширеними прибутковими видами транснаціональної організованої злочинності відносно малолітніх дітей є злочинність у сфері торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, вилучення органів, проведення дослідів над дітьми; 3) успішне запобігання більшості злочинів не уявляється можливим без широкої участі

громадськості; 4) стратегія громадського впливу на злочинність полягає в залученні окремих громадян, громадських організацій правоохоронної спрямованості тощо до охорони правопорядку, участі в програмах профілактики насильницької злочинності стосовно малолітніх дітей, надання інформації про вчинені злочини з обов'язковим матеріальним заохоченням цих напрямів роботи з боку держави і приватного бізнесу [160]. Отже, можна підсумувати, що в США в частині захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень перевага віддається спеціальним правоохоронним підрозділам та громадськості. При цьому, на жаль, не можна сказати, що кримінологічна ситуація в частині кримінальних правопорушень щодо підлітків може бути вдало вирішена без перегляду нормативно-правової бази, а також без створення сучасних заходів та засобів віктимологічного запобігання. Більше того, наша держава має схожий із американським підхід до роботи з неповнолітніми потерпілими.

Сучасний український науковець-правник С. О. Кубіцький зазначає, що велике значення для розвитку служб захисту дітей в США мала робота педіатра Генрі Кемпа, стривоженого кількістю постраждалих дітей через так званий «синдром битої дитини». З його участю був проведений спеціальний симпозіум. Опублікований Дитячим Бюро США проєкт закону послужив зразком для керівництва штатів, які почали приймати відповідні закони для соціальних працівників. У 1974 р. в США прийнято загальнонаціональний Закон про запобігання поганому поводженню з дітьми і ліквідації його наслідків. Відповідно до нього був створений Національний Центр з проблем жорстокого поводження з дітьми і проблем запущених дітей. На сьогодні цей Центр несе відповідальність за координацію служб захисту дітей, забезпечує практичну допомогу штатам і фінансує деякі дослідницькі проєкти [181, с. 53].

Надзвичайно великий практичний досвід у сфері соціальної реабілітації жертв насильства, причому незалежно від їхнього віку, має також Канада. Так, А. О. Джужа зазначає, що починаючи з 70-их років у Канаді створюються та

продовжують активно функціонувати притулки, так звані «безпечні будинки», для постраждалих від насильства в цілому та домашнього насильства зокрема. У 1980 р. кількість таких будинків становила вже більше 70 по усій Канаді, а до 1990 р. їх кількість зросла до 400. Вони розташовані як у міській, так і в сільській місцевості. На сьогодні їх кількість збільшилася приблизно в три рази. Жінкам і *дітям* (курсив наш. – *Т.П.*) в притулках надаються такі послуги: – терапевтичне консультування; – індивідуальне та групове консультування; – 24-годинна кризова телефонна лінія; – допомога у зверненнях до юристів і в інші організації [101, с. 20]. Можна стверджувати, що такий підхід зміцнює віру неповнолітніх осіб в існування спеціальних служб, органів та підрозділів, які здатні надати їм кваліфіковану, вичерпну допомогу та забезпечити безпеку. Це можна назвати одним із способів запобігання ювенальній віктимізації, оскільки існування потенційного захисту може сприяти формуванню більш активної антивіктимної моделі поведінки в дитини.

Що стосується досвіду та проблем держав Північної Америки, то, наприклад, відповідні канадські програми, дії, стратегії зосереджено на: 1) співробітництві/взаємодії між федеральними, провінційними та територіальними органами влади; 2) надання відповідних запобіжних повноважень місцевим общинам; 3) регулярне проведення відкритих громадських багаторівневих дебатів/обговорень щодо проблеми запобігання вчиненню злочинів проти дітей та стану справ в рамках цієї проблеми; 4) залучення громадських кіл до активних превентивних дій [11]. З огляду на викладене можна стверджувати, що більшість програм *США та Канади* спрямовані на усунення детермінантів віктимної поведінки підлітків. Останнє внесено у стратегії загальнодержавного та спеціального віктимологічного запобігання.

Філіппіни (Південно-Східна Азія). Згідно з п. (d) ст. 3 «Визначення понять» Закону Республіки Філіппін від 17 червня 1992 року «Про надійніше

запобігання та спеціальний захист дітей від жорстокого поводження, експлуатації, дискримінації та інших цілей» зазначається, що всеохоплюючою програмою проти жорстокого поводження з дітьми, їхньої експлуатації та дискримінації» слід вважати скоординовану програму послуг та комплекс матеріальних складових, які б убезпечили дітей від примушення до здійснення проституційної діяльності; перебування ву ролі предмета продажу та купівлі; залучення до участі в непристойних публікаціях та непристойних видовищах; інших факторів, що спричиняють жорстоке поводження; обставин, які загрожують та не сприяють виживанню та нормальному розвитку дітей [7].

У цілому ж Філіппіни активно переймають досвід західноєвропейських держав у цій сфері, зокрема щодо необхідності тісної співпраці між держаним та приватним функціональними секторами [7]. Так, наприклад, згідно з п. 8 ст. 7 «Торгівля дітьми» згаданого вище Закону запобіжними заходами мають бути недопущення того, коли дитина самостійно, без поважної причини, подорожує, зокрема до іншої країни, не маючи при собі відповідного документа, виданого органами влади, або письмового дозволу від батьків або законних опікунів. Суворо заборонено також винаймати жінок, які б виношували, народжували та годували дітей, яких би потім використовували в торгівлі. Слід також запобігати пошуку особами дітей із бідних сімей, шпиталів, клінік, дитячих центрів та інших подібних інституцій, яких потім можна б було продати [7]. Таким чином, очевидною є певна схожість законодавчого підходу філіппінського законодавця із вітчизняним. При цьому не можна не звернути увагу на те, що у Філіппінах більш серйозно ставляться до контролю за переміщенням неповнолітніх осіб як у межах країни, так і за кордон. Такий підхід дозволяє своєчасно реагувати на спроби торгівлі дітьми, а також реалізацію інших незаконних угод, укладених щодо неповнолітніх осіб.

Велика Британія. Антивіктимна діяльність у цій країні здійснюється шляхом активної взаємодії правоохоронних органів із суспільством. Так,

наприклад, урядом та правоохоронними органами цієї країни особлива увага приділяється діяльності соціально активних громадян та їх профілактичній роботі в місцевій громаді («ком'юніті») за місцем проживання. Це пов'язано з тим, що, на думку британського політикуму і на переконання переважної більшості британців, побудова правової держави неможлива без участі громадян у соціальному житті, зокрема в охороні громадського порядку [7]. Поліцію Великої Британії можна назвати основним суб'єктом запобігання злочинності. Вона здійснює не лише репресивну функцію, пов'язану із затриманням злочинців, розкриттям злочинів, а й реалізує соціально-обслуговуючі та інформаційні напрями роботи, спрямовані на підвищення у громадськості довіри до правоохоронних органів та розширення участі першої у діяльності із запобігання злочинам. Зазначене вимагає постійного вдосконалення роботи поліції, що досягається завдяки її реформуванню. Метою сучасної реформи в поліції Великої Британії є: 1) послідовні й всеохоплюючі зміни як на місцевому (районному), так й національному масштабі; 2) скорочення рівня злочинності; 3) підвищення професіоналізму поліцейських; 4) зниження бюрократичних перепон у доступі британських підданих до поліцейських послуг [148, с. 89]. Співпраця поліції з населенням досить часто має позитивний ефект, однак за умови, що в населення є довіра до представників правоохоронних органів. Що стосується ювенальних антивіктимних результатів такого тандему, можна сказати, що вони, здебільшого, є задовільними, оскільки дитина виховується в соціумі, котрий створює в її підсвідомості певну поведінкову модель. Велика Британія на сьогодні є взірцем досить виваженої правової системи, ефективності боротьби зі злочинністю тощо. При цьому надмірна бюрократія часто гальмує практичну реалізацію норм права, зокрема кримінального. До того ж у державі слабко виражена антивіктимна політика, що призводить до майже повної відсутності автентичних стратегій запобігання віктимній поведінці населення.

Варто звернути увагу на те, що однією з центральних підвалин зазначеної вище реформи поліції має стати ще більше наближення поліцейських до місцевих громад та окремих місцевих мешканців, а також підвищення довіри громадськості до усієї системи органів кримінальної юстиції. Для цього передбачається створення Національної агенції боротьби зі злочинністю (NCA), діяльність якої остаточно сформувалась у 2013 р. Ця Агенція протидіє організованій злочинності, здійснює укріплення національних кордонів Сполученого Королівства та боротьбу із шахрайствами, кіберзлочинністю й захищає дітей і молодь від цих та інших кримінальних проявів. У своїй діяльності вказана Агенція керується, окрім застосування оперативно-розшукових заходів, звичайно ж підтримкою громадськості у запобіганні вказаним та іншим видам злочинності [148, с. 89]. Тобто можна стверджувати, що захист дітей та молоді від кримінальних правопорушень є другорядним завданням Національної агенції боротьби зі злочинністю, що свідчить про те, що пріоритетом для британського законодавця є реалізація кримінально-правової та кримінологічної політики в частині взаємодії саме з кримінальним правопорушником і тільки потім – із жертвою.

Японія. У попередніх підрозділах ми звертали увагу на пріорітетність відновного правосуддя як одного зі способів виховної роботи з неповнолітніми жертвами. Досвід Японії є достатньо показовим у контексті нашої думки, що підтверджує її «право на життя». Хочемо також акцентувати увагу на активній ювенальній «позиції» країни, котра проявляється в комплексній та зосередженій роботі з неповнолітніми особами, спрямованій не тільки на запобігання кримінально протиправній діяльності, але й участі в ній у ролі жертви.

Провідне становище Японії на світовому ринку інформаційних технологій та технічних розробок так чи інакше відбивається на модернізації правоохоронної діяльності. Тому важливим напрямом, від якого залежить низький рівень злочинності в Японії, на відміну від багатьох, навіть

європейських, країн світу, є впровадження досягнень науки і техніки в діяльність із запобігання злочинності. Контент-аналіз публікацій у ЗМІ на зазначену проблематику дає підстави для виділення низки «ноу-хау», які використовуються останнім часом в Японії у сфері протидії злочинності. Так, в японському м. Осака було розроблено спеціальну програму для мобільних телефонів марки «iPhone», яка дозволяє мешканцям цього міста ознайомитись з картою місцевої злочинності. Інформація цього мобільного додатку поповнюється з бази даних управління поліції м. Осаки. Це дозволяє японцям у режимі «online» відслідковувати рівень та поширеність різних кримінальних посягань, що вчиняються в конкретних районах [148, с. 89]. Такого роду програма є достатньо ефективним антивіктимним засобом, котрий надає можливість неповнолітнім особам заздалегідь планувати свої переміщення найбільш безпечним шляхом.

Завдяки вказаній програмі досягається належний рівень кримінологічної поінформованості японців, а також знижується віктимізація населення, яке може уникати найбільш криміногенних і небезпечних місць. Україна також не стоїть осторонь сучасних інноваційних підходів у правоохоронній діяльності. Прикладом може слугувати м. Харків, де на сайті новоствореної у 2015 р. поліції розміщено електронну карту злочинності. Вона формується на підставі кількості облікованих у різних районах Харкова найбільш поширених загальнокримінальних злочинів (крадіжок, грабежів, розбоїв, вимагань, шахрайств, привласнення та розтрати майна, навмисного пошкодження майна, зґвалтувань, злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин та ін.), а також інших подій (наприклад, пожеж). При чому інформацію про злочини та інші події можна переглянути за добу, тиждень чи місяць [148, с. 90]. На нашу думку, такий досвід є досить позитивним та має бути запроваджений у всіх містах нашої країни, що надасть можливість її громадянам більш серйозно відноситись до обрання маршрутів свого пересування. Також доцільним є актуалізація інформації щодо громадського транспорту, в якому

найбільш поширеними є майнові кримінальні правопорушення та розміщення в такому транспорті спеціальних пам'яток щодо безпечної поведінки.

Коротко зупинимося на винаходах, які останнім часом набули широкого поширення у сфері запобігання корисливим й корисливим насильницьким злочинам в Японії.

Компанія «Toshiba» розробила зумер «DB-82». Він розрахований переважно на жінок та дітей, які представляють найбільш уражені та віктимізовані верстви населення. Принцип роботи представленого водонепроникного пристрою є нескладним: у разі перебування власника пристрою у стані небезпеки чи у випадку здійснення (спроби здійснення) на нього кримінального посягання після висунення невеличкої булавки із DB-82 останній видає потужну сирену у 95 Дб3 (майже дорівнює силі звуку пасажирського літака, що злітає). Знаходження злочинця в надзвичайно шумній обстановці надає, таким чином, його діям очевидності, значно підвищує шанси бути викритим й затриманим очевидцями події чи поліцією. Тому у власника вказаного винаходу є великі шанси залишитись неушкодженим й зберегти власне майно [148, с. 90]. Це досить цікавий винахід, який може вдало використовуватись українськими підлітками з метою здійснення самозахисту. Варто звернути увагу на те, що на сьогодні сучасні технології є одними з провідних засобів захисту неповнолітніх осіб, котрі мають схильність до віктимної поведінки. Наприклад, низка смартфонів та смарт-годинників оснащені спеціальними функціями та додатками, що дозволяють не тільки відстежити місцезнаходження дитини, але і почути про що і з ким вона веде діалог.

Можна виділити ще один винахід, що останнім часом набув широкого поширення у сфері запобігання корисливим й корисливим насильницьким злочинам. Йдеться про своєрідні помаранчеві шари під назвою «Бохан ю кара бору» розміром із бейсбольний м'яч. Вони здебільшого використовуються в

магазинах, торгівельних мережах, банках, інших фінансових установах та розміщуються біля каси. Призначення шарів таке: у разі здійснення крадіжки, грабежу, розбою чи іншого злочину потерпілий має змогу кинути цей кольоровий шар у злочинця чи в автомобіль, на якому порушник зникає з місця вчинення злочину. Під час удару шар лопається і помічає винного у помаранчевий колір, завдяки якому в поліції та громадськості значно підвищуються шанси виявити та затримати злочинця з особливою помаранчевою відміткою. За оцінками Агентства національної поліції Японії, зазначені шари застосовуються лише у 3% учинених злочинів [37]. Однак це не означає, що вони не виконують свого основного призначення. Навпаки, запобіжна дія шарів проявляється в антикриміногенному психологічному впливі на осіб, які є носіями злочинної мотивації на вчинення перелічених кримінальних посягань. Цей вплив проявляється у підвищенні шансів їх відмови від реалізації злочинного умислу. В Японії великі торговельні мережі закуповують вказані пристрої для запобігання злочинам [148, с. 90]. Такий спосіб самозахисту можна назвати більш контактним та спрямованим на вирішення конфліктної ситуації в реальному часі. З одного боку, такий підхід можна назвати одним із способів кримінологічного та віктимологічного допоміжного контролю за кримінально протиправною ситуацією в країні. З іншого, це швидше спроба своєчасно викрити кримінального правопорушника та надати правоохоронним органам можливість зорієнтуватися та виконати свій обов'язок. Утім незначний відсоток застосування наведених шарів на практиці свідчить про неоднозначне, скептичне ставлення до їх дієвості.

Бразилія. Країна є найбільшою за територією та населенням Латинської Америки. Яскравою ознакою вказаної країни є широка майнова поляризація населення. За даними Світового банку, на 173 млн найменш забезпечених бразильців приходиться лише 2,2% частки національного доходу. У нерівності доходів громадян Бразилія поступається лише Південно-Африканській

Республіці. Злочинність у Бразилії тяжіє до організованих, насильницьких та озброєних форм. Це виражається в характері злочинності цієї країни, основними проявами якої є убивства, грабежі, розбої, зґвалтування, крадіжки, морське піратство, викрадення автомобілів, викрадення людей з вимогою викупу тощо. Найбільш криміногенними містами є Ріо-де-Жанейро, Сан-Паоло, Сальвадор, Ресіфі й Бразиліа [148, с. 90]. Хаотичність бразильської кримінально протиправної діяльності, озброєність більшої частини фавел призводить до майже повної втрати контролю над ситуацією з боку правоохоронних органів. Потерпілими дуже часто стають неповнолітні, котрі є випадковими учасниками озброєних конфліктів. Частину дітей також втягують у кримінально протиправну діяльність шляхом психічного та фізичного насильства.

Не є випадковим проведення Дванадцятого конгресу ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя протягом 12-19 квітня 2010 р. саме в Бразилії у місті Сальвадор. Цим світова спільнота підкреслила необхідність вжиття кардинальних заходів із запобігання злочинності як у самій Бразилії, так й у цілому в країнах Латинської Америки. Певне зниження рівня злочинності протягом 2000-2012 рр. у Бразилії вдалось досягти завдяки поєднанню різних антикриміногенних засобів загальносоціального та спеціально-кримінологічного характеру. До соціально-економічних профілактичних напрямів можна віднести боротьбу із безробіттям, особливо серед молоді, яка займає значну частку у структурі бразильського суспільства; розвиток виробництва; економічну підтримку соціально незахищених верств населення. Основним напрямом запобігання злочинності залишається діяльність поліції із реагування на вже учинені злочини та затримання злочинців. Виробленню сучасних стратегій запобіжної діяльності в цій країні сприяє аналіз стану і тенденцій злочинності, її причин, умов та найбільш раціональних шляхів обмеження криміногенного впливу останніх. Наукову обґрунтованість реалізації сучасної кримінологічної політики в Бразилії забезпечує широке використання результатів

кримінологічних і соціологічних досліджень, що здійснюються як міжнародними, так і національними науковими установами. До міжнародних установ можна віднести Управління ООН з наркотиків та злочинності (ЮНОДК), фахівці якого вивчають сучасний стан злочинності в цій країні та надають Уряду Бразилії відповідні рекомендації [12]. На жаль, складання ювенальних віктимологічних стратегій у фавелах Бразилії майже позбавлене сенсу, оскільки віктимна поведінка неповнолітніх осіб у цій країни здебільшого зумовлена об'єктивними умовами їх існування. Звичайно, набагато краще ситуація складається в більш благополучних районах, однак говорити про позитивні тенденції боротьби з кримінальною активністю ще зарано.

У Латинській Америці важливими науковими ресурсами є регіональні дослідницькі організації, такі як Латиноамериканський факультет соціальних наук (ФЛАКСО) та деякі університетські центри. Ними є Дослідницький центр з питань злочинності й громадської безпеки (КРІСП) та Дослідницький центр з питань громадської безпеки й громадянства (ЦеСеК) [5, с. 12]. Реалізації нових підходів у запобіганні злочинності в Бразилії сприяє прийняття Національної програми з питань публічної безпеки й громадянства (PRONASCI). Її запровадження відбулось у 2007 р. Вказана програма представляє собою здійснення різних заходів з боку Міністерства юстиції та інших центральних органів державної влади Бразилії щодо реформування системи кримінального правосуддя та фінансування місцевих цільових профілактичних програм. На 2007-2011 рр. було заплановано виділення біля 6,7 млрд реалів (станом на січень 2017 р. складає близько 2 млрд дол США) на матеріальну підтримку близько 3,5 млн осіб, які задіяні у сфері забезпечення публічної безпеки, молодих людей та їх сімей; зменшення рівня убивств з 29 до 12 на 100 тис. населення упродовж 2007–2011 рр. [4, с. 12]. Щодо місцевих профілактичних програм, то вони мають здебільшого соціально-економічну спрямованість, адже розраховані на соціальну підтримку незахищених верств населення й створення умов для розвитку ринку

праці. До них можна віднести такі програми: «Територія миру», «Жінки миру», «Громадянин-резервіст», «Малюй свободу, малюй громадянство» та ін. [4, с. 12]. Частина профілактичних програм розрахована на мешканців майже 6,5 тис. фавел, що представляють собою специфічні райони трущоб, де мешкає 6% найбільш бідного та маргіналізованого населення Бразилії [4, с. 12]. У цілому життя у фавелах слабко контролюється місцевою поліцією. Тому це призводить до широкого поширення організованої злочинності, наркозлочинності, насильницьких злочинів із використанням вогнепальної зброї. За даними ООН близько третини убивств у фавелах вчиняють особи віком 10-19 років. Щонайменше 20 тис. малолітніх й неповнолітніх осіб у віці від 10 до 16 років є наркокур'єрами [4, с. 12]. За підтримки Управління ООН з наркотиків та злочинності здійснюється спеціальний профілактичний проект (BRAR75), пов'язаний із скороченням масштабів обігу наркотиків у фавелах Ріо-де-Жанейро [3, с. 18]. Тому Уряд Бразилії намагається вживати профілактичних заходів, спрямованих на покращення життя передусім мешканців трущоб, їх офіційне працевлаштування, створення соціально-економічних та психологічних бар'єрів для продовження злочинної діяльності. До здійснення цих заходів залучаються не лише соціальні працівники, а й представники місцевих громад й добровольці [148, с. 91]. Варто звернути увагу на те, що країна орієнтована на підтримку соціально незахищених верств населення, до яких відносяться і неповнолітні особи. Епіцентр кримінально протиправної діяльності знаходиться у фавелах країни, в яких уже достатньо тривалий час активно ведеться наркобізнес, котрий можна назвати вже династичним, оскільки він передається від батьків до дітей, часто без бажання з боку останніх. Саме тому правоохоронні органи Бразилії намагаються вести боротьбу з протиправною діяльність, починаючи із запровадження програм боротьби з наркозлочинністю.

Прикладом упровадження прогресивного міжнародного досвіду із запобігання злочинності у Бразилії є профілактична програма «Залишайся

живим»), котра аналогічна запропонованим американським проєктам «Припинення вогню» і «Втручання у ринки наркотиків». Указані програми успішно реалізуються не лише в багатьох штатах США, а й у різних країнах світу. Проєкт «Fica Vivo» здійснюється в бразильських містах Ріо-деЖанейро й Белу-Орізонті за підтримки Дослідницького центру з питань запобігання злочинності й громадської безпеки Федерального університету Мінас-Жейрас. Представлений центр аналізує кількісні та якісні показники передусім тяжкої насильницької злочинності в регіоні та надає пропозиції щодо запобігання убивствам серед молоді в межах реалізації цієї програми [5, с. 14]. Вона полягає в розвитку тісного співробітництва поліції, представників місцевих громад із молодими учасниками злочинних угруповань. Останнім пропонуються альтернативи злочинному способу життя у виді отримання освіти, освоєння професій, підвищення кваліфікації, працевлаштування. Нерідко роз'яснювальну роботу серед злочинців проводять колишні представники злочинного світу, які беруть активну участь у програмі «Fica Vivo». «Praças da Paz SulAmérica» («Парки миру») є програмою профілактики злочинності, що реалізується в межах так званої теорії розбитих вікон (теорії економічного дизайну). Запобігання злочинності відповідно до положень вказаної теорії є досить поширеним у США та деяких європейських країнах. Її суть полягає у визнанні необлаштованості територій, наявності зруйнованих будівель як вагомого криміногенного чинника. Для його усунення об'єднуються зусилля місцевої громади шляхом спільного ушляхетнення громадянами місць відпочинку (парків, скверів), відновлення зруйнованих споруд, тобто облаштування потенційних місць учинення різних злочинів [148, с. 90]. Отже, в країні проблема віктимності неповнолітнього населення вирішується в комплексі із запровадженням програм реагування на кримінально протиправні прояви в цілому. Варто звернути увагу на те, що такий підхід у цьому випадку є максимально правильним, оскільки діти в країні дуже рідко винні у своїй віктимності. Вимушені жертви – найбільш складний тип у

кримінологічній віктимології, оскільки саме таким особам дуже складно своєчасно надати кваліфіковану допомогу на утримати від потрапляння у кримінально протиправну ситуацію. Бразилія є прикладом країни, в якій «життєва ситуація» є рушійною силою віктимізації населення.

Проєкт «Парки миру» стартував у 2007 р. у місті Сан-Паоло та є результатом сумісної роботи дослідницького Інституту Су да Паз, на який було покладено наукову складову цієї програми, та страхової компанії «Сул Америка», яка взяла на себе фінансування проєкту. Організатори проєкту виділили кошти для максимального залучення передусім бразильської молоді й представників групи ризику (колишні засуджені, члени злочинних угруповань та ін.) для модернізації суспільного простору, місць відпочинку місцевого населення. Але головна мета проєкту пов'язана не скільки в облаштуванні територій, скільки – у відволіканні молоді від зайняття незаконними видами діяльності; їх максимальної соціалізації; задіянні в суспільно корисних формах поведінки; розвиткові партнерських відносин із представниками місцевої громади, поліції та органами державної влади. «Açâo na Linha» («Дія за лінією») є проєктом, у назві якого відбивається його зміст. Суть програми полягає в запобіганні крадіжкам мідного кабелю, що належить телефонній компанії «Telefónica» у штаті Сан-Паоло [148, с. 90].

Сучасний зарубіжний досвід громадського впливу на злочинність можна розділити на три етапи: 1) вивчення місць учинення крадіжок кабелю, причин, що сприяють учиненню злочинів; 2) інформування за допомогою ЗМІ поліцію, місцеві органи влади про цю проблему, звернення до місцевих мешканців із проханням повідомляти про факти вчинених крадіжок кабелю та підозрілих осіб; 3) поширення указаного досвіду за різними містами округу Сан-Паоло з метою недопущення учинення подібних злочинів [148, с. 90]. Проєкт «Парки миру» є дуже цікавим для запозичення та інтегрування в українську кримінологічну та віктимологічну практику. Своєчасне залучення груп ризику до соціально

корисної активності, а також надання їм можливості в невимушеній обстановці поспілкуватися або з колишніми кримінальними правопорушниками (які стали на шлях виправлення), або з особами, котрі зазнали на собі кримінально протиправний вплив дозволить обмінятись досвідом та набути певних знань щодо основ безпечної поведінки.

Німеччина. У країні також приділяється значна увага проблематиці соціальної реабілітації дітей-жертв кримінальних злочинів. Так, С. О. Кубіцький зазначає, що дитячі центри захисту – це специфічні служби допомоги для сімей із проблемами насильства (фізичні, психічні, сексуальні та ін.). Допомога центрів захисту поєднується за назвою «Сучасна робота із захисту дітей». Центри працюють як команда, що складається з 5-ти співробітників: соціальних працівників, психологів, педагогів, соціологів. У своїй концепції співробітники центру виходять з того, що необхідно знати причини виникнення насильства, для того щоб надати діючу допомогу. Розуміння всієї сукупності проблем насильства вимагає розглядати насильство над дітьми не тільки як прояв і вираження сімейних конфліктів, але й як вплив соціальних процесів на відносини в сім'ї. Комплекс психологічних причин (переживання насильства з боку батьків у дитинстві, недовіра стосовно інших людей, низька самооцінка, безконфліктність, зміна ролей, конфлікти в партнерстві, «важка дитина» та ін.) і соціальних причин (соціальна ізоляція родини, важкі життєві умови, авторитарні традиції у вихованні, формування насильства в суспільних відносинах) насильства над дітьми в сім'ї називають «синдромом знущання [181, с. 130]. Конкретними ж діями, спрямованими на сприяння соціальній реабілітації дітей, які стали жертвами домашнього насильства, в таких німецьких центрах є: консультації по телефону, втручання в кризові ситуації, порадотерапія для сім'ї і дітей, відвідування вдома, батьківські групи, соціальні служби (практична допомога), конференції працівників служб допомоги, співробітництво з іншими установами, співробітництво з добровільними помічниками, сімейні вечори, сімейні зустрічі

із соціальними педагогами, наради і спецзустрічі з колегами інших організацій по проблемі насильства, підвищення кваліфікації соціальних працівників з проблеми «Насильство в сім'ї», широка суспільно-просвітительська робота з цієї проблеми [181, с. 130]. У Данії у свою чергу послуги із реабілітації жертв, зокрема і дітей, наприклад, катувань надаються спеціалізованими центрами. В країні функціонують три приватні центри та шість центрів у сфері державного лікування психічних розладів. У цих закладах надаються індивідуальні, сімейні та групові терапевтичні курси жертвам катувань, яким дозволено мешкати в Данії. Ці заклади отримують кошти від державної системи охорони здоров'я; задля цього укладаються двосторонні угоди між регіональною владою та окремими реабілітаційними центрами [32]. Ми повністю підтримуємо ідею створення спеціальних реабілітаційних центрів, котрі надавали б допомогу саме неповнолітнім жертвам кримінальних правопорушень. Така практика є дуже розповсюдженою в зарубіжних країнах, що доказує її позитивний вплив на дитину, яка відчула на собі кримінально протиправний вплив.

Нігерія. У країні як антикримінальний превентивний захід широко практикується залучення і дорослих (потенційних злочинців), і дітей (потенційних жертв) до часткової і додаткової робочої зайнятості, різноманітної рекреаційної діяльності, волонтерської праці (турбота про людей похилого віку, хворих тощо), участі в освітніх програмах тощо [2]. Важливим елементом стратегії запобігання вчиненню злочинів проти дітей в Південно-Африканській Республіці, відповідно до її Національної стратегії боротьби із злочинністю, є покращення стану справ із доступом дітей до системи кримінальної та судової юстиції. Дітей визначено в ролі осіб, яким притаманні безпомічність та певне безправ'я [35]. Удосконалення системи ювенальної юстиції на сьогодні – один із основних способів запобігання як віктимності, так і криміналізації підлітків. Звичайно, під час створення кримінологічних та віктимологічних стратегій необхідно враховувати менталітет країни, однак забезпечення неповнолітнім

доступу до програм захисту, надання їм своєчасної правової, медичної та соціальної допомоги – перший крок у боротьби з кримінально протиправною діяльністю.

Слід зазначити, що досвід як європейських, так і азійських країн у сфері запобігання вчиненню злочинів проти дітей свідчить про те, що вони спільно зосереджується на діях, програмах, стратегіях, правових нормах, спрямованих на попередження злочинів саме сексуального характеру. І це не є дивним, оскільки діти є однією із найімовірніших груп ризику в контексті саме цих злочинів [220, с. 161]. Достатньо позитивним аспектом є робота, спрямована саме на превентивні антивіктимні дії щодо неповнолітніх осіб. Статистика та судова практика свідчить, що більшість європейських країн (і Україна не є винятком) більш зосереджена на подоланні кримінально протиправної діяльності шляхом реалізації кримінально-правових заходів та засобів, спрямованих на кримінального правопорушника. Однак, як вважаємо, наприклад, таке кримінальне правопорушення, як втягнення неповнолітніх у кримінально протиправну діяльність логічніше попереджувати за рахунок своєчасної роботи із самими підлітками шляхом роз'яснення елементарних норм соціально та кримінально безпечної поведінки.

Отже, проведене дослідження дозволило підсумувати, що більшість зарубіжних антивіктимних практик полягає в настуному: 1) реалізація основ медіації та відновного правосуддя; 2) активне залучення громадськості для роботи з потенційними та/або реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень; 3) популяризація нульової терпимості до суспільно небезпечних діянь; 4) популяризація рабілітаційних та ресоціалізаційних практик; 5) пошук та запровадження технічних засобів та програмного забезпечення з метою своєчасного утримання потенційної жертви від потрапляння в ситуацію з високим віктимним індексом.

Одним із найбільш популярних для розглядуваних країн способів подолання віктимності неповнолітнього населення є вдосконалення системи ювенальної юстиції шляхом забезпечення можливості отримання своєчасної правової та медичної допомоги, залучення (за необхідності) громадськості та засобів масової інформації, а також пошуку інших способів захисту прав та законних інтересів дитини.

Висновки до 5 розділу

1. Основними правовими актами про допомогу дітям, які стали жертвами злочину, є: Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року тощо. До складових міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей необхідно віднести: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) необхідність урахування особливостей фізичного та психічного здоров’я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжує; 4) необхідність залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктимізації.

Основними рисами міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб є: 1) реалізація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі;

2) альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) створення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.

Взаємодія потерпілого з правопорушником – це завжди достатньо важкий з точки зору психології процес. Однак встановлення позитивного діалогу, в якому одна сторона прагне відшкодувати завдану своїми протиправними діями шкоду, а інша готова це прийняти як з матеріального, так і з морального боку дозволяє дитині відчути ефективність правового спілкування та існування державного захисту її прав та свобод. Профілактика віктимності не завжди має та може відбуватись за рахунок опрацювання віктимних настанов жертви. Інколи це можна зробити лише за допомогою «шокової» терапії, яка полягає в поміщенні підлітка у стресову ситуацію. Зустріч із кривдником і є тим шоком, подолавши який, неповнолітній може усвідомити той сценарій поведінки, котрий є віктимно-провокуючим. У межах відновного правосуддя дуже важливим є залучення таких спеціалістів, як психолог та педагог, котрі допоможуть співрозмовникам досягти бажаної мети.

2. Більшість зарубіжних антивіктимних практик полягає в такому: 1) реалізація основ медіації та відновного правосуддя; 2) активне залучення громадськості для роботи з потенційними та/або реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень; 3) популяризація нульової терпимості до суспільно небезпечних діянь; 4) популяризація рабілітаційних та ресоціалізаційних практик; 5) пошук та запровадження технічних засобів та програмного забезпечення з метою своєчасного утримання потенційної жертви від потрапляння ві ситуацію з високим віктимним індексом. Одним із найбільш

популярних для розглядуваних країн способів подолання віктимності неповнолітнього населення є вдосконалення системи ювенальної юстиції шляхом забезпечення можливості отримання своєчасної правової та медичної допомоги, залучення (за необхідності) громадськості та засобів масової інформації, а також пошуку інших способів захисту прав та законних інтересів дитини.

ВИСНОВКИ

Дисертація містить наукові положення та науково обґрунтовані висновки в галузі кримінології, що розв'язують важливу наукову проблему, яка полягає в обґрунтуванні нових теоретико-прикладних положень щодо особливостей становлення та розвитку ювенальної віктимології, а також концептуальних засад удосконалення ювенальної віктимологічної політики в Україні. Під час проведеного дослідження отримано такі основні результати:

1. Обґрунтовано рівні методології ювенальної віктимології, які є такими: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень методології дослідження, який полягає в теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової віктимності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який полягає в застосуванні алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки знань, отриманих на інших рівнях, на практиці з метою будування тактики протидії ювенальній віктимності.

2. Конкретизовано критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимології на елементарний, базовий та факультативний. Елементарним базовим критерієм є ставлення законодавця до дитини (її права на кримінально-правовий захист); базовий критерій – ставлення держави та суспільства до кримінального законодавства, відповідальності та суспільно небезпечного діяння; факультативний – еволюція вітчизняної кримінально-правової політики, розвиток кримінального законодавства, кримінологічної доктрини та виділення віктимології в самостійну кримінально-правову науку.

Виокремлено та охарактеризовано основні періоди становлення ювенальної віктимології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу

до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного учасника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, в тому числі на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.); 5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст.).

3. Виокремлено прогалини в доктринальному забезпеченні ювенальної віктимології, які полягають у необхідності доопрацювання за такими напрямами: 1) методологічні засади дослідження феномена ювенальної віктимності; 2) генезис розвитку та становлення кримінально-правового захисту прав неповнолітніх жертв в Україні; 3) понятійно-категоріальний апарат ювенальної віктимології; 4) структурні елементи феномена ювенальної віктимності; 5) латентність ювенальної віктимності; 6) структура особистості неповнолітньої жертви злочину; віктимогенні індивідуально-психологічні особливості особи неповнолітньої жертви; 7) вплив інтеракції неповнолітньої жертви і кримінального правопорушника на мотивацію суспільно небезпечного діяння; 8) роль специфічного психоемоційного стану та віктимогенної поведінки неповнолітнього в механізмі віктимізації; 9) стратегії запобігання ювенальній віктимній поведінці; 10) міжнародні та європейські стандарти захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень; 11) іноземний досвід кримінально-правового захисту прав дітей, які постраждали від протиправних діянь.

4. Запропоновано поняття ювенальної віктимології як самостійного напряму загальної віктимології, мета якого полягає у здійсненні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом створення сукупності заходів, достатніх для виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як детермінантів, котрі провокують вчинення суспільно небезпечних діянь. Обґрунтовано змістовні складові сучасної ювенальної віктимології: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтеракції між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень. Виокремлено та доопрацьовано функції ювенальної віктимології, якими є: 1) теоретико-прикладна функція; 2) інтегруюча функція; 3) аксіологічна функція; 4) емпірико-сенсуалістична функція; 5) науково-методологічна функція.

5. Обґрунтовано специфічні риси неповнолітнього як об’єкта віктимізації: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе з іншими, низька конкурентоспроможність; 2) відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов’язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення –

викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття.

Аргументовано, що найбільш високий показник суспільно небезпечних діянь, учинених щодо неповнолітніх осіб, складають кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканості, громадського порядку та моральності та кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Констатовано зростання у 2022 році кількості кримінальних правопорушень, учинених щодо малолітніх та неповнолітніх осіб, яке зумовлене веденням воєнних дій державою-агресором проти України (48,8% складають кримінальні правопорушення, передбачені ст. 438 Кримінального кодексу України, якою встановлено кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни).

6. Доопрацьовано та охарактеризовано структуру особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, елементами якої є: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями; 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, зумовлені якістю виховання у мікро- та макросередовищі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни; 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та усіх, пов'язаних із цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які зумовлені фізичними та/або психічними особливостями, що сприяє віктимізації; 6) кримінологічні – особливості інтеракції із кримінальним

правопорушником та всіх пов'язаних із цим об'єктивних та суб'єктивних факторів віктимізації.

Виокремлено та доопрацьовано типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення: 1) всебічно-віктимний тип – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють її високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через відсутність навичок якісного мислення; 3) провокативно-імпульсивний тип – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального правопорушення; 4) лабільний тип – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких зумовлена десоціалізацією, яка спричинила втрату навичок безпечної поведінки.

7. Конкретизовано елементи віктимогенного детермінаційного комплексу: 1) суб'єктивний фактор ризику – причинно-наслідковий зв'язок між когнітивними стереотипами та їх потенційним впливом на обрання способу реагування на кримінально протиправну поведінку суб'єкта правопорушення; 2) умовно-ситуативні корелянти – явища та процеси об'єктивної реальності, котрі опосередковано або безпосередньо впливають на поведінку особи через її сприйняття їх характеру; 3) мотиваційний механізм – поведінкові особливості кримінального правопорушника, які впливають на обрання способу реагування.

8. Обґрунтовано найбільш поширені психоемоційні стани, які сприяють віктимізації неповнолітніх осіб: 1) адиктивні постнеонатальні залежності (реактивний розлад прив'язаності); 2) деструктивні залежності (алкоголізм, наркоманія, медіа); 3) патологічні психопатичні стани та захворювання (затримка психомовного розвитку, обсесивно-компульсивні розлади); 4) окремі тимчасові

шокові фактори, зумовлені неспецифічними умовами життя (насильницький інцест, пенітенціарна віктимізація).

9. Доопрацьовано види інтеракції неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником: поліхронічний – тривалий взаємозв'язок, зумовлений наявністю особистих, службових та інших відносин; спорадичний – періодичний взаємозв'язок, часто зумовлений збігом обставин; епізодичний – жертва та правопорушник мали одиничний тривалий або короткостроковий контакт; спонтанний – жертва та правопорушник до моменту вчинення кримінального правопорушення не були знайомі.

Проаналізовано та доопрацьовано цикли мотивації в межах механізму кримінально протиправної поведінки, які диференційовані на такі: 1) передмотиваційний – каталізація кримінально протиправних настанов, сформованих унаслідок відсутності закріпленого уявлення про важливість та цінність правомірної поведінки; 2) мотиваційний – усвідомлення необхідності вчинити протиправне діяння з метою задоволення своїх потреб. На цьому етапі обирається жертва (якщо жертва не є ініціатором мотивації); 3) маніпулятивний – реалізація мотивації – вчинення кримінального правопорушення; 4) постмотиваційний – цикл, що завершує кримінально протиправну поведінку за умови, якщо мотив був реалізований повною мірою.

10. Охарактеризовано та доопрацьовано заходи загальносоціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб: 1) стратегічне планування розбудови державності залежно від потреб суспільства; 2) моніторинг трудової активності населення, встановлення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналіз та прогнозування потреб нормативно-правового забезпечення; 4) аналіз кримінологічної ситуації зі встановленням найбільш уразливих суспільних відносин і потенційних криміногенних загроз; 5) соціально-економічний та правовий захист уразливих категорій населення.

Аргументовано, що основними заходами спеціально-віктимологічного запобігання віктимній поведінці неповнолітніх є: 1) створення алгоритмічного комплексу запобігання формування в неповнолітньої особи стану потенційної чи хронічної жертви; 2) створення спеціальних баз даних про осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення щодо неповнолітніх осіб; 3) створення алгоритму процедури компенсації та реституції для неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень з відповідним редагуванням кримінального законодавства України; 4) заходи, спрямовані на усунення детермінаційного комплексу вторинної віктимізації неповнолітніх осіб; 5) створення віктимологічної моделі потенційно небезпечної поведінки підлітків; 6) інтеграція методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки. Із урахуванням даних опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України, які займаються виявленням і розслідуванням кримінальних правопорушень, учинюваних щодо неповнолітніх осіб, запропоновано заходи, спрямовані на вдосконалення алгоритму запобігання статевому насильству, вчиненому військовослужбовцями держави-агресора.

Уточнено заходи індивідуального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб: 1) виявлення та постановка на облік латентних та рецидивних жертв, поведінка яких не піддавалась корекції; 2) прогнозування та витіснення віктимних поведінкових індивідуальних особливостей; 3) комунікативні засоби взаємодії з підлітками, які мають сталі віктимні настанови; 4) заходи юридичного супроводження неповнолітніх, котрі потребують правової допомоги; 5) заходи допомоги родинам, в яких було зафіксовано факти домашнього насильства.

11. Унормовано складові міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб: 1) визначення поняття «неповнолітня особа» як привілейованої категорії жертв кримінальних правопорушень; 2) визнання неповнолітнього повноцінним громадянином держави та учасником процесуальних відносин; 3) необхідність урахування

особливостей фізичного та психічного здоров'я неповнолітньої жертви кримінального правопорушення як обставини, що його обтяжує; 4) необхідність залучення спеціалістів у галузі психології та педагогіки для прискорення посткримінального реабілітаційного процесу; 5) необхідність створення заходів та засобів роботи з неповнолітніми особами з метою утримання від первинної та вторинної віктимізації.

Доопрацьовано риси міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі; 2) альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень, в яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) створення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини.

12. Встановлено основні пріоритети зарубіжних країн у запобіганні кримінальним правопорушенням щодо неповнолітніх осіб: 1) реалізація основ медіації та відновного правосуддя; 2) активне залучення громадськості для роботи з потенційними та/або реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень; 3) популяризація нульової терпимості до суспільно небезпечних діянь; 4) популяризація реабілітаційних та ресоціалізаційних практик; 5) пошук та запровадження технічних засобів та програмного забезпечення з метою своєчасного утримання потенційної жертви від потрапляння в ситуацію з високим віктимним індексом.

13. Умотивовано: 1) інтеграцію регіональної цільової програми, спрямованої на розв'язання проблем, пов'язаних зі збільшенням кількості кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб з метою забезпечення безпеки держави, а також зменшення негативних соціально-економічних,

політичних та інших наслідків, пов’язаних зі збільшенням кількості неповнолітніх громадян із підвищеним рівнем віктимності; 2) укладання програм соціально-психологічного тренінгу, з урахуванням юридичної природи процесу віктимізації, основними завданнями якого мають бути: розвиток умінь екстреного реагування на конфліктні та потенційно небезпечні ситуації; навчання алгоритму фізичного та психічного захисту та посткримінальної поведінки; зниження рівня конфліктності (моделювання соціально прийнятної поведінки); формування навичок прогнозування потенційно безпечної поведінки у кримінально протиправних ситуаціях та способах їх уникнення; 3) інтеграцію методики діагностики схильності особи до віктимно-провокативної поведінки, метою якої є визначення домінантного поведінкового паттерну в конфліктних ситуаціях.

14. Розроблено концепцію запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб, яка визначає організаційно-правові засади запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб в умовах дії звичайного та особливих правових режимів, зокрема щодо вдосконалення законодавчого та інституційного забезпечення такого запобігання, налагодження дієвої взаємодії та координації суб’єктів, до повноважень яких належить протидія злочинності, а також активізації міжнародного співробітництва.

15. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення національного кримінального законодавства в частині унормування процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб за такими напрямами: 1) розширення переліку потерпілих осіб шляхом усунення конкретизації щодо малолітнього віку дитини; 2) посилення меж кримінальної відповідальності та покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, вчинені щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Відкрити» дитинство в західноєвропейському середньовіччі. URL: https://www.verbum.com.ua/03/2020/history–in–things/medieval–childhood/.

2. 8 Ways to Prevent Crimes in Nigeria. InfoGuide. Nigeria.com. URL: https: infoguidenigeria.com/prevent–crimes/.

3. A/Conf.203/11 / Workshop 3: Strategies and Best Practices for Crime Prevention, in particular in relation to Urban Areas and Youth at Risk. Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Bangkok, Thailand, 18–25 April 2005). 23 p.

4. A/Conf.213/14 // Workshop on Practical Approaches to Preventing Urban Crime. Twelfth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Salvador, Brazil, 12–19 April 2010). 21 p.

5. A/Conf.213/6 // Working paper «Making the United Nations guidelines on crime prevention work». Twelfth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice (Salvador, Brazil, 12–19 April 2010). 20 p.

6. Amin S. M. Ofiara przestępstwa we współczesnych systemach prawnokarnych ze szczególnym uzwględnieniem jurysprudencji Islamu. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1995. 267 p.

7. An Act Providing for Stronger Deterrence and Special Protection against Child Abuse, Exploitation and Discrimination, and for Other Purposes. Republic Act No. 7610 June 17, 1992, Republic of the Philippines, Congress of the Philippines, Metro Manila, Ninth Congress. URL: http:// hrlibrary. umn.edu / research/Philippines/RA%207610%20–%20Child%20Abuse%20Law.pdf. P. 2.

8. Beisert M. Kazirodztwo. Rodzice w roli sprawców. Warszawa : Wydawnictwo naukowe Scholar, 2008. 358 s.

9. Boers K. Kriminalitatseinstellungen und Opfererfahrungen / G. Kaiser, J. Jehle. M. (Hrsg.), Kriminologischer Opferforchung Heidelberg, 1995. P. 121–127.

10. Bohdana Semenyshyna–Fihol, Sergii Losych,Tetiana Titochka. Criminological provision of economic security in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. P. 151–157.

11. Building Safer Canada. The First Report of the National Working Group on Crime Prevention. Institute for the Prevention of Crime. URL: www.prevention–crime.ca.

12. Case of A v. тhe United Kingdom, Application no.3455/05, Council of Europe: European Court of Human Rights, 19 February 2009, available at http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–91403.

13. Crime in the United States. 2011. URL : http://www.fbi.gov/about–us/cjis/ucr/crime–in–the–u.s/2011/crime–in–the–u.s.–2011/fbireleases–2011–crime–statistics.

14. Criminal justice system of Japan. URL: http://dictionary.sensagent.com/criminal_justice_system_of_japan/en–en/.

15. Demczuk M. Kazirodztwo – zarys problematyki / Seksualność człowieka. Wybrane zagadnienia, (red.) Iniewicz G., Mijas M., Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011. S. 145–155.

16. Fedchyniak, A., Danylevskyi, A., Nazymko, Y., Kuleshov, O. y Makarenko, T. (2022) «Military administrations as an element of national security under international and Ukrainian legislation: Las administraciones militares como elemento de seguridad nacional en virtud de la legislación internacional y ucraniana», Cuestiones Políticas, 40(74), pp. 328–346.

17. Golovin D., Nazymko Ye., Koropatov O., Korniienko M. Electronic Evidence in Proving Crimes of Drugs and Psychotropic Substances Turnover. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2022 № 2. S. 156–166.

18. Graham J. Crime Prevention Strategies in Europe and North America. Helsinki, 1995. P. 47–96.

19. Hentig H. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim. *The Journal of Criminal Law and Criminology*. 1941. V. 31. P. 303–309.

20. Hentig H. The Criminal and His Victim (Studies in the Sociobiology of Crime). N.Y., 1948. 283 p.

21. Horoshko V.I. Myofascial neck pain syndrome in wrestling athletes: prevention and recovery. *Клінічна та профілактична медицина*. 2022. № 3. С. 73–82.

22. Horoshko V., Nazymko Ye., Pavliutin Yu. Criminal procedure law of Ukraine in the context of European integration: problematic economic and legal issues, ways of reforming. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2022. Vol. 8 No. 3. S. 48–52.

23. Investigating Child Sexual Abuse. The Length of Criminal Investigations. April, 2017. 15 p.

24. John Muncie. Youth Victimization. Cjm. Autumn, 2000. № 41.P. 134–141

25. Kaiser G. Criminology. Ein Lehrbuch. Heiderlberg, 1996. 172 p.

26. Key E. Stulecie dziecka; przekładI. Mszczeńska. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie «ŻAK», 2005. 193 s.

27. Kuć M. Wiktymologia. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2010. 176 c.

28. Latoś A. Rodzinne uwarunkowaina stosowania przemocy przez rodziców (opiekunów) wobec dzieci / Młode pokolenie – ofiary czy sprawcy przemocy? (red.) Sołtysiak T., Nowakowska A., Bydgoszcz : Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2010, s. 39–53.

29. Makarenko O.Y., Nazymko Ye.S., Krasnova Yu.A., Makarenko N.A., Doroshenko V.A. Problematic issues of attracting criminal responsibility for the crimes against industrial safety. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2022. № 4. S. 91–95.

30. Marzec–Holka K. Przemoc seksualna wobec dziecka. Studium pedagogicznokryminologiczne. Kraków : Impuls, 2011. 254 s.

31. Ponomariova T. The international–legal standards on the questions of application of absolute forms of relief of minors from the punishment and its serving. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. №2.1. С. 60–67.

32. Providing Rehabilitation to Victims of Torture And Other Ill–Treatment Uncat Implementation Tool 5/2018 URL:https://cti2024.org/content/images/CTI–Rehabilitation_Tool5–ENG–final.pdf/.

33. Serhii Vitvitskyi, Anton Syzonenko, Tetiana Titochka. Definition of criminal and illegal activities in the economic sphere. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 34–40.

34. Serhii Vitvitskyi, Anton Syzonenko, Tetiana Titochka. Peculiarities of corruption risk management in economic activity. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8 Number 3. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 42–47.

35. South African Republic National Crime Prevention Strategy. South African Government URL: https://www.gov.za/documents/national–crime–prevention–strategy–summary.

36. The Federal Bureau of Investigation's Efforts to Combat Crimes Against Children. URL: https://oig.justice.gov/reports/FBI/a0908/final.pdf.

37. These Orange Balls Are Preventing Crime In Japan. Here's How They Work. URL: http://wonderfulengineering.com/these–orangeballs–are–preventing–crime–in–japan–heres–how–they–work.

38. Westphal M. Dziewczynki tego nie robią...? Czyli kobieta jako sprawca wykorzystywania seksualnego dziecka / Seksualność człowieka. Wybrane zagadnienia, (red.) Iniewicz G., Mijas M. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011, s. 101–111.

39. Wolf, Jean Claude. Intrinsische Werte. Vorlesung Hedonismus Fr hling 2008. URL: http://commonweb.unifr.ch/artsdean/ pub/gestens/f/as/files/4610/9769_105414.pdf.

40. Young people and crime: findings from the 2006 Offending, Crimeand Justice Survey // Home Office Statistical Bulletin. London, 2008. № 08/09. P. 2.

41. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / Т. О. Перцева, В. В. Огоренко, Г. М. Кожина, К. О. Зеленська, С. Г. Носов, І. Ф. Терьошина, О. М. Гненна, О. Й. Мамчур, Р. М. Тимофєєв, А. В. Шорніков ; за заг. ред. проф. Т. О.Перцевої та проф. В. В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.

42. Албул С. В. Злочини проти неповнолітніх іноземців: питання кваліфікації та попередження. URL: http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/308/1/Ювенал.pdf

43. Андріяшевська М. С. Неповнолітні як жертви злочину та їхня роль у механізмі злочинної поведінки. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 234–238.

44. Андріяшевська М. С. Ювенальна віктимологія: теоретико–правова модель : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Кривий Ріг, 2019. 229 с.

45. Андрушко А. В. Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : монографія. Ужгород : Ліра, 2011. 248 с.

46. Бадира В. А., Денисова Т. А. Правові основи виправлення та ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі: монографія. Запоріжжя : Класичний приватний ун–т, 2009.168 с.

47. Баклан І. В. Вчинення злочинів неповнолітніми, які перебувають у стані наркотичного сп’яніння. *Науковий вісник Юридичної академії МВС*. Спецвипуск № 2 (25). 2005. С. 216–221.

48. Баклан І. В. Кримінологічні особливості неповнолітніх осіб, які вчиняють наркозлочини : зб. наук. праць Держава і право Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2005. № 30. С. 514–519.

49. Баліна С. Н. Кримінологічний аналіз статистичних показників злочинності в установах, підприємствах, організаціях України за видами

економічної діяльності за 2013– 2015 роки. *Наука і правоохорона*. 2017. № 1. С. 133–142.

50. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков : Основа, 2003. 368 с.

51. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Поняття і зміст спеціально–кримінологічного запобігання злочинам. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1096/ponyattya_i_zmist_special_no_kriminologichnogo_zapobigannya_zlochinam.pdf?sequence=2&isAllowed=y

52. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Сучасні теоретичні та прикладні проблеми кримінології. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/187223044.pdf

53. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3 (14). С. 110–119.

54. Батиргареєва В. С. Кримінологічні засади запобігання рецидивній злочинності в Україні: автореф. дис. … д–ра юрид. наук. Харків, 2010. 47 с.

55. Батиргареєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні соціально–правові та кримінологічні проблеми : монографія. Харків: Право, 2009. 576 с.

56. Белова О. І. Кримінально–правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харк. нац. ун–т внутр. справ. Харків, 2006. 184 с.

57. Беспаль О. Л. Кримінально–правова охорона життя і здоров'я неповнолітніх в Україні: історичний аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 189–194.

58. Бесчастний В.М. Пономарьова Т.І. Кримінологічний моніторинг як вид державного управління в сфері протидії злочинності та охорони правопорядку в Україні. *Актуальні кримінологічні питання та їх вирішення в різних наукових галузя х*: матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. (м. Донецьк, 16 лютого 2013 р.). Донецьк: ДЮІ МВС України, 2013. С. 98–102.

59. Бех І. Д. Проблеми аномальної дитини. *Науково–теоретичний та інформаційний журнал АПН України*. 1995. № 2. С. 127–133.

60. Бєлкін Р. Профілактика злочинів. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10 т. / відп. редактори : В. В. Коваленко, Є. М. Моісеєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Атіка, 2010. Т. VI : Оперативно–розшукова діяльність поліції (міліції). 814 с.

61. Бистрова Ю. О. Особливості конфліктної поведінки розумово відсталих підлітків : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2007. 20 с.

62. Біленчук П. Д., Зубань М. А. Комп'ютерні злочини: соціально–правові і кримінолого–криміналістичні аспекти : навч. посіб. Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1994. 71 с.

63. Білоус В. П. Чинники віктимізації неповнолітніх в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 179–182.

64. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання) : монографія. Харків : ФОП Макаренко, 2014. 360 с.

65. Богатирьов А. І. Антикриміногенний вплив на злочинність серед засуджених в місцях несвободи: монографія. Херсон : «Гельветика, 2019. 420 с.

66. Боулбі Дж. Теорія прив'язаності. URL : https://taslife.com.ua/blog/attachment–theory

67. Брайант Д., Томпсон С. Основи впливу ЗМІ : пер. с англ. Київ : Вільямс, 2004. 432 с.

68. Віктимологічна профілактика злочинності. URL: https://www.naiau.kiev.ua/books/ kryminoloh_viktym/pluginAppObj_12_01/t4.pdf.

69. Віктимологія : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2017. 308 с.

70. Вітвіцький С. С., Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: міжнародні та європейські правові стандарти : монографія. Київ : Дакор, 2021. 133 с.

71. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об’єднань та участь у них : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 928 с.

72. Вознюк А. А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об’єднань та участь в них як посягання на громадську безпеку : дис. … д–ра юрид. наук. Київ, 2018. 652 с.

73. Вплив соціально–економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 26 с

74. Гаврилов О. В. Психолого–педагогічні умови формування соціальної поведінки глибоко розумово відсталих дітей : дис. … канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 1997. 236 с.

75. Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності : монографія. Луганськ : Ноулідж, 2013. 175 с.

76. Генеральна прокуратура України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat.html

77. Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні. Харків : Право, 2012. 304 с.

78. Голіна В. В. Поняття і структура спеціально–кримінологічного запобігання злочинності. Правова система України: історія, стан та перспективи. Харків : Право, 2008. Т. 5 : Кримінально–правові науки. *Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні* / за заг. ред. В. В. Сташиса. С. 357–400.

79. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. Юрид. Акад. України, 2011. 120 с.

80. Голіна В. В. Кримінологія. Загальна та Особлива частина : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіна. 2–ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.

81. Голіна В. В., Головкін Б. М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 513 с.

82. Голіна В. В., Ємельянов В. П. Кримінологічна характеристика та детермінація насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. праць / АПрН України. Інститут вивчення проблем злочинності. Харків : Кроссроуд, 2007. Вип. 13. С. 3–38

83. Головкін Б. М. Поняття латентної віктимізації від злочинних посягань. URL: http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=21808

84. Головкін Б. М. Віктимна поведінка жертв злочинів. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 135. С. 124–135.

85. Головко О. М. Інформаційна віктимізація у медіа–просторі. *Інформація і право*. 2015. № 3. С. 49–55.

86. Гошко Т. Уявлення про дитинство у кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. URL: http://mics.org.ua/wp–content/uploads/2018/01/04.pdf.

87. Грицай С. В. Визначення поняття «медіа–простір» з позицій міждисциплінарного підходу. *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. праць / Харківська державна академія культури ; за заг. ред. В. М. Шейка. Харків : ХДАК, 2012. Вип. 36. С. 235–243.

88. Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка проти особи : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 360 с.

89. Давиденко В. Л. Віктимологія як галузь кримінологічної науки. *Європейські перспективи*. 2014. № 8. С. 118–121.

90. Давиденко В. Л. Роль потерпілого в механізмі злочинної поведінки. *Європейські перспективи*. 2014. № 7. С. 141–144.

91. Дакал А. Зарубіжний досвід формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей: роль інституту омбудсмана у справах дітей. URL: http://visnyk.academy.gov.ua/wp–content/uploads/2013/11/2012–4–28.pdf

92. Даниленко Л. І. Теоретико–методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д–ра пед. наук : 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2005. 476 с.

93. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Харьков : Прапор, 2005. 224 с.

94. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_384.

95. Демидова Л. М. Кримінально–правова відповідальність за заподіяння майнової шкоди : автореф. дис. ... д–ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 44 с.

96. Денисов С.Ф., Денисова Т.А., Кулик С.Г. Кримінологія. Особлива частина : навч. посіб. Запоріжжя : КПУ, 2012. 705 с.

97. Джужа А. Н. Запобігання поширенню СНІДу правовими засобами (правовий, кримінологічний та кримінально–виконавчий аспекти) : монографія. Київ: РВВ Української академії внутрішніх справ, 1994. 264 с.

98. Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с.

99. Джужа А. О. Теоретичні та практичні засади віктимологічного запобігання злочинам в Україні : дис. … д–ра юрид. наук : 12.00.08. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018; Харків : Харківськ. нац. ун–т внутр. справ, 2018. 663 с.

100. Джужа А. О. Історичні передумови становлення та розвитку віктимології як науки про жертву злочину. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2017. № 1. С. 105–111.

101. Джужа А. О. Зарубіжний досвід функціонування центрів реабілітації жертв домашнього насильства. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1 (12). С. 16–24.

102. Джужа А. О. Основні напрями удосконалення віктимологічного запобігання правопорушенням в України : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 304 с.

103. Джужа А. О., Тичина Д. М. Роль потерпілого (жертви) в механізмі вчинення злочину. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 87–98.

104. Джужа А.Н., Цибуля Е.А. Проблемы становления виктимологической профилактики в ИТУ (в помощь работникам ИТУ). Київ, 1987. С. 15

105. Джужа О. М. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину. *Право України*. 2002. № 2. С. 134–137.

106. Джужа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством : монографія. Київ : Атіка, 2009. 240 с.

107. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінолого–віктимологічна парадигма : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.

108. Джужа О. М. Запобігання поширенню СНІДу правовими засобами (правовий, кримінологічний і кримінально–виконавчий аспекти) : монографія. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1994. 192 с.

109. Джужа О. М. Науково–практичний інтерес до становлення кримінологічної політики України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2005. № 11. С. 164–175.

110. Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2014. № 2. С. 27–36.

111. Джужа О. М., Моісеєв Є. М. Жертва злочину: підходи до визначення та проблеми класифікації. *Вісник Луганського держ. ун–ту внутр. справ. ім. Е. О. Дідоренка.* 2011. № 2. С. 74–81.

112. Джужа О. М., Моісеєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти) : монографія. Київ : НВТ «Правник» Нац. акад. внутр. справ України, 1998. 84 с.

113. Джужа О. М., Моісеєв Є. М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): навч. посіб. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1994. 51 с.

114. Джужа О. М., Моісеєв Є. М., Василевич В. В. та ін. Кримінологія: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2003. 352 с.

115. Джужа О. М., Моісеєв Є. М., Третьякова Т. А. Стислий словник кримінологічних термінів : навч. посіб. / під заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. 55 с.

116. Джужа О. М., Орлов Ю. Ю. Аналіз загальнодержавних комплексних заходів запобігання злочинності в Україні. *Науковий вісник. Київ. Нац. ун–та внутр. справ*. 2006. № 3. С. 119–129.

117. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінолого–віктимологічна парадигма. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.

118. Джужа О. М., Моісеєв Є. М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти) : навч. посіб. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1994. 51 с.

119. Джужа О., Голосніченко Д., Кирилюк А. Джерела кримінологічної інформації про стан злочинності в Україні. 2003. № 12. С. 60–70.

120. Джужа О. М. Кримінологія : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2009. 312с.

121. Джужа О., Василевич В., Кирилюк А. Щодо механізму злочинної поведінки. *Право України*. 2005. № 6. С. 66–70.

122. Долгий О. А., Мудряк Т. О., Омельчук Л. В. Жертва злочину як головний елемент віктимології. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 1. С. 28–33.

123. Дотримання прав людини у пенітенціарній системі України / К. А. Автухов, А. П. Гель, М. В. Романов, В. О. Човган, І. С. Яковець; за заг. ред. М. В. Романова; ГО «Харківська правозахисна група». Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 480 с.

124. Дуюнова Т. В. Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі: монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2015. 192 с.

125. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_135.

126. Євтєєва Д. П. Кримінально–правова охорона дитинства в Україні: тенденції законодавчого реформування та напрями подальших змін. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 1. С. 95–103.

127. Євтєєва Д. П. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК України). *Держава та регіони*. *Серія : Право*. 2016. № 1. С. 42–48.

128. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/..

129. Журавська З. В. Роль віктимності у механізмі вчинення злочинів у місцях позбавлення волі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 11. С. 69–76.

130. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

131. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 348 с.

132. Закалюк А.П. Курс сучасної кримінології: теорія і практика у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А.П. Закалюк / К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. 424 с.

133. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посібник. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

134. Заславська М. Г. Кримінальна відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 224 с.

135. Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2020 рік (за даними 2019 року). URL: https://www.emcdda.europa.eu/system/files/attachments/13559/Zvit–shhodo–narkotykiv–ta–alkogolyu–za–2020–rik.pdf

136. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций. Харьков : Прапор, 1996. С. 131–132.

137. Зубашенко Ю. Джерела кримінального права Староруської держави. *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка*. *Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 79–84.

138. Історія східнослов'янської філософії: державно–правовий контекст (XVII–XX століття) : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Кузьменка. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. 303 с.

139. Калинин С. А. Методологическое измерение аксиологии права. *Наукові пра–ці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса : Юрид. л–ра, 2011. Т. X. С. 269–279.

140. Кальман О.Г. Проблеми протидії злочинності. Підруч. / Кальман О.Г., Ґ Козьяков І.М., Куц В.М, Лизогуб Б.В., Мірошниченко С.С., Подільчак О.М., Толочко АМ., Туркот М.С.; за ред. проф. О.Г. Кальмана. Харків: Вид–во ТОВ фірма «Новасофт», 2010. 352 с.

141. Квас О. Проблема формування образу дитинства в соціально–гуманітарних дослідженнях URL: http://dspu.edu.ua/pedagogics/ wp–content/uploads/ 2016/06/2016_2_12.pdf.

142. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебникъ общаго уголовнаго права съ подробнымъ изложеніемъ началъ русскаго уголовнаго законодательства. Часть общая. 3-е изд., репр., печ. без перемен со 2–го. Киев : Изд. Ф. А. Иогансона, 1891. 866 с.

143. Коваленко В. Є. Освітнє середовище як чинник емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2014. 20 с.

144. Козирєв М. Мотивація в психологічній структурі злочину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 164–174.

145. Колб О. Г. Запобігання злочинності в місцях позбавлення волі : навч. посіб. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун–ту ім. Лесі Українки, 2005. 494 с.

146. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : дис. … д–ра юрид. наук : 12.00.08. Київ : КНУВС, 2007. 513 с.

147. Колб О. Г., Барчук А. Б., Кулічук М. М. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі : метод. реком. Луцьк, 2000. 86 с.

148. Колодяжний М. Г. Сучасний зарубіжний досвід громадського впливу на злочинність : монографія / за ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2017. 252 с.

149. Колодяжний М. Г. Злочинності – громадську протидію (сучасний досвід США). *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали всеукр. наук.–практ. конф. (м. Івано–Франківськ, 1–2 бер. 2013 р.). Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун–т імені Василя Стефаника, 2013. С. 269–271.

150. Колодяжний М. Г. Участь громадськості у програмах запобігання злочинності в США. *Теорія і практика правознавства*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/tipp_2013_1_30. pdf.

151. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

152. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

153. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_927.

154. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–вр#Text

155. Контент–аналіз. URL: http://lua.pp.ua/2/208389.html

156. Контрольний текст проєкту Кримінального кодексу України станом на 17.01.2021. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/18/kontrolnyj–proekt–kk–17–01–2021.pdf

157. Копотун І. М. Кримінологічні заходи запобігання правопорушенням, пов'язаним із проникненням заборонених предметів до установ виконання покарань, та недозволеним (неслужбовим) зв'язкам персоналу із засудженими. *Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально–виконавчої служби України* : матеріали міжнар. наук.–практ. конф. (м. Київ, 28–29 берез. 2013 р.). Київ : Державна пенітенціарна служба України, 2013. С. 61–63.

158. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : монографія. Київ : Золоті ворота, 2013. 472 с.

159. Копотун І. М. Кримінологічна характеристика проникнення до засуджених до позбавлення волі заборонених предметів. *Форум права*. 2013. № 1. С. 486–491.

160. Корнієнко М. В. Використання міжнародного досвіду протидії насильницьким злочинам щодо дітей в Україні. URL: https://ljd.dli.donetsk.ua

161. Корнякова Т. В., Юзіков Г. С. Віктимологічне моделювання у практиці запобігання злочинності. URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/14986/1/Корнякова%20Т.%20В..%20Юзіков%20Г.%20С.PDF

162. Косенко С. Кримінологічна характеристика неповнолітніх потерпілих від статевих злочинів. *Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально – процесуального законодавства в сучасних умовах* : тези доп. наук.-практ. конф: у 2–х ч. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. Ч. 2. С. 66–68.

163. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 20 с.

164. Костицький М. В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 16–35.

165. Кочемировская Е. А. Психологические особенности понимания и переживания насилия младшими подростками и юношами (психосемантический подход) : дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. Харьков, 2001. 248 с.

166. Кочура А. В. Історичні аспекти розвитку поняття «неповнолітній потерпілий» у кримінальному судочинстві. *Право і Безпека*. 2011. № 4. С. 11–14.

167. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ, 2005. 528 с.

168. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : дис. д–ра юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 468 с.

169. Крецул В. І. Правовий захист неповнолітніх та деякі особливості їх кримінальної відповідальності. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. 453 с.

170. Крижановський А. Методологічні та методичні засади кримінологічного обслуговування діяльності територіальних органів національної поліції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. Львів : Вид–во Львівської політехніки, 2018. № 889. Вип. 17. С. 125–131.

171. Кримінальне право і законодавство України. Загальна частина : курс лекцій / за ред. М. Й. Коржанського. Київ : Атіка, 2001. 432 с.

172. Кримінальне право України: загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. ; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв ; наук. ред. В. А. Клименко та М. І. Мельник. Київ : Правові джерела, 2002. 432 с.

173. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року (втратив чинність). Київ : Атіка, 2000. 244 с.

174. Кримінальний процесуальний кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

175. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2006. 352 с.

176. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія) : посіб. / за ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2013. 620 с.

177. Кримінологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2009. 312 с.

178. Кримінологія : підручник /А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін. ; за заг ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2–ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. 382 с.

179. Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Кондор, 2018. 421 с.

180. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська, О. В. Лисодєд та ін. ; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 251 с.

181. Кубіцький С. О. Технології соціально–педагогічної роботи в зарубіжних країнах : навч. посіб. 3–те вид. доп. і перероб. Київ : Міленіум, 2015. 300 с.

182. Кулакова Н. В. Віктимологічна профілактика корисливо–насильницьких злочинів щодо неповнолітніх. *Право*. 2015. № 28. С. 176–183.

183. Курс кримінології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1. 352 с.

184. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 124 с.

185. Лактіонова Т. В. Індивідуальна віктимологічна профілактика навмисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. *Право і безпека*. 2005. № 4. С. 76–81.

186. Литвак О. М., Баклан І. В. Індивідуальна злочинна поведінка неповнолітнього, який вчинює наркозлочини (Особливості механізму та мотивація). *Вісник прокуратури*. 2006. № 11 (65). С. 82–90.

187. Литвинов О. М. Віктимізація: фактори, аналіз, заходи протидії : навч. посіб. Харків : Вид–во Харк. нац. ун–ту внутр. справ, 2009. 72 с.

188. Литвинов О. О. Становлення та розвиток ювенальної пенальної політики Республіки Польща (кримінально–правове дослідження) : монографія. Київ : Дакор, 2015. 128 с.

189. Литовченко І. В. Структурно–функціоналістська парадигма в дослідженнях соціальних інститутів. *Вісник Національного авіаційного університету*. *Філософія. Культурологія*. 2012. № 2. С. 48–51.

190. Ліпкан В. Окремі аспекти кримінологічної характеристики ювенотероризму. *Право України*. 2002. № 4. С. 77–83.

191. Лосич С. В., Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Ефективність механізму реалізації кримінально–виконавчої політики в Україні : монографія. Харків : Ніка Нова, 2015. 200 с.

192. Максименко С. Д. Основні методи дослідження особистості та категорія нужди. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 7–18.

193. Малюська Д. Уряд підтримав створення фонду відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis–malyuska–uryad–pidtrimav–stvorennya–fondu–vidshkoduvannya–shkodi–poterpilim–vid–nasilnitskih–kriminalnih–pravoporushen

194. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська, Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. 114 с.

195. Миронюк Р. В. Завдання підрозділів ювенальної превенції національної поліції України та можливості їх реалізації. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2977/1/СБОРНИК_НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИЕ_кр_стол.pdf

196. Мирошниченко Н. М. Вікова осудність неповнолітніх у кримінально–правовій доктрині України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2013. 228 с.

197. Митрофанов І. І. Теоретичні проблеми механізму реалізації кримінальної відповідальності : монографія. Кременчук : Вид. ПП Щербатих О.В., 2010. 520 с.

198. Михайленко П. П. Кримінальне право України. Київ, 2006. 440 с.

199. Михайлов О. Є. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 565 с.

200. Михайлова І. М. Ювенальна юстиція в системі запобігання злочинам неповнолітніх : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 20 с.

201. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

202. Мірошніченко Т. О. Загальна характеристика рівнів віктимологічної профілактики корисливо–насильницьких злочинів. *Європейські перспективи*. 2016. №2. С. 70–74.

203. Мороз В. Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку: (Кримінологічні проблеми) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 1999. 18 с.

204. Мошак Г. Г. Використання засобів приватного права у запобіганні злочинності. Харків : Кроссроуд, 2010. 196 с.

205. Мошак Г. Г. Германская модель частноправовой профилактики : монография. Одесса : Астропринт, 2005. 216 с.

206. Музика А. А., Горох О. П. Інститут призначення покарання: поняття і загальна характеристика. *Право України*. 2011. № 9. С. 174–183

207. Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький : Вид–во Хмельницького ун–ту управління та права, 2010. 256 с.

208. Музика А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2012. 404 с.

209. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Знання, 1999. 662 с.

210. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 3–тє вид., стер. Київ : Знання, 2001. 429 с.

211. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 5–те вид., випр. і доп. Київ : Знання», 2006. 437 с.

212. Муратова С. О. Судимість в системі інститутів Загальної частини кримінального права України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 229 с.

213. Навроцький В. О. Предмет, завдання та функції науки кримінального права. Правова доктрина України: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5 : Кримінально–правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація та В.І . Борисова. С. 17–29.

214. Нагорнюк О. В. Питання Загальної частини кримінального права в працях О. Ф. Кістяківського : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 220 с.

215. Назимко Є. Кримінальне право України як навчальна дисципліна: сучасний стан і перспективи підвищення якості викладання у вищих навчальних закладах системи МВС України. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 7. С. 120–123.

216. Назимко Є. Можливість використання результатів анкетування суддів місцевих загальних судів щодо ефективності застосування покарання до неповнолітніх у законодавчій діяльності. *Юридичний вісник*. 2014. №2. С. 143–149.

217. Назимко Є. Покарання неповнолітніх: аналіз та моделювання подальших змін і доповнень до розділу XV Загальної частини Кримінального кодексу України. *Віче: Громадсько–політичний журнал*. 2013. №2. С. 16–19.

218. Назимко Є. Покарання як категорія наук кримінально–правового циклу. *Юридична Україна*. 2011. №4. С. 82–87.

219. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С. Система та значення функцій ювенальної віктимології. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1. С. 146–152.

220. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С., Тіточка Т. І. Ювенальна віктимологія: теоретико–правова модель : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.

221. Назимко Є.С., Щербіна А.В., Пономарьова Т.І. Зарубіжний досвід кримінально–правового захисту автоматизованих систем в органах та установах

системи правосуддя. *Держава та регіони. Серія Право*. 2022. № 4 (78). С. 115–121

222. Назимко Є. С., Малаховська І. Б., Пономарьова Т. І. Нормативно–правове регулювання захисту персональних даних в електронних комунікаційних мережах. *Актуальні питання юридичної науки*. 2022. № 18. С. 169–175.

223. Назимко Є., Пайда Ю., Андріяшевська М. Становлення ювенальної віктимології як окремого кримінологічного вчення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 188–193.

224. Назимко Є. С. Відкритість як ознака інституту покарання неповнолітніх: сутність та методологічне значення. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2013. №2. С. 19–29.

225. Назимко Є. С. Встановлення основних етапів розвитку інституту покарання за допомогою використання історично–ретроспективного методу пізнання. *Наше право*. 2011. № 2. Ч. 1. С. 30–34.

226. Назимко Є. С. Дослідження інституту покарання неповнолітніх: обґрунтування необхідності та основні напрями. *Митна справа*. 2012. № 6. Ч. 2. Кн. 1. С. 139–144.

227. Назимко Є. С. Зарубіжний досвід кримінально–правової регламентації інституту покарання неповнолітніх : монографія / вступне слово та загальна редакція д.юр.н., проф. О. М. Литвинова; Донецький юр. Ін–т МВС України, Кримінологічна асоціація України. Київ : КНТ, 2015. 368 с.

228. Назимко Є. С. Змістовно–характерні риси міжнародно–правових стандартів застосування покарання до неповнолітніх. *Право.ua*. 2015. №1. С. 113–123.

229. Назимко Є.С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України (нарис з методології дослідження) : монографія.. Донецьк : Ноулідж, 2014. 370 с.

230. Назимко Є. С. Історичний метод та проблеми періодизації історії розвитку інституту покарання неповнолітніх. *Jurnalul Juridic National: teories i practica*. 2014. №1. С. 47–57.

231. Назимко Є. С. Покарання неповнолітніх. Змістовні складові міжнародних та європейських стандартів його застосування. *Юридичний вісник України*. № 25 (1042). 2015. С. 12–13.

232. Назимко Є. С. Покарання як феномен культурного життя суспільства. *Наше право*. 2013. №6. С. 121–126.

233. Назимко Є. С. Політико–правовий вимір інституту покарання. *Право та управління: електронне наукове видання*. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e–journals/prtup/2011_1/pdf/11necvip.pdf.

234. Назимко Є. С. Проблеми методології пізнання інституту покарання неповнолітніх в кримінальному праві України: встановлення кола та шляхи розв'язання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2013. Вип. 21. Ч І. Т.3. С. 69–72.

235. Назимко Є. С. Результати анкетування суддів апеляційних інстанцій щодо ефективності застосування покарання до неповнолітніх та можливість їх використання в законодавчій і правозастосовній діяльності. *Віче : громадсько–політичний журнал*. 2014. № 6. С. 20–22.

236. Назимко Є. С. Філософський вимір інституту покарання неповнолітніх за законодавством України про кримінальну відповідальність (нарис з правової антропології). *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2014. №1. С. 3–9.

237. Назимко Є. С., Лосич С.В., Пономарьова Т. І., Пилипенко Д. О. Безумовне звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України : монографія. Харків : Панов, 2017. 187 с.

238. Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному та кримінально–виконавчому праві України та Польщі : монографія. Київ : Дакор, 2018. 212 с.

239. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Емпірико–технічна методологія дослідження особливостей ювенальної віктимності : матеріали міжвідом. наук.–практ. круглого столу (Київ, 04 листоп.2021 р.) / редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 206 с.

240. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Європейські стандарти захисту неповнолітніх осіб від статевих кримінальних правопорушень. *Кримінальна політика Європейського Союзу та України: проблеми інтеграції* : зб. тез наук.–практ. інтернет–конф. (м. Харків, 28 лист. 2022 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 85–90.

241. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Запобігання формуванню ювенальної віктимності. Правове забезпечення публічної безпеки громад: досвід України та країн Європейського Союзу : колективна монографія / за заг. ред. А. Г. Бобкової, А. М. Захарченка. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2021. С. 114–130.

242. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Медіація як спосіб попередження кримінально протиправної діяльності неповнолітніх в Україні : матеріали ІІ Міжнар. наук.–практ. конф., 16 вересня 2022. Львів–Торунь : Liha–Pres, 2022. С. 40–43.

243. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Реабілітація підлітків, котрі постраждали від сексуального насильства: віктимологічна модель. *Еволюція конституційного, адміністративного та кримінального права за часи незалежності України* : збірник тез доповідей та повідомлень за матеріалами круглого столу, присвяченого 31–й річниці Незалежності України (м. Харків, 15 вер. 2022 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 82–86.

244. Назимко Є. С., Тіточка Т. І., Гожій В. Д. Міжнародно–правове забезпечення протидії екстремізму та деокупації окупованих територій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №1. С. 374–378.

245. Назимко Є. С., Тіточка Т. І., Гожій В. Д. Правове забезпечення протидії екстремізму. *Правові новели*. 2022. № 16. С. 161–168.

246. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027–р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027–2018–р#Text

247. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. Киев : Вища школа, 1989. 273 с.

248. Однолько І. Запобігання втягненню неповнолітніх у злочинну діяльність. URL: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/12–2016/odnolko.pdf

249. Омельянчук С. В. Правове становище дитини у давньоруській сім'ї. URL:http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GqI8UmkgwQcJ:nbuv.gov.ua/j–pdf/Pib_2005_4_6_47.pdf+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=opera

250. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно–правових актах : монографія. Івано–Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки, 2014. 228 с.

251. Опульський В. Б. Віктимологічна профілактика насильницької злочинності. *Трипільська цивілізація*. 2012. № 8 (11). С. 71–74.

252. Оржеховська В. М. Сучасні проблеми дитячої бездоглядності в Україні: аналіз, шляхи подолання *Теоретико–методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2009. Кн. ІІ. Вип. 13. С. 3–12.

253. Папуша В. В. Віктимна поведінка підлітка: форми прояву та їх аналіз. *Наука і освіта*. 2016. №11. С. 60–66.

254. Паращевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20–х – першій половині 30–х рр. XX століття в Україні : автореф. дис. … канд. іст. Наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2005. 19 с.

255. Петрочко Ж. В. Теоретичні основи патронату над дітьми. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 83–90

256. Пєша І. В. Соціальний захист дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). Київ : Логос, 2000. 87 с.

257. Пилягина Г. Я., Дубровская Е. В. Нарушения привязанности как основа формирования психопатологических расстройств в детском и подростковом возрасте. *Мистецтво лікування*. 2007. № 6. С. 71–79.

258. Плашовецький О. А. Кримінально–правова диференціація віку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права». Львів, 2017. 200 с.

259. Пономарьова Т. І. Міжнародне законодавство з питань звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми розслідування злочинів* : зб. тез доп. ІІІ Всеук. наук.–практ. конф. (м. Київ, 1 лип. 2014 р.). Київ : КНАВС, 2014. С. 277–279.

260. Пономарьова Т. І. Теоретико–прикладні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні : монографія / за заг. ред. Є. С. Назимка. Одеса : Гельветика, 2022. 368 с.

261. Пономарьова Т. І. Дія принципу «NON BIS IN IDEM» у межах інституту судимості неповнолітніх. *Право і суспільство*. 2015. №6. С. 195–200.

262. Пономарьова Т. І. Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх: проблемні питання та шляхи їх вирішення. *Вісник Кримінологічної асоціації України: збірник наукових праць*. 2014. №7. С. 195–203.

263. Пономарьова Т. І. Звільнення від покарання із направленням неповнолітнього до спеціальної навчально–виховної установи для дітей і підлітків. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі*

реформування кримінальної юстиції : зб. матеріалів Міжнар. наук.–практ. конф., м. Харків, 22 трав. 2015 р. Харків, 2015. С. 82–84.

264. Пономарьова Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в Україні та Швейцарії: порівняльний аспект. *Сучасні проблеми кримінально–правового забезпечення охорони особистих прав і свобод людини і громадянина*. Харків: Золота миля, 2014. С. 125–129.

265. Пономарьова Т. І. Звільнення неповнолітнього від покарання з передачею під нагляд. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. №10. С. 48–53.

266. Пономарьова Т. І. Інститут омбудсмена з прав дитини в Польщі та Україні – один із кроків до гуманізації ювенальної пенальної політики. *Право і суспільство*. 2015. №3. С. 76–82.

267. Пономарьова Т. І. Компенсація за вину як передумова звільнення неповнолітнього від покарання у зв'язку зі спливом строків давності обвинувального вироку. *Сучасні проблеми реформування кримінальної юстиції в Україні:* зб. матеріалів Інтернет–конф. Київ : Національна академія прокуратури України, 2014. С. 32–34.

268. Пономарьова Т. І. Кримінально–правова характеристика основних положень закону «Про процедуру розгляду справ неповнолітніх» Республіки Польща. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. №33. С. 124–127.

269. Пономарьова Т. І. Кримінально–правовий захист дитинства в Україні. *Новітні кримінально–правові дослідження – 2019 : альманах наукових досліджень*. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 109–119.

270. Пономарьова Т. І. Проблеми кримінально–правової кваліфікації розбою *IV Всеукраїнські наукові читання з кримінальної юстиції пам'яті професора В.П. Колмакова* : зб. матеріалів (м. Одеса, 9-10 лист. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 125–128.

271. Пономарьова Т. І. Служба кураторів у республіці Польща: перший крок на шляху до гуманізації кримінального законодавства. *Сучасна наука – пенітенціарній практиці*. Київ : Ін–т крим.–викон. служби; Київський регіональний центр НАПрН України, 2014. (2). С. 137–140.

272. Пономарьова Т. І. Соціально–правові проблеми застосування еутаназії. *Актуальні проблеми кримінально–правових та адміністративно–правових досліджень в роботах студентів та курсантів* : матеріали студентсько–курсантського круглого столу (м. Донецьк, 17 лют. 2012 р.). Донецьк : ДЮІ МВС України, 2012. С. 187–190

273. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. статей / за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка. Київ : Логос, 2009. 712 с.

274. Порушення дитячої прив'язаності – нова реальність сьогодення? *Соціальний педагог*. 2012. № 1 (61). С. 4–9.

275. Права та законні інтереси засуджених до позбавлення волі в умовах реформування Державної кримінально–виконавчої служби України : монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2015. 246 с.

276. Присяжнюк М. М. Інформаційна безпека України в сучасних умовах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. *(Військово–спеціальні науки).* 2013. Вип. 30. С. 42–46.

277. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації : проєкт Закону України від 03.02.2015 реєстр. № 2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53813

278. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення : наказ Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905–20#Text

279. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402–III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402–14#Text

280. Проблеми протидії злочинності : підручник / за ред. О. Г. Кальмана. Харків : Новасофт, 2010. 352 с.

281. Продан Т. В. Кримінологічна характеристика потреб жінок, задоволених злочинним насильницьким шляхом в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 4 (2). С. 161–167.

282. Психологи: Домашнє насильство і війна однаково впливають на мозок людини. URL: http://ua.korrespondent.net/tech/science/1291195/print

283. Пузиревський Є. Б. Військові злочини як форма кримінального конфлікту. *Право і Безпека*. 2010. № 5 (37). С. 192–196.

284. Пузиревський Є. Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 21 с.

285. Пузиревський Є. Б. Проблеми запобігання військовим злочинам. *Вісник ХНУВС*. 2010. № 4 (51). С. 128–134.

286. Пчеліна О. В. Структура методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 10–2. Т. 2. С. 122–125.

287. Раєцька Л. В. Загальносоціальні та спеціально–кримінологічні аспекти протидії наркоманії в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. Вип. 23. С. 251–258.

288. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи (1996) № 8 державам–членам щодо політики боротьби із злочинністю у Європі, що змінюється від 5 вересня 1996 року. URL: http://belreferatov.net/politika–borby–s–prestupnostyu–i–ugolovnoe–pravo–v–izmenyayushhejsya–evrope/.

289. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи (2006) № 8 державам–членам щодо допомоги потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 року. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/

7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/$FILE/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20Rec%20(2006)%208.pdf.

290. Рень Л. В. Підліткова віктимність у соціально–педагогічному вимірі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. *Серія : Педагогічні науки*. 2016. Вип. 133. С. 177–180.

291. Реформа війська: підсумки 2016 року. Вид. «Народна Армія». 2016. URL: http://na.mil.gov.ua/43251–reforma–vijska–pidsumky–2016–roku.

292. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально–процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 р. № 1–17/2000. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v013p710–00/ conv/print1453992627844602.

293. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009 р. № 1–23/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710–09#Text

294. Рішення Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 12.04.2011 р. Справа № 1–414/11. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14858156

295. Рішення Тиврівського районного суду Вінницької області від 20.02.2012 : архівна справа № 2/223/511/2012. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/21734313

296. Рогатюк І. В. Кримінально–процесуальне закріплення використання поліграфа (детектора брехні) у слідчій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 294–298.

297. Романов С. Ю., Лактіонова Т. В. Щодо поняття віктимологічної профілактики злочинів у кримінології. *Право і безпека*. 2002. №4. С. 147–150.

298. Рубан К. П. Спеціально–кримінологічні та індивідуальні заходи протидії злочинності в місцях позбавлення волі. *Право і безпека*. 2012. № 3. С. 218–220.

299. Рябчинська О. П. Система покарань в Україні: поняття, значення та принципи побудови : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвес–трейд, 2013. 448 с.

300. Рябчинська О.П., Іваніна Ю.В. Урахування практики Європейського Суду з прав людини в процесі кримінально-правової кваліфікації. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2016/56.pdf

301. Савінова Н. А. Кримінально–правова політика забезпечення інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. … д–ра юрид. наук. Львів, 2013. 36 с.

302. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.

303. Савченко А. В., Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство в Україні та за кордоном: порівняльно–правове дослідження : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2013. 216 с.

304. Саинчин А. С. Особенности расследования детоубийств : монография. Одесса, 2005. 112 с.

305. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 40–44.

306. Самойленко О. А. Особливості розслідування викрадень майна, вчинених із використанням комп’ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук :

12.00.09 / Донецький юридичний ін–т Луганського держ. ун–ту внутрішніх справ України. Донецьк, 2006. 287 с.

307. Самойлова О. М. До питання про причини та умови умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчинюються особами похилого віку. *Право і держава сучасної України: проблеми розвитку та взаємодії* : матеріали наук.–практ. конф. (м. Київ, 8–9 листоп. 2013 р.). Київ : Центр правових наукових досліджень, 2013. С. 115–117.

308. Самойлова О. М. До питання щодо соціально–демографічної характеристики осіб похилого віку, які вчиняють умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. *Експериментальні та теоретичні дослідження в сучасних науках*: тези доп. міжнар. наук.–практ. конф. (Суми, 5 серп. 2018 р.); відп. за вип. Голденблат М.А. Обухів : Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. Т.2. С. 47–50.

309. Самойлова О. М. Кількісні та якісні показники умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами похилого віку. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. Харків : Право, 2015. Вип. 29. С. 224–235.

310. Самойлова О. М. Напрями та зміст загальносоціального запобігання умисним вбивствам та умисним тяжким тілесним ушкодженням, вчиненим особами похилого віку. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 198–205.

311. Самойлова О. М. Основні кримінологічні риси особи злочинця похилого віку, який вчинив умисні вбивства та умисні тяжкі тілесні ушкодження. *Форум права*. 2013. № 1. С. 857–863.

312. Самойлова О. М. Потерпілий від умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються особами похилого віку. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних кправопорушень в Україні*: матеріали «круглого столу» (Харків, 25 квіт. 2013 р.); редкол. В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 302–304.

313. Сарнавський О. Криміналізація суспільно небезпечних діянь у військовій сфері. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2 (10). С. 71–75.

314. Сарнавський О. М. Кримінально–правовий захист суверенітету України. *Держава і право* : зб. наук. пр. Серія: Юридичні і політичні науки. 2012. Вип. 58. С. 518–523.

315. Сарнавський О. М. Протидія організованій злочинності у військовій сфері: кримінально–правові та організаційно–правові проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 304–306.

316. Саско О. Щодо поняття латентної злочинності та причин її виникнення. *Історико–правовий часопис*. 2017. № 1. С. 150–155.

317. Священна історія Старого та Нового Завіту. URL: https://parafia.org.ua/biblioteka/hrystyyanstvo–virovchennya–ta–tradytsiji/zakon–bozhyj/chastyna–tretya–svyaschenna–istoriya–staroho–ta–novoho–zavitu/

318. Северин О. О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінальноправового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2009. 20 с.

319. Семененко В. В Загальносоціальне запобігання злочинам як передумова здійснення віктимологічної профілактики грабежів. *Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів* : тези доп. круглого столу (м. Київ, 29 квітня 2014 р.) / ред. кол. О. М. Джужа, В. В. Василевич, Т. Л. Кальченко та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. 215 с.

320. Семенишин М. О., Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Організаційне забезпечення діяльності органів і підрозділів національної поліції України при запобіганні корисливо–насильницьким злочинам на території Донецької та Луганської областей. *Правова позиція*. 2022. № 1. С. 103–110.

321. Семенишин О. М. Концептуальні засади запобігання корисливонасильницьким злочинам органами та підрозділами Національної

поліції України (За матеріалами операції Об'єднаних сил) : монографія. Київ : Дакор, 2020. 550 с.

322. Семчук Б. І. Медіаінформація як чинник соціалізації особистості. URL: http://dspace.udpu.edu.ua:8181/jspui/handle/6789/9777.

323. Семчук С. І. Використання комп'ютерних технологій у навчальновиховному процесі дошкільної установи. *Комп'ютерно–інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*. Луцьк, 2011. Вип. № 5. С. 275–280

324. Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 20 с.

325. Середа П. П. Педагогические основы предупреждения безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1974. 23 с.

326. Сидорчук А. Г. Проблемні питання запобігання злочинності. *Право України*. 2016. № 9. С. 126–133.

327. Синьов В. М. Матвєєва М. П., Хохліна О. П. Психологія розумово відсталої дитини : підручник. Київ : Знання, 2008. 359 с.

328. Синьов В. М., Пометун О. І., Кривуша В. І., Супрун М. О. Основи теорії виховання : навч.–метод. посіб. Київ : РВ КІВС, 2000. 140 с.

329. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально–правове та кримінологічне дослідження) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 225 с.

330. Судова влада. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

331. Сутінки прав людини і Європейський суд. URL: http://ua.racurs.ua/1136–prava–ganna–udkivska

332. Сучасна кримінально–правова система в Україні: реалії та перспективи / Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна, В. К. Грищук, О. В. Зайчук, В. О. Навроцький, О. В. Наден, Ю. В. Нікітін, Н. М. Оніщенко, Ю. А.

Пономаренко, М. І. Хавронюк, О. В. Харитонова, В. І. Шакун. Київ : ВАІТЕ, 2015. 687 с.

333. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. Киев : Вища школа, 1977. 152 с.

334. Телефанко Б, Логін В. Вплив соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання на рівень рецидивної злочинності в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2010. № 5. С. 190–194.

335. Тимчук О. Л. Злочинність в Україні: сучасний стан, тенденції, детермінація. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. №2 (І). С. 223–231.

336. Тинко Є. О. Психологічні детермінанти феномену віктимності. URL: http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/viewFile/62/65.

337. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы. Київ : Знання, 2005. 334 с.

338. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика: філософсько–методологічні засади : автореф. дис. ... д–ра юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2006. 35 с.

339. Тичина Д. М. Біологічні *та* психологічні детермінанти сексуальності. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 2. С. 129–134.

340. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право. Київ : Атіка, 2009. 283 с.

341. Тіточка Т. І. Віктимна ювенальна компульсія як мотивація девіантної поведінки кримінального правопорушника. *Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації»* : зб. тез доп. наук.–практ. конф., присвяч. пам’яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун–т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. С. 149–151

342. Тіточка Т. І. Віктимологічні особливості детермінації насильницького інцесту із участю неповнолітньої жертви. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 256–261

343. Тіточка Т. І. Ґенеза кримінально–правового захисту прав неповнолітніх осіб в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично–порівняльне правознавство»*. № 3. 2021. С. 168–172

344. Тіточка Т. І. Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. *Juris Europensis Scientia.*. 2022. № 1. С. 105–109.

345. Тіточка Т. І. Зародження наукової думки про ювенальну віктимність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія Право*. 2021. № 68. С. 225–230.

346. Тіточка Т. І. Зародження феномену ювенальної віктимності та кримінально–правового захисту неповнолітніх. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. *Серія «Юриспруденція».* 2021. № 53. С. 106–110

347. Тіточка Т. І. Зарубіжні кримінологічні практики запобігання вчиненню кримінальних правопорушень проти неповнолітніх. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 170–179.

348. Тіточка Т. І. Індивідуальна робота із неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень в Україні. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 5. С. 237–242.

349. Тіточка Т. І. Інтеракція злочинця та неповнолітнього потерпілого у механізмі кримінально–протиправної поведінки. *Електронне наукове видання «Порівняльно–аналітичне право»*. 2020. № 4. С. 651–658.

350. Тіточка Т. І. Критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 641–645.

351. Тіточка Т. І. Медіа–простір та ювенальна віктимність. Пріоритетні напрямки розвитку та реформування правоохоронних органів України :

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26 лют. 2021 р.) / за ред. д. ю.н. О. О. Шкути. Херсон : Херсонський факультет Одеського державного університету внутрішніх справ, 2021. С. 243–247.

352. Тіточка Т. І. Методологія дослідження ювенальної віктимності». *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 6. С. 74–77.

353. Тіточка Т. І. Міжнародні правові стандарти запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 217–220

354. Тіточка Т. І. Основні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх. *Злочинці і жертви злочинів* : матеріали XX Всеукр. наук. конф. з кримінології для студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Харків, 16 лист. 2020 р. / Нац. юрид. ун–т імені Ярослава Мудрого; за ред. проф. А. П. Гетьмана і проф. Б. М. Головкіна. Харків : Юрайт, 2020. С. 648–651

355. Тіточка Т. І. Основні чинники формування віктимної поведінки неповнолітніх. *Українська поліцеїстика. Теорія, законодавство, практика*. 2022. № 2(4). С. 69–74

356. Тіточка Т. І. Особливості віктимізації неповнолітніх засудженими в установах виконання покарань : зб. матеріалів конкурсу з актуальних питань розвитку кримінологічної віктимології (до 70–річчя з Дня народження доктора юридичних наук, заслуженого юриста України Олександра Миколайовича Джужи) (Маріуполь, Україна). Донецький державний університет внутрішніх справ. Маріуполь : ФОП Парфєнчик. 2021. 114 с.

357. Тіточка Т. І. Особливості захисту неповнолітніх жертв від кримінальних правопорушень у зарубіжних країнах. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 3 (47) С. 242–248.

358. Тіточка Т.І. Особливості поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту. *Аналітично–порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 281–285.

359. Тіточка Т. І. Поняття і типологія неповнолітніх жертв насильницького інцесту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 262–269.

360. Тіточка Т. І. Поняття та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1. С. 133–139.

361. Тіточка Т. І. Реактивний розлад прив'язаності як дермінанта віктимної поведінки неповнолітніх. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практик*. 2021. № 1. С. 151–159.

362. Тіточка Т. І. Роль неповнолітньої жертви в механізмі перверсивної кримінально протиправної поведінки. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2(75). С. 114–124.

363. Тіточка Т. І. Специфічні риси неповнолітніх осіб як об'єктів віктимізації в Україні. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 224–228.

364. Тіточка Т. І. Тенденції кримінально–протиправних посягань, вчинених щодо неповнолітніх в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно–розшукової діяльності* : тези IV Всеукр. наук.–практ. конф. (м. Хмельницький, 26 лют. 2021 р.). Хмельницький : Вид–во НАДПСУ, 2021. С. 274–277.

365. Туляков В. О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми). Одеса : Юрид. літ., 2000. 336 с.

366. Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально–правові основи : автореф. дис. … д–ра юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2001. 38 с.

367. Туляков В. О. Новітні методи у дослідженнях науки кримінального права. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матер. міжнар. наук.–практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2–х т. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Гельветика, 2017. Т. 2. С. 195–198.

368. Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально–правові та кримінологічні засади протидії : монографія. Київ : Знання України, 2018. 459 с.

369. Турлова Ю. А. Кримінологічна характеристика браконьєрства в Україні та протидія цим злочинам: монографія / НАН України, Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Наук. світ, 2012. 181 с.

370. Ухвала Василівського районного суду Запорізької області від 22.03.2013 : архівна справа № 2/802/656/2012. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/24985098

371. Ухвала Хмільницького міськрайонного суду Вінницької області від 22.03.2013 : архівна справа № 149/567/13–ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/30162807

372. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко–математичних методів) : навч. посіб. Київ, 1997. 208 с.

373. Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн : монографія. Київ : Істина, 2006. 192 с.

374. Ханна Дорота Сасаль. «Блакитні карти». Процедура втручання поліції на випадок домашнього насильства. Winrock International, 1999. 238 с.

375. Хархан О. М. Психологічні особливості віктимної поведінки підлітків : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2006. 20 с.

376. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки : навч.–метод. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

377. Цвіркун Н. Ю. Щодо необхідності віктимологічної профілактики торгівлі людьми. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 187–194.

378. Цимбал Ю. Ю. Психологічні детермінанти формування «комплексу жертви». *Форум права*. 2012. № 1. С. 1050–1055.

379. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посіб. / за заг.ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 264 с.

380. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія. Київ: ХайТек, 2010. 624 с.

381. Шаблистий В. В. Якименко Л. Г. Запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань : монографія / за заг. ред. д.ю.н., доц. В. В. Шаблистого. Дніпро : Дніпроп. держ. ун–т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 168 с.

382. Шакун В. І. Кримінальна природа тіньової економіки / В. І. Шакун – Тіньова економіка: світові тенденції та українські реалії: матеріали міжвідомчої наук.–практ. конф. (Київ, 23 черв. 2017 р.) / редкол.: В. В. Чернєй, С. С. Чернявський, В. І. Шакун та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 452 с.

383. Шевченко Л. О. Особливості віктимності неповнолітніх. *Форум права*. 2014. № 4. С. 353–358.

384. Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2012. 19 с.

385. Шевчук А. В. Інцест – один з найдавніших злочинів проти статевої моралі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія : Право*. 2014. Вип. 26. С. 234–238.

386. Шемякін О. В. Протидія і запобігання корупційним злочинам у сфері службової та професійної діяльності, пов’язаної з наданням публічних послуг : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 19 с.

387. Шеремет А. П. Злочини проти статевої свободи : монографія. Чернівці : Наші книги, 2008. 216 с.

388. Шигаль Д. А. Основні елементи теорії історико–правового порівняльного методу. *Правова доктрина – основа формування правової*

системи держави : матер. міжнар. наук.–практ. конф., присвяч. 20–річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України», м. Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 179–183.

389. Шкуро В. В. Суїцидальність в Україні: кримінологічна характеристика та протидія : монографія / за наук. ред. Ю. В. Орлова; Кримінологічна асоціація України. Харків : Панов, 2017. 264 с.

390. Шостко О. Ю. Концепції кримінальної юстиції у США і попередження злочинності. *Становлення правової системи демократичної України та юридична наука* : тези доп. та наук. повідом. наук. конф. молодих учених та аспіратнів ; за ред. М. І. Панова. Харків, 1998. С. 63–64.

391. Шостко О. Ю. Теоретичні та прикладні проблеми протидії організованій злочинності в європейських країнах : дис. ... д–ра юрид. наук : 12.00.08 / Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 400 с.

392. Штирлов О. В. Ґенеза безпорадного стану особи потерпілого у вітчизняному кримінальному законодавстві. URL:http://radnuk.info/statti/229–kruminal–pravo/14673–2011–01–18–22–38– 43.html

393. Шутак І. Д. Юридична техніка : навч. посіб. Івано–Франківськ, 2013. 496 с.

394. Юзікова Н. С. Проблема кримінально–правового захисту інтересів неповнолітніх : монографія. Дніпропетровськ : Вид–во ДДУ, 1999. 160 с.

395. Юзікова Н. С. Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох (від давнини і Середньовіччя до XXI століття) : монографія. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2015. 328 с.

396. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи : автореф. дис. …

канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, 2004. 18 с.

397. Якимова С. В., Боровікова С. В. Особистість економічного злочинця. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 521–527.

398. Яковенко О. В. Когнітивні викривлення в структурі інтелектуальної діяльності особистості. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/18088/Yakovenko_Kohnityvni_vykryvlennia_v_strukturi_intelektualnoi_diialnosti_osobystosti.pdf?sequence=1&isAllowed=y

399. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.

400. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 36 с.

401. Якуша В. Традиційний «каральний» підхід у провадженнях щодо неповнолітніх повинен залишитися в минулому. URL: https://zib.com.ua/ua/147866.html

402. Яровий А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно–трудових колоній : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2001. 20 с.

403. Ястребов О. «Руська Правда» : перший кодекс законів на Русі. Сила м’якого знака, або повернення Руської правди / за заг. ред. Лариси Івшиної. Київ : ПрАТ «Українська прес–група», 2011. С. 63–68.

404. Яценко С. С. Інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх: світовий досвід і питання вдосконалення українського законодавства. *Правова система України: теорія і практика*: тези доп. і наук. повід. наук.–практ. конф. (м. Київ, 7–8 жовт. 1993 р.). Київ, 1993. С. 467–468.

405. Яцишин М. М. Розвиток системи покарань в Україні. *Юридичний часопис*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2012. № 1. С. 153–160.

406. Яцишин М. М. Історико–правові засади кримінально–виконавчої політики України. Луцьк : Волин. нац. ун–т імені Лесі Українки, 2010. 448 с.

407. Яцишин М. М. Історико–правові засади кримінально–виконавчої політики України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 34 с.

408. Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2009. 246 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
до проєкту Закону України
«Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо малолітніх/неповнолітніх осіб»

№	Кримінальний кодекс України		
	Чинна редакція	**Нова редакція**	**Обґрунтування**
1.	п. 6 ч. 1 ст. 67: вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення щодо малолітньої дитини або у присутності дитини	п. 6 ч. 1 ст. 67: вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення *щодо дитини або у присутності дитини*	Правка запропонована на виконання завдань, визначених у Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р., зокрема, в частині розв'язання основних системних проблем юстиції щодо дітей, подолання прогалин у системі міжвідомчої взаємодії, забезпечення профілактичної, соціально-виховної роботи та роботи, спрямованої на ресоціалізацію неповнолітніх, які

			схильні до протиправної поведінки та вчинили правопорушення, а також на посилення захисту прав дітей, які потерпіли від правопорушень, зокрема насильницького характеру, та дітей, які є свідками правопорушень. Запропонована система змін спрямована на розширення переліку потерпілих осіб шляхом усунення конкретизації щодо малолітнього віку дитини.
2.	п. 9 ч. 1 ст. 67: вчинення кримінального правопорушення з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством	п. 9 ч. 1 ст. 67: вчинення кримінального правопорушення з *використанням дитини або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством*	Техніко-юридична правка, зумовлена необхідністю розширення переліку потерпілих осіб шляхом усунення конкретизації щодо малолітнього віку дитини.
3.	ч. 1 ст. 69: За наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, з урахуванням особи винного суд,	ч. 1 ст. 69: За наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, з урахуванням особи винного суд,	Правка запропонована на виконання Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року,

	умотивувавши своє рішення, може, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, кримінальне правопорушення, передбачене статтями 403, 405, 407, 408, 429 цього Кодексу, вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, за катування, вчинене представником держави, у тому числі іноземної, призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за це кримінальне правопорушення. У цьому випадку суд не має права призначити покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої для такого виду покарання в Загальній	умотивувавши своє рішення, може, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, кримінальне правопорушення, передбачене статтями 403, 405, 407, 408, 429 цього Кодексу, вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, за катування, вчинене представником держави, у тому числі іноземної, *тяжкий та особливо тяжкий злочин вчинений щодо малолітньої/неповнолітньої особи* призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за це кримінальне правопорушення. У цьому випадку суд не має права призначити	затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453, зокрема, в частині формування політики громадської нетерпимості до всіх форм насильства над дітьми в суспільстві та здійснення заходів щодо протидії найгіршим формам дитячої праці, проституції та порнографії; захисту дітей від експлуатації, сексуального насильства і торгівлі людьми. Сучасне кримінальне законодавство в частині захисту прав та свобод дітей-жертв та дітей-суб'єктів кримінальних правопорушень є рудиментарним, що підтверджується майже повною відсутністю випадків перегляду та внесення змін до відповідних норм Кримінального законодавства з 2001 року. Водночас, аналіз статистичної звітності свідчить про зростання кількості тяжких та особливо

	частині цього Кодексу. За вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, суд з підстав, передбачених цією частиною, може призначити основне покарання у виді штрафу, розмір якого не більше ніж на чверть нижчий від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу	покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої для такого виду покарання в Загальній частині цього Кодексу. За вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, суд з підстав, передбачених цією частиною, може призначити основне покарання у виді штрафу, розмір якого не більше ніж на чверть нижчий від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу	тяжких злочинів, які вчиняються щодо дітей, зокрема малолітніх. Запропонована система змін спрямована на посилення меж кримінальної відповідальності та покарання за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, вчинених щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.
4.	ч. 1. ст. 75: якщо суд, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов’язане з корупцією, кримінальне правопорушення, передбачене статтями 403, 405, 407, 408, 429 цього Кодексу, вчинене в	ч. 1. ст. 75: якщо суд, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов’язане з корупцією, кримінальне правопорушення, передбачене статтями 403, 405, 407, 408, 429 цього Кодексу, вчинене в	Техніко-юридична правка, зумовлена необхідністю посилення кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

	умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп’яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, катування, передбачене частиною третьою статті 127 цього Кодексу, при призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням.	умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп’яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, катування, передбачене частиною третьою статті 127 цього Кодексу, *тяжкий або особливо тяжкий злочин вчинений щодо малолітньої/неповнолітньої особи* при призначенні покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, враховуючи тяжкість кримінального правопорушення, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти	

		рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням.	
5.	ч. 4 ст. 86: особи, визнані винними у вчиненні державної зради, диверсії, корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушенні правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, вироки стосовно яких не набрали законної сили, не можуть бути звільнені від відбування покарання, а особи, вироки стосовно яких набрали законної сили, - не можуть бути повністю звільнені законом про амністію від відбування покарання. Зазначені особи можуть бути звільнені від відбування покарання після фактичного відбуття	ч. 4 ст. 86: особи, визнані винними у вчиненні державної зради, диверсії, корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушенні правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, *тяжкий та особливо тяжкий злочин вчинений щодо малолітньої/неповнолітньої особи* вироки стосовно яких не набрали законної сили, не можуть бути звільнені від відбування покарання, а особи, вироки стосовно яких набрали законної сили, - не можуть бути повністю звільнені законом про амністію від відбування	Техніко-юридична правка, зумовлена необхідністю посилення кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

	ними строків, встановлених частиною третьою статті 81 цього Кодексу.	покарання. Зазначені особи можуть бути звільнені від відбування покарання після фактичного відбуття ними строків, встановлених частиною третьою статті 81 цього Кодексу.	
6.	ч. 3 ст. 87: особи, засуджені за вчинення корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, можуть бути звільнені від відбування покарання в порядку помилування після фактичного відбуття ними строків, встановлених частиною третьою статті 81 цього Кодексу.	ч. 3 ст. 87: особи, засуджені за вчинення корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, *тяжкого та особливо тяжкого злочину вчиненого щодо малолітньої/неповнолітньої особи* можуть бути звільнені від відбування покарання в порядку помилування після фактичного відбуття ними строків, встановлених частиною	Техніко-юридична правка, зумовлена необхідністю посилення кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень щодо малолітніх/неповнолітніх осіб.

		третьою статті 81 цього Кодексу.	

Додаток Б

Проєкт

СХВАЛЕНО
розпорядженням Кабінету Міністрів України
від____ _____ _____ р. №____

КОНЦЕПЦІЯ
запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб в умовах дії звичайного та особливих правових режимів

Концепція захисту прав та свобод неповнолітніх осіб в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану відповідно до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р, Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», а також з урахуванням обсягу перспектив розвитку правоохоронної системи, передбаченого в Указі Президента «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки», спрямована на захист прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб від кримінальних загроз, зокрема в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану.

Ця Концепція визначає організаційно-правові засади запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб, зокрема щодо вдосконалення законодавчого та інституційного забезпечення такого запобігання, налагодження дієвої втнутрішньої та зовнішньої взаємодії та координації діяльності суб’єктів, у коло повноважень яких входить протидія злочинності.

І. Проблема, яка потребує розв’язання

Війна російської федерації проти України призвела до виникнення безпрецедентних безпекових викликів, які ускладнили реалізацію державними

органами своїх повноважень у сфері захисту прав дітей. Державна аналітична звітність свідчить про значне зростання (порівнюючи з 2019–2021 роками) у 2022–2023 роках кількості кримінальних правопорушень, які було вчинено щодо малолітніх та неповнолітніх осіб. Показовим є те, що більшість суспільно небезпечних діянь полягають у порушенні законів та звичаїв війни. Значний відсоток способів учинення такого кримінального правопорушення складає статеве насильство, яке вчиняється представниками військових та збройних формувань держави-агресора з метою приниження українського народу.

Задекларовані законодавчі та інституційні зміни в Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року (2018 р.) залишаються нереалізованими. Недосягнення визначених цілей зумовлені низкою причин, серед яких відсутність належного механізму інтеграції положень та стандартів, визначених у міжнародних та європейських нормативно-правових документах у національну законотворчу діяльність, рудиментарність положень національного законодавства в частині кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб, прогалини в організації процесу кримінологічного та віктимологічного запобігання протиправним діянням, зумовлені неналежним рівнем організації діяльності, взаємодії та координації правоохоронних органів, недосконаліть механізму моніторингу та прогнозування криміногенної ситуації та її оцінки в частині протиправних посягань на неповнолітніх осіб, відсутність механізму захисту дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях та «сірих» зонах, а також способів, достатніх для попередження віктимізації таких осіб.

Кримінально протиправна діяльність щодо неповнолітніх осіб є динамічною та передбачає достатньо широкий перелік кримінальних правопорушень, більшість з яких складають діяння проти життя та здоров’я, власності, статевої свободи та статевої недоторканості, честі, волі та гідності, а також миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Ескалація жорстокості, вимушене спостереження за насильством або участь у ньому, тривале перебування в заручниках, катування утворюють комплекс причин та умов, які можуть мати потенційними наслідками виникнення фізичних та психічних хвороб, а також формування девіантної (суспільно небезпечної або віктимної) поведінки. Віддаленими наслідками можуть бути демографічна криза, порушення рівноваги в моделі економічного кругообігу через неспроможність жертв отримувати освіту та працювати через посттравматичні та інші розлади, що призведе до пошуку альтернативних способів матеріального збагачення та

зростання рівня загальної злочинності. Суттєво впливають на безпеку життя і здоров'я дітей такі форми кримінально протиправної діяльності, як втягнення в зайняття жебрацтвом, злочинну діяльність, виготовлення дитячої порнографії / участь у видовищному заході сексуального характеру, зайняття проституцією, використання у збройних конфліктах, примусова наркотизація, торгівля людьми, нелегальна міграція тощо, що може мати небезпечний, зокрема і транснаціональний, характер.

Загострення проблем, пов'язаних з інтенсифікацією криміногенних загроз у частині суспільно небезпечних посягань на неповнолітніх осіб, насамперед полягає в зумовленій воєнним станом розбалансованості нормативно-правового, організаційного й інституційного забезпечення та відсутності системного підходу до організації запобігання цьому негативному соціальному явищу. В умовах дії особливого правового режиму воєнного стану серед актуальних для держави запитів залишились вирішення проблеми захисту та реінтеграції в суспільство неповнолітніх осіб, які тривалий час перебували на окупованих територіях, були примусово депортовані до держави-агресора, піддавались будь-яким формам насильства за національною ознакою, стали свідками такого насильства (вторинна віктимізація), зокрема якщо останнє було вчинено стосовно близьких родичів. Ще однією проблемою є створення механізму взаємодії та координації зусиль із забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених дітей.

Таким чином, ураховуючи складну політичну ситуацію в країні та вимушене функціонування в умовах особливого правового режиму воєнного стану, незадовільне безпекове середовище та негативну кримінологічну ситуацію, організація системного запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб має стати одним із пріоритетних завдань кримінально-правової політики та потребує вжиття дієвих міжвідомчих заходів і поглиблення міжнародної співпраці у сфері кримінальної юстиції.

II. Мета і строки реалізації Концепції

Метою Концепції є розв'язання основних системних проблем ювенальної кримінальної юстиції, подолання прогалин у системі запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб шляхом формування сукупності заходів, насамперед спрямованих на захист прав та інтересів дітей в

умовах дії особливого правового режиму воєнного стану, зокрема від протиправних посягань, зумовлених військовою агресією.

Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

забезпечення послідовної кримінально-правової політики, пріоритетом у якій є захист прав дітей шляхом створення загальнодержавної системи запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо дітей, яка ґрунтується на ефективному довгостроковому плануванні;

удосконалення національного кримінального законодавства та іншого нормативно-правового забезпечення державної політики у сфері захисту прав дітей, зокрема в умовах дії особливого правового режиму воєнного стану, імплементація правових засад та рекомендацій міжнародної та європейської спільноти з цих питань;

удосконалення наявного галузевого, підгалузевого та інституційного забезпечення відповідно до кількісно-якісного показника кримінальних правопорушень, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб, зокрема вдосконалення інформаційно-аналітичної діяльності, стратегічного менеджменту, інтеграція в діяльність правоохоронних органів ризик-орієнтованих підходів до оцінки потенційних загроз та наслідків запобіжної діяльності;

забезпечення ефективної діяльності органів, у повноваження яких входить запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб, забезпечення координації між собою та зі складовими сектору безпеки і оборони щодо своєчасного виявлення таких діянь, притягнення винних до кримінальної відповідальності;

встановлення причин і умов, що сприяють кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб, визначення структури осіб злочинців, мінімізація чинників, детермінуючих таку злочинність;

розвиток міжнародного співробітництва у сфері запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб;

удосконалення нормативно-правового та організаційного забезпечення безпеки та супроводу неповнолітніх свідків кримінальних правопорушень, зокрема, пов’язаних із військовою агресією;

розробка заходів кримінально-правового та кримінального процесуального забезпечення механізму запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб на тимчасово окупованих територіях та «сірих» зонах;

поглиблення віктимологічного напряму інституційного забезпечення механізму запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб;

сприяння активній участі, а також посилення системної взаємодії у запобіганні кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб правоохоронних органів та інститутів громадянського суспільства, підвищення рівня поінформованості суспільства про стан та динаміку загальної криміногенної ситуації, а також про ризики та загрози, які можуть виникнути внаслідок військової агресії.

Запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб, уповноваженими суб'єктами здійснюється в межах законодавства з дотриманням міжнародних стандартів, ґрунтуючись на принципах законності та верховенства права, незалежності, послідовності, відкритості, прозорості та підзвітності.

Реалізація Концепції розрахована на період до 2025 року.

III. Шляхи і способи розв'язання проблем

Проблеми запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб неповнолітніх осіб передбачається розв'язати за такими напрямами шляхом:

Підготовки пропозицій для внесення змін до:

Кримінального кодексу України щодо розширення переліку потерпілих осіб шляхом усунення конкретизації щодо малолітнього віку дитини та посилення меж кримінальної відповідальності та покарання за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених щодо малолітніх/неповнолітніх осіб;

Кримінального процесуального кодексу України щодо оптимізації підстав та порядку здійснення кримінального провадження в особливих формах; розширення переліку органів, які можуть здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки та діянь проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), шляхом внесення змін до ст. 216 КПК України;

інших нормативно-правових актів щодо усунення неузгодженостей понятійно-категоріального апарату в частині запобігання незаконному обігу

дитячої порнографії; визначення чіткого переліку суб'єктів, на яких покладається обов'язок щодо контролю за проходженням пробаційних програм особами, які вчинили домашнє насильство щодо неповнолітніх; унормування положень та порядку запобігання випадкам булінгу (цькуванню); посилення захисту внутрішньо переміщених неповнолітніх осіб; удосконалення порядку перетину кордону неповнолітніми особами в супроводі одного з батьків в умовах воєнного стану; створення механізму позбавлення осіб, які були визнані пособниками державі-агресору, громадянства України.

Запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із військовою агресією, які вчиняються щодо неповнолітніх

Розробити та впровадити заходи на всіх рівнях щодо системного запобігання кримінальним правопорушенням, пов'язаним із військовою агресією, зокрема, із урахуванням переваг віктимологічної діяльності та консолідації зусиль педагогів, психологів, кримінологів та правоохоронних органів.

Забезпечити залучення міжнародних організацій та експертів з оцінки постокупаційного становища звільненої території; документування кримінальних правопорушень (зокрема, фактів порушень законів та звичаїв війни), вчинених представниками держави-агресора.

Забезпечити активізацію залучення міжнародних донорів для надання первинної гуманітарної, медичної (психологічної) та юридичної допомоги населенню на постконфліктних територіях.

Вжити заходів щодо вдосконалення захисту прав та свобод апатридів та біженців, постраждалих унаслідок воєнного конфлікту, які проживають на постконфліктних територіях.

Забезпечити створення єдиного закритого реєстру неповнолітніх осіб, які постраждали від статевого насильства, вчиненого військовослужбовцями держави-агресора.

Забезпечити створення спеціальних віктимолого-реабілітаційних програм, спрямованих на ресоціалізацію жертв таких суспільно небезпечних діянь, попередження вторинної віктимізації, а також реінтеграцію в суспільство.

Забезпечити посилення безпекового простору шляхом збільшення кількості та якості засобів технічного контролю, що сприятиме своєчасній

фіксації та реагуванню на одиничні факти перебування військовослужбовців держави-агресора на неокупованих/деокупованих територіях.

Забезпечити вдосконалення нормативно-правового регулювання взаємодії територіальних органів та міжрегіональних територіальних органів Національної поліції України при введенні правового режиму воєнного стану (планування і здійснення заходів територіальної оборони та цивільного захисту в особливий період).

Інформаційно-аналітичного та наукового забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб

Забезпечити подальше впровадження електронної системи управління кримінальними провадженнями, безперебійності роботи, доступу всіх учасників кримінального провадження, зокрема в частині кримінальних правопорушень, учинених перед тимчасовою окупацією територій.

Забезпечити використання в усіх можливих випадках під час здійснення досудового розслідування, а також для інформаційно-аналітичної діяльності правоохоронних органів штучного інтелекту та інших інноваційних рішень, спрямованих на діджиталізацію процесу досудового розслідування та створення новітніх методів управління ризиками, оцінки загроз та впливу злочинності на суспільно-політичні й соціально-економічні процеси в державі з метою вжиття превентивних заходів для своєчасної мінімізації потенційних негативних наслідків.

Забезпечити регулярне проведення загальнонаціональних та регіональних форумів та науково-практичних заходів з обговорення проблем запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб.

Забезпечити створення при закладах вищої освіти системи МВС Центрів віктимологічного запобігання кримінальним правопорушенням, метою яких має стати навчання працівників правоохоронних органів, здобувачів вищої освіти закладів вищої освіти системи МВС України та осіб, зацікавлених у підвищенні професійних якостей та навичок особливостям взаємодії із жертвами кримінальних правопорушень, проведення реабілітаційних та тренувальних програм, спрямованих на вторинну, посткримінальну соціалізацію жертв кримінальних правопорушень, а також апробація наукових результатів віктимологічних досліджень.

Забезпечити дослідно-експериментальну роботу щодо встановлення змісту, форм та методів запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. Вивчення, узагальнення та впровадження інноваційного психолого-юридичного досвіду та новітніх віктимологічних технологій впливу на девіантну поведінку громадян.

Залучення громадськості до участі в запобіганні кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб

Забезпечити створення механізму залучення активних представників громадського суспільства до проведення моніторингу криміногенної ситуації в країні, зокрема в частині запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб.

Сприяти збільшенню кількості спільних із громадськістю проєктів, програм та заходів для задоволення потреб населення та покращення ефективності виконання поліцією покладених на неї завдань у частині запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб.

Вживати заходи для запровадження єдиної медійної політики та вироблення стратегії публічної комунікації для системи запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб.

Забезпечити вдосконалення порядку здійснення громадського контролю за превентивною діяльністю поліції в частині запобігання правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб.

Забезпечити реалізацію закладами вищої освіти третьої місії, спрямованої на взаємодію із громадськістю в частині сприяння запобіганню кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх, а також надання їм первинної допомоги.

Міжнародного співробітництва у сфері запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб

Забезпечити унормування взаємовідносин у сфері діяльності поліції з відповідними органами інших держав та міжнародними організаціями в частині здійснення спільної превентивної діяльності щодо запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб. Забезпечити

координацію співробітництва з питань, що належать до превентивної діяльності поліції.

Запровадити спрощені форми співпраці з правоохоронними органами іноземних держав шляхом обміну відомостями про кримінально протиправну діяльність, пов'язану з торгівлею дітьми, нелегальною міграцією та примусовою депортацією неповнолітніх осіб; організації і проведення спільних оперативних заходів та транскордонних операцій з припинення та запобігання таким кримінальним правопорушенням.

Удосконалити процедуру обміну досвідом та спільного навчання співробітників правоохоронних органів у частині захисту неповнолітніх осіб від кримінально протиправних посягань.

Удосконалити порядок залучення міжнародних організацій до документування та запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються представниками військових та інших збройних формувань щодо неповнолітніх осіб.

IV. Очікувані результати

Реалізація Концепції дозволить запровадити міжнародні та європейські стандарти запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб в умовах дії звичайного та особливих правових режимів, консолідувати зусилля для своєчасної ідентифікації та реагування на сучасні виклики та загрози, підвищити ефективність правоохоронної діяльності, а також удосконалити міжнародне співробітництво.

V. Оцінка фінансових ресурсів, необхідних для реалізації Концепції

Реалізація Концепції здійснюється за кошти державного бюджету, що передбачені на утримання відповідних органів державної влади, а також інших джерел, не заборонених законодавством.

Додаток В

Результати опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України, які займаються виявленням і розслідуванням кримінальних правопорушень, вчинюваних щодо неповнолітніх осіб
(118 слідчих та 147 оперативних працівників)

Питання та варіанти відповідей	*К-сть*	*%*
Розділ 1. Відомості про респондента		
1. Місце роботи респондента:		
1.1. Центральний орган управління поліції;	32	13 %
1.2. Міжрегіональні територіальні органи;	167	65 %
1.3. Головні управління поліції в областях.	66	25 %
2. Стаж роботи у правоохоронних органах:		
2.1. До одного року	9	3 %
2.2. До трьох років	17	6 %
2.3. До п’яти років	65	25 %
2.4. До десяти років	98	37 %
2.5. До п’ятнадцяти років	60	23 %
2.6. До двадцяти років	16	6 %
Розділ 2. Відомості про кримінальні правопорушення, які вчиняються щодо неповнолітніх осіб:		
2. Ознаки кримінально протиправної діяльності щодо неповнолітніх осіб:		
2.1. Особлива жорстокість	17	6 %
2.2. Відносно двох або більше осіб	54	20 %
2.3. За статевою, расовою, національною та іншою ознакою	10	4 %
2.4. Відносно особи з психічним розладом	2	0,8 %
2.5. Відносно особи з фізичними особливостями	4	1,2 %
2.6. Поєднане зі статевим насильством	23	9 %
2.7. Вчинене близьким родичем	53	20 %
2.8. Що призвело до загибелі	84	32 %
2.9. Пов’язане з військовою агресією	10	4 %
2.10. Стосовно іноземця	8	3 %

Розділ 3. Кримінально-правова характеристика особи кримінального правопорушника:		
3.1. Соціально-демографічні ознаки:		
3.1.1. Вік 21–39	159	60 %
3.1.2. Вік 40–54	87	33 %
3.1.3. Вік 55–65	19	7 %
3.1.4. Громадянин України	263	99 %
3.1.5. Іноземець	2	1 %
3.1.6. Працюючий	18	7 %
3.1.7. Безробітний	247	93 %
3.1.8. Повна вища освіта	13	5 %
3.1.9. Базова середня освіта	240	91 %
3.1.10 Без освіти	12	4 %
4.2. Кримінально-правові ознаки:		
4.2.1. Стан алкогольного сп’яніння	135	51 %
4.2.2. Стан наркотичного сп’яніння	70	26 %
4.2.3. Організована злочинність	10	4 %
4.2.4. З використанням міжрегіональних зв’язків	2	1 %
4.2.5. Наявність судимості	48	18 %
4.3. Медичні ознаки:		
4.3.1. Наявність психічних розладів	260	98 %
4.3.2. Наявність фізичних особливостей	5	2 %
Розділ 4. Кримінологічна характеристика неповнолітньої жертви кримінального правопорушення:		
4.1. Малолітній вік	98	37 %
4.2. Наявність фізичних/психічних відхилень	56	21 %
4.3. Вторинна віктимізація	14	5 %
4.4. Наявність судимості	97	37 %
Розділ 5. Особливості віктимної поведінки неповнолітньої жертви		
5.1. Провокація кримінального правопорушення	87	33 %
5.2. Стан алкогольного/наркотичного сп’яніння	49	18 %
5.3. Пасивна поведінка	80	30 %
5.4. Ігнорування кримінального правопорушення	12	5 %
5.5. Латентна віктимна поведінка	21	8 %
5.6. Віктимізація в установі виконання покарань	2	1 %
5.7. Віктимізація медіа	14	5 %

***Розділ 6. Специфічні риси неповнолітньої жертви кримінального правопорушення**:*		
6.1. Депривація самосвідомості	69	26 %
6.2. Відкладене світосприйняття	100	38 %
6.3. Реактивний розлад прив'язаності	96	36 %
Розділ 7. Особливості взаємодії кримінального правопорушника та неповнолітньої жертви:		
7.1. Знайомі тривалий час	56	21 %
7.2. Близькі родичі	44	17 %
7.3. Далекі родичі	19	7 %
7.4. Знайомі нетривалий час	87	33 %
7.5. Познайомились за декілька годин до події	16	6 %
7.6. Не були знайомі до події	40	15 %
7.7. Є спільні знайомі	3	1 %
Розділ 8. Об'єктивні фактори, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб:		
8.1.Відсутність достатніх засобів кримінально-правового впливу на поведінку кримінального правопорушника	64	24 %
8.2.Відсутність дієвої системи кримінологічного запобігання	38	14 %
8.3.Відсутність дієвої системи віктимологічного запобігання	59	22 %
8.4.Неналежна система правової та безпекової освіти	5	2 %
8.5.Негативний вплив медіа на неповнолітніх осіб	17	6 %
8.6.Неналежне виховання в родині	14	5 %
8.7.Алкологізація та наркотизація населення	60	23 %
8.8.Відсутність системи захисту свідків та потерпілих у кримінальному провадженні	4	2 %
8.9. Неналагоджений механізм альтернативного вирішення спорів	4	2 %
Розділ 9. Суб'єктивні фактори, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб:		
9.1. Відсутність спеціального підрозділу МВС, який здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених щодо неповнолітніх осіб	3	1 %
9.2. Відсутність довіри жертв до правоохоронних органів	87	33 %
9.3. Стигматизація неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень	14	5 %
9.4. Відсутність відпрацьованого механізму взаємодії між правоохоронними органами та неповнолітніми жертвами	18	7 %

9.5. Неналежний механізм проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у провадженнях, які проводяться за фактом вчинення кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх осіб	48	18 %
9.6. Неналежний захист неповнолітніх потерпілих під час судового розгляду	18	7 %
9.7. Неузгодженість дій правоохоронних органів	7	3 %
9.8. Відсутність взаємодії правоохоронних органів із інститутами громадянського суспільства	70	26 %
Розділ 10. Особливості запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб:		
10.1. Проведення просвітницької роботи у закладах освіти	154	58 %
10.2. Проведення індивідуальних профілактичних заходів із особами, які мають віктимний досвід	62	24 %
10.3. Проведення просвітницької роботи у засобах медіа	14	5 %
10.4. Залучення до запобіжної роботи інститутів громадянського суспільства	11	4 %
10.5.Криміналізації в національному законодавстві кримінальних правопорушень проти людяності	198	75 %
10.6. Удосконалення алгоритму запобігання статевому насильству, вчиненому військовослужбовцями держави-агресора	196	74 %
10.1. Створення програмних та стратегічних документів, спрямованих на усунення віктимних настанов у громадян, які проживають на деокупованих територіях, особливо якщо окупація тривала протягом значного часового проміжку	209	79 %

Додаток Г

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник Голови Національної поліції України – начальник Головного слідчого управління, доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, генерал поліції третього рангу

Максим ЦУЦКІРІДЗЕ

13 лютого 2023 року

АКТ № 5473

Про впровадження у практичну діяльність Головного слідчого управління Національної поліції України результатів дисертаційного дослідження

Уклала комісія у складі:

Голови: заступника начальника Головного слідчого управління Національної поліції України – начальника управління організації роботи та методичного забезпечення полковника поліції Сергія Гайду

членів комісії: начальника відділу методичної роботи та правового забезпечення Головного слідчого управління Національної поліції України, кандидата юридичних наук полковника поліції Владислава Бурлаки

старшого слідчого в особливо важливих справах відділу методичної роботи та правового забезпечення Головного слідчого управління Національної поліції України доктора філософії з права, майора поліції Максима Романова

комісія відповідно до доручення Національної поліції України № 34684/24/4/3-2022 від 20.12.2022 «Про впорядкування процедури видання актів впровадження наукових досліджень у діяльність органів досудового розслідування Національної поліції України», склала цей акт, щодо розгляду основних положень та результатів дисертаційного дослідження Пономарьової Тетяни Ігорівни на тему: «Теоретичні та практичні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні» зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Комісією встановлено, що з урахуванням положень пункту 1 розділу ІІ Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06 липня 2017 року № 570, а також статті 216 (Підслідність) Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до яких до компетенції слідчих підрозділів Національної поліції України відноситься виявлення причин і умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і вжиття через відповідні органи заходів щодо їх усунення, наведені теоретичні положення та практичні рекомендації застосовуються як елемент методики досудового розслідування, в тому числі – у частині кримінальних правопорушень, що вчиняються щодо неповнолітніх осіб в Україні. Так, висновки і рекомендації, що містяться в дисертаційному дослідженні, можуть використовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів органів Національної поліції під час проведення занять в системі службової підготовки, а також при проведенні семінарів, нарад.

Матеріали викладені в висновках до дисертаційного дослідження було використано під час підготовки листів-роз'яснень до органів досудового розслідування територіальних органів поліції Національної поліції України, оскільки вони мають як необхідний теоретичний та методологічний рівень, так і практичну цінність, що сприяють вдосконаленню процесуальної діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України.

Голова комісії: **Сергій ГАЙДУ**

Члени комісії: **Владислав БУРЛАКА**

Максим РОМАНОВ

МВС УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
вул. Велика Перспективна, 1,
м. Кропивницький, 25015
E-mail: info@dnuvs.ukr.education
Офіційний вебсайт: https://dnuvs.ukr.education
код згідно з ЄДРПОУ 08571423

23.05 2023 № 2444/26.4-2023

На № _____ від _____

Директору Департаменту юридичного забезпечення МВС України
Денису ГОРБАСЮ

Про надсилання інформації

Шановний пане директоре!

Направляємо для розгляду і можливого використання у роботі:

– пропозиції змін та доповнень до Кримінального кодексу України щодо удосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються у сфері охорони трудових відносин, які були опрацьовані при підготовці дисертаційного дослідження на тему: «Запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони трудових відносин в Україні: теорія та практика» в Донецькому державному університеті внутрішніх справ здобувачем наукового ступеня доктора юридичних наук Миколою Жданом;

– пропозиції змін та доповнень до Кримінального кодексу України щодо удосконалення процесу запобігання кримінальним правопорушенням, які вчиняються щодо неповнолітніх/малолітніх осіб, що були опрацьовані при підготовці дисертаційного дослідження на тему: «Теоретичні та практичні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні» в Донецькому державному університеті внутрішніх справ здобувачкою наукового ступеня доктора юридичних наук Тетяною Пономарьовою.

Додатки: Порівняльна таблиця на 2 арк. в 1 прим.;
Порівняльна таблиця на 5 арк. в 1 прим.

З повагою
т.в.о. ректора **Єгор НАЗИМКО**

Тетяна Пономарьова 0994892550

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор
доктор юридичних наук, професор
Єгор НАЗИМКО
«__» _____ 2023 р.

АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження
в освітній процес Донецького державного університету внутрішніх справ

1. Комісія у складі:
   Голова комісії: Ганна БУГА, начальник відділу організації наукової роботи, доктор юридичних наук, доцент
   Члени комісії: 1. Ольга ГАПОНЮК, начальник навчально-методичного відділу, кандидат економічних наук, доцент
   2. Андрій ЗАХАРЧЕНКО, завідувач науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 Донецького державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор.
   3. Юлія ДАНИЛЕВСЬКА, завідувач докторантури, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

2. Комісія встановила:

Результати дисертаційного дослідження Пономарьової Тетяни Ігорівни на тему: «Теоретичні та практичні засади становлення і розвитку ювенальної віктимології в Україні» зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, використовуються в освітньому процесі Донецького державного університету внутрішніх справ при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Кримінологія», а також при підготовці лекцій і навчальних посібників із цих дисциплін. Окремі положення дисертаційного дослідження також було використано при розробці вибіркової дисципліни «Ювенальна віктимологія» для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 081 «Право».

Зокрема в частині:

– диференціації рівнів методології ювенальної віктимології на такі: 1) структурно-функціональний – найвищий рівень, який полягає у теоретичному (філософсько-світоглядному) сприйнятті причин та умов підліткової

віктимності; 2) загальнонауковий та конкретно-науковий – другий рівень, який передбачає застосування алгоритмічного комплексу елементарно-базового інструментарію, необхідного для будування моделі ювенальної віктимності; 3) емпірико-технічний – третій рівень, необхідний для перевірки на практиці знань, отриманих на інших рівнях з метою розробки тактики протидії віктимізації неповнолітніх;

– встановлення змістовних складових ювенальної віктимології, якими є: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, видова диференціація; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтеракції між неповнолітньою реальною/потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними/реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень;

– уточнення основних рис міжнародних стандартів запобігання кримінально протиправній діяльності щодо неповнолітніх осіб, якими є: 1) реалізація на реформованій, апробованій та соціально визнаній гуманістичній платформі; 2) впроваджений альтернативний підхід до взаємодії з неповнолітньою жертвою кримінального правопорушення; 3) критична кримінально-правова модель покарання осіб, що вчинили кримінальні правопорушення щодо специфічних категорій неповнолітніх осіб; 4) симбіоз карального та відновного підходу до проваджень у яких потерпілою є неповнолітня особа; 5) періодичне оновлення кримінологічних та віктимологічних стратегій, заснованих на забезпеченні найкращого правового захисту інтересів дитини;

– концепції сучасної ювенальної політики, під якою необхідно розуміти діяльність держави, в особі спеціально уповноважених органів з протидії та запобігання кримінально протиправній діяльності, котра здійснюється за участі неповнолітніх осіб із застосуванням правових та оперативно-розшукових заходів, кримінологічних, віктимологічних засобів, а також засобів кримінально-правової репресії.

– періодизації зародження становлення ювенальної віктимології як самостійної науки та еволюції кримінально-правового захисту неповнолітніх осіб: 1) період формування особливого підходу до захисту прав дитини (від найдавніших часів до XII ст.); 2) період часткового визнання примітивних прав дитини (XII – XV ст.ст.); 3) період нормативно-правового закріплення правового статусу дитини як повноцінного учасника кримінально-процесуальних відносин, зокрема визнання її права мати захист як жертві кримінального правопорушення (XVI – XVIII ст.); 4) період часткового гальмування активного розвитку ювенального права, у тому числі на другий план законодавчої уваги відійшов і правовий захист дітей, які постраждали від протиправних діянь (XIX – XX ст.);

5) період оновлення кримінально-правового регулювання взаємовідносин між неповнолітніми та державою, стрімкого розвитку інституту ювенальної юстиції, визнання захисту прав дитини пріоритетом держави, посилення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх (кінець XX – XXI ст.).

Декан факультету
_____ Ольга КОВАЛЬОВА Голова комісії:

Завідувач кафедри
_____Андрій УДОД

_____ Ганна БУГА

Члени комісії:

_____ Ольга ГАПОНЮК
_____ Андрій ЗАХАРЧЕНКО
_____ Юлія ДАНИЛЕВСЬКА

ЗАРЕЄСТРОВАНО
в журналі обліку актів впровадження результатів наукових досліджень в освітній процес
Донецького державного університету внутрішніх справ
«28» квітня 2023 р.
Науковий співробітник ВОНР
_____ Сергацьких І.В.
(підпис, прізвище)

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор
доктор юридичних наук, професор
_____ **Єгор НАЗИМКО**
«__» _____ 2023 р.

АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження в науково-дослідну діяльність Донецького державного університету внутрішніх справ

1. Комісія у складі:
Голова комісії:
Ганна БУГА, начальник відділу організації наукової роботи, доктор юридичних наук, доцент
Члени комісії: 1. Юлія ДАНИЛЕВСЬКА, завідувач докторантури, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
2. Андрій УДОД, завідувач кафедри кримінального права та кримінології факультету № 3, кандидат юридичних наук
3. Ігор КОПОТУН, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем запобігання кримінальним правопорушенням, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

2. Комісія встановила:

Результати наукового дослідження Пономарьової Тетяни Ігорівни на тему: «Теоретичні та практичні засади становлення і розвитку ювенальної віктимології в Україні» зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, використовуються в науково-дослідній діяльності Донецького державного університету внутрішніх справ під час проведення загальнотеоретичних та галузевих досліджень, спрямованих на подальший розвиток науки кримінального права та кримінології.

У науково-дослідній роботі Донецького державного університету внутрішніх справ використовуються положення щодо:

– обґрунтування специфічних рис неповнолітнього як об'єкту віктимізації: 1) депривація самосвідомості – обмежена або відсутня можливість повною мірою сприймати себе як особистість, наділену

індивідуальними рисами, прагнення до ототожнення та порівняння себе із іншими, низька конкурентоспроможність; 2) відкладена сепарація – усвідомлення себе частиною суспільства без виділення кола обов'язків, прав та особистих меж; 3) схильність до фрустрації – сприйняття себе як особи, неспроможної задовільнити свої базові потреби, постійне незадоволення своїм життям; 4) часткова ірраціональність мислення – викривлене сприйняття реальності через відсутність необхідного життєвого досвіду; 5) несформований комплекс моральних цінностей – відсутність навичок «здорової» поведінки та реагування на окремі соціально загострені ситуації; 6) лабільна емоційна сфера – відсутність навичок своєчасної оцінки ситуації; загальмоване світосприйняття;

– теоретичних уявлень про диференціацію механізмів кримінально протиправної поведінки на такі види:1) психологічний (протиправна поведінка зумовлена потребою вчинити кримінальне правопорушення для самореалізації, зокрема з мотивів помсти, самоствердження тощо); 2) медичний (протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад, психічними розладами тощо); 3) ситуативний/випадковий (протиправна поведінка зумовлена ситуацією, котра її спровокувала, наприклад, раптова неприязнь); 4) корисливий (протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага); 5) ідейний (протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад, кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів); 6) змішаний (протиправна поведінка зумовлена декількома факторами);

– доктринальних підходів до розуміння структури особи неповнолітньої жертви кримінального правопорушення, елементами якої є: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями; 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, зумовлені якістю виховання у мікро- та макросередовищі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни; 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та усіх, пов'язаних із цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які обумовлені фізичними та/або психічними особливостями, що сприяє віктимізації; 6) кримінологічні – особливості інтеракції із кримінальним правопорушником та всіх пов'язаних із цим об'єктивних та суб'єктивних факторів віктимізації;

– системи наукових поглядів на типологію неповнолітніх жертв кримінального правопорушення: 1) всебічно-віктимний тип – неповнолітні особи, наділені рисами, які зумовлюють її високий віктимний потенціал; 2) ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через відсутність навичок якісного мислення; 3) провокативно-імпульсивний тип – активно-агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують суб'єкта на вчинення кримінального правопорушення; 4) лабільний тип – неповнолітні особи, які несвідомо ставлять себе під загрозу через психологічні особливості

нервової системи та швидкості сприйняття (такі особи часто стають хронічними/рецидивними жертвами); 5) жертви-ретристи – неповнолітні особи, віктимна поведінка яких обумовлена десоціалізацією, яка спричинила втрату навичок безпечної поведінки.

Голова комісії:

_____ Ганна БУГА

Члени комісії:

_____ Юлія ДАНИЛЕВСЬКА

_____ Андрій УДОД

_____ Ігор КОПОТУН

ЗАРЕЄСТРОВАНО
в журналі обліку актів впровадження результатів наукових досліджень в науково-дослідну діяльність
Донецького державного університету внутрішніх справ
«28» квітня 2023 р.
Науковий співробітник ВОНР
_____ Сергій ІЛЬЧЕНКО
(підпис, прізвище)

Додаток Д

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Вітвіцький С. С., Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: міжнародні та європейські правові стандарти : монографія. Київ : Дакор, 2021. 133 с.
2. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Запобігання формуванню ювенальної віктимності. Правове забезпечення публічної безпеки громад: досвід України та країн Європейського Союзу : колективна монографія / за заг. ред. А. Г. Бобкової, А. М. Захарченка. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2021. С. 114–130.
3. Назимко Є. С., Андріяшевська М. С., Тіточка Т. І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.
4. Пономарьова Т. І. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку ювенальної віктимології в Україні : монографія / за заг. ред. Є. С. Назимка. Одеса : Гельветика, 2022. 368 с.

Статті в наукових фахових виданнях України та виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах даних

1. Тіточка Т. І. Інтеракція злочинця та неповнолітнього потерпілого у механізмі кримінально-протиправної поведінки. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 4. С. 651–658.

2. Тіточка Т. І. Віктимологічні особливості детермінації насильницького інцесту із участю неповнолітньої жертви. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 256–261.

3. Тіточка Т. І. Роль неповнолітньої жертви в механізмі перверсивної кримінально протиправної поведінки. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75). С. 114–124.

4. Тіточка Т. І. Ґенеза кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2021. № 3. С. 168–172.

5. Тіточка Т. І. Особливості поведінки неповнолітніх жертв насильницького інцесту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 281–285.

6. Тіточка Т. І. Методологія дослідження ювенальної віктимності. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 6. С. 74–77.

7. Тіточка Т. І. Критерії періодизації виникнення, становлення та еволюції ювенальної віктимності в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 641–645.

8. Тіточка Т. І. Зародження феномену ювенальної віктимності та кримінально-правового захисту неповнолітніх. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. *Серія «Юриспруденція»*. 2021. № 53. С. 106–110.

9. Тіточка Т. І. Зародження наукової думки про ювенальну віктимність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія Право*. 2021. № 68. С. 225–230.

10. Тіточка Т. І. Поняття та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1. С. 133–139.

11. Тіточка Т.І. Поняття і типологія неповнолітніх жертв насильницького інцесту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 262–269.

12. Тіточка Т. І. Зарубіжні кримінологічні практики запобігання вчиненню кримінальних правопорушень проти неповнолітніх. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 170–179.

13. Тіточка Т. І. Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. *Juris Europensis Scientia.* 2022. № 1. С. 105–109.

14. Тіточка Т. І. Основні чинники формування віктимної поведінки неповнолітніх. *Українська поліцеїстика. Теорія, законодавство, практика*. 2022. № 2(4). С. 69–74.

15. Тіточка Т. І. Міжнародні правові стандарти запобігання кримінально протиправній діяльності щодо дітей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 217–220.

16. Тіточка Т. І. Особливості захисту неповнолітніх жертв від кримінальних правопорушень у зарубіжних країнах. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 3 (47). С. 242–248.

17. Тіточка Т. І. Віктимолого-психологічна модель реабілітації неповнолітніх жертв сексуального насильства. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. № 4. С. 55–63.

18. Тіточка Т. І. Окремі питання спеціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4 (81). Ч. 2. С. 143–148.

19. Тіточка Т. І. Індивідуальна робота із неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень в Україні. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 5. С. 237–242.

20. Тіточка Т. І. Специфічні риси неповнолітніх осіб як об’єктів віктимізації в Україні. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 224–228.

21. Северінова О. Б., Ягольник О. М., Пономарьова Т. І. Особа жертви–інкасатора в механізмі кримінального правопорушення, передбаченого статтею 187 Кримінального кодексу України. *Держава та регіони*. 2023. № 1. С. 179–184.

22. Vitvitskyi S., Syzonenko A., Titochka T. Peculiarities of corruption risk management in economic activity. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8 Number 3. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 42–47.

23. Semenyshyna-Fihol B., Losych S., Titochka T. Criminological provision of economic security in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 151–157.

24. Vitvitskyi S., Syzonenko A., Titochka T. Definition of criminal and illegal activities in the economic sphere. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 4. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 34–40.

25. Volobuieva O., Severinova O., Ponomarova T. Socio-economic determinants and consequences of criminal offenses against sexual freedom and sexual inviolability. *Baltic Journal of Economic Studies*. Volume 8. Number 5. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. P. 86–92.

Праці апробаційного характеру

1. Тіточка Т. І. Основні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх. *Злочинці і жертви злочинів* : матеріали XX Всеукр. наук. конф. з кримінології для студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Харків, 16 лист. 2020 р. / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого; за ред. проф. А. П. Гетьмана і проф. Б. М. Головкіна. Харків : Юрайт, 2020. С. 648–651.

2. Тіточка Т. І. Тенденції кримінально-протиправних посягань, вчинених щодо неповнолітніх в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності*: тези IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 26 лют. 2021 р.). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. С. 274–277.

3. Тіточка Т. І. Віктимна ювенальна компульсія як мотивація девіантної поведінки кримінального правопорушника. *Злочинність і протидія їй*

в умовах сингулярності: тенденції та інновації» : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. С. 149–151.

4. Тіточка Т. І. Медіа-простір та ювенальна віктимність. *Пріоритетні напрямки розвитку та реформування правоохоронних органів України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26 лют. 2021 р.) / за ред. д. ю.н. О. О. Шкути. Херсон: Херсонський факультет Одеського державного університету внутрішніх справ, 2021. С. 243–247.

5. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Емпірико-технічна методологія дослідження особливостей ювенальної віктимності. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 04 листоп. 2021 р.) / редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 110–113.

6. Тіточка Т. І. Особливості віктимізації неповнолітніх засудженими в установах виконання покарань : зб. матеріалів конкурсу з актуальних питань розвитку кримінологічної віктимології (до 70-річчя з Дня народження доктора юридичних наук, заслуженого юриста України Олександра Миколайовича Джужи) (Маріуполь, Україна). Донецький державний університет внутрішніх справ. Маріуполь : ФОП Парфєнчик. 2021. С. 84–91.

7. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Реабілітація підлітків, котрі постраждали від сексуального насильства: віктимологічна модель. *Еволюція конституційного, адміністративного та кримінального права за часи незалежності України* : зб. тез доп. та повідомлень за матеріалами круглого столу, присвяченого 31-й річниці Незалежності України (м. Харків, 15 верес. 2022 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 82–86.

8. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Особа неповнолітньої жертви сексуального насильства, вчиненого військовослужбовцями. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 24 листоп. 2022 р.) / редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 92–95.

9. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Європейські стандарти захисту неповнолітніх осіб від статевих кримінальних правопорушень. *Кримінальна політика Європейського Союзу та України: проблеми інтеграції* : зб. тез наук.-практ. інтернет-конф. (м. Харків, 28 лист. 2022 р., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 85–90.

10. Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Детермінація кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності неповнолітніх осіб. *Нова архітектура безпекового середовища України* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 груд. 2022 р.). Харків : Юрайт, 2022. С. 114–117.

11. Пономарьова Т. І. Генетико-моделюючий метод дослідження ювенальної віктимності. *Сучасні тенденції забезпечення гендерного балансу в умовах Євроінтеграції* : зб. матеріалів інформаційно-просвітницького форуму (м. Кропивницький, 17 берез. 2023 р.). Кропивницький : ДонДУВС, 2023. С. 362–364.